

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(TAD)
2019

Cilt : XXXVIII

Sayı: 65

ANKARA – 2019 MART

YAYININ ADI: *Tarih Araştırmaları Dergisi*
2019: 65: MART

YAYIN SAHİBİNİN ADI
Prof. Dr. İhsan ÇİÇEK
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Prof. Dr. Turgut YİĞİT

EDİTÖRLER
Prof. Dr. Turgut YİĞİT
Doç. Dr. Hülya BOYANA
Doç. Dr. Tülay ERCOŐKUN
Arş. Gör. Merve Cemile SÖNMEZ
Arş. Gör. Türkan Banu GÜLER
Arş. Gör. Yasemin Zahide EROL

YAYININ TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ISBN: 975-482-437-1
ISSN: 1015-1826

Tarih Araştırmaları Dergisi; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü tarafından yılda iki kez (Mart-Eylül) yayınlanmaktadır.
TÜBİTAK/ULAKBİM, ERIH, AERES, INDEX ISLAMICUS dergimizde
yayınlanan yazıların dizinini yapmaktadır.

Yayın İdare Merkezi
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45
06100 Sıhhiye / Ankara-Türkiye
Telefon: 0 (312) 310 32 80 / Dahili: 1043, 1063

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
İncitaşı Sokak No: 10
06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 29/03/2019

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Esmâ REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. EŐref BUHARALI (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Géza DÁVID (Eötvös Loránd University)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya TAÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan GÜNEŐ (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. NeŐe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman ÖZKAN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Tadashi SUZUKİ (Tokyo Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY (Ankara Üniversitesi)

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cenk REYHAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan BAHAR (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin ÜRETEN (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. KutalmıŐ GÖRKAY (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Lütfü Gürkan GÖKÇEK (NevŐehir Hacı BektaŐ Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Ali KAYA (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. NeŐe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat KARAER (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Selda KILIÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli KÖSE (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SÖNMEZ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan FİDAN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Ozan ÖRMECİ (İstanbul Gedik Üniversitesi)
Doç. Dr. Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Őeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Yenal ÜNAL (Bartın Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İrfan TUĞCU (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sultan Deniz KÜÇÜKER (Ankara Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

MAKALELER/ARTICLES

- BOYANA, Hülya ve TÜRKAN, Ahmet, Cassius Dio Cocceianus'un Hayatı ve Tarihçiliği
Cassius Dio Cocceianus' Life and Historiographership 1
- ÖZMAN, Recep ve AÇIL, Okan, Sicarii Örgütü ve Faaliyetleri
Sicarii Organization and Its Activities 21
- DÖNMEZ, Sevgi, 2017 Malatya Yüzey Araştırması: Erken ve Orta Demir Çağı Araştırmalarına Yeni Katkılar
2017 Malatya Survey: New Contributions to the Research on the Early and Middle Iron Age 43
- KESKİN, Levent, Kılıçini Mağarası (Antalya) Buluntusu Işığında MÖ 3. Binyıl Sonuna Kadar Anadolu Kılıçlarının Gelişimi: Tipolojik ve Fonksiyonel Bir Analiz
The Sword from Kılıçini Cave (Antalya) and the Development of Anatolian Swords until the End of the 3rd Millennium BC: A Typological and Functional Analysis 83
- KÖKDEMİR, Görkem, A Marble Table Support with the Figure of Harpocrates-Tempora Anni in the Museum of Ankara Anatolian Civilizations
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Harpokrates-Tempora Anni Figürlü Mermer Bir Masa Ayağı 103
- GÜN, Doğan, Bir Saraylı Hanım Sultan: Hurrem
A Royal Hanım Sultan: Hurrem 135
- DÖNMEZ, Ahmet, Bir Son Dönem Osmanlı Diplomatının Yükselişi ve Düşüşü: Salih Münir Paşa
The Rise and Fall of the Last Period Ottoman Diplomat: Salih Münir Pasha 169
- KARACAOĞLU, Emre, Telkikhâne-i Şâhâne'nin Kuruluş Sürecine Dâir
On the Foundation Process of Telkikhâne-i Şâhâne 197

KILIÇ, Musa, İlk İkamet Elçilerinin Halefleri Rum Maslahatgüzarlar (1800-1821) Greek Charge D'affaires, the Successors of the First Residence Ambassadors (1800-1821)	251
TURAN, Tufan, İspanyolların Gözünden Osmanlı Devleti'nde 1876 Darbesi ve Sultan II. Abdülhamid'in Tahta Çıkış Süreci Coup d'etat of 1876 in the Ottoman Empire and the Ascend Process of Sultan Abdulhamid II to the Throne through the Eyes of Spaniards	279
UYGUR, Fatma, Modern Mısır'da Nubar Paşa'nın Karma Mahkemeler projesi ve Le Bosphore Egyptien Meselesinde Diplomatik Girişimleri Nubar Pasha's Project of Mixed Courts in Modern Egypt and Diplomatic Initiative in Le Bosphore Égyptien Issue	303
KIRLI, Engin, Sakarya-Düzce-Bolu-Ereğli Demiryolu Projesi (1910-1917) The Project of Sakarya-Düzce-Bolu-Ereğli Railway (1910-1917)	327
ÇOBAN, Ebru, Çok Partili Döneme Geçişin İlk Kadın Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1950-1954) The First Woman Parliamentarians of the Transition to the Multi-Party Period and Their Activities (1950-1954)	361
ATALAY, Lemi, Mümtaz Soysal ve Kemalizm: 1960'lı Yıllarda Bitmemiş Bir Senfoni Tamamlama Girişimi Mümtaz Soysal and Kemalism: An Attempt to Complete an Unfinished Symphony in the 1960's	395
DEMİRCİ, Sibel, Soğuk Savaş Dönemi Türk Siyasi Hayatında Özgün Bir Siyasal Parti Örneği: Ergenekon Köylü İşçi Partisi (EKİP) A Genuine Political Party Example in Turkish Political Life of Cold War Period: Ergenekon Peasant Labor Party (EPLP)	413

ÇEVİRİ/TRANSLATION

TAUSCHER, Soner (çev.), Amerikan ve Fransız Devrimlerinde Sivil-
Demokratik Ulus Devletin Ortaya Çıkışı 437

KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

YARLIGAŞ, Oğuz, A. Dalby, *Homeros 'u Yeniden Keşfetmek*, Alfa
Yayınları, 2018, 340 s. 443

KURUL, Erkan, S. GORDON, *On Altı Batıkta Dünya Tarihi*. İstanbul
2018.Kitap Yayınevi, 302 sayfa (34 resim ve 1 harita ile birlikte).
Çev. Z. Kılıç. 449

CASSIUS DIO COCCEIANUS'UN HAYATI VE TARİHÇİLİĞİ

CASSIUS DIO COCCEIANUS'LIFE AND HISTORIOGRAPHERSHIP

Hülya BOYANA*
Ahmet TÜRKAN**

Makale Bilgisi

Başvuru : 2 Şubat 2019

Kabul : 15 Şubat 2019

Article Info

Received : February 2, 2019

Accepted : February 15, 2019

Özet

Dio ve Dion Cassius olarak da bilinen Cassius Dio Cocceianus, MS 155-164 yılları arasında Bithynia eyaletindeki Nicaea kentinde doğmuştur. Bithynia'nın önde gelen aristokrat ailelerinden birine mensuptur. Babası Cilicia ve Dalmatia valisi olarak görev yapmış Romalı bir senatör olan M. Cassius Apronianus, dedesi ise ünlü hatip Dio Chrysostomos (yak., 40- 115)'tur.

Antoninus Pius (138-161) döneminde Roma'nın eyaleti olan Bithynia'da doğan Cassius Dio yaklaşık 180 yılında Roma'ya gitmiş ve orada hızlı bir devlet kariyeri yapmıştır. Praetor, consul, Africa proconsul'lüğü ve Roma eyaletlerinde legatus olarak görev yapmıştır.

Antik çağın önemli tarihçilerinden olan Cassius Dio seksen kitaptan oluşan Hellence bir Roma Tarihi yazmıştır. Eser, Aeneas'ın İtalya'ya ayak basmasından başlayıp MS 229 yılına kadar geçen yaklaşık 1000 yıllık zaman dilimini kapsamaktadır.

---

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü- Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: boyana@humanity.ankara.edu.tr.

** Araştırma Görevlisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. E-posta: aaturkan@gmail.com.

Bu çalışmamızda amaç eskiçağ tarihine önemli katkısı olan Cassius Dio'nun hayatını, kariyerini ve tarihçiliğini ele almaktır. Özellikle de Dio'nun kamu görevi yaptığı sürede Roma tarihi ile ilgili bilgiler vermektir.

Anahtar Kelimeler: *Cassius Dio, Tarih, Roma, Bithynia, Nicaea.*

Abstract

Cassius Dio Cocceianus, known as also Dio and Dion Cassius, was born between AD 155-164 in Nicaea that was part of Bithynia. He was related to one of the Bithynia's leading aristocrat family. His father was M.Cassius Apronianus, a Roman senator who served as Cilicia and Dalmatia's governor; and his grandfather was the famous orator Dio Chrysostomos (ca. 40-115).

Cassius Dio, who was born in Bithynia province of Rome during Antoninus Pius (138-161) period, was gone to Rome nearly in year 180 and completed there a fast state career. He served as praetor, consul, African proconsul and legatus in Roman provinces.

Being an important historian of Antiquity Dio Cassius had been written a Roman History in Helen language composed of eighty books. His work comprises approximately a 1000 year period starting from the Aeneas' setting foot on Italy up to year AD 229.

In our study the aim is to tackle Cassius Dio's life, career and historiographership who contributed to the history of Antiquity. Particularly to provide information about the Roman history for the period of Dio's public functions.

Key words: *Cassius Dio, History, Rome, Bithynia, Nicaea.*

Cassius Dio Cocceianus, yak. MS 150-235 yılları arasında¹ Bithynia eyaletinin *Nicaea* (Nikaia=İznik) kentinde yaşamış,² Roma İmparatorluk Dönemi'nin tarih yazarıdır. Yazar, Roma İmparatorluğu'na bağlılığını belli eden ve Roma'ya hizmet etmeyi onur kabul eden saygın bir aileden gelmiştir. Babası Cassius Apronianus *senator* ve sonra Lykia-Pamphilia'da *proconsul*³, Cilicia'da *legatus propraetore*⁴ ve son olarak Commodus Dönemi'nde (177-

¹ Yazarın doğum tarihi senatoya giriş tarihi dikkate alınarak çeşitli kaynaklar tarafından MS 155-164 yılları arasındaki bir zaman dilimine yerleştirilmektedir.

² Dio Cass. *LXXV* 15, 3. ...ὥστε δεηθεὶς ποτε ἐν τῇ Νικαίᾳ τῆ πατρίδι μου κεστρέως...

³ Daha önce *consul*'lük yapmış kişilerden seçilen, eyalet yönetiminde görevlendirilen kişi.

⁴ *Imperium* yetkisine sahip, *praetor*'un yerine geçen, onun yetkilerine sahip yüksek devlet memuru.

192) *consul suffectus*⁵ olarak ve Dalmatia'da da *legatus*⁶ olarak görev yapmıştır.⁷ Dedesi ise ünlü hatip ve filozof Dio Chrysostomos'dur.⁸

Tarihçi Cassius Dio'nun tam adı, Makedonia'da bulunan ve 1970'de yayımlanan bir yazıtta Κλ' Κάσσιος Δίων olarak geçmektedir.⁹ Bu yazıtta Dio'nun *praenomen*'inin Claudius olarak kullanıldığını, Boissevain'ın eserinde ise Cassius Dio'nun *cognomen*'i olarak, Cocceianus'un kullanıldığını görmekteyiz.¹⁰

Dio'nun el yazmalarında Cassius adı hiç anılmamıştır, ancak hem Photios¹¹ hem de Suda'da¹² Δίων başlığında Cassius adı geçmiştir. Dokuzuncu yüzyıldan önce hiç bir yerde Cocceianus adıyla karşılaşmamaktayız.

Üçüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar olan belgelere göre Dio'nun adının, Claudius Cassius Dio olarak kullanıldığını görmekteyiz.¹³ Daha sonra modern bilim insanları, geleneksel *tria nomina*¹⁴ ile Cassius Dio Cocceianus adını kullanmışlardır, ancak tarihçinin el yazmalarında bulunan en yaygın ismi basit bir şekilde Dio'dur.¹⁵

Cassius Dio Cocceianus'un yaşamıyla ilgili ayrıntıları, O'nun yazdığı, seksen kitaplık Hellence "Roma Tarihi" (*Rhomaika Historia* [Ρωμαϊκή ἱστορία]) adlı eserinden öğrenmekteyiz. Cilicia ve Dalmatia'nın *legatus*'u (=vali) olarak hizmet veren Romalı *senator* Cassius Apronianus'un oğlu

⁵ Görev süresi içinde bir boşluğu doldurmak üzere atanmış kişi. *Consul*'ün yerine atanan kişi.

⁶ Komutan, imparator vekili, özel devlet görevlisi. İmparatorluk eyaletinde doğrudan imparatora bağlı vali.

⁷ Dio Cass. *LXIX* 1,3; ὁ γὰρ πατήρ μου Ἀπρωνιανός, τῆς Κιλικίας ἄρξας, πάντα τὰ κατ' αὐτὸν ἐμεμασθήκει σαφῶς...; *LXXII* 7, 2; τῶ πατρὶ συνὼν ἄρχοντι τῆς Κιλικίας, πρὶν...; *XLIX* 36, 4. μετὰ γὰρ τοι τὴν ἐν τῇ Ἀφρικῇ ἡγεμονίαν τῇ τε Δελματία, ἧς ποτε καὶ ὁ πατήρ σου χρόνον τινὰ ἤρξε, καί...

⁸ Cary, E., *Dio's Roman History I*, Loeb Classical Library, London-New York 1964, s.VII; Ameling, W., "Cassius Dio und Bithynien", *Epigraphica Anatolica*, Heft 4, Bonn 1984, s. 126.

⁹ Gowing, M., "Dio's Name", *Classical Philology*, vol. 85, No.1, Chicago (Jan. 1990), s. 49.

¹⁰ Boissevain, U. P., *Cassi Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum Quae Supersunt*, vol. 1, Berlin 1955, XXXIX.

¹¹ MS ca 810-893 yılları arasında yaşamış, 858-867 ve 878-886 arasında Byzantion patriği olan, Hellen bilgi birikiminin Bizans Döneminde yaşamasına çok önemli katkılar sağlayan bir kişidir. Attika Yunancasının düz yazıda kullanılışı üzerine bir sözlük hazırlamıştır.

¹² Yunanca bir sözlük ve edebiyat ansiklopedisinin adıdır. MS 10. Yüzyılda derlenen yapıt, Hellen edebiyatı ve tarihi üzerine çok sayıda değerli yazı içermektedir.

¹³ Gowing, M., *agm*, s. 54.

¹⁴ Her Romalının üç adı vardır. Praenomen-nomen-cognomen.

¹⁵ Gowing, M., *agm*, s. 51.

Romalı tarihçi Cassius Dio, Bithynia Eyaleti'ndeki *Nicaea* Kenti'nde MS 155 yılında dünyaya gelmiş olduğu söylene de, *senatus*'a giriş tarihi göz önüne alındığında, O'nun doğum tarihi MS 155-164 yılları arasına yerleştirilmiştir.¹⁶ Babasının Cilicia valiliği sırasında onunla birlikte¹⁷ve babasının ölümünden sonra 180 yılı civarında Roma'ya gitmiştir.¹⁸ Romalı bir *senator*, *consul*, *legatus propraetor* ve *consul suffectus*'un oğlu olarak iyi bir eğitim alan Cassius Dio, muhtemelen *cursus honorum*'u¹⁹ takip etmiştir. Dio'nun ilk görevi *tribunus militum laticlavus*'tur.²⁰ İmparator Lucius Aurelius Commodus Dönemi'nde (180-192) Dio, *senatus*'a üye olmuştur.²¹ Ondan sonraki yaklaşık elli yıllık süre içinde senatör olarak ve imparatorluk eyaletlerinde çeşitli kamu yüksek görevlerinde yer almıştır.

Cassius Dio, görev bilincine sahip, insancıl ve filozof imparator olarak da anılan Marcus Aurelius'un (161-180) hüküm sürdüğü bir zamanda yetişmiştir. İmparator, 180 yılında vebadan öldüğü zaman, yerine geçecek oğlu olan Marcus Aurelius Commodus olmuştur. Commodus doğuştan fesat, acımasız ve ihtiraslı bir karakter olarak betimlenmiştir.²² Cassius Dio ise eserinde Commodus'u saflığı yüzünden çevresinin güdümünde kalmış, doğru yoldan sapmış, ihtiraslı ve acımasız alışkanlıkları olan imparator olarak tasvir etmiştir.²³

Commodus'un 192 yılında katledilmesinden sonra P. Helvius Pertinax 193 yılında imparator olmuştur. Alçakgönüllü, görevlerini hakkıyla yerine getiren, *senatus*'a karşı saygılı olan Pertinax hakkında Cassius Dio, eserinde O'nun döneminde neredeyse tam bir demokratik yönetim biçiminden söz etmektedir.²⁴ Yazar, sadece Roma kentinde değil, ülkenin tamamında düzenin

¹⁶ P. G., Woodcock, Concise Dictionary of Ancient History, Philosophical Library, New York 1955, s. 113; Millar, F., A Study of Cassius Dio, Oxford 1964, s. 13. Millar'a göre Dio'nun doğum tarihi 163/ 164 yılıdır.

¹⁷ Dio Cass. *LXXII*, 7, 2.

¹⁸ Cary, E., *age*, s. VII.

¹⁹ Soylu bir Roma vatandaşının, memuriyet görevlerinde ilerleme kaydetme aşamaları.

²⁰ Askeri *tribunus*. Parker, H. M. D., *The Roman Legions*, Oxford 1928, s. 188-189.

²¹ Wilson, N., *Encyclopedia of Ancient Greece*, New York-London, Routledge Taylor & Francis Group, 2006, s. 147; Cary, *age*, s.VIII.

²² Hist. Aug., Comm. I, 7.

²³ Dio Cass. *LXXII*, I, 1. ὁ ὁ Κόμμοδος ταῖς ὑποθήκαις καὶ συμβουλίαις χαίρειν εἰπόν, καὶ τοῖς βαρβάρους σπεισάμενος, ἐς τὴν Ῥώμην ἤπειχθη, μισόπονος τε ὦν καὶ τῆς ἀστικῆς ῥαστώνης ἐπιθυμῶν.

²⁴ Dio Cass. *LXXIII*, 3, 4; τούτους μὲν οὖν ἐς ὑπερβολὴν ἐτίμα, ἐχρητο δὲ καὶ ἡμιν δημοτικώτατα; *LXXIII*, V, 1-2. οὕτω μὲν ἐς τὴν ἀρχὴν ὁ Περτίναξ κατέστη, καὶ ἔλαβε τὰς τε ἄλλας ἐπικλήσεις τὰς προσηκούσας καὶ ἐτέραν ἐπὶ τῷ δημοτικῷ εἶναι βούλεσθαι.

geri gelmesinden ve herkesin refah ve mutluluğunu isteyen bir imparatorlarının olmasından memnun ve mutlu olduklarını yazmaktadır.²⁵

İmparator Pertinax, Cassius Dio'yu 193 yılında bir sonraki yıl için *praetor*'luk makamına aday göstermiştir.²⁶ Fakat bu süreçte hem Pertinax hem de halefi M. Didius Iulianus yönetimden alınmış ve Cassius Dio bu yüzden *praetor*'luk görevini imparator Septimius Severus Dönemi'nde üstlenmek zorunda kalmıştır.²⁷

İmparator Pertinax'tan Commodus zamanında, göz yumulan yağmaları yasakladığı için sadece *praetor*'lar memnun değildir. 193 Mart'ında Pertinax'ın öldürülmesiyle hükümet dönemi üç ay sonunda bitmiştir.²⁸ Didius Iulianus *praetor*'lara yüklüce bir para (her bir *praetor*'a 25.000 *sestertii*) vaadinde bulunarak tahta geçmiştir. Ağır silahlarla sarılmış olan *senatus*, Didius Iulianus'u kabullenmek zorunda kalmıştır.²⁹ Didius Iulianus kısa sürede acımasız bir şekilde nüfuz kazanmaya çalışınca, halkın ve askerlerin desteğini kaybetmiş ve *senatus* tarafından ölüme mahkûm edilmiştir. Yaklaşık iki ay Roma tahtında kaldıktan sonra 1 Haziran 193 yılında *senatus* Septimius Severus'u imparator ilan etmiştir.³⁰

Pertinax ve ardılı Iulianus tahttan indirilince, Cassius Dio, Septimius Severus Dönemi'nde *praetor*'luk görevine getirilmiştir. Cassius Dio *praetor*

²⁵ Dio Cass. *LXXIII*, 10, 3. οὕτω μὲν ὁ Περτίναξ ἐπιχειρήσας ἐν ὀλίγῳ πάντα ἀνακαλέσασθαι ἐτελεύτησεν, οὐδὲ ἔγνω, καίπερ ἐμπειρότατος πραγμάτων ὢν, ὅτι ἀδύνατόν ἐστιν ἀθρόα κατάστασις καὶ χρόνου καὶ σοφίας χρῆζει.

²⁶ Dio Cass. *LXXIII*, 12, 2. ...καὶ μάλιστα ὅσοι τι ἢ πρὸς τὸν Περτίνακα ἐπιτήδειον (καὶ γὰρ ἐγὼ εἰς ἐξ αὐτῶν ἦν, ἐπειδὴ ὑπὸ τε τοῦ Περτίνακος τὰ τε ἄλλα ἐτετημημην καὶ στρατηγὸς ἀπεδεδείμην, (καὶ ἐκείνον πολλὰ πολλακίς ἐν δίκαις συναγορεύων τισὶν ἀδικούντα ἐπεδεδείχην).

²⁷ Cary, E., *age*, s. VIII.

²⁸ Dio Cass. *LXXIII*, 9, 2; οὐδὲ ἔγνω πρότερον προσιώντας ὁ Περτίναξ αὐτοὺς πρὶν ἂνω γενέσθαι.

²⁹ Dio Cass. *LXXIII*, 11, 1; Σουλπικιανὸς δὲ ἔμεινε τε ἐν αὐτῷ, καὶ ἐπραττεν ὅπως ἂν αὐτοκράτωρ ἀποδειχθῆ. κἀν τούτῳ Ἰουλιανὸς ὁ Δίδιος, ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ὁ Δίδιος ἦν το μὲν γένος βουλευτικὸν τὸν δὲ τρόπον δεινὸν ἔχων...; *LXXIII*, 12, 5. «μόνος» τε «γὰρ ἦκω» ἔλεγε, πᾶν μὲν ἔξωθεν τὸ βουλευτήριον ὀπίταις περιεστοιχισμένος, πολλοὺς δὲ καὶ ἐν αὐτῷ τῷ συνεδρίῳ στρατιώτας ἔχων, καὶ τοῦ συνειδότος ἡμᾶς τοῦ περὶ αὐτὸν ἀνεμίμησκεν, ἐξ οὗ καὶ ἐμισοῦμεν αὐτὸν καὶ ἐφοβούμεθα.

³⁰ Dio Cass. *LXXIII*, 17, 1-5. ...καὶ τοῦ τε Ἰουλιανοῦ θάνατον κατεψηφισάμεθα καὶ τὸν Σεουήρον αὐτοκράτορα ὠνομάσαμεν...; Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kaya, M. A., *Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*, İstanbul 2008, s. 135-136 vd.

olarak göreve getirilince Didius Iulianus'un suçlu olduğunu ortaya koymuştur.³¹

Septimius Severus'un imparatorluğunun başında sergilemiş olduğu ılımlı siyaseti, Cassius Dio'nun takdirini kazanmış ve yeni bir dönemin başlangıcı düşüncesini uyandırmıştır.³² Bu tarih (193) Dio'nun edebi çalışmalara başladığı bir zaman dilimidir. Cassius Dio ilk olarak Severus'un gelecekteki ihtişamına ilişkin rüya ve kehanetleri içeren küçük bir kitap kaleme almıştır.³³ Dio detayları bizzat imparator Septimius Severus'tan öğrenmiş ve muhtemelen kehanet ve mucizeleri rapor etmeye çok düşkün olduğu için de, bütün bu alametleri üstü kapalı bir biçimde ifade etmiştir.³⁴

Cassius Dio rüyalar ve kehanetler hakkında yazdığı eserinin bir kopyasını imparatora göndermiştir. İmparator bunları okuduktan sonra O'na ayrıntılı ve övgü dolu bir cevap yazmıştır. Mektubu okuduktan sonra Dio, rüyasında tanrı tarafından tarihçilikle görevlendirildiğini söylemiştir.³⁵ Bunun üzerine Cassius Dio, Commodus'un son zamanlarından Septimius Severus'un tahta çıkışına kadar uzanan gelişmeleri derlediği bir yazı kaleme almıştır.³⁶ Bu çalışma imparator ve halk tarafından beğenilince, Dio çok geçmeden Roma tarihinin bütün sayfalarını içeren bir çalışma kaleme almaya karar vermiştir. Cassius Dio'nun yazmaya karar verdiği bu eser “Ρωμαϊκή ἱστορία (Ρωμαϊκά [Roma Tarihi])” adlı eseridir.³⁷ Yazar, daha önce yapmış olduğu anlatısını da bu ana eserinin içerisine yerleştirmiştir.³⁸

³¹ Dio Cass. *LXXIII*, 12, 2. ... (καὶ γάρ ἐγὼ εἶς ἐξ αὐτῶν ἦν, ἐπειδὴ ὑπὸ τε τοῦ Περτίνακος τὰ τε ἄλλα ἐτετιμήμην καὶ στρατηγὸς ἀπεδεδείμην, καὶ ἐκεῖνον πολλὰ πολλάκις ἐν δίκαις συναγορεύων τισὶν ἀδικοῦντα ἐπειδεδείχην)

³² Dio Cass. *LXXIV*, 1, 3. πράξας δὲ ο Σευήρος ταῦτα ἐς τὴν Ρώμην ἐσήει, (καὶ) μέχρι μὲν τῶν πύλων ἐπὶ τε τοῦ ἵππου καὶ ἐν ἐσθῆτι ἵππικῆ ἐλθῶν, ἐντεῦθεν δὲ τὴν τε πολιτικὴν ἀλαξάμενος καὶ βαδίσας·

³³ Dio Cass. *LXXII*, 23, 1. βιβλίον τι περὶ τῶν ὄνειράτων καὶ τῶν σημείων δι' ὃν ὁ Σευήρος τὴν αὐτοκράτορα ἀρχὴν ἤλπισε, γράψας ἐδημοσίευσας; Höfner, M. J., “Die zeitgenössische Geschichte des Cassius Dio”, *Rhenisches Museum für Philologie*, vol. 27, Frankfurt am Main 1872, s. 157. Kaya, M. A., age., s. 157, dn. 420.

³⁴ Cary, E., age., s. VIII.

³⁵ Hillen, H. J., *Cassius Dio Römische Geschichte*, Band I, Berlin 2012, s. 14.

³⁶ Dio Cass. *LXXII*, 23, 1.

³⁷ Dio Cass. *LXXII*, 23, 1-2. ταῦτ' οὖν ἐγὼ τὰ γράμματα πρὸς ἐσπέραν ἤδη λαβὼν κατέδαρθον, καὶ μοι καθεύδοντι προσέταξε τὸ δαιμόνιον ἱστορίαν γράφειν. καὶ οὕτω δὴ ταῦτα περὶ ὧν νῦν καθίσταμαι ἔγραψα.

³⁸ Dio Cass. *LXXIV*, 3, 3. ταῦτα μὲν ἐκ τῶν ὄνειράτων ἔμαθεν, ὕπας δὲ ἐς [τε] τὸν βασιλικὸν δῆρον ἔφηβος ὧν ἔτι ἀγνοία ἐνιδρύθη.

Cassius Dio'nun *Roma Tarihi* adlı eseri büyük ölçüde Capua'da yazılmıştır. Yazar, başkentin yüklediği sorumluluklardan uzakta, çalışması için ihtiyacı olan sükuneti Capua'da bulmuştur.³⁹ Cassius Dio, Roma'nın tarihini başlangıçtan kendi dönemine kadar ki materyali toplamak için on yıl, yetmiş üçüncü kitabın sonuna kadar düzenleme ve yazıya geçirmek için de on iki yıl harcamıştır.⁴⁰ Diğer yedi kitapta da 229'a kadar olan Roma tarihini yazmıştır. Tarihlendirmemiz gerekirse, Cassius Dio, 201-211 yılları arasında materyalleri toplamış, 212-224 yılları arasında da *Roma Tarihi* adlı eserini yazmıştır.⁴¹ Bir başka deyişle Cassius Dio imparator Septimius Severus'un yönetiminde (193-211) eseri için malzemelerini toplamış, imparator Severus Alexander (222-235)'in yönetiminin başında ise eserini tamamlamıştır.

Cassius Dio, Severus'un yönetiminde sadece *consul* değil, aynı zamanda imparatorun dostu olmuştur. Yazar, 194 yılında, daha önce Pertinax'ın öngörüsüyle *praetor* olmuştur. Yine Septimius Severus zamanında *consul suffectus* olmuştur, ancak bu göreve hangi yıl atandığını bilmiyoruz.⁴²

Yazar, enerjik ve başarılı hamlelerle halkın beğenisini kazanan imparator Septimius Severus'a büyük ümitler bağlamıştır. Yönetiminin başlarında imparatora hayranlık duymuş, ancak çok geçmeden gerçeklerle yüz yüze gelmiş ve büyük hayal kırıklığına uğramıştır. İmparator, göreve başlarken *senatus*'da yaptığı konuşmada, senatörlerin haklarına dokunmayacağı güvencesi vermiş, ama sözünü tutmamıştır. Genel kanı, imparatorun kendisiyle birlikte hareket edenlerin, kendisine olan bağlılığından çok, ordularının gücüne güvendiği yönünde olmuştur. Halk, imparatorun şan ve

³⁹ Dio Cass. LXXVI, 2, 1. ἐν δὲ τῷ Βεσβίῳ τῷ ὄρει πῦρ τε πλεῖστον ἐξέλαμψε καὶ μυκήματα μέγιστα ἐγένετο, ὥστε καὶ ἐς τὴν Καπύην, ἐν ἧ, ὁσάκις ἂν ἐν τῇ Ἰταλίᾳ οἰκῶ, διάγω, ἐξακουσθῆναι τοῦτο γὰρ τὸ χωρίον ἐξευλόμην τῶν τε ἄλλων ἕνεκα καὶ τῆς ἡσυχίας ὅτι μάλιστα, ἵνα σχολῆν ἀπὸ τῶν ἀστικῶν πραγμάτων ἄγων ταῦτα γράψαιμι.; Kaya, M. A., age., s. 284.

⁴⁰ Dio Cass. LXXII, 23, 5; συνέλεξα δὲ πάντα τὰ ἀπ' ἀρχῆς τοῖς Ῥωμαίοις μέχρι τῆς Σεουήρου μεταλλαγῆς παραθῆντα ἐν ἔτεσι δέκα, καὶ συνέγραψα ἐν ἄλλοις δώδεκα; Barnes, T. D., "The Composition of Cassius Dio's "Roman History", Phoenix, vol. 38, No. 3, Classical Association of Canada 1984, s. 240.

⁴¹ Barnes, T. D., *agm.*, s. 241.

⁴² Millar, F., A Study of Cassius Dio adlı çalışmasında Cassius Dio'nun 205 ya da 206 yılında *consul suffectus* olabileceğini tahmin etmektedir. Earnest Cary ise Dio's Roman History adlı çalışmasında ise, Dio'nun eserinin LXXVI (16,4) kitabında, anlaşılması güç bir bölümünde, yazarın Severus Döneminde *consul suffectus* olarak görev yaptığını dair imada bulunduğunu, ancak yazarın bu ilk *consul*'lük görevinin Africa Eyaletinde *proconsul* olarak görev yapmadan kısa bir süre öncesine, yani daha geç bir döneme ca. 222 yılına tarihlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.

şeref kazanma hırsına kapılarak, uzun savaşlar yapmasına öfkelenmeye başlamıştır. Cana kıymakta sınır tanımayan imparatorun herkes korkmaya başlamıştır.⁴³

Cassius Dio'nun imparator hakkındaki düşünceleri de değişmeye başlamıştır, çünkü Septimius Severus yönetiminde halk mutlu değildir. Yazar bu memnuniyetsizliğini ise eserinde, “bozularak paslı bir demirden bir imparatorluğa dönüşen Altın Çağ” olarak kaleme almıştır.⁴⁴

Yazar, bu değişen koşullarda zaman zaman çalışma şevkinin kırıldığından, ancak her seferinde, kendisine bu görevi yüklemiş olan tanrı tarafından yeniden desteklendiğinden bahsetmiştir. “*Bu tanrı, tarih yazmaya devam etmem için bana güç-kuvvet verdi. Korkacak gibi olduğumda ve tereddüte düşecek olduğumda ve çalışmaktan bıktığımda ve boşlamayı düşündüğümde, rüyamda beni teşvik etti ve gelecek için beni olağanüstü umutlarla donattı. Böylelikle O'nda tüm yaşamım boyunca beni koruyan-kollayan bir üstün güç bulmuştum ve bundan dolayı O'na derinden bağlıyım.*”⁴⁵

Cassius Dio, imparator Septimius Severus'un sadece *consul*'ü değil, aynı zamanda dostu, arkadaşı olmuştur. Severus'un ardılı imparator Caracalla (resmi adı Marcus Aurelius Antoninus) (211-217) yönetiminde de yazarın yine aynı tutumunu görmekteyiz.⁴⁶ Cassius Dio eserinde Caracalla'nın üç ırkın kusurunu - Gallialıların istikrarsızlığını, korkaklığını ve pervasızlığını; Africalıların sertliğini ve acımasızlığını; Syrialıların sinsiliğini- kendinde birleştirmiş olduğunu söylemektedir.⁴⁷ Yine yazarın eserine göre Caracalla, kendisinin bir canavar olarak görüldüğünü biliyordu ve bundan da çok hoşnuttu. Çünkü imparator kendisinden korkulmasını istiyordu.⁴⁸ Caracalla

⁴³ Dio Cass. *LXXIV*, 2, 1-3; *LXXV*, 1, 1; *LXXV*, 10, 2-3; *LXXVI*, 7, 3-9, 2.

⁴⁴ Dio Cass. *LXXI*, 34, 4.

⁴⁵ Dio Cass. *LXXII*, 23, 4. τήν δέ δὴ θεὸν ταύτην ἐπιρρωννύουσαν με πρὸς τήν ἱστορίαν εὐλαβῶς πρὸς αὐτήν καὶ ὀκνηρῶς διακείμενον, καὶ πονοῦμενον ἀπαγορευόντά τε ἀνακτωμένην δι' ὄνειράτων, καὶ καλὰς ἐλπίδας περὶ τοῦ μέλλοντος χρόνου διδοῦσάν μοι ὡς ὑπολειπομένου τήν ἱστορίαν καὶ οὐδαμῶς ἀμαυρώσοντος, ἐπίσκοπον τῆς τοῦ βίου διαγωγῆς, ὡς ἔοικεν, εἴληχα, καὶ διὰ τοῦτο αὐτῇ ἀνάκειμαι.

⁴⁶ Millar, F., *age.*, s. 18; Barnes, T. D. *agm.*, s. 243-244.

⁴⁷ Dio Cass. *LXXVII*, 6, 1a; ὅτι τρισὶν ἔθνεσιν ὁ Ἀντωνίνος προσήκων ἦν, καὶ τῶν μὲν ἀγαθῶν αὐτῶν οὐδὲν τὸ παράπαν τὰ δὲ δὴ κακὰ πάντα συλλαβῶν ἐκτίσατο, τῆς μὲν Γαλατίας τὸ κοῦφρον καὶ τὸ δειλὸν καὶ τὸ θρασύ, τῆς Ἀφρικῆς τὸ τραχύ καὶ ἄγριον, τῆς Συρίας, ὅθεν πρὸς μητρὸς ἦν, τὸ πανοῦργον.

⁴⁸ Dio Cass. *LXXVII*, 11, 1. ....ἤθελε γὰρ δεινὸς καὶ ἄγριος καὶ ἀπότομος αἰεὶ φαίνεσθαι.

gençlik yıllarında her türlü eğlenceye dalmış ve babası Septimius Severus'u öldürmeye çalışmıştır.⁴⁹

İmparator olduktan sonra eşini, onun erkek kardeşini ve nefret ettiği kişileri de ortadan kaldırmıştır. Bir kaç ay sonra da, sözde kendisiyle iktidarı paylaşmakta olduğu erkek kardeşi Geta'yı annelerinin gözleri önünde katletmiştir.⁵⁰ Cassius Dio'un ifadelerinden de anlaşılacağı gibi Caracalla, babası Septimius Severus'tan çok daha kötüdür. Caracalla aynı zamanda imparatorluğu (gücü) elinde tutmak için askerleri memnun etmesi gerektiğini öğrenmiştir. Dio bunu eserinde şöyle ifade etmiştir: “*Para, benden başka hiç kimsede olmasın. Çünkü askerlere hediyeler verebilmek için para bana lazım.*”⁵¹ Eğlenceler ve etrafındaki insanlara dağıttığı paralar ve Severus'un başlattığı hamamlar aşırı derecede para gerektirdiği için Caracalla halkı acımasızca soymuştur. İmparatorluk sınırları içindeki tüm özgür insanlara Roma yurttaşı olma hakkı tanıyan *Constitutio Antoniniana*'yı, 212 yılında Caracalla, Cassius Dio'a göre, şimdiye kadar yalnız Roma yurttaşlarıyla sınırlı olan vergileri, imparatorluk sınırları içinde oturan tüm nüfusa yayabilmek için çıkarmıştır.⁵²

İmparator Caracalla askeri alanda da çok fazla başarı gösterememiştir. İmparator Germania'da 213 yılında *Alamanlara* (Allamanni) karşı savaşmıştır ve onları Main Irmağı civarında yenilgiye uğratmıştır. Ancak Cassius Dio bu savaşla ilgili Caracalla'nın *Alamanlara* paralar (altın, gümüş) vererek onları satın aldıklarını söylemektedir.⁵³

⁴⁹ Dio Cass. *LXXVI*, 7, 1-2; *LXXVI*, 11,1; *LXXVI*, 14, 1-7.

⁵⁰ Dio Cass. *LXXVII*, 1, 1 ; 2, 6. μετὰ δὲ ταῦτα δ'Αντωνίνος πᾶσαν τὴν ἡγεμονίαν ἔλαβε. λόγῳ μὲν γὰρ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ, τῷ δὲ δὴ ἔργῳ μόνος εὐθὺς ἦρξε. καὶ πρὸς μὲν τοὺς πολεμίους κατελύσατο καὶ τῆς χώρας αὐτοῖς ἐξέστη καὶ τὰ φρούρια ἐξέλιπε, τοὺς δὲ δὴ οἰκείους τοὺς μὲν ἀπήλλαξεν, ὧν καὶ Παπινιανὸς ὁ ἐπαρχὸς ἦν, τοὺς δὲ καὶ ἀπέκτεινεν, ὧν ἦν καὶ Εὐθοδὸς ὁ τροφεὺς αὐτοῦ <καὶ> ὁ κάστωρ, ἡ τε γυνὴ αὐτοῦ ἡ Πλαυτίλλα καὶ ὁ ταύτης ἀδελφὸς Πλαύτιος.

⁵¹ Dio Cass. *LXXVII*, 10, 4. καὶ γὰρ ἔλεγε πολλάκις ὅτι “οὐδένα ἀνθρώπων πλὴν ἐμοῦ ἀργύριον ἔχειν δεῖ, ἵνα αὐτὸ τοῖς στρατιώταις χαρίζωμαι.

⁵² Dio Cass. *LXXVII*, 9, 1-5. ὅτι δεινότατόν που καὶ τοῦτατος Ἄντωνίνος ἐς μὲν τοὺς το ἔσχεν ὅτι μὴ μόνον ἐς τοὺς στρατιώτας φιλιαναλωτῆς ἀλλὰ καὶ ἐς τὰ ἄλλα πάντα καὶ ἡκιστα αὐτῷ ἦν ἐφ' ἐν τοῦτο μόνον τὸ τοὺς ἀνθρώπους πάντας περιδύειν ἀποσυλᾶν καὶ ἐκτρύχειν; Kozan, M., “Tarihi Kaynaklar Işığında III. Yüzyılda Gotların Akdeniz'de Gerçekleştirdiği Korsanlık ve Yağma Faaliyetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 36, C.8, 2015, s.358.

⁵³ Dio Cass. *LXXVII*, 13, 3-5... καὶ γὰρ εἰ καὶ παρὰ γνώμην αὐτοῖς ἐλέγετο, ἀλλ' ὄρωντες τοὺς χρυσοῦς ἐδουλοῦντο ἀληθεῖς γὰρ τοὺς χρυσοῦς αὐτοῖς ἐδωρεῖτο. τοῖς δὲ δὴ Ῥωμαίοις κίβδηλον καὶ τὸ ἀργύριον καὶ τὸ χρύσιον παρεῖχεν’

Caracalla 214 yılı baharında Doğu'ya yönelerek, Dacia ve Thracia üzerinden Anadolu'ya gelmiştir. Troia ve Pergamon'u ziyaret ederek, Bithynia'ya gelmiş ve kışı Nikomedeia'da geçirmiştir.⁵⁴ Cassius Dio da 214-215 kışını Caracalla ile birlikte Bithynia'daki Nikomedeia kentinde geçirmiştir. Burada yazar imparatorun insanlara değer vermeyen davranışlarına tanık olmuştur. Muhtemelen 215 yılında Roma'ya dönmüş olmalıdır.⁵⁵

216 yılında imparator Caracalla *Osroene*'yi (*Edessa* [Urfa]) egemenliği altına almıştır.⁵⁶ Caracalla 217 yılında Parthlara karşı yeni bir sefer için *Edessa*'dan *Carrhae*'e gitmek üzere yola çıktığında öldürülmüştür. Yerine Marcus Opellius Macrinus (217-218) imparator olmuştur.⁵⁷

Caracalla'nın ölümünden sonra Macrinus, Parthlarla savaşmaya devam etmiş, ancak Romalılar yenilmiştir. Yılın sonuna doğru Macrinus yüksek tazminat karşılığında barış yapmıştır.⁵⁸

Cassius Dio 217 yılında İmparator Macrinus tarafından *Curator ad corrigendum statum civitatum* olarak Pergamon ve Smyrna'ya gönderilmiştir.⁵⁹

Macrinus'tan sonra gerçek adı Varius Avitus Bassianus olan Elagabalus, imparator olmuştur. (218-222) Eğlenceye düşkün ve safahat içinde yaşayan Elagabalus ahlaksızlığa da bulaşmıştır.⁶⁰

⁵⁴ Dio Cass. *LXXVII*, 18, 1. ταῦτά τε ἐν τῇ Νικομηδείᾳ χειμασας ἐπραξε,..... *LXXVIII*, 8, 4..... καὶ ἐμοὶ ἐνθύμιον ἐγένετο ὅτι ἐν τῇ Νικομηδείᾳ τοῖς Κρονίοις ἐστιῶν καὶ πολλὰ ἄττα,.....; Millar, F., age, s. 19.

⁵⁵ Dio Cass. *LXXVIII*, 1, 4-5; Barnes, T. D., agm., s. 244; Harrington, D., "Cassius Dio as a Military Historian", Acta Classica, Vol. 20, Classical Association of South Africa 1977, s. 159.

⁵⁶ Dio Cass. *LXXVII*, 12, 1-2. ὅτι Ἄγβαρος ὁ τῶν Ὀσροηνῶν βασιλεὺς ἐπειδὴ ἄπαξ ἐν κράτει τῶν ὁμοφύλων ἐγένετο, οὐδὲν ὅ τι τῶν δεινोटάτων τους προέχοντας αὐτῶν οὐκ ἐξεργάσατο. Λόγῳ μὲν ἐς τὰ τῶν Ῥωμαίων ἦθη μεθίστασθαι ἠνάγκαζεν, ἔργῳ δὲ τῆς κατ' αὐτῶν ἐξουσίας ἀπλήστως ἐνεφορεῖτο....

⁵⁷ Dio Cass. *LXXVIII*, 4, 1; 5, 5. Ἄντωνίνος ἀντιπαρεσκευάζετο οὐ μόντοι καὶ πολεμήσαι αὐτῷ ἐξεγένετο, ἀλλ' ἐν μέσοις τοῖς στρατιώταις, οὓς μάλιστα ἐτίμα καὶ οἷς ἰσχυρῶς ἐταρρει, κατεσφάγη....

⁵⁸ Dio Cass. *LXXVIII*, 26, 1.

⁵⁹ Dio Cass. *LXXIX*, 7, 4. τὰ μὲν γὰρ λοιπὰ τὰ τῶν ἰδιωτῶν παρ' ἀνδρῶν ἀξιοπίστων πυθόμενος, το δὲ διη κατὰ τὸν στόλον αὐτὸς ἐγγύθεν ἐκ τῆς Περγάμου ἀκριβῶσας ἔγραψα, ἧς, ὡσπερ καὶ τῆς Σμύρνης ταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Μακρίνου ἐπεστάτησα. Curator: Devlet gücünü kullanmak üzere görevlendirilen yönetici.

⁶⁰ Dio Cass. *LXXIX*, 13, 1; 14, 1-3; Kaya, M. A., "Roma İmparatorluğu'nu Yöneten Suriyeli Kadınlar", *Belleten* 257, Ankara 2006, s. 11.

Cassius Dio, Elagabalus döneminde de bu görevine devam etmiştir. Yazar 218-219 kışında Pergamon'da kalmıştır. Oradan Bithynia'ya gitmiş ve orada hastalanmıştır.⁶¹ Severus Alexander kendisini çağırınca kadar Bithynia'da kalmıştır.

Elagabalus, askerler tarafından 222 (11 ya da 12 Mart) yılında korkunç bir şekilde öldürülmüştür.⁶² Ordu, 13 Mart 222 yılında henüz 13 yaşında olan Severus Alexander'i imparator ilan etmiştir (222-235). İmparatorluk Alexander'in annesi Julia Mamaea ve büyükannesi Julia Maesa tarafından yönetilmiştir. Askerler 22 Mart 235'de Alexander ve annesini öldürerek, Severus hanedanı dönemini sona erdirmişlerdir.

İmparator Severus Alexander, Cassius Dio'yu Africa Eyaletine *praetor* olarak görevlendirmiştir (223-224).⁶³ Bu atama haberini Bithynia'dayken alan Cassius Dio, oradan hemen atandığı eyalete gitmiştir. Bu görevden sonra *legatus Augusti* olarak 224-226 yıllarında Dalmatia'ya, ondan sonra da 226-228 yıllarında *Pannonia Superior*'a (Yukarı Pannonia) gönderilmiştir.⁶⁴

Cassius Dio burada emrine verilen askerlerin başına buyruk ve disiplinsiz hareket etmelerine fırsat vermemiştir. Söz konusu durum askerler arasında Dio'ya karşı hiddet uyanmasına sebep olmuştur. Koruma birliği askerleri bu durumu, koruma birliği başkomutanı Ulpianus'a şikayet ederek, kendilerine teslim edilmesini istemişlerdir,⁶⁵ ancak imparator Severus Alexander, bu şikayetleri dikkate almamış ve Cassius Dio'yu 229 yılı için ikinci kere *consul* olarak atamıştır.⁶⁶ Dio bu görevi imparatorla birlikte yürütecektir. Yazar için bu onurlandırma anlamına gelmektedir. İmparator muhafız birliklerinin

⁶¹ Dio Cass. LXXX, 1, 2. ἐκ τε γὰρ τῆς Ἀσίας ἐς τὴν Βιθυνίαν ἐλθὼν ἠρρώστησα.

⁶² Dio Cass. LXXIX, 20, 2. καὶ ἐμελλεν ἐς τύλλων ἐμβληθεὶς ἐκδρᾶναί τε ποι, φωραθεὶς δὲ ἀπεσφάγη, ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονώς. καὶ αὐτῷ καὶ ἡ μήτηρ (περιπλοκείσα γὰρ ἀπριζ εἶχετο) συναπάλετο. καὶ αἱ τε κεφαλᾶι αὐτῶν ἀπεκόπησαν, καὶ τα σώματα γυμνωθέντα τὸ μὲν πρῶτον διὰ πάσης τῆς πόλεως ἐσύρη, ἔπειτα...

⁶³ Dio Cass. LXXX, 1, 2. κάκειθεν πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἀφρικῇ ἡγεμονίαν ἡπειχθην,.....; Barnes, T. D., *agm.*, s. 244.

⁶⁴ Dio Cass. LXXX, 1, 3. ἐπανελθὼν τε ἐς τὴν Ἰταλίαν εὐθέως ὡς εἶπεν ἐξ τε τὴν Δελματίαν καντεύθεν ἐς τὴν Παννονίαν τὴν ἄνω ἄρξων ἐπέμφθη, καὶ μετὰ τοῦτ' ἐς τὴν Ῥώμην καὶ.....

⁶⁵ Dio Cass. LXXX, 4, 2. καὶ τοὺς δορυφόρους πρὸς τῷ Οὐλιανῷ καὶ ἐμὲ αἰτιάσασθαι ὅτι τῶν ἐν τῇ Παννονίᾳ στρατιωτῶν ἐγκρατῶς ἦρξα, καὶ ἐξαιτήσαι, φοβηθέντας μὴ καὶ ἐκείνους τις ὁμοίως τοῖς Παννονικοῖς ἄρχεσθαι καταναγκάσει.

⁶⁶ Dio Cass. LXXX, 5, 1. οὐ μέντοι προετίμησε τι αὐτῶν ὁ Ἀλέξανδρος, ἀλλὰ καὶ τοῦναντίον ἄλλως τε ἐσέμνυνε με καὶ δεύτερον ὑπατεύσοντα σὺν α'τῷ ἀπέδειξε, τὸ τε ἀνάλωμα τὸ τῆς ἀρχῆς [αὐτῷ] αὐτὸς ἀναλώσειν ὑπεδέξατο; Schwartz, E., "Cassius", *RE III*, Stuttgart 1899, s. 1684.

saldırısından korktuğu için Dio'ya görevini Roma'dan uzakta geçirmesini emretmiştir. Yazar imparatoru ziyaret etmek için Roma'ya ve Campania'ya dönmüştür. Bu sırada da yaşından dolayı ve ayak ağrılarından rahatsız olduğu için Bithynia'ya dönmek için imparatorundan izin almıştır.⁶⁷

Cassius Dio 229 yılından sonra eserine son bir kez daha el atarak, bazı şeyleri değiştirmiş veya eklemeler yapabilmıştır.⁶⁸ Yazar ölümüne kadar tedavisini evinde sürdürmüş ve tarihini tamamlamak için Bithynia'da, evinde kalmıştır.⁶⁹ Cassius Dio'nun doğduğu topraklarda ne kadar kaldığını kesin olarak bilemiyoruz.

Cassius Dio'nun *Roma Tarihi* adlı eseri Severus Alexander'in imparatorluğu döneminde, yani 235'ten önce yayımlanmış olmalıdır. Cassius Dio'nun kitabının yayımlanmasından kısa bir zaman sonra ölmüş olduğu genel olarak kabul edilmektedir.⁷⁰

Cassius Dio'nun *Roma Tarihi* (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία = Ῥωμαϊκά) adlı eseri Aeneas'ın İtalia'ya gelmesinden, kendisinin ikinci defa *consul* olarak görev yaptığı yıl olan 229 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır.⁷¹ Eser seksen kitaptan oluşmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi, eser Hellen dilinde yazılmış ve Cassius Dio'nun araştırmalarının ve yirmi iki yıllık çalışması sonucunda ortaya çıkmıştır.

Cassius Dio'nun yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsayan eseri olan *Roma Tarihi*, kendi ifadesine göre üç ana bölümden oluşur.⁷² İlk bölüm, *senatus* ve halk merkezli politik gelişmelerin yaşandığı (krallık) ve cumhuriyet dönemi; ikinci bölüm, monarşinin kuruluşundan Marcus Aurelius'un ölümüne kadar

⁶⁷ Dio Cass. LXXX, 5, 2. ἀχθεσθέν των δὲ αὐτῶν ἐπὶ τούτοις ἐφοβήθη μὴ καὶ ἀποκτείνωσιν με ἐν τῷ τῆς ἀρχῆς σχήματι ἰδόντες, καὶ ἐκέλευσεν ἔξω τῆς Ῥώμης ἐν τῇ Ἰταλίᾳ ποῦ διατρίψαι τὸν τῆς ὑπατείας χρόνον. καὶ οὕτω μετὰ ταῦτα ἔς τε τὴν Ῥώμην καὶ εἰς τὴν Καμπανίαν πρὸς αὐτὸν ἦλθον, καὶ συνδιατρίψας τινὰς ἡμέρας αὐτῶν, τοῖς τε στρατιώταις μετὰ πάσης ἀδείας ὀφθεῖς, ἀπηρα οἴκαδε παρέμενος ἐπὶ τῇ τῶν ποδῶν ἀρρωστία, ὥστε πάντα τὸν λοιπὸν τοῦ βίου χρόνον ἐν τῇ πατρίδι ζῆσαι, ὥσπερ ποῦ καὶ τὸ δαιμόνιον ἐν τῇ Βιθυνίᾳ ἤδη μοι ὄντι σαφιστατα ἐδήλωσεν.

⁶⁸ Dio Cass. LXXX, 5, 3. ἄναρ γὰρ ποτε ἔδοξα προστάσσεσθαι ὑπ' αὐτοῦ προσγράψασθαι τῷ ἀκροτελευτῷ τὰ ἔπη τάδε,....

⁶⁹ Harrington, D., *agm.*, s. 160.

⁷⁰ Cary, E., *age.*, s. X; Harrington, D., *agm.*, s. 160.

⁷¹ Howatson, M. C.,; *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, çev. Faruk Ersöz, İstanbul 2013, s. 171; William, S., *Classical Dictionary of Biography, Mythology and Geography*, New York 1850, s. 261.

⁷² Dio Cass. LXXII, 4, 2... καὶ ὡς εἰπεῖν πάντας τοὺς ἐπὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐκείνου ἀνήσαντας, πλὴν τοῦ τε Πομπηιανοῦ καὶ τοῦ Περτίνακος καὶ τοῦ Οὐικτωρίνου....

olan zaman dilimini kapsamakta; üçüncü bölüm ise kendi yaşadığı zaman dilimini kapsamaktadır. Yazarın kendi dönemindeki imparatorlar (Commodus, Pertinax, Didius, Iulianus, Pescennius Niger, Clodius Albinus, Septimius Severus, Caracalla, Geta, Macrinus, Didumenianus, Elagabalus, Severus Alexander) zamanında Roma'da iç karartıcı bir tablo ortaya çıkmaktadır.

Cassius Dio eserini annalist metinlere özgü bir düzende kaleme almıştır. Bir başka deyişle, Romalılar arasında popüler, belirli bir yılda yaşanmış olayları gruplandırarak anlatmıştır. Nitekim, ilgili yıllara ismini veren *consul*'ler metin içinde düzenli olarak yazılmıştır. İmparatorluk dönemini kaleme aldığı bölümde ise, bu dönemde görev yapmış *consul*'lerin isimlerini bir tablo ile göstermiştir.

İmparatorluk dönemini anlattığı bölümde Dio, her bir imparatorun hükümdarlık süresini tam olarak belirtebilmek için son derece dikkatli davranmıştır. Ancak yazarın ortaya koymuş olduğu veriler ışığında tutarlı bir kronoloji oluşturmak çok güçtür.⁷³

Cassius Dio, Hellen edebiyatı ve rhetoriği hakkında iyi eğitilmiş bir yazardır. Yazar, eserinde Roma tarihi ve Roma politik yaşamını Hellenlere açıklamaya çalışmıştır. Latince terimleri ve Romalı kavramları Hellence ifade etmiştir.

Yazara göre, Hellen kültürü, Romalılar hariç, diğer insanlara ve onların kültürüne göre daha üstündür, yani kültürel açıdan Hellenler ve Romalılar eşittir. Dio'ya göre Romalılar Hellenlere göre siyasal açıdan üstündür.⁷⁴

Cassius Dio, Hellen eğitimi ve kültürüyle yetişmiş bir kişi olmasına rağmen, düşüncesi, tutumu ve bakış açısı ile Romalıdır. Kariyeri ile dikkatleri üstüne çekmiş ve neredeyse tamamen siyaset ve siyasi kurumlar ile ilgilenmiştir. Eserinde olayları bir Romalı gözüyle değerlendirmiştir. Eserinde Hellenler ve onların Romalılarla olan ilişkilerini ele alırken büyük ölçüde Roma kaynaklarını kullanmıştır.

Cassius Dio, Romadaki halka açık kütüphanelerden, senator olduğu için *senatus* arşivlerinden, MÖ 59 yılından itibaren yayımlanan *Acta diurna*'dan ve *Tabularium*'daki belgelerden yararlanmış olmalıdır.⁷⁵

---

⁷³ Cary, E., *age.*, s. XIII.

⁷⁴ Aalders, G. J. D., "Cassius Dio and the Greek World", *Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 39, Fasc., UTC 1986, s. 295-296.

⁷⁵ Hillen, H. J., *Cassius Dio*, Berlin 2012, s. 41. *Acta diurna*: Toplumsal ve siyasal haberler veren, her gün yayımlanan gazete; *Tabularium*: Resmi ve özel belgelerin korunduğu yapı.

Yazarın yararlandığı kaynakların başında Titus Livius gelmektedir. Özellikle XXXVI. kitaptan LI. kitaba kadar olan kısımlarda Cassius Dio, Livius'tan çok yararlanmışır.⁷⁶ Yazar özellikle iç savaşın anlatıldığı bölümde, tanımlamalar ve farklılaşmalar için Livius'un yanında C. Sallustius Crispus'tan da yararlanmış olabilir.⁷⁷ C. Iulius Caesar'ın savaşlarını anlatırken yazar, O'nun *Commentarii de Bello Gallico* adlı eserini kullanmıştır.⁷⁸ Yazar, Augustus'un kendi yazdığı biyografisinden ve aynı şekilde vasiyetnamesinden ve bıraktığı idari düzenlemelerden de oldukça fazla yararlanmışır.⁷⁹

Cassius Dio'nun *Rhomaika* adlı yapıtı ile Polybios'un *Historiai* adlı yapıtı arasında önemli paralellikler söz konusudur, ancak tarihçinin doğrudan referans alındığını gösteren herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Cassius Dio 'eski' ve 'yeni' Roma'nın arasında bir aracı görevi üstlenmiştir. Bu anlamda Dio'nun önemi, Polybios'un Hellenistik devirdeki önemiyle karşılaştırılabilir.⁸⁰ Bunun yanı sıra Polybios'un olayları anlatırken gösterdiği kaynakları sorgulaması durumunu Dio'da da görmekteyiz.⁸¹

İmparatorluk dönemi için özellikle de Tiberius dönemi için bazı araştırmacılar Dio'nun Tacitus'a başvurduğunu söylemektedir. Bazı araştırmacılar ise böyle bir etkileşimin söz konusu olmadığını belirtir, ancak Cassius Dio, Tacitus'un kehanetleri ve mucizeleri yorumlama yöntemini kullanmış olabilir.⁸²

Cassius Dio anayasal ve idari konulara dikkat çekmesi bakımından diğer Romalı tarih yazarlarını gölgede bırakmıştır, çünkü yazarın en önemli özelliklerinden biri kamu kayıtlarını ve yönetim listelerini kullanmasıdır. Cassius Dio'nun yalın gerçeğe ulaşmak için dürüst bir girişimde bulunmuş olduğunu görebiliriz, ancak yazar kaynaklar arasındaki boşlukları, tutarsızlıkları giderme noktasında çok başarılı olamamıştır. Bu nedenle de eserinde çelişiklere rastlamaktayız.

⁷⁶ age, s. 42.

⁷⁷ Syme, R., *Sallust*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press 1964, s. 282; E. Cary, ise *Dio's Roman History* adlı eserinde, Dio'nun başvurduğu kaynaklar arasında C. Sallustius'un kesin olarak bulunmadığını söylemektedir. bk. s. XV.

⁷⁸ Cary, E., *age.*, s. XIV; Hillen, H. J., *age.*, s. 42.

⁷⁹ Hillen, H. J., *age.*, s. 42.

⁸⁰ İplikçioğlu, B., *Eski Batu Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, Ankara 1997, s. 402.

⁸¹ Marincola, J., *Authority and Tradition in Ancient Historiography*, Cambridge-New York 1997, s. 280-286.

⁸² Tac. *ann. XII*, 43, Tacitus, *Annales* adlı eserinde MS 51 yılındaki mucizeleri liste halinde sıralamış ve onların kullanımıyla ilgili yorumlara yer vermiştir.

Cassius Dio'nun kendisi İmparator Commodus'tan Severus Alexander'e kadar olan dönem için kendi yaşadıklarını aktaran, çağının tanığı olarak en önemli kaynaktır. Yazarın tarih yazımının belgelere dayalı olduğunu söyleyebiliriz.

Yazarın, *Roma Tarihi* adlı eserinde kendisine örnek aldığı tarih yazarı Thukydides'tir. Hem üslup hem de hitabet şekli bakımından yazar Thukydides'i kendine model olarak almıştır.⁸³ Hellen eğitimi ve kültürüyle yetişmiş bir yazar olan Cassius Dio, eserinde gereksiz detayları ve abartıları reddetme konusunda da Thukydides'i örnek almıştır. Cassius Dio ile Thukydides arasında anlamsal, morfolojik ve söz dizimsel (kelimelerin kullanılması, ifadeler, cümle yapıları, söyleyiş ve betimlemeler) açılardan birçok benzerlik bulunmaktadır.⁸⁴

Daha önce de belirttiğimiz gibi tarihçi Cassius Dio aynı zamanda usta bir hatiptir. Yalın gerçekler, insanlar üzerinde etkileycilikten uzak ise, yazar bu gerçekleri, dramatik bir sunum haline getirmek için süslemiş, değiştirmiş veya başka şeylerle birleştirip etkili hale getirmeye çalışmıştır. Bu yüzden de isim, sayı ve tarihlerin verilmesinde çoğunlukla ihmalkarlık göstermiştir. Coğrafi ayrıntılar dağınık bir şekilde verilmiş ve çeşitli savaşların belirgin özellikleri göz ardı edilmiştir.⁸⁵ Cassius Dio yaşanan olayların tarihsel süreç içindeki önemini görmezden gelmiştir. Konuşmalara gerektiğinden fazla yer vermiş, bu yüzden de aktüel tarih içinde kendine yer bulamamıştır.

Cassius Dio, eserinde bir bütün olarak Roma'nın bakış açısını yansıtmıştır. Romalı bir senatör olduğu için, sınıfının siyasi fikirlerini eserinde oldukça iyi temsil etmiştir.⁸⁶

Cassius Dio'nun, Aeneas'ın İtalia'ya gelerek, Roma'yı kurmasından 229 yılına kadar olan süreyi yazdığı seksen kitaptan oluşan, Hellence yazılmış *Roma Tarihi* (Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία = Ῥωμαϊκά = *Rhomaika*) adlı eserinin yaklaşık üçte birlik bölümü günümüze eksiksiz olarak ulaşmıştır. Eserinin önemli bir kısmının korunmasını Bizans kaynaklarına borçluyuz.

Cassius Dio'nun *Roma Tarihi* adlı yapıtından günümüze kadar eksiksiz kalan bölümlerinin el yazmalarını şöyle tasnif edebiliriz: 1. XXXIV-LX

⁸³ Schwartz, E., *age.*, s. 1690; Ameling, W., *agm.*, s. 130-131.

⁸⁴ Fomin, A., *How Dio Wrote History: Dio Cassius' Intellectual*, Historical and Literary Techniques, New Brunswick, New Jersey 2015, s. 45-46; Stahl, J. M., "Zu Dio Cassius", *Rheinisches Museum für Philologie*, vol. 21, Fankfurt am Main 1866, s. 312.

⁸⁵ Cary, E., *age.*, s. XIV.

⁸⁶ Aalders, G. J. D., *agm.*, s. 295.

kitaplar arası, 2. LXXVIII-LXXIX arasındaki kitapların bir bölümü (veya LXXIX-LXXX kitapların bir bölümü), 3. MÖ 207-200 yılları arasını anlatan kitaplar. Bu üçüncü grup Strabon'a ait bir el yazmasına eklenmiş vaziyette gün ışığına çıkarılmıştır.⁸⁷

Yazarın eseri ile ilgili olarak sahip olduğumuz bilgileri biz iki kaynaktan öğrenmekteyiz: Birincisi, kitaplardan seçilen pasajlar leksikograf ve dilbilimciler tarafından yapılan kısa alıntılar ve Bizans koleksiyonları.⁸⁸ İkincisi, Zonaras ve Ksiphilinus tarafından özetlenen bölümler ve diğer tarih yazarlarının yapmış olduğu alıntılar.⁸⁹

Makalemizde Berlin'de Wiedmann yayınevinin editörlerinin denetiminde düzenlenen Ursulus Philippus Boissevain'ın *Cassii Dionis Cocceianus* adlı yayını kullandık.

⁸⁷ Cary, E., *age.*, s. XVII.

⁸⁸ Bu kaynakları şöyle sıralayabiliriz: 1. *De Virtutibus et Vittis*: Onuncu yüzyılda kaleme alınmış *Codex Peireseianus* isimli bir el yazmasında keşfedilmiştir. 1634 yılında yayınlanan eser zaman zaman *Excerpta Valesiana* ve *Peiresciana* olarak adlandırılmıştır. Bu eserde Cassius Dio'nun tarihinden 415 alıntı söz konusudur. 2. *De Sententiis*: On ve on birinci yüzyılda kaleme alınmış bir Vatikan Parşömeninde karşımıza çıkan alıntıdır. Dio'ya ait olduğu iddia edilen söz konusu atıflar Roma tarihinin neredeyse tamamını kapsamaktadır. 3. *De Legationibus*: Dokuz el yazması olarak karşımıza çıkan bu eser, yabancı ulusların Roma'ya, Roma'nın da yabancı uluslara göndermiş olduğu elçiler ile ilgili anekdotları içermektedir. 4. *Papaz Maximus Florigeium*: Cassius Dio'dan yapılmış alıntılarını içeren altı el yazmasını içermektedir. 5. Bekker'in *Anecdota Graeca*'sında yayınlanan kısa söz dizimsel sözlük: (περὶ Συνατάξεως): Cassius Dio'dan yapılmış yaklaşık 140 adet kısa alıntı içermektedir. 6. Suidas'ın hazırlamış olduğu *Etymologicum Magnum* isimli sözlük. bk. Cary, E., *age.*, s. XX, XXI.

⁸⁹ Zonaras, on ikinci yüzyılın ilk yarısında İmparator I. Alexis Comnenus'un özel sekreteridir. Zonaras daha sonra *Athos* dağındaki bir manastıra inzivaya çekilmiş ve kendisini edebi işler yapmaya adanmıştır. Bırakmış olduğu en önemli eser onsekiz kitaptan oluşan, yaratılıştan İmparator I. Alexis'in 1118'e ölümüne kadar dünya tarihi 'Ἐπιτομή ἱστοριῶν'dur. Aeneas'ın ana karaya çıkışından MÖ 146'ya kadarki Roma Tarihi'ni kapsayan VII-IX. kitaplarda temel kaynak olarak Cassius Dio'yu kullanmıştır. Ksiphilinus, 1071-78 yılları arasında İmparator VII. Ducas'ın talebi üzerine XXXVI-LXXX. kitapların özetini çıkaran *Constantinople*'li keşiştir. Cassius Dio'nun LXI-LXXX. kitaplar için referans alınan temel kaynak Ksiphilinus'tur. Yazarın kaleme aldığı çalışma onaltı el yazması sayesinde günümüze ulaşmıştır. Geri kalan kısmı ise on beşinci yüzyılda kaleme alınmış iki el yazmasından, Vaticanus 145 ve Coislilianus 320, elde edilmiştir. On ikinci yüzyılda tarihsel ve mitolojik öyküleri kaleme alan İonnes Tzetzes, Cassius Dio'nun eserinden söz etmiştir. Yine on ikinci yüzyıl otoritesi olan *Thessalonica*'lı piskopos Eustathius, sekizinci yüzyılda yaşamış dini bir yazar olan İonnes Damascenus, Roma Cumhuriyetinin magistratlarını kaleme alan, altıncı yüzyılda yaşamış İonnes Laurentius Lydus, yedinci yüzyıl tarihçisi olan İonnes Antiochenus, on birinci yüzyılda yaşamış olan tarihçi Cedrenus, Cassius Dio'nun eserinden yararlanmışlardır. bk. E., Cary, *age.*, s. XXI, XXII, XXIII, XXIV.

Cassius Dio'nun, Hellence yazılmış araştırmalarının ve yirmi iki yıllık çalışmasının sonunda ortaya çıkan, seksen kitaptan oluşan *Roma Tarihi* adlı eserinden, özgün biçimleriyle günümüze kalan kısımlar MÖ 68-10 yıllarına ilişkin 36.-54. kitaplardır. MÖ 9 - MS 46 yıllarını ele alan 55.-60. kitaplar (Pompeius'un doğu seferi ve VI. Mithridates'in ölümünden Marcus Vespasianus Agrippa'nın ölümüne kadar olan dönem) ve İmparator Caracalla'nın ölümünden Elagabalus'un hükümdarlığının ortalarına kadar ki döneme ilişkin 79. ve 80. kitaplar, fragmanlar halinde elimize geçmiştir.⁹⁰ Son kitap (80. kitap) imparator Severus Alexander'in hükümdarlık yıllarını kapsamaktadır. Eser, özellikle Bizans Dönemi'nde önem kazanarak, sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Ksilippinos ve Zonaras'ın özetleri sayesinde kaybolan bölümler hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

Sonuç olarak, soylu bir aileden gelen Cassius Dio, Anadolu'da (Bithynia-Nicaea= Nikaia; = Bugünkü İzmit) doğmasına ve Hellence yazmasına rağmen Roma soylusu olarak görülmüş ve Latinizm propagandası yapmıştır. Hellen eğitimi ve kültürüyle yetişmiş bir kişi olmasına rağmen, O'nun bütün fikirleri, tutumları, bakış açısı Romalıdır.

Kariyeri ile dikkatleri üzerine çekmiş ve neredeyse tamamen siyaset ve siyasi kurumlar ile ilgilenmiştir. Babasının yanında başladığı devlet kariyerinde *militum laticlavus*, *praetor*, *consul*, *curator* ve *senatus* üyesi gibi önemli görevlere gelmiştir. Özellikle Severus Hanedanı tarafından büyük saygı görmüştür. Bunun nedeni de bu hanedanın iktidarı ele geçirmesindeki katkılarıdır. Yazar, çağdaş olaylar için önemli bir şahit olmuştur ve deneyimleri aracılığıyla tarihin siyasi yönü üzerine özellikle imparatorluk döneminin değerli bir yorumcusu olmuştur.

Devlet adamı olması, hiç kuşkusuz ki tarih yazıcılığını da etkilemiş, devletin üstünlüğünü ön plana çıkaran bir anlayış ile tarih eserini yazmıştır. Hellence yazdığı seksen kitaplık *Roma Tarihi* adlı eseri, yaklaşık bin yıllık dönemi kapsamaması ve özellikle imparatorluk döneminin başlangıcı ile ilgili verdiği bilgiler, Roma tarihçiliği açısından eserin önemli bir nitelik kazanmasını sağlamıştır. Eser aynı şekilde Cumhuriyet, İmparatorluğun kuruluşu ve yükselişi aşamalarıyla ilgili, zaman zaman kuşkulu veriler içermesine rağmen, önemli bir bilgi kaynağıdır. Eser "Eski" ve "Yeni" Roma arasında bir aracı görevi üstlenmiştir. Cassius Dio'nun yazdığı bu eser

---

⁹⁰ İplikçioğlu, B., *age.*, s. 402.

önemini Roma Dönemi'nde değil de Bizans Dönemi'nde kazanmıştır. Bu durumun nedenini İmparatorluğun içinde bulunduğu “Üçüncü Yüzyıl Krizi” ve bundan sonra yıkılışa kadar olan sürede yaşanan çalkantılı dönemde aramak gerekir.

Cassius Dio eserinde annalistik bir tutum izlemiştir. Yazar olayları yıllara göre gruplamış ve özellikle yöneticilerin isimlerini vererek, devlet kayıtlarının kullanılmasına özen göstermiştir. Bu açıdan baktığımızda Cassius Dio'nun belgeciliğe dayalı bir tarih anlayışına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kullandığı belgelerin tek yanlı olması, olayların aktarımı sırasında toplumun geniş kesimlere ilişkin gözlem ve bilgilere yer vermemesi, Cassius Dio'nun tarihçiliğine karşı ciddi eleştirilere neden olmuştur.

Tamamen Romalı bir bakış açısına sahip olan Cassius Dio'nun, bir senator olarak monarşiye bağlı olduğunu görüyoruz. *Senatus*'un İmparatora boyun eğmesinden yanadır, muhalefete karşı sabırsızdır. 229 yılında ikinci *consul*'lüğü zamanında *praetor* muhafızlarına karşı verdiği mücadeleyi kazanamayacağını anlayınca ve rahatsızlanınca Bithynia'ya dönmüş ve yaşamını orada tamamlamıştır.

Anadolu kültüründen çıkan ve Hellen kökenli bir devlet adamı olan Cassius Dio, iyi bir Roma yurttaşı ve Roma İmparatorluğu'nun en ateşli savunucularından biri olmuştur. Cassius Dio, olayları Romalı gözüyle görmüş, Roma kaynaklarını kullanmış, Roma tarih geleneğini takip ederek, Romalılar hakkında bağımsız ve tarafsız bir şekilde eserini yazmıştır. İmparatorluk dönemi için önemli bir kaynak olan eseri kaleme alan Cassius Dio, yıl bazlı tarih yazımının son önemli yazarıdır.

İmparatorluk döneminin en önemli tarihçisi Cassius Dio, anlatımında sıkıcı olan konulardan, gereksiz detaylardan ve abartılardan kaçınmıştır. Aynı zamanda iyi bir hatip olan yazar hem dil açısından hem de düşünce açısından Thukydides'ten etkilenmiştir. Yöntem olarak yazar birebir Thukydides'i örnek almıştır diyebiliriz. Dilbilimsel açıdan baktığımızda Thukydides ile aynı bakış açısına sahip olduğunu görmekteyiz.

Hellen edebiyat ve kültürüyle yetişmiş bir insan olan Cassius Dio, Roma Devleti'ni yüceltmek için *Roma Tarihi* adlı eserini yazmıştır. Roma Devleti'nin siyasi ve ulusal geleneklerini yazdığı bu eser, bugün modern tarihçilerin sık sık başvurduğu kapsamlı bir kaynaktır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Aalders, G. J. D., "Cassius Dio and the Greek World", *Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 39, Fasc. ¾, UTC 1986, s. 282-304.
- Ameling, W., "Cassius Dio und Bithynien", *Epigraphica Anatolica*, Heft. 4, Bonn 1984, s. 123-138.
- Barnes, T. D., "The Composition of Cassius Dio's Roman History", *Phoenix*, vol. 38, no. 3, Classical Association of Canada, Toronto 1984, s. 240-255.
- Boissevain, U. P., *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum Quae Supersunt*, Berlin 1955.
- Cary, E., *Dio's Roman History I*, Loeb Classical Library, London-New York 1914.
- Dio Cass. Dio Cassius. Ursulus Philippus Boissevain, *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum I-II-III-IV*, Berlin 1955.
- Fomin, A., *How Dio Wrote History: Dio Cassius' Intellectual, Historical and Literary Techniques*, New Brunswick, New Jersey 2015.
- Gowing, M., "Dio's Name", *Classical Philology*, vol. 85, no.1, Chicago 1990, s. 49-54.
- Harrington, J. D., "Cassius Dio as a Military Historian", *Acta Classica*, vol. 20, Classical Association of South Africa 1977, s. 159-165.
- Hillen, H. J., *Cassius Dio Römische Geschichte*, Band I., Berlin 2012.
- Hist. Aug., Comm., *Historiae Augustae Scriptores, Commodus*. (çevrimiçi) <http://www.perseus.tufts.edu/hopper>.
- Howatson, M. C., *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, çev. Faruk Ersöz, İstanbul 2013.
- Höfner, M. J., "Die zeitgenössische Geschichte des Cassius Dio", *Rhenisches Museum für Philologie*, vol. 27, Frankfurt am Main 1872, s. 156-158.
- İplikçioğlu, B., *Eski Batı Tarihi I: Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*, TTK, Ankara 1997.
- Kaya, M. A., "Roma İmparatorluğu'nu Yöneten Suriyeli Kadınlar", *Belleten* 257, TTK, Ankara 2006, s. 63-82.
- Kaya, M. A., *Roma'nın Afrikalı İmparatoru Septimius Severus*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Kozan, M., "Tarihi Kaynaklar Işığında III. Yüzyılda Gotların Akdeniz'de Gerçekleştirdiği Korsanlık ve Yağma Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 36, C.8, 2015, s. 357-363.

- Marincola, J., *Authority and Tradition in Ancient Historiography*, Cambridge-New York 1997.
- Millar, F., *A Study of Cassius Dio*, Oxford 1964.
- Parker, H. M. D., *The Roman Legions*, Oxford 1928.
- RE *Paulys Real Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, München.
- Schwarz, E., "Cassius", *RE III*, Stuttgart 1899, s. 1684-1722.
- Stahl, J. M., "Zu Dio Cassius", *Rhenisches Museum für Philologie*, vol. 21, Frankfurt am Main 1866, s. 311-313.
- Syme, R., *Sallust*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press 1964.
- TTK, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara.
- Tac. *ann.*, Tacitus, *Annales*. çev. Bedia Demiriş, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2002.
- William, S., *Classical Dictionary of Biography, Mythology and Geography*, New York 1850.
- Wilson, N., *Encyclopedia of Ancient Greece*, New York-London, Routledge Taylor & Francis Group, 2006.
- Woodcock, P. G., *Concise Dictionary of Ancient History, Philosophical Library*, New York 1955.

SICARİİ ÖRGÜTÜ VE FAALİYETLERİ

SICARII ORGANIZATION AND ITS ACTIVITIES

Recep ÖZMAN*
Okan AÇIL**

Makale Bilgisi

Başvuru : 20 Kasım 2018

Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : November 20, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

Yahudi ülkesi Iudaia M.S. 6 senesinde Roma'ya bağlı bir eyalete dönüştürülmüştür. Bu durumu kabul etmeyen Yahudiler, dini ve politik gerekçelerle Roma hâkimiyetine karşı çeşitli isyan hareketlerine girişmiştir. Simon ben Gioras ve Gischalalı John gibi karizmatik şahsiyetler ile Sicarii ve Zealotlar gibi örgütlü gruplar ortaya çıkmıştır. Bahsedilen grupların ana hedefi gayrimeşru gördükleri Roma hâkimiyetini ortadan kaldırmaktır. Sicarii, faaliyetleri ve etki alanı bakımından dönemin isyancı gruplarına göre farklılıklar göstermektedir. Öyle ki örgüt, Roma hâkimiyetini sona erdirmenin yanı sıra Tanrıyı tek hâkim kılmayı da amaç edinmişti. Bu doğrultuda Yahudi liderlere ve özellikle rahiplik kurumuna da cephe almıştı. Sicarii eylemlerinde hedef olarak Romalılardan ziyade onlarla işbirliği yapan dindaşlarını ve rahiplik aristokrasisinden Yahudileri seçmiştir. Bu isimlere karşı giriştikleri eylemlerle bir korku ortamı yaratmış ve kendi ideolojilerini kabul ettirmeye çalışmışlardır. Örgüt bu yönüyle bilinen en eski terör örgütü olarak değerlendirilmektedir. I. yüzyıl boyunca aktif olan bu grupların faaliyetleri dâhilinde bölge Yahudileri büyük sıkıntılar çekmiş ve 70 senesinde Kudüs ile burada bulunan kutsal tapınak yıkıma uğramıştır. Bu çalışmada bu gruplardan biri olan Sicarii'nin ideolojisi, eylemleri ve taktikleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sicarii, Yahudi, Roma, Terör, Masada.

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, recep.ozman@inonu.edu.tr.

** Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, okan.acil@inonu.edu.tr.

Abstract

Judaea was converted into a Roman province in 6 A.D. The Jews, who found this situation unacceptable, started various rebellion movements against Roman domination, on religious and political grounds. As part of the rebellion movements, organized groups such as Sicarii and Zealots, and charismatic gang lords such as Simon ben Gioras and John of Giscala emerged. The main aim of these groups was to eliminate the Roman dominance, which they regarded to be illegitimate. The Sicarii differed from the rebel groups of the period in terms of their activities and area of influence. So much that, the organization aimed to make God the sole ruler as well as ending the Roman domination. In this respect, they took on the Jewish leaders and especially the priesthood. In their actions, the Sicarii chose Jewish people collaborating with the Romans and Jewish people of priesthood aristocracy as their targets, rather than Romans. They have created an atmosphere of fear with their actions against these names and tried to impose their ideologies. The organization is considered to be the oldest known terrorist organization. Within the scope of the activities of these groups that were active during the 1st century, the Jews of the region suffered great challenge, and the sacred temple in Jerusalem was destroyed in the year 70. In this study, the ideology, actions and tactics of the Sicarii organization will be examined.

Keywords: Sicarii, Jew, Rome, Terror, Masada.

Giriş

Sicarii, M.S. 50'li yıllarda¹ ortaya çıkan ve 73 senesine kadar Iudaia (Yahudiye) başta olmak üzere Aleksandria (İskenderiye) ve Kyrene'de² çeşitli eylemlerde bulunan bir örgüttür. Örgüt ismini, suikast eylemlerinde kullanılan silahlardan almaktadır. Romalıların *sica* adını verdiği bu silahlar kıvrımlı bir tür hançerdir. Örgüt üyeleri, suikastları bu hançerlerle gerçekleştirdikleri için kendilerine katil ya da suikastçı anlamında Sicarii denilmiştir.³

¹ Iosephus, örgütün faaliyetlerine başladığı dönemi tarihlendirirken Felix zamanında demektir. Felix'in 52-60 yılları arasında görev yapmış olması göz önüne alınarak 50'li yıllar tabiri kullanılmıştır. Bkz. Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.13.3; Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.5.

² Afrika'nın kuzey kıyılarında, Yukarı Libya'da yer alan ve bölgeye *Pentapolis* adının verilmesine sebep olan beş büyük şehirden biridir. Geniş bilgi için; Herman Rosenthal, "Cyrene", *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Cilt IV, New York 1901, s. 401-402.

³ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.10; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.13.3; Solomon Zeitlin, "The Sicarii and Masada", *The Jewish Quarterly Review*, Sayı 57, Pennsylvania 1967, s. 251; Richard A. Horsley, "Ancient Jewish Terrorists", *The Journal of Religion*, Sayı 59, Chicago 1979, s. 436; Stewart J. D'Alessio, Lisa Stolzenberg, "Sicarii and the Rise of Terrorism", *Studies in Conflict & Terrorism*, Sayı 13, UK 1990, s. 333.

Eylemlerine 50'li yıllarda başlayan Sicarii'nin fikri temelleri faaliyette buldukları dönemden çok daha öncesine, Celileli Judas'ın⁴ ortaya koyduğu görüşlere dayanmaktaydı. Bu görüşler Iudaia'nın doğrudan Roma hâkimiyetine bağlanması sürecinde gelişerek ortaya çıkmıştır. Iudaia Kralı Büyük Herod'un M.Ö. 4 senesinde ölmesi üzerine Roma İmparatoru Augustus, kralın mirasını onun çocukları arasında taksim etti. Yapılan taksimata göre Iudaia, Idumea ve Samaria bölgeleri *etnarch*⁵ unvanıyla Archelaus'un idaresine verildi. Basiretsiz bir yönetim sergileyen Archelaus idaresi altında büyük sıkıntılarla karşılaşan Yahudiler ve Samarialılar, Roma'ya şikâyetlerde bulunarak Archelaus'un azledilmesini istediler. Talebi uygun bulan Augustus, M.S. 6 senesinde bölgeyi doğrudan Roma hâkimiyetine alarak Iudaia'ya merkezden yönetici atamaya başladı.⁶

Eyalete dönüştürülen Iudaia'da idari düzenlemelere başlayan imparator, ilk iş olarak Suriye *Legatus*'u P. Sulpicius Quirinius'a bölgeden alınacak vergi miktarının hesaplanabilmesi için sayım yapması talimatını verdi. Quirinius'un üstlendiği bu görev, Iudaia'nın ilk yöneticisi olarak atanan Coponius (6-9) dönemine denk gelmektedir.⁷ Yahudiler başlangıçta vergiye tabi olma konusunu hoş karşılamadıysa da yüksek rahip⁸ Boethous oğlu Joazar halkı uyum göstermeleri konusunda ikna ederek bir kargaşa yaşanmasını önledi.

⁴ “Celileli” olarak bilinen Ezekias oğlu Judas aslen Gaulonitis'te bulunan Gamala bölgesindedir. Ülkesine tutkuyla bağlı ve Romalılardan nefret eden biri olarak bilinmektedir. Gençlik yıllarında Celileliler arasında öne çıkarak bir hizip oluşturmuş ve onlara liderlik etmiştir. Bahsedilen sayım meselesinden önce de Celile'nin merkezi konumunda bulunan Sapphrois'te cephaneliği ele geçirip taraftarlarını silahlandırarak Roma ile mücadele etmiştir. Geniş bilgi için; Heinrich Graetz, *History of Jews vol. II*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1967, s. 125-126; Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135) vol. I*, Çev. Geza Vermes ve Fergus Millar, T&T Clark Ltd., Edinburgh 1973, s. 331-332, 381.

⁵ *Ethnos* ve *arche* kelimelerinden türetilen *etnarch* kelimesi bölgesel olmayan, etnik liderlik veya hâkimiyet türü anlamına gelmektedir. Geniş bilgi için; Nadav Sharon, “The Title Ethnarch in Second Temple Period Judea”, *Journal for the Study of Judaism*, Cilt 41, Sayı 4, Netherland 2010, s. 474.

⁶ Strabon, *Geographika*, XVI.2.46; Eusebios, *Ekklesiastike Historia*, I.9.1; W.D. Morrison, *The Jews under Roman Rule*, Putnam's Sons, New York 1890, s. 90-118; Schürer, 1973, s. 330-357; Martin Goodman, *The Ruling Class of Judaea*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, s. 33.

⁷ Graetz, 1967, s. 129; Schürer, 1973, s. 400; Richard A. Horsley, John S. Hanson, *Bandits, Prophets and Messiahs: Popular Movements in the Time of Jesus*, Winston Press, Minnesota 1985, s. 190.

⁸ Rahiplik hiyerarşisinde tüm rahiplerin başında bulunan kişiye verilen unvan. Geniş bilgi için; Emil G. Hirsch, “High Priest”, *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Cilt VI, New York 1901, s. 389-393.

Ancak Celileli Judas, Romalılara ödenecek vergiyi haraç olarak görüyor ve bunun kölelikle eşdeğer olduğunu söylüyordu. Yahudi halkın özgürlükleri için isyan etmesi gerektiğini savunuyordu. O sebeple 6 senesinde Saddouk ile beraber Yahudi halkı sayım ve vergi meselelerine karşı çıkmaları için kışkırtmaya başladı. Vergi ödemeye itiraz etmeyen Yahudileri korkaklıkla ve Tanrı'dan başka, ölümlü birine kulluk etmekle itham etti.⁹ Judas'ın bu fikirleri aslında kendisinin ortaya koymuş olduğu bir öğretilerdir. Tarihçi Iosephus (37-100) bu yeni öğretiyi, söz konusu dönemde Yahudiler arasında var olan diğer üç mezhepten¹⁰ farklı olduğunu belirtmek amacıyla, *dördüncü felsefe* olarak adlandırmıştır.¹¹

Dördüncü felsefe büyük ölçüde *ferisi*¹² görüşlerle uyuşmakla beraber farklı ve özel yönere de sahipti. Özgürlüklerine müthiş bir tutkuyla bağlı olan dördüncü felsefenin müritleri, Tanrı'nın tek yönetici ve efendi olduğunu savunuyordu. Ölümün hiçbir türüsüne önem vermeyip akrabalarının ya da arkadaşlarının ölümüne dahi aldırış etmiyorlardı. Hiçbir dünyevi korku onların Tanrı'dan başkasına kulluk etmesine yol açmıyordu. Fikirleri asla değiştirilemezdi ve bu konudaki kararlılıkları herkes tarafından bilinmekteydi.¹³ Görüldüğü üzere özünde radikalizmi temsil eden dördüncü felsefenin müritleri, inançları gereği sadece Roma hâkimiyetine karşı çıkmakla kalmıyor aynı zamanda bir Yahudi de olsa, başında insan bulunan tüm idari sistemlere cephe alıyordu.¹⁴ Judas'ın bu yeni öğretisinin dayanak noktasını Tevrat'ta bulmak mümkündür. Öyle ki; Yahudilerin kendilerini

⁹ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XVIII.1.1; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.8.1; Eusebios, *Ekklesiastike Historia*, I.5.5-6; Mark Andrew Brighton, *The Sicarii in Iosephus's Judean War; Rhetorical Analysis and Historical Observations*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009, s. 50; Uriel Rappaport, "Who were the Sicarii?", *The Jewish Revolt Against Rome; Interdisciplinary Perspectives*, Ed. Mladen Popovic, Brill, Leiden 2011, s. 335.

¹⁰ Iosephus'a göre vergi konusunun gündeme geldiği I. yüzyılın başlarında Yahudiler arasında *ferisilik*, *sadukilik* ve *essenilik* adlarında üç mezhep bulunuyordu (Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XVIII.1.2; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.8.2).

¹¹ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XVIII.1.6; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.8.1.

¹² *Ferisilik/Peruşim*, sonraki dönem Yahudiliğine şekil veren önemli bir mezheptir. Kelime ayrılmak, kendini ayrı tutmak, saf ve temiz olmayan şahıs ve eşyadan uzaklaşmak, açıklamak ve tefsir etmek gibi anlamlar taşımaktadır. *Ferisiler*, *Tora*'ya sıkı bağlılıkları ile tanınmaktadır. Hellenleşmeye karşı olan *ferisiler*, yaratıcının her şeyi kontrol ettiğine, ölümden sonra dirilmeye, ceza ve mükâfata, Davud'un soyundan bir mesih geleceğine inanmışlardır. Mezhebin mensupları genellikle orta sınıftandır. Geniş bilgi için; Abdurrahman Küçük, Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 330-331.

¹³ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XVIII.1.6.

¹⁴ D'Alessio, 1990, s. 331.

yönetmesi için bir kral istemesi ve başka ilahlara kulluk etmesi bizzat *Yehova* (Tanrı) tarafından eleştirilen bir durumdur. Yehova, Yahudilerin kral olarak kendisini reddettiğini ve başka ilahlara kulluk ettiğini söylemiştir. Ayrıca başlarına kral olarak atanacak kişinin halk üzerindeki yetkilerini ve muhtemel zararlarını da detaylarıyla anlatmıştır.¹⁵ Yahudi toplumu arasında geniş kitleler tarafından benimsenen dördüncü felsefe aracılığıyla Judas ve Zadok çok sayıda taraftar edindi. Iosephus bu yeni hareketi halk arasında bozgunculuk çıkarmakla ve kamu düzenini bozmakla suçlamaktadır. Ayrıca gelecekte Yahudilerin başına gelecek felaketlerden yine bu hareketin sorumlu olduğunu söylemektedir.¹⁶ Iosephus bu ifadeyle muhtemelen, 50'li yıllarda faaliyete geçecek olan Sicarii örgütünün fikri temel olarak dördüncü felsefeyi benimsemesini işaret etmektedir.

Iosephus, Judas ve takipçilerinin akıbetleri hakkında bilgi vermemektedir. Ancak Judas'ın öldürüldüğü ve hareketin kontrol altına alındığı yönünde kayıtlar mevcuttur.¹⁷ Judas'ın akıbeti hakkında suskun kalan Iosephus, onun oğulları hakkında bir kısım bilgiler vermektedir. Iosephus'un eserlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla Celileli Judas'ın Simon, James ve Menahem adlarında üç oğlu bulunmaktaydı.¹⁸ Muhtemelen babalarının izinden giden James ve Simon, 47 senesinde Iudaia yöneticisi Tiberius Julius Alexander (46-48) zamanında çarmıha gerilmiştir.¹⁹ Üçüncü oğul Menahem ise 65 senesinde Sicarii örgütünün lideri olarak karşımıza çıkmaktadır. Menahem'in örgüte liderlik etmesi, diğer kardeşlerinin de dördüncü felsefeyi benimseyip isyan faaliyetlerinde bulduklarının ve bu sebeple idam edildiklerinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Neticede Judas'ın ölümüyle dördüncü felsefe geçici olarak etkisini kaybetmiş; ancak yaklaşık kırk beş yıl sonra aynı öğretiler Sicarii ile tekrar etkin hale gelmiştir.

Örgütün Ortaya Çıkışı ve Faaliyetleri

Sicarii aktif bir örgüt olarak Iudaia yöneticisi Felix zamanında (52-60) ortaya çıkmıştır.²⁰ Eylemlerine Kudüs (Yeruşalayim) suikastları ile başlayan

---

¹⁵ I. Samuel 8:4-21.

¹⁶ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XVIII.1.1.

¹⁷ "Habercilerin İşleri", *Incil*, V.37; Eusebios, *Ekklesiastike Historia*, I.5.3.

¹⁸ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.5.2; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.8.

¹⁹ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.5.2; Sidney B. Hoenig, "The Sicarii in Masada; Glory or Infamy?", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, Sayı 11, USA 1970, s. 4.

²⁰ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.5; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.13.3.

örgütün katlettiği ilk kişi yüksek rahip Jonathan'dır.²¹ Bunun oldukça bilinçli bir seçim olduğu görülmektedir. Zira Sicarii, Jonathan'a suikast düzenleyerek hem rahiplik aristokrasisinin liderini hem de Roma hâkimiyetinin üst düzey işbirlikçilerinden birini sembol hedef olarak seçmiş oluyordu. Bu tür eylemler, toplum mensuplarının güvendiği sosyal imgelerin geleneksel çerçevesini parçalamakta ve neticede toplumda güvensizlik hissi oluşturmaktadır.²² Aslında Jonathan'ın öldürülmesinde Felix'in de büyük payı olduğu görülmektedir. Jonathan bulunduğu konum gereği Felix ile sürekli irtibat halindeydi ve Yahudi işleri konusunda ona sürekli tavsiyelerde bulunuyordu. Bu tavsiyeleri şikâyet olarak algılayan Felix, Jonathan'ın buna hakkı olmadığını düşünüyordu. Çünkü Felix'in bölgeye atanmasını Jonathan talep etmişti.²³ Mevcut durumdan rahatsızlık duymaya başlayan Felix, Jonathan'dan kurtulmaya karar verdi. Bu amaçla Doras isimli bir Kudüslüyü bol miktarda para vaat ederek cezbetmeyi başardı. Doras, Sicarii üyelerini Jonathan üzerine sevk edecekti. Yapılan plana uygun şekilde örgüt üyeleri sanki ibadet edecekmiş gibi şehre girip Jonathan'ı suikast ile öldürdü. Bu eylemde de görüldüğü üzere özellikle bayramlar ve toplu yapılan ibadetler Sicarii eylemleri için uygun ortam oluşturmaktaydı. Örgüt üyeleri bu dönemlerde kutlama veya ibadet amacıyla toplanan kalabalığın arasına karışarak hedeflerine yaklaşıyor, sonra giysilerinin altında sakladıkları hançerleriyle eylemlerini gerçekleştiriyorlardı. Hedef kişi aldığı darbelerle yere düştüğünde veya öldüğünde örgüt üyeleri, kurbanın etrafına toplanan kalabalığın arasına karışarak tıpkı onlar gibi feryat etmeye başlıyordu. Bu yöntemle kendilerini gizlemeyi ve yakalanmamayı başarıyorlardı.²⁴

Yapılan ilk eylemden sonra Kudüs'te benzer suikastlar devam etti. Bayramlara ve toplu ibadetlere sızan Sicarii üyeleri aynı yöntemle hedeflerini rahatça ortadan kaldırıyordu. Şehrin herhangi bir noktasında hatta tapınağın içinde dahi yapılan suikastlar sebebiyle şehirde korku hâkim olmuştu. Halk sanki savaştaymış gibi her an öldürülme endişesi taşıyordu. İnsanlar gelebilecek bir saldırıya karşı hazırlıklı olmalarına rağmen her gün cinayetler

²¹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.13.3; Eusebios, *Ekklesiastike Historia*, II.20.6; Lech Chojnowski, "The Origins and Waves of Terrorism", *Scientific Journal WSFiP*, Sayı 4, Polonya 2017, s. 169.

²² Horsley, 1979, s. 440,450.

²³ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.5; E. Mary Smallwood, *The Jews Under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*, Brill, Leiden 1976, s. 268.

²⁴ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.5-10; Eusebios, *Ekklesiastike Historia*, II.20.5.

işlenmeye devam ediyordu.²⁵ Şehrin huzurunu kaçıran bu suikastları yağma, kundaklama ve tehdit eylemleri takip etti. Sicarii bir taraftan da halkı isyana teşvik ediyor, Roma hâkimiyetini kabul edenleri veya onlara boyun eğenleri ise ölümle tehdit ediyordu. Bir sonraki adımda örgüt bölüklere ayrılarak taşraya da tesir etmeye başladı. Kırsal kesimde Romalılara boyun eğen veya onlarla işbirliği yapan sakinleri öldürdükten sonra mallarını yağmalıyor ve evlerini kundaklıyorlardı.²⁶ Açıkça görülüyor ki taşrada izlenen bu yöntem, Kudüs'te yapılan suikastların aksine gizlice yapılmıyordu. Ancak bu eylemler de uyarma, caydırma ve cezalandırma özellikleri bakımından suikastlar ile aynı amaca hizmet ediyordu.²⁷

Yaşanan bu karmaşa içerisinde Felix görevden alınarak yerine Festus (60-62) atandı.²⁸ Festus idareyi ele aldığımda Iudaia'nın her tarafı Sicarii eylemleri dolayısıyla sıkıntı çekiyordu. Tüm kırsal bölgeler yağmalanıyor ve ateşe veriliyor, suikastlar da tüm hızıyla devam ediyordu. Bu dönemde Sicarii'ye katılım oranı da artmış, örgüt insan kaynağı bakımından büyük sayılara ulaşmıştı. Festus, sorumlu olduğu bölgelerde yaşanan olaylara son vermek amacıyla süvari ve piyadelerden oluşturduğu bir birliği örgüt üzerine sevk etti. Festus'un görevlendirdiği kuvvetler bir kısım Sicarii üyesini bertaraf etmeyi başardı.²⁹ Festus'tan sonra Iudaia yöneticiliğine atanan Albinus (62-64) da kendisinden önce başlatılan mücadeleyi sürdürdü. Neticede çok sayıda örgüt üyesi ortadan kaldırıldı, bir kısmı da tutuklandı.³⁰

Sicarii, Festus ve Albinus karşısında üst üste aldığı darbelerle güç kaybetmeye başlayınca yeni taktiklere yöneldi. Tutuklu örgüt üyelerinin serbest kalmasını sağlayabilmek amacıyla rehin alma eylemlerine başladılar. Elbette hedeflerine ulaşabilmeleri için önemli isimleri rehin almaları gerekiyordu. Bu amaçla kaçırılan ilk kişi yüksek rahip Ananias'ın oğlu Eleazar'dır.³¹ Babası Ananias'ın rahiplik aristokrasisinin üst düzey yöneticilerinden biri olması ve dönemin Iudaia yöneticisi Albinus ile olan yakınlığı, Eleazar'ın hedef seçilmesinin sebepleri arasında bulunmaktadır.

²⁵ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.5; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.13.3.

²⁶ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.6; Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.13.6.

²⁷ Horsley, 1979, s. 441.

²⁸ Felix görevde olduğu süre boyunca kötü bir yönetim sergilemiştir. Bu sebeple 60 senesinde Nero tarafından geri çağırılmıştır. İzlediği yanlış politikaların isyan hareketlerini kışkırttığı düşünülmektedir. Tacitus, *Annales*, XII.54; Tacitus, *Historiae*, V.9; Schürer, 1973, s. 459-465.

²⁹ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.8.10.

³⁰ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.9.2-3.

³¹ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.9.3.

Sicarii üyeleri yaklaşan bir bayramdan önce, gece vakti Kudüs'e girdi. Eleazar'ı yakalayıp derdest ederek beraberlerinde şehrin dışına götürdüler. Ananias'a oğlunun ellerinde olduğunu bildirerek Eleazar'a karşılık tutuklu bulunan on Sicarii üyesinin serbest bırakılması için Albinus'u ikna etmesini istediler. Neticede Ananias örgütün talebinin yerine gelmesini sağlayarak oğlunu kurtarmayı başardı. Ancak bu eylemin başarıya ulaşması diğer rehin alma eylemleri için örnek teşkil etti. Sicarii üyeleri artık sürekli Ananias'ın yakınları veya görevlileri arasında bulunanları rehlin almaya çalışıyordu. Bu yöntemle çok sayıda üyesinin serbest kalmasını sağlayan örgüt, sayı bakımından tekrar güçlenerek Iudaia'daki eylemlerini sürdürdü.³² Albinus'tan sonra Iudaia yöneticiliği görevini üstlenen Florus döneminde (64-66) Masada Kalesi'ne³³ saldıran Sicarii burada bulunan Romalı muhafızları öldürerek kaleyi ele geçirmeyi başarmıştır. Iosephus, Masada'nın savaşı değil hile yoluyla alındığını söylemektedir.³⁴ Ancak ne tür bir hileye başvurulduğu hakkında bilgi vermemektedir.

Sicarii faaliyetlerinin Yahudi toplumuna kasıtlı olarak verdiği zararın yanında dolaylı olarak sebep olduğu sıkıntılar da bulunmaktadır. Muhtemelen Felix (52-60) ya da Albinus (62-64) döneminden itibaren rahiplerin ve kraliyet ailesi üyelerinin Sicarii saldırılarından korunabilmek amacıyla çevrelerine ücretli korumalar toplamaya başladığı bilinmektedir. Ancak bu kişiler sadece koruma olarak görev yapmıyor, işverenlerinin özel birlikleri gibi hareket ediyordu. Örneğin, Ananias'ın korumaları hasat zamanlarında harman yerlerine giderek çiftçilerden talep edilen vergiyi rahipler adına zorla alıyor, ödeme yapamayacak durumda olan veya yapmak istemeyenlere karşı şiddet kullanmaktan çekinmiyorlardı. Diğer rahipler de halka karşı benzer bir tutum içerisindeydi.³⁵

Masada Kalesi'nin ele geçirildiği dönemde Kudüs'te Sicarii'den bağımsız bazı başka gelişmeler de yaşanmaktaydı. 65 senesinde Kudüs'teki tapınakta, bir kurban meselesi sebebiyle yüksek rahip Ananias oğlu Eleazar liderliğinde, Yahudilerin Romalılara karşı büyük isyanının ilk emareleri

³² Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.9.3; Graetz, 1967, s. 249.

³³ Masada Kalesi, İsrail'de bulunan En-Gedi ulusal parkının 25 km. güneyinde bulunmaktadır. Kale hakkında detaylı bilgi için; Samuel Rocca, *The Forts of Judaea 168 BC – AD 73*, Osprey Publishing, Great Britain 2008, s. 33-37.

³⁴ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.2, VII.8.1; Desmond Seward, *Jarusalem's Traitor: Josephus, Masada and the Fall of Judea*, Da Capo Press, Philadelphia 2009, s. 49.

³⁵ Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, XX.9.2; Horsley, 1979, s. 450; D'Alessio, 1990, s. 333.

ortaya çıktı. Roma'nın gazabına uğramaktan çekinen rahipler ve şehrin diğer önde gelenleri karmaşa büyümeden Eleazar ve takipçilerini bastırmaya çalıştı. Ancak isyancıları alt etmeye güçlerinin yetmeyeceğini fark ettiler ve Florus ile Yahudi Kral II.Agrippa'ya³⁶ haber göndererek yaşanan kargaşaya müdahale etmelerini istediler. Florus gelen yardım talebine karşılık vermemeyi tercih ettiyse de II.Agrippa dindaşlarına yardım etmek maksadıyla iki bin süvari gönderdi. Kraliyet süvarilerinin kendilerine katılmasıyla güçlenen Roma yanlısı rahipler ve halk şehrin yukarı kısmını ele geçirmeyi başardı. Aşağı şehir ve tapınak ise isyancıların elindeydi. Kraliyet birlikleri barış yanlısı grupla beraber aşağı şehri ve dolayısıyla mabedi ele geçirmeye, Eleazar ve isyancılardan oluşan grup ise hâlihazırda sahip oldukları bölgeleri korumaya ve yukarı şehri kazanmaya çalışıyordu. Tarafların birbirine üstünlük sağlayamadığı mücadele yedi gün sürdü.³⁷

İç savaş denilebilecek bu olayların başladığı esnada Kudüs dışında olan Sicarii sekizinci gün mücadeleye dâhil oldu. O gün inanişâ göre herkesin sunağa bir miktar odun getirip ateşin sürekli yanmasını sağladığı ağaç taşıma bayramıydı.³⁸ Örgütün bayramlarda ve toplu ibadetlerde gerçekleştirdiği eylemler bilindiği için törene katılmaları engellenmeye çalışıldı. Ancak Sicarii tüm engelleme çabalarına rağmen sızma teknikleri kullanarak şehre girmeyi başardı ve güçlerini diğer isyancılarla birleştirdi. Birlikte daha cesur saldırılarda bulunan isyancılar şehrin yukarı kısmını elinde tutanlara karşı harekete geçti. Bu yeni hücum karşısında yukarı şehir tutunamadı. Mağlup olan kraliyet askerleri, yüksek rahip Ananias'ın da içinde bulunduğu bazı Yahudi aristokratlarla beraber şehrin daha üst kısımlarında bulunan bir noktaya çekilmek zorunda kaldı.³⁹

³⁶ *Marcus Julius Agrippa*, Yahudi kral I.Agrippa'nın oğludur. 44 senesinde babası ölünce İmparator Claudius, babasının yerine onu atamak istediye de yaşı küçük olduğu için bu atama gerçekleşmedi. 52 senesinde, yaşı biraz daha büyüyünce, yönetici olarak atandı. Geniş bilgi için; Schürer, 1973, s. 471-483.

³⁷ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.2-5; Morrison, 1890, s. 170; Graetz, 1967, s. 256-270; Schürer, 1973, s. 486; Goodman, 1989, s. 154-155; Martin Hengel, *The Zealots*, Çev. David Smith, T&T Clark, Edinburgh 1989, s. 359; Seward, 2009, s. 48-49.

³⁸ Iosephus bu bayramdan bahsederken *xylophory* tabirini kullanmıştır (*Bellum Iudaicum*, II.17.6). Ancak ağaç taşınan ve ateş yakılan bayram, Yahudilerin II. Tapınak dönemi boyunca Iudaia'da yaygın olarak kutladığı *Ab* bayramıdır. Muhtemelen Ağustos ayının 15'ine denk gelmektedir. Bu bayramda zengin-fakir tüm genç kızlar beyaz giysiler giyerek sokaklara çıkar. Ayrıca hem rahipler hem de halk sunağa bol miktarda odun getirip yakmaktadır. Geniş bilgi için; Kaufmann Kohler, "Ab", *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Cilt I, New York 1901, s. 25-26.

³⁹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.6.

Gelinen noktada başkent Kudüs'te birden fazla dini-politik grup ve halk bulunuyordu. Ancak bu gruplar Roma yanlılarına karşı ortak hareket ediyorlardı. Sicarii, öğretisi gereği hiçbir ölümünün efendiliğini kabul edemeyeceğinden isyanın liderliğini ele geçirmek için harekete geçti. Bunu başarabilmeleri için daha önceki eylemleri sebebiyle kendilerine tepkili olan halkı saflarına katmaları gerekiyordu.⁴⁰ İsyancılara destek veren grup ağırlıklı olarak fakir halktan oluşmaktaydı. Sicarii bu sebeple borç kayıtlarının tutulduğu arşivleri yok etmeye karar verdi. Böylece kendilerine minnettar kalan borç sahiplerinin desteğini elde etmeyi planlıyorlardı. Tasarılarına uygun şekilde harekete geçerek kayıtların bulunduğu binayı yakıp yok ettiler. Kazandıkları zafer ve yaptıkları tahribattan tatmin olan isyancı grup o gün için daha fazla ilerlemedi.⁴¹ Ertesi gün tekrar harekete geçerek Antonia Kalesi'ne ilerlediler. İki gün süren kuşatmadan sonra kaleyi ele geçirmeyi başardılar. İlerlemeye devam ederek II. Agrippa'nın kraliyet askerlerinin ve bazı Yahudi aristokratların sığınmış olduğu kısma hücum ettiler. Askerlerin gösterdiği direniş karşısında Sicarii'nin de aralarında bulunduğu isyancı grup kuşatma pozisyonuna geçerek saraydakilerin kaynaklarının tükenmesini beklemeye başladı.⁴²

Kuşatmanın sürdüğü esnada Celileli Judas'ın oğlu ve Sicarii'nin adını bildiğimiz ilk lideri olan Menahem ortaya çıktı. Menahem 65 senesinde yanına aldığı bir grupla beraber daha önce ele geçirilen Masada Kalesi'ne gitti. Burada cephaneliğe girerek hem Sicarii hem de diğer isyancılar için silah temin etti. Kudüs'e geri dönen Menahem, borç kayıtlarının yok edilmesi eylemine bu silah gücünü de ekleyince tüm isyanın lideri haline geldi ve devam etmekte olan saray kuşatmasını üstlendi. Kuşatılanlar, canlarının başışlanması karşılığında teslim olma teklifinde bulundu. Teklifi kabul eden isyancı grup kalenin boşaltılmasına izin verdi. Ancak sonrasında yeni terk edilen bu yerleri yağmalayıp ateşe verdiler.⁴³

65 yılı Eylül ayında yapılan aramalarda yüksek rahip Ananias gizlendiği yerde ele geçirilerek infaz edildi.⁴⁴ Ananias'ın öldürülmesi Sicarii'nin sadece Tanrı'yı hâkim kabul etme ideolojisinin bir yansımasıdır. Çünkü dördüncü felsefeye göre Yahudi bir yönetici en az Romalı bir yönetici kadar

⁴⁰ D'Alessio, 1990, s. 333.

⁴¹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.6.

⁴² Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.7.

⁴³ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.8; Seward, 2009, s. 50.

⁴⁴ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.9; Hoenig, 1970, s. 9.

sakıncalıdır.⁴⁵ Kuşatmanın başarıyla yürütülmesi ve Ananias'ın infaz edilmesi Menahem'in itibarını oldukça artırmıştı. Ancak kendisine gösterilen iltifat onun acımasız bir tirana dönüşmesine yol açtı. Atılacak adımlarla ilgili hiç kimseye danışmıyor, kimse kendisiyle tartışmaya bile cesaret edemiyordu. Ananias oğlu Eleazar ve takipçileri özgürlükleri için Romalılara isyan ettikten sonra Menahem'e boyun eğmemeye dolayısıyla onu ortadan kaldırmaya karar verdi. Bu kararın alınmasında Eleazar'ın babasının öldürülmüş olması da etkili olmuştur.⁴⁶ Eleazar ve takipçileri bu doğrultuda harekete geçerek tapınağa gittiği esnada Menahem'e saldırdı. Tören için tapınakta bulunan kalabalık da Eleazar tarafında saf tuttu. Menahem ve takipçileri bir süreliğine direndiyse de tüm halkın üzerlerine geldiğini fark ettiklerinde kaçmaya başladılar. Ancak birçok Sicarii üyesi canını kurtaramadı. Saldırı üzerine Ophlas Kalesi'ne sığınan Menahem de daha sonra yapılan aramalarda ele geçirildi. Çeşitli işkencelere tabi tutulduktan sonra idam edildi.⁴⁷ Böylece Celileli Judas'ın üçüncü oğlu da idam edilmiş oluyordu.

Sicarii, Kudüs'te yaşanan bu olaydan sonra da varlığını devam ettirmeyi sürdürmüştür. Menahem'e saldırılar başladığı esnada bir grup örgüt üyesi Masada Kalesi'ne kaçmayı başarmıştı. Bunların arasında devrik lider Menahem'in akrabası olan dolayısıyla Celileli Judas'ın da akrabası olan Jair oğlu Eleazar da bulunuyordu.⁴⁸ 67 senesinde Eleazar burada Sicarii'nin yeni lideri oldu.⁴⁹

Örgüt Masada'ya çekildikten sonra da Kudüs'teki karışıklıklar devam etti. İsyancı gruplar ve Roma yanlısı Yahudiler arasındaki iç savaş bir süre daha devam ettikten sonra sonunda büyük isyan başladı. Roma 66 senesinde çıkan bu büyük isyanı bastırmak için önce tüm Iudaia şehirlerinde ve sonra Kudüs'te Yahudilerle savaşmaya başladı.⁵⁰ Sicarii oldukça ironik şekilde, çıkmasında büyük pay sahibi olduğu isyan süresince hiçbir şekilde olaylara karışmadı. Yahudilerle Romalılar arasındaki savaşın başlamasından, Masada Kalesi'nin düşmesine kadar geçen süre içerisinde (66-73) pasif bir şekilde

⁴⁵ Zeitlin, 1967, s. 259.

⁴⁶ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.9; Hoenig, 1970, s. 10.

⁴⁷ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.9.

⁴⁸ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.9, VII.8.1; Graetz, 1967, s. 261.

⁴⁹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.17.9, IV.7.2, VII.8.1; Zeitlin, 1967, s.260; Rappaport, 2011, s. 331.

⁵⁰ Smallwood, 1976, s. 293-339; Simon Baker, *Eski Roma*, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, Ankara 2015, s. 243-292; Simon Sebag Montefiore, *Kudüs; Bir Şehrin Biyografisi*, Çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul 2016, s. 124-131.

beklemeyi tercih ettiler. Şüphesiz örgütün bu dönemde pasif hale geçmesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. İnsan gücü bakımından azalmış olmaları, ideolojileri gereği liderlik edemeyecekleri bir harekete katılmak istememeleri, liderlerinin ölmesi ile şevklerinin kırılmış olması, yeni düzene dair umutlarının kalmamış olması ve Kudüs'ün yıkımını Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak algılamaları bu durumun sebepleri olarak kabul edilebilir.⁵¹

Bu ara dönemde örgütün sadece kendi hayati ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Öyle ki Masada Kalesi'nden hareketle çevre bölgelere küçük çaplı yağma hareketleri düzenliyorlardı.⁵² Bu faaliyetler doğrultusunda, *Pesah*⁵³ esnasında gece vakti gizlice En Geddi şehrine saldırıda bulundular. Şehrin sakinleri bu ani baskına karşı koymaya fırsat bulamadan dağıtıldı. Sicarii burada kaçmayı başaramayan yedi yüz civarı Yahudi kadın ve çocuğu öldürdükten sonra evleri ve mahsulleri yağmalayarak ganimetlerini Masada'ya taşıdı. Bu arada hemen her gün örgüte katılmak için Masada'ya yeni insanlar geliyordu.⁵⁴ Bunlar arasında üzerine gönderilen ordu karşısında tutunamayarak Masada'ya sığınmak zorunda kalan Gioras oğlu Simon adlı bir çete lideri de bulunmaktaydı. Başlangıçta Simon ve maiyetini şüphesiz karşılayan Sicarii, onların kalenin alt kısımlarında ikamet etmesine izin verdi. Ancak zamanla Simon güvenlerini kazanmayı başardı ve Sicarii ile beraber yağma akınlarına katılmaya başladı. Simon, Sicarii'yi daha büyük eylemler yapmaya teşvik ettiyse de amacında başarılı olamadı. Örgüt üye sayısını artırmasına rağmen pasif kalma kararından vazgeçmiyordu. Bu durum karşısında Simon bir süre sonra Sicarii'den ayrılarak dağlık araziye çekildi.⁵⁵

Sicarii'nin Masada'da pasif halde geçirdiği yıllar içerisinde Roma, Yahudi isyanını tüm İudaia şehirlerine birer birer boyun eğdirerek bastırmıştı. Başkent Kudüs de Romalı komutan Titus tarafından 70 senesinde ele

⁵¹ Zeitlin, 1967, s.260-261; Horsley, 1979, s. 453-457; D'Alessio, 1990, s. 333.

⁵² Hoenig, 1970, s.13-14.

⁵³ Hamursuz Bayramı; *Pesah*'ın diğer adı Hamursuz Bayramı'dır. *Şaloş Regalim* bayramlarının ilkidir. İsrailoğulları'nın Mısır esaretinden kurtuluşunu anmak için kutlanır. *Pesah*, İbrani takvimine göre Nisan ayının 15'inde başlar ve İsrail'de yedi, diğer ülkelerde sekiz gün sürer. Geniş bilgi için; Yusuf Besalel, "Pesah", *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 2001, s. 498.

⁵⁴ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, IV.7.2.

⁵⁵ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, II.22.2, IV.9.3.

geçirilmiş ve mabet yerle bir edilmişti.⁵⁶ Kudüs'ün düşmesiyle savaş hala Yahudilerin elinde bulunan Herodium, Macherus ve Masada kalelerine yöneldi. Kudüs'ü elde ettikten sonra Titus'un Roma'ya dönmesi üzerine adı geçen kalelerin teslim alınması görevi Iudaia yöneticisi Lucillius Bassus'a (71-72) emanet edildi. Bassus komutasında kısa sürede Herodium, ardından 72 senesinde Macherus kaleleri Roma ordusu tarafından ele geçirildi.⁵⁷

Macherus Kalesi alındıktan sonra ölen Bassus'un yerine bölgeye Lucius Flavius Silva (72-81) atandı. Silva, Iudaia'ya geldiğinde Sicarii'nin elinde bulunan Masada Kalesi hariç tüm ülke Roma hâkimiyetine boyun eğmiş vaziyetteydi. Silva 72 senesinde gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra bu kaleye doğru harekete geçti.⁵⁸ Kısa sürede kalenin bulunduğu bölgeyi hâkimiyeti altına aldı ve uygun yerlere askerlerini yerleştirdi. Stratejik olarak en uygun gördüğü noktaya da kendi karargâhını kurdu. Sicarii üyelerinin kaçmasını engellemek amacıyla kalenin etrafına bir set inşa ettirdikten sonra kuşatma başladı.⁵⁹ Romalılar kısa sürede kale surunu yıkmayı başardı ancak ortaya ikinci bir sur daha çıktı. Sicarii, Roma askerleri ilk suru aşmaya çalışırken ağaç direkler arasına doldurdukları toprakla ikinci bir sur inşa etmişti. Burada kullanılan malzemenin ağırlıklı olarak ahşap olduğunu fark eden Silva, askerlerine suru yakmalarını emretti. Fırlatılan meşaleler sayesinde sur kısa sürede alev aldı. Artık Sicarii ile aralarında yanan enkaz dışında bir engel kalmamıştı. Son saldırıyı ertesi gün yapmaya karar veren Romalılar, kale çevresine nöbetçiler bıraktıktan sonra karargâhlarına geri döndü.⁶⁰

İçinde buldukları durum karşısında Eleazar ve Sicarii üyelerinin direnmek ya da kaçabilmek gibi umutları kalmamıştı. Romalılara esir düşerlerse maruz kalacakları muameleyi tahmin edebilen Eleazar, en iyi yolun ölmek olduğuna karar verdi. Aldığı kararı takipçilerine oldukça uzun ve dramatik bir konuşmayla açıkladı. Konuşmanın temelinde *Tanrı'dan başka kimseye kul olmayacağımızı iddia ediyorsak bunu eylemlerimizle kanıtlamamız gerekir* fikri yatıyordu. Ayrıca sürekli olarak kahramanlıktan,

⁵⁶ Jack M. Myers, *The Story of Jewish People*, Trubner & Co., Londra 1919, s. 112-116; Peter Schafer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, Routledge, Londra 2003, s. 123-131; Susan Sorek, *The Jews Against Rome; War in Palestine AD 66-73*, MGP Books, Cornwall 2008, s. 45-135.

⁵⁷ Graetz, 1967, s. 315; Schafer, 2003, s. 130-131; Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, Çev. Filiz Orman, Pozitif, İstanbul (yıl yok), s. 174.

⁵⁸ Zeitlin, 1967, s. 253.

⁵⁹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.8.2.

⁶⁰ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.8.5.

özgürlükten, kadınların ve çocukların başlarına geleceklerden bahsediyor; bu söylemlerle takipçilerini kendilerini öldürmeye teşvik ediyordu. Eleazar adamlarına kendilerini öldürmeden önce, yiyecek ve içecekler dışında, tüm kaynak ve değerli eşyaların yakılması emretti. Geride bırakılan gıda maddeleri örgüt üyelerinin açlık ve susuzluk gibi zaruri ihtiyaçlarını karşılayamadıkları için değil, aksine her türden kaynağa bolca sahip olmalarına rağmen özgür iradeleri ile köle olmak yerine ölümü seçtiklerinin kanıtı olacaktı.⁶¹

Eleazar konuşmasını bitirdiğinde çoğunluğun kendisiyle hemfikir olduğunu gördü. Ancak örgüt üyelerinin bir kısmı bu karara sıcak bakmıyordu. Bunlar çocuklarına ve eşlerine karşı hissettikleri merhamet duygusuyla Eleazar'ın planına karşı çıktı. Eleazar muhalefetin tüm gruba yayılmasından korkarak tekrar uzun bir konuşma yapmaya başladı. İkinci konuşmasındaki argümanlar ağırlıklı olarak eyleme karşı çıkanları ikna etmeye yönelikti. Hitabına bu kişileri korkaklıkla itham ederek ve aşağılayarak başladı. Sonra ruhun yüceliğinden ve özgürlüğünden bahsetti. Kadınların ve çocukların öldürülmelerinin, Romalıları köle olmalarına izin vermekten daha merhametli bir davranış olacağını anlattı. Ayrıca yapacakları eylemin erdemli bir iş olduğunu, Romalıların karşılaştıkları manzara karşısında cesaretlerine hayranlık duyacaklarını da ekledi.⁶²

Lider yaptığı ikinci konuşmayla tüm takipçilerini ölüme razı etmeyi başardı ve harekete geçildi. Bu eylem için izlenen yöntem şu şekildeydi; Yetişkin erkekler, eşleri ve çocuklarıyla vedalaştıktan sonra kendi elleriyle onları öldürdü. Sonra değerli tüm eşyalarını bir yığın haline getirip yakarak imha ettiler. Hayatta olan erkeklerin kendi aralarından kura yoluyla seçtiği on kişi diğerlerini öldürdü. Geriye kalan son on kişi de kendi arasında kura yoluyla bir kişi belirledi. Son kurayı çeken kalan dokuz kişiyi öldürecek. Görevini tamamlamasının ardından Masada'da kalan son Sicarii tek tek bütün cesetleri inceledi. Eğer aldığı darbelerle ölmeyen varsa acılarını dindirebilecek son kişi oydu. Herkesin öldüğünden emin olup içinde buldukları sarayı ateşe verdikten sonra kılıcıyla intihar etti.⁶³ 73 senesinde Masada Kalesi'nde gerçekleşen bu intihar eyleminden bir mağaraya gizlenen iki yaşlı kadın ve beş çocuk dışında kimse kurtulamamıştı. Kadın ve çocuklar dâhil toplam dokuz yüz altmış kişi yaşamını yitirmişti.⁶⁴

⁶¹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.8.6.

⁶² Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.8.7.

⁶³ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.9.1.

⁶⁴ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.9.1; Hengel, 1989, s. 365.

Ertesi gün kaleye hücum eden Roma askerleri içeriye girdiklerinde etrafta kimseyi göremedi. Bir süre sonra hayatta kalan kadınlar gizlendikleri yerden çıkarak gece yaşanan olayı askerlere anlattı.⁶⁵ Başlangıçta kadınlara inanmayan askerler saraya girip ölü bedenlerle karşılaştıklarında anlatılanların gerçek olduğuna ikna oldular.⁶⁶ Kale böylece Romalıların eline geçti ve tüm Iudaia'da isyan bastırılmış oldu. Masada, büyük Yahudi isyanının son kalesi olması ve burada gerçekleştirilen eylem sebebiyle bugün Yahudiler tarafından fedakârlığın ve kahramanlığın sembolü olarak kabul edilmektedir.⁶⁷ İsraililik bilinci kazandırılmak istenen ordu mensuplarına düzenli olarak bu kale ziyaret ettirilmektedir. Ayrıca askeri marşlarında *Masada bir daha asla düşmeyecek* gibi ifadeler de bulunmaktadır.⁶⁸

Iudaia Dışında Sicarii Örgütü

Masada Kalesi düştükten sonra Sicarii'nin Iudaia dışındaki üyeleri faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Iosephus'a göre örgüt üyelerinin bir kısmı Kudüs'ten İskenderiye'ye kaçmayı başarmıştı.⁶⁹ Bu grubun İskenderiye'ye geçiş tarihi ve güzergâhı tam olarak bilinmemekle beraber konu hakkında farklı tespitler yapılmaktadır. Neticede ittifak edilen nokta İskenderiye'ye geçişin 73 senesinden önce gerçekleştiği, grubun Masada'dan gelmediği ve intihar eyleminden bir süre sonra İskenderiye'de faaliyet göstermeye başladığı yönündedir.⁷⁰ Örgüt burada da dördüncü felsefe

⁶⁵ Sicarii'nin lideri Eleazar'ın takipçilerini bu eyleme teşvik ettiği konuşma ve yaşananlar Iosephus tarafından aktarılmaktadır. Iosephus da gizlenerek hayatta kalmayı başaranların yaşananları Roma askerlerine anlattığını söyleyerek dolaylı olarak kendi aktarımını buraya dayandırmaktadır. Ancak olayın yaşandığı esnada Iosephus'un Masada'da değil Roma'da olması ve kurtulan kadınların içinde buldukları yoğun stres altında bu konuşmayı tam olarak nasıl aktardıkları meseleleri akıllarda soru işareti oluşturmaktadır. Bu çelişki Eleazar'ın konuşmasının, Iosephus'un ürettiği fikrini uyandırmaktadır (Zeitlin, 1967, s. 258; Hoenig, 1970, s. 11-12).

⁶⁶ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.9.2, VII.10.1.

⁶⁷ Richard Neitzel Holzapfel, "King Herod", *Masada and the World of the New Testament*, Ed. John F. Hall, John W. Welch, Brigham Young University, USA 1996/7, s. 66; Chojnowski, 2017, s. 170.

⁶⁸ Hakan Olgun, "Modern İsrail'in Milli Kimlik Kaynağı Olarak Iosephus'un Masada Anlatısı", *Milel ve Nihal*, Cilt 10 Sayı 1, İstanbul 2013, s. 20.

⁶⁹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.10.1.

⁷⁰ Zeitlin bu grubun muhtemelen 70 senesinde, Kudüs Romalılar tarafından alındıktan ve tapınak yıkıldıktan hemen sonra Kudüs'ten İskenderiye'ye kaçtığını düşünmektedir (Zeitlin, 1967, s. 261). Smallwood ise bu geçişi 72 senesine tarihlemektedir (Smallwood, 1976, s. 336). Brighton da geçişin Masada Kalesi Romalılar tarafından ele geçirilmeden önce yapıldığını düşünmektedir (Brighton, 2009, s. 131-133).

öğretilerini yayma faaliyetlerine girişti. Tıpkı Iudaia'da yaptıkları gibi kendilerine karşı çıkan ya da Roma hâkimiyetine boyun eğen Yahudilere saldırılarda bulunuyorlardı. İskenderiye Yahudilerinin önde gelen temsilcileri örgütün zararlı faaliyetlerine karşı tedbir almaya karar vererek bir toplantı düzenledi. Görüşmede Sicarii faaliyetlerinin bölgeye zarar vereceği ve Romalıların er ya da geç bu grubun üzerine geleceği konusu üzerinde duruldu. Neticede Sicarii'nin suçlarının bedelini ödemek istemediklerini ilan ettiler. Romalılarla anlaşma yapabilmek amacıyla örgüt üyelerinin yakalanıp teslim edilmesi kararı alındı. Bu doğrultuda harekete geçen İskenderiye Yahudileri altı yüz kadar örgüt üyesini yakalamayı başardı. Türlü işkencelere tabi tutulan Sicarii üyelerinden hiçbiri Roma imparatorunu *efendi* olarak kabul etmedi. Hatta örgüt üyelerinin çocukları bile, işkenceye maruz kalmalarına rağmen, öğretilerine sadık kalarak can verdi.⁷¹ Böylece Sicarii'nin Masada'dan sonra İskenderiye ayağı da son bulmuş oluyordu. Ancak bölge Yahudileri yaptıkları işbirliğine rağmen zarar görmekten kurtulamadı. İskenderiye'deki bu faaliyetler, Romalılar arasında Yahudilerin yeni bir isyan çıkarabileceği şüphesini doğurmuştu. Bu sebeple 73 senesinde İskenderiye'de bulunan Yahudilere ait Onias Tapınağı'nın kapısına kilit vuruldu.⁷²

İskenderiye'de düzen yeniden sağlanmıştı ancak Sicarii faaliyetleri bu kez de Kyrene'de ortaya çıktı. Buradaki faaliyetlerinin de kaynağının Iudaia'dan kaçan örgüt üyeleri olduğu düşünülmektedir.⁷³ Kyrene'de Jonathan adlı bir Sicarii üyesi fakir halkın arasında etkili olmayı başarmıştı. Etkisi altına aldığı büyük bir grupla beraber çöle çekilirken Libya *Pentapolis*'i yöneticisi Catullus durumdan haberdar oldu. Derhal birliklerini bu grubun üzerine sevk ederek silahsız kalabalığı kolayca dağıtmayı başardı. Kaçmayı başaran Jonathan bir süre sonra yakalanarak Catullus'un huzuruna getirildi. Jonathan, cezalandırılmaktan kurtulabilmek amacıyla itirafçı olmuş gibi davranmaya başladı. İşlediği suçların sorumluluğunu başkalarına yüklüyor, faaliyetlerinin talimatlarını ise bölgenin zengin Yahudilerinden aldığını iddia ediyordu. Bu iftiralara kolaylıkla itibar eden Catullus, çok sayıda masum Yahudiyi cezalandırdı. Bir süre sonra yargılanmak için Roma'ya getirilen Jonathan, imparatorun huzuruna çıkarıldı. Verilen ifadelerden şüphelenen İmparator Vespasianus olayların iç yüzünü soruşturmaya başladı. Neticede Jonathan'ın iddialarının asılsız ve suçlananların çoğunun masum olduğunu

⁷¹ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.10.1.

⁷² Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.10.2-4; Seward, 2009, s. 257.

⁷³ Smallwood, 1976, s. 369.

fark etti. Vespasianus, oğlu Titus'un da ricaları üzerine, iftira mağduru olanları beraat ettirdi. Jonathan ise türlü işkencelere tabi tutulduktan sonra yakılarak idam edildi.⁷⁴ Jonathan'ın idamıyla örgütün Kyrene ayağı da son bulmuştu. Bu tarihten itibaren Sicarii ve faaliyetlerinin devam ettiği yönünde bir bilgi bulunmamaktadır.

Sicarii Örgütü Hakkında Bazı Görüşler

Sicarii, örgütsel yapısı, faaliyetleri ve faal olduğu dönem itibariyle tarihte bilinen en eski terör örgütü olarak kabul edilmektedir. Hatta birçok araştırmacı, terör tarihini Sicarii ile başlatma eğilimindedir.⁷⁵ Bilindiği üzere terörizm; *bireyler veya gruplar tarafından, yerleşik bir otorite adına ya da bu otoriteye karşı, eylemin esas mağdurlarından çok daha geniş bir hedef kitle üzerinde azami seviyede endişe ve korku yaratmak suretiyle, politik taleplerini kabul ettirmeye yönelik şiddet kullanımı ya da şiddet kullanma tehdidi* olarak tanımlanmaktadır.⁷⁶ Daha sade bir ifadeyle terörizm, *insan kaçırmadan cinayete kadar uzanan ve amacı sindirme olan şiddet eylemlerine verilen isimdir.*⁷⁷ Politik taleplerini kabul ettirmeye yönelik şiddet eylemlerine başvurmuş olmalarının yanı sıra özellikle şehirlerde gerçekleştirilen planlı ve organize suikastların karşılığı tam olarak terörizmdir. Terör ve terörizmi nispeten yeni kavramlar olmalarına rağmen, modern terörist gruplarla ilgili yapılan tüm bu genellemeler Sicarii olarak bilinen Yahudi örgütüyle uyumaktadır.⁷⁸

Sicarii'nin, I. yüzyılda faaliyet gösteren Zealotlar adında başka bir grubun radikalleşmiş bir uzantısı olduğu ve örgütün bazı faaliyetlerinin, özellikle Masada eyleminin, Zealotlar tarafından gerçekleştirildiği de düşünülmektedir. Ancak iki örgütün farklı yapılar olduğu açıktır. Bu konuda Horsley, Sicarii'nin faaliyetlerine başladığı tarihlerde Zealot adıyla organize

⁷⁴ Iosephus, *Bellum Iudaicum*, VII.11.1-3.

⁷⁵ Horsley, 1979, s.438; Atilla Yayla, "Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 45, Sayı 1, Ankara 1990, s. 343; Walter Laqueur, *A History of Terrorism*, Transaction Publishers, New Jersey 2002, s. 6-7; Gerard Chailand, Arnaud Blin, *The History of Terrorism from Antiquity to Al Qaeda*, University of California Press, USA 2007, s. 56-58; Halis Ayhan, "Terör Kavramı, Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul Özelinde Birleşmiş Milletler'in 2001 Sonrası Terör Yaklaşımı", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 2015, s. 122; Lech Chojnowski, 2017, s. 169.

⁷⁶ Ayhan, 2015, s. 120.

⁷⁷ Ali Kuyaksil, "Terör Örgütlerinin İdeoloji Unsuru Olarak Kullandığı Bazı Dini Kavramlar", *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, İstanbul 2014, s. 82.

⁷⁸ Horsley, 1979, s. 439; Laqueur, 2002, s. 6-7.

olmuş bir topluluğun bulunmadığına dikkat çekerek Sicarii ile Zealotlar'ın bariz şekilde birbirinden ayrı gruplar olduğunu belirtmektedir.⁷⁹ Zeitlin, Iosephus'un *Bellum Iudaicum* adlı eserinde elli yerde Zealotlar'a atıf yaparken on beş yerde Sicarii'ye atıf yaptığını, *Antiquitates Iudaicae* eserinde ise Sicarii'den bahsederken Zealotlar'dan hiç bahsetmediğini söyleyerek bu durumu iki örgütün farklı gruplar olmasına delil olarak sunmaktadır.⁸⁰ Smith ise, Sicarii ile Zealotlar arasında bir bağlantı olduğuna dair kanıt göremediğini belirtmektedir.⁸¹ Hoenig de iki grubun farklı oluşumlar olduğunu düşünmektedir.⁸² Olgun, meseleyi Masada eylemi üzerinden derinlemesine ele aldığı makalesinde; Sicarii ile Zealotlar'ın iki farklı grup olduğunu, İsraili arkeolog Yigael Yadin'in çalışmasında⁸³ Sicarii olması gereken yerlerde özellikle Zealotlar ifadesini kullandığını ve esasen Masada olayı anlatılırken kesinlikle Zealotlar'dan bahsedilmediğini söylemektedir. Kutsal geçmiş miti üzerinden güçlü bir İsrail milleti kimliği kurgulama gayretinde olan arkeolog Yadin'in, Sicarii yerine Zealotlar'ı ikame ederek bu grubun olumlu algısını kullanmaya çalıştığını da eklemektedir. Dolayısıyla Masada olayının Zealotlar'a mal edilmesinin bilinçli olarak yapıldığını ve bu durumun İsrail milleti kimliği oluşturmaya yönelik politik ve ideolojik amaçlara hizmet ettiğini savunmaktadır.⁸⁴ Horsley ise bu konuda, "*Yadin, Zealotlar'ın Masada'daki son direniş kahramanlığını överek anlatsa da Masada'dakilerin Zealotlar değil Sicarii olduğu açıkça ortadadır*" demektedir.⁸⁵

Sonuç

Faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere Sicarii daha ziyade din temelli motive olmuştur. Ancak politik anlamda da bilinçli bir stratejiye ve planlanmış taktiklere sahip örgütlü bir grup olarak ortaya çıkmıştır. Radikalleşme sürecine girmiş dini hareketlerin tipik bir örneği olarak mevcut politik ve sosyal düzeni şiddetle reddetmişlerdir. Başlattıkları hareket İudaia ile sınırlı

⁷⁹ Horsley, 1979, s. 437-455; Horsley ve Hanson, 1985, s. 200.

⁸⁰ Zeitlin, 1967, s. 263-264.

⁸¹ Morton Smith, "Zealots and Sicarii, Their Origins and Relation", *Harvard Theological Review*, Cilt 64, Sayı 1, USA 1971, s. 19.

⁸² Hoenig, 1970, s. 6.

⁸³ Yadin'in söz konusu eseri için; Yigael Yadin, *Masada: Herod's Fortress and Zealots' Last Stand*, Random House, New York 1966.

⁸⁴ Olgun, 2013, s. 31- 36.

⁸⁵ Horsley, 1979, s. 455.

kalmamış, İskenderiye ve Kyrene'ye de tesir etmiştir. Bu durum Sicarii'yi, I. yüzyılda İudaia'da faaliyet gösteren diğer gruplardan ayıran önemli noktalardan biridir.

Sicarii'nin ana hedefi gayrimeşru gördükleri Roma tahakkümünden kurtulmak, Yahudileri özgürlüklerine kavuşturmak ve Tanrı'yı tek hâkim kılmaktır. Bu doğrultuda, politik bağlılığı dünyevi bir güç olarak göyerek kabul etmemişlerdir. Ayrıca aracı konumda bulunan rahiplik müessesesini de tanımamışlardır. Sicarii kurbanlarını genellikle Romalılardan ziyade onlara sıcak bakan veya onlarla işbirliği yapan politik anlamda baskın Yahudiler arasından seçmiştir. Yahudi yönetici grubu, rahiplik aristokrasisi, kraliyet ailesi ve diğer önemli kişiler örgütün ana hedefleri haline gelmiştir. Bunun rasyonel olarak hesaplanmış bir strateji olduğu görülmektedir. Öyle ki Roma, dünyanın herhangi bir yerinde olduğu gibi İudaia'da da kendi emperyal sistemiyle işbirliği yapan üst sınıf aristokratlar aracılığıyla bölgeyi yönetmekteydi. Sicarii *mevcut sistemi yok etmek ve ona hayat veren elitleri çiğnemek* için bariz bir yol olarak rahiplik aristokrasisinden ailelere ve diğer baskın gruplara odaklanmıştır. Bu isimlere karşı gerçekleştirilen eylemlerle yerleşik rejimin dokunulabilirliğini göstermenin yanı sıra yoğun bir endişeye de yol açmışlardır. Tabi ki yabancı hâkimiyetine başkaldırmayan şehirli ve taşralı sıradan halk da zarar görmekten kurtulamamıştır. 66 senesinde başlayan büyük isyanın çıkmasında önemli pay sahibi oldukları da görülmektedir. Bilindiği üzere bu isyan 70 senesinde tüm Kudüs'ün ve II. Tapınağın, Romalılar tarafından yerle bir edilmesine sebep olmuştur. Sicarii isyan başladıktan kısa süre sonra Masada Kalesi'ne çekilmiş ve 73 senesine kadar pasif halde beklemiş olsa da yaşanan yıkımın ana sorumlularından biridir.

Örgütün kullandığı taktikler arasında seçici ve sembolik suikastlar, yağma, kundaklama ve rehin alma eylemleri bulunmaktadır. Bu eylemleri kamu alanlarında, şehir merkezinde özellikle ibadet merkezleri gibi insanların toplu olduğu yerlerde yapmaları ve kendi dindaşlarına yönelik gerçekleştirdikleri beklenmedik saldırılar, toplum içerisinde korku ve endişeye yol açmıştır. Sicarii şiddet faaliyetleri aracılığıyla Yahudileri, Roma hâkimiyetine karşı isyana teşvik edebilmeyi ve kendi ideolojilerini hâkim kılabilmeyi ummuştur. Örgüt, hedeflerine ulaşabilmek amacıyla gerçekleştirdiği eylemler ve bu eylemlerin İudaia'da oluşturduğu ortam sebebiyle terör örgütü olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu eylemlerinden dolayı da bilinen en eski terör örgütü olarak kabul edilmektedir.

KAYNAKLAR

- Ayhan, H., “Terör Kavramı, Güvenlik Konseyi ve Genel Kurul Özelinde Birleşmiş Milletler’in 2001 Sonrası Terör Yaklaşımı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, Sayı 21, İstanbul 2015, s. 117-147.
- Baker, S., *Eski Roma*, Çev. Ekin Duru, Say Yayınları, Ankara 2015.
- Besalel, Y., “Pesah”, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul 2001, s. 498.
- Brighton, M. A., *The Sicarii in Josephus’s Judean War; Rhetorical Analysis and Historical Observations*, Society of Biblical Literature, Atlanta 2009.
- Chailand, G., Blin, A., *The History of Terrorism from Antiquity to Al Qaeda*, University of California Press, USA 2007.
- Chojnowski, L., “The Origins and Waves of Terrorism”, *Scientific Journal WSFiP*, Sayı 4, Polonya 2017, s. 167-178.
- D’Alessio, S. J, Stolzenberg, L., “Sicarii and the Rise of Terrorism”, *Studies in Conflict & Terrorism*, Sayı 13, UK 1990, s. 329-335.
- Eusebios, *Ekklesiastike Historia*. Kullanılan metin ve çeviri: *The Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus*, Çev. C. F. Cruse, John Childs and Son, London 1851.
- Goodman, M., *The Ruling Class of Judaea*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- Graetz, H., *History of Jews vol.II*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1967.
- “Habercilerin İşleri”, *İncil*, Kutsal Söz Yayınları, İstanbul 2010.
- Hengel, M., *The Zealots*, Çev. David Smith, T&T Clark, Edinburgh 1989.
- Hirsch, E. G., “High Priest”, *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Cilt VI, New York 1901, s. 389-393.
- Hoening, S. B., “The Sicarii in Masada; Glory or Infamy?”, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, Sayı 11, USA 1970, s. 5-30.
- Holzapfel, R. N., “King Herod”, *Masada and the World of the New Testament*, Ed. John F. Hall, John W. Welch, Brigham Young University, USA 1996/7, s. 35-73.
- Horsley, R. A., “Ancient Jewish Terrorists”, *The Journal of Religion*, Sayı 59, Chicago 1979, s. 435-458.
- Horsley, R. A., Hanson, J. S., *Bandits, Prophets and Messiahs: Popular Movements in the Time of Jesus*, Winston Press, Minnesota 1985.

- Johnson, P., *Yahudi Tarihi*, Çev. Filiz Orman, Pozitif, İstanbul (yıl yok).
- Iosephus, *Bellum Iudaicum*. Kullanılan metin ve çeviri: *Josephus vol.II*, Çev. J. Thackeray, William Heinemann Ltd., Londra 1956.
- Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*. Kullanılan metin ve çeviri: *Josephus vol.IV*, Çev. J. Thackeray, William Heinemann Ltd., Londra 1961.
- Kohler, K., “Ab”, *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Cilt I, New York 1901, s. 25-26.
- Kuyaksil, A., “Terör Örgütlerinin İdeoloji Unsuru Olarak Kullandığı Bazı Dini Kavramlar”, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, İstanbul 2014, s. 79-114.
- Küçük, A., Küçük, A., *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.
- Laqueur, W., *A History of Terrorism*, Transaction Publishers, New Jersey 2002.
- Montefiore, S. S., *Kudüs; Bir Şehrin Biyografisi*, Çev. Cem Demirkan, Pegasus Yayınları, İstanbul 2016.
- Morrison, W. D., *The Jews under Roman Rule*, Putnam’s Sons, New York 1890.
- Myers, J. M., *The Story of Jewish People*, Trubner & Co., Londra 1919.
- Rappaport, U., “Who were the Sicarii?”, *The Jewish Revolt Against Rome; Interdisciplinary Perspectives*, Ed. Mladen Popovic, Brill, Leiden 2011, s. 323-343.
- Olgun, H., “Modern İsrail’in Milli Kimlik Kaynağı Olarak Josephus’un Masada Anlatısı”, *Milel ve Nihal*, Cilt 10 Sayı 1, İstanbul 2013, s. 7-40.
- Rocca, S., *The Forts of Judaea 168 BC – AD 73*, Osprey Publishing, Great Britain 2008.
- Rosenthal, H., “Cyrene”, *The Jewish Encyclopedia*, Ed. Isidore Singer, Cilt IV, New York 1901, s. 401-402.
- Schafer, P., *The History of the Jews in the Greco-Roman World*, Routledge, Londra 2003.
- Schürer, E., *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D. 135) vol.I*, Çev. Geza Vermes ve Fergus Millar, T&T Clark Ltd., Edinburgh 1973.
- Seward, D., *Jarusalem’s Traitor; Josephus, Masada and the Fall of Judea*, Da Capo Press, Philadelphia 2009.
- Sharon, N., “The Title Ethnarch in Second Temple Period Judea”, *Journal for the Study of Judaism*, Cilt 41, Sayı 4, Netherland 2010, s. 472-493.
- Smallwood, E. M., *The Jews Under Roman Rule; From Pompey to Diocletian*, Brill, Leiden 1976.

- Smith, M., “Zealots and Sicarii, Their Origins and Relation”, *Harvard Theological Review*, Cilt 64, Sayı 1, USA 1971, s. 1-19.
- Sorek, S., *The Jews Against Rome; War in Palestine AD 66-73*, MGP Books, Cornwall 2008.
- Strabon, *Geographika*. Kullanılan metin ve çeviri: *The Geography of Strabo vol. VII*, Çev. H. L. Jones, William Heinemann Ltd., Great Britain 1930.
- Tacitus, *Annales*. Kullanılan metin ve çeviri: *Tacitus vol.IV*, Çev. J. Jackson, William Heinemann LTD., Great Britain 1964.
- Tacitus, *Historiae*. Kullanılan metin ve çeviri: *Tacitus vol.II*, Çev. Clifford H. Moore, William Heinemann LTD., Great Britain 1962.
- Tevrat, *I. Samuel*. Kullanılan metin: *Kutsal Kitap, Yeni Dünya Çevirisi*, Watch Tower Bible and Tract Society of Pa, ABD 2017.
- Yadin, Y., *Masada: Herod's Fortress and Zealots' Last Stand*, Random House, New York 1966.
- Yayla, A., “Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 45, Sayı 1, Ankara 1990, s. 335-385.
- Zeitlin, S., “The Sicarii and Masada”, *The Jewish Quarterly Review*, Sayı 57, Pennsylvania 1967, s. 251-270.

2017 MALATYA YÜZEY ARAŞTIRMASI: ERKEN VE ORTA DEMİR ÇAĞI ARAŞTIRMALARINA YENİ KATKILAR

2017 MALATYA SURVEY: NEW CONTRIBUTIONS TO THE
RESEARCH ON THE EARLY AND MIDDLE IRON AGE

Sevgi DÖNMEZ*

Makale Bilgisi

Başvuru : 10 Ağustos 2018
Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : August 10, 2018
Accepted : February 4, 2019

Özet

2017 yılında Malatya Ovası ve Malatya Dağları'nı kapsayan saha içerisinde gerçekleştirilen yüzey araştırması neticesinde, Erken ve Orta Demir Çağı'nda kullanılmış olabileceğini düşündüğümüz 19 tane arkeolojik merkez ziyaret edilmiştir. Bu merkezlerde ele geçen çanak-çömlek buluntular, daha önceden bu bölgede yapılan sistemli kazılar, kurtarma kazıları ve araştırmalar neticesinde elde edilen sonuçlarla karşılaştırılmıştır. Araştırma yapılan sahalar içerisinde tespit edilen maden işlik alanları ve maden ocakları, bölgede yer alan, Erken ve Orta Demir Çağı'nda kullanıldığına dair çanak-çömlek buluntular sunan, arkeolojik alanlar ve höyük yerleşimlerine çok yakın bir konumda yer almaktadır. Tespit edilen bazı maden işliklerinin bulunduğu sahanın yüzeyinde Erken ve Orta Demir Çağı çanak-çömleği form özelliklerine ve karakterine sahip çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Malatya Dağları üzerinde tespit edilen demir madeni kaynakları ve işlik alanları, buldukları konum itibarıyla Erken ve Orta Demir Çağı'nda gerek yerel gerekse Assur ve Urartu gibi büyük politik güçlerin maden ihtiyaçlarını karşılayan alanlar arasında olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Yüzey Araştırması, Keramik, Demir Çağı, Malatya Dağları, Malatya Ovası, Maden İşlikleri

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, sevgi.donmez@inonu.edu.tr

Abstract

19 archeologic centers, which we thought could be used in the Early and Middle Iron Age as a result of the survey performed in 2017, in the area including Malatya Plain and Malatya Mountains, were visited. Pottery findings obtained from these centers were compared with the results obtained from systematic excavations, salvage excavations and researches carried out in this region before. Mine workshops and pits determined within the research zones are in a location so close to archeological sites and mound settlements that are in the area and offer pottery findings about their being used in the Early and Middle Iron Age. From the surface of the area, where some of the determined mine workshops are present, pottery pieces have the Early and Middle Iron Age pottery form features and characteristics were collected. Iron mine sources and workshop zones determined on Malatya Mountains should be among the zones provide mine needs of both local and big political powers as Assyria and Urartu as of their location.

Keywords: Survey, Pottery, Iron Age, Malatya Mountains, Malatya Plain, Mine Workshops

Giriş

Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü adına 2017 yılında, Malatya İli Battalgazi ve Yeşilyurt ilçelerinde gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırması neticesinde Demir Çağı ile ilgili veriler sunan yaklaşık 19 arkeolojik merkez ziyaret edilmiştir. Malatya Ovası ve Malatya Dağları'nın büyük bir kısmını kapsayan saha içerisinde gerçekleştirilen araştırmalarda maden cürüfları ve cevherler, maden ocakları, keramik buluntular ile metal eserler ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Elde edilen veriler Malatya Bölgesi'nde daha önceden yapılan yüzey araştırmaları, kurtarma kazıları ve sistemli kazı sonuçları ile karşılaştırılmıştır.

Malatya Bölgesi Demir Çağı araştırmalarına ışık tutacak en önemli veriler Karakaya ve Keban Barajı kurtarma kazıları ve araştırmalarından elde edilmiştir. Ayrıca Malatya Bölgesi'nin Demir Çağı kültürlerinin aydınlatılmasında Yukarı ve Aşağı Fırat Havzası ile Doğu Anadolu Bölgesi yüzey araştırmaları önemli katkılar sunmuştur (Özdoğan 1977; Serdaroğlu 1977; Russell 1980: 35-39; Sevin 1987, 1988). Yukarı Fırat Bölgesi'nde Demir Çağı ile ilgili en sistemli bilgiler Korucutepe (Winn 1980: 155-175), Arslantepe (Manuelli 2012a), Köşkerbaba (bkz. Bilgi, 1980, 1981, 1982,

1983, 1984, 1985), Değirmentepe (bkz. Esin 1980, 1981, 1982, 1983, 1984; Esin ve Harmankaya 1985, 1986)ve Norşun Tepe kazılarında (bkz. Hauptmann 1971, 1972, 1974, 1976, 1979) elde edilmiştir. Malatya Ovası ile bitişik dağ etekleri ve vadilerinde 2003-2005 yılları arasında Di Nocera başkanlığında İtalyan araştırma ekibi tarafından yapılan yüzev araştırması, amacı ve sonuçları itibariyle M.Ö. V. ve II. binyılları arasındaki yerleşim sistemlerinin özellikleri ve gelişimini kapsayan bir çalışma olmuştur (Di Nocera 2004, 2005) . Malatya Ovası ve güneyindeki Malatya Dağları, bölgenin Demir Çağı kültürlerine ait bilgi boşluklarının tamamlanması açısından önemli bir konumda yer almaktadır. 2017 yılında gerçekleştirilen çalışmanın ana hedefleri arasında, Malatya Dağları'nın Demir Çağı kültürleri açısından arkeometalürjik öneminin ortaya konması ve Demir Çağı yerleşimlerinin mekânsal dağılımının tespitinin yapılmasıydı.

Araştırma yapılan alanlar coğrafi anlamda birbirinde farklı iki bölgeden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi yüksekliği 800 ile 900 m. arasında değişen bir sahayı kaplayan Malatya Ovası, Doğu Anadolu'daki en büyük havzalardan biridir. Geç prehistorik dönemlerden beri yerleşik toplulukların sürekli yerleşmeler kurdukları Malatya Ovası, Küçük Tohma Havzası'yla birlikte batısı, güneyi ve doğusunda Toroslar ile çevrilmiştir. Tohma Çayı, Malatya Ovası'nın Suriye ve Mezopotamya merkezleriyle bağlantı kurmasında önemli bir işlev görmüş olup, güneyden gelen etkilere karşı bir geçiş kapısı özelliği taşımıştır (Yakar 2007: 336). Araştırma yapılan ikinci bölge ise Güneydoğu Toroslar'ın batı uzantısını oluşturan Malatya Dağları'dır. Malatya Dağları, Malatya Ovası'nın güneyinde, güneybatı kuzeydoğu doğrultusunda uzanır (Tonbul, Siler 2017: 463). En yüksek noktası 2545 m olan Malatya Dağları yüksek, morfolojik anlamda dalgalı ve çeşitli yönlerden gelen akarsular ile parçalanmış bir yapıya sahiptir (Karadoğan 2001: 28).

Demir Çağlarında Malatya ve Çevresi

Doğu Anadolu Demir Çağları zamandizini belirlenirken, politik gelişmeler, maddi kültür kalıntılarının sürekliliği ve dağılım alanı belirleyici olduğundan dolayı bölgesel anlamda kronolojik farklılıklar ortaya çıkmaktadır (Aktüre 2003: 130). Doğu Anadolu Bölgesi Demir Çağları kronolojik olarak erken, orta ve geç olarak üç döneme ayrılmıştır. Erken Demir Çağı ya da Demir Çağı I, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşü ve Urartu Krallığı'nın kuruluşu arasındaki döneme (M.Ö. 1200/1150-800)

yerleştirilmektedir (Köroğlu 2003: 231). Doğu Anadolu'da Orta Demir Çağı veya Demir Çağı II zamandizini Urartu ve Yeni Assur krallıklarının politik etkinlikleri üzerine kurulmuştur (Khatchadourian 2011: 480-484). Karakaya Baraj Bölgesi için Orta Demir Çağı veya Demir Çağı II M.Ö. 850/800 ve M.Ö. 650/600 tarihleri arasına yerleştirilir (Ökse 1988: XIX). Geç Demir Çağı ya da Demir Çağı III, Urartu ve Assur'un yıkılmasından sonra bölgede Akhamenidlerin politik kontrolü sağladıkları dönemi (M.Ö. 645/625-330) kapsamaktadır (Yığıtpaşa 2015: 512-513).

M.Ö. 12. yüzyılın başlangıcında Hititlerin başkenti Hattuşaş'ın yıkılması hem Anadolu hem de Önasya tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Erken Demir Çağı'nda Toros Dağları, Kilikya ve Kuzey Suriye üzerindeki bir takım politik merkezler, Hitit İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak nitelendirilmişlerdir. M.Ö. 12. yüzyılın başlangıcından M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde, kuzeyden başlayarak Fırat'a doğru inildiğinde ve Suriye'den tekrar Anadolu Platosu'na dönüldüğünde çeşitli derecede Hitit etkili krallıkların merkezleri yer almaktaydı. Bunlar arasında Melid, Kummuh, Kargamış, Bit Adini, Bit Agusi, Hamath, Patina/Unqi, Sam'al, Que, Hilakku, Tabal ve Gurgum krallıkları Demir Çağı boyunca önemli politik merkezler olmuşlardır (Sagona ve Zimansky 2009: 294-295). Malatya Ovası'nın Demir Çağı'na ilişkin en önemli tarihi bilgiler, Geç Hitit krallıklarından, Yeni Asurca *Milidia*, *Melid*, *Meliteia* olarak bilinen Arslantepe yerleşimi ile ilgili olanlardır. Arslantepe, modern şehir merkezinin 6 km kuzeydoğusunda, Kalkolitik dönemden M.S. I. binin ortalarına kadar iskân edilmiş, Malatya Ovası'nda en sistemli kazıların yapıldığı bir yerleşimdir. M.Ö. 14. yüzyıla ait bir Hitit metninde (Mita Davası) Maldiya veya Malitiya olarak geçen bu merkezin en önemli tabakaları Neo-Hitit dönemine tarihlenir. Bu dönemde muhtemelen, Hitit İmparatorluğuna bağlı Kargamış Eyaleti'nin sınırları içerisinde yer alan bu merkez, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra bağımsız bir krallık olarak ortaya çıkmıştır (Bryce 2012: 98-99).

Arslantepe'de Fransız arkeoloji ekibinin kazıları sırasında bulunan ve Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen rölyefler üzerinde adı geçen kral PUGNUS-mili, Kargamış kraliyet soyundan Kuzi-Teşup'un oğludur. (Sagona ve Zimansky 2009: 303). Kuzi-Teşup, Hitit Kralı II. Şuppiluliuma ile çağdaş olup (Mazzoni 2000: 32), ismi, Fırat'ın doğusunda yer alan Samsat Lidar Höyük'te ele geçen bir bulla üzerindeki iki mühür baskısında

tespit edilmiştir. Bu mühür baskısı üzerinde “*Kargamış topraklarının kralı Kuzi-Teşup*” ve “*Kargamış topraklarının Kralı Talmi-Teşup*” ibareleri yer almaktadır. Talmi-Teşup, Kuzi-Teşup’un babasıdır (Hawkins 1988: 99-108). Malatya Demir Çağı’na ilişkin ilk yazılı bilgiler Assur krallarından I. Tiglat-Pileser’e (M.Ö. 1114-1076) ait kayıtlardan elde edilmiştir. Bu kayıtlarda iki defa *Milidia* ismi geçmektedir. I. Tiglat-Pileser’in kayıtlarında “*Hanigalbat Ülkesi’nin isyankâr ve itaatsiz şehri Milidia*” (RIMA 2: 22) ve “*Büyük Hatti Ülkesi’nin şehri Milidia*” (RIMA 2: 43) ifadeleri yer alır. Büyük Hatti Ülkesi’nin şehri Milidia ifadelerinin yer aldığı metinde I. Tiglat-Pileser’in Allumari isminde birinden tribüt aldığını öğrenmekteyiz. M.Ö. 850-650 yılları arasında Malatya’ya ilişkin bilgiler Assur ve Urartu yazılı belgelerinden elde edilmiştir. Malatya, III. Salmanasar’a (M.Ö. 858-824) ait belgelerde, kralın sefer düzenlediği çatışma sahaları içerisinde geçmektedir. Daha sonraki yıllarda, Urartu kralları Minua, I. Arğişti ve II. Sarduri bu bölgeyi işgal etmişlerdir. M.Ö. 743’de bu bölgede Urartu hâkimiyeti kaybolur. Urartu ve Arpad önderliğindeki koalisyon güçleri arasında yer alan Malatya, M.Ö. 743 yılında Assur kralı III. Tiglat-Pileser tarafından yenilgiye uğratılır. Böylece bölgede ilerleyen Urartu etkisi kırılmış olur. Kummuh kralının Malatya’yı ele geçirmesi üzerine, M.Ö. 712 yılında II. Sargon Malatya’ya bir sefer düzenlemiş ve Malatya’yı Assur’a bağlı, vergi veren bir politik merkez haline getirmiştir (Bryce 2012: 100-101; Yıldırım 2010: 129-130). Yeni Assurca belgelerde *parzillu* olarak geçen demir, savaş teknolojisi açısından Assur için yaşamsal önemdeydi. Bu nedenle Assur, demir kaynaklarına hâkim olabilmek için Fırat’ın doğusuna ve batısına birçok sefer düzenlemiştir. Malatya Bölgesi nin Orta Anadolu’ya geçit veren konumu ve mevcut demir kaynakları Assur’un bu bölgeye ilgisinin en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. (Maxwell-Hyslop 1974: 139-154). Günümüzde de 2.6 milyar tonluk demir madeni rezerv ve potansiyeli ile Malatya-Elazığ-Tunceli-Bingöl hattı Doğu Anadolu’nun en büyük demir kaynağını oluşturmaktadır (Belli 1987: 91).

M.Ö. 7. yüzyılın sonu 6. yüzyılın başlarında, Assur’un nüfuz alanına giren birçok bölge, Babil ve Medler tarafından işgal edilmiş, Anadolu’da Kızılırmak’ın doğusuna kadar olan bölge Medlerin eline geçmiştir. Med Kralı Astayages’in Pers Kralı II. Kyros tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra (M.Ö. 550) bölgenin kontrolü Perslere geçmiştir. Pers Kralı I. Darius tarafından Pers Ülkesi 20 büyük satraplığa ayrılmış, Malatya, Kapadokya satraplığı sınırları içerisinde kalmıştır (Liverani 2014: 560-568).

Bölgede, Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde kısmen Geç Bronz Çağı kültürünün izlerinin devam ettiğini Arslantepe'nin Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen III. tabakasındaki çanak çömlek karakterinden belirlemek mümkündür (Manuelli 2012b: 367). Bunun yanında bölgede yeni bir dinamiğin ortaya çıktığını gösteren “*yivli keramik*”, en iyi stratigrafi veren Arslantepe, İmamoğlu, Köşkerbaba, Değirmentepe, Korucutepe, Norşuntepe, Habibuşağı, İmikuşağı gibi merkezlerde ele geçmiştir (Köroğlu 2003: 231-236). Orta Demir Çağı'nda da bazı Urartu merkezlerinde kullanıldığı tespit edilen “*yivli keramik*” Demir Çağları'nın erken dönemleri için ayırt edici olmuştur (Erdem 2009: 12). Çoğu el yapımı, ağız kenarları etrafında yatay yivler olan yuvarlak ve keskin omuzlu çanaklar, süslemesi olmayan yuvarlak ve keskin omuzlu çanaklar, ibrik biçimli ağız delikli ve tutamaklı çömlekler, vazo biçimli çömlekler Doğu Anadolu'da, özellikle Yukarı Fırat Bölgesi'nde, Erken Demir Çağı keramiğini temsil etmektedir (Bartl 2001: 385). Doğu Anadolu'da Yukarı Fırat Bölgesi'nde Erken Demir Çağı kültürünü temsil eden keramik ve mimari gelenek aniden ortadan kaybolur. Fakat Van Gölü çevresinde, Kuzey Batı İran'da birkaç merkezde (Hasanlı IV ve Geoy Tepe A) ve Yukarı Dicle Bölgesi'nde yivli keramik geleneğinin M.Ö. 8.yüzyıla kadar devam ettiğini gösteren buluntular ele geçmiştir. Bu da Erken Demir Çağı kültürlerini yaratanlarının, en azından bir kısmının, doğuya doğru taşınmış olabileceğini göstermektedir. Yukarı Fırat Bölgesi'nde Erken Demir Çağı'nın sonu ile Orta Demir Çağı yerleşimlerinin arasında yaklaşık 150-200 yıllık bir boşluk saptanmıştır (Bartl 1995: 207-209). Arslantepe'nin III ve II. tabakalarında açığa çıkarılan Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı buluntularının bölgeler arası etkiyi oldukça yoğun şekilde temsil etmesi, bu dönemde Malatya Ovası'nın hem politik anlamda hem de kültürel anlamda yabancı etkiye oldukça açık olduğunu göstermektedir (Manuelli 2012b: 370-372). Orta Demir Çağı'nda, Yukarı Fırat Bölgesi'nde özellikle Karakaya Barajı Bölgesi'nin esas keramik grubunu oluşturan, tek renkli, kaba keramik, Doğu Anadolu, Orta Anadolu ve Kuzey Suriye ile kültürel ilişkilerin ortaya konması açısından önemlidir. Karakaya Baraj Bölgesi'nde ithal keramik formlarının varlığı, bölgenin kültürel sınırlarının da belirlenmesinde önemli olmuştur. Orta Demir Çağı'nda Karakaya Baraj Bölgesi, Orta Anadolu'nun boyalı keramiğinin doğu sınırını, Urartu'nun “*kırmızı astarlı*” keramiğinin batı sınırını ve Geç Assur keramiğinin kuzey sınırını oluşturmaktadır (Ökse 1988: XIX). Geç Demir Çağı, Medler ve Pers İmparatorluğu dönemlerini içine alan uzun bir

evreyi kapsamakta olup, hem bölge hem de tüm Anadolu için yoğun politik çalkantıların yaşandığı, süreklilikten ziyade değişimin ve bölgeselliğin ön plana çıktığı bir dönemdir (Aktüre 2003: 131).

Yüzev Araştırması Buluntularının Değerlendirmesi

Malatya yüzev araştırması jeolojik olarak farklılık gösteren iki bölgede gerçekleştirilmiştir. Malatya Ovası'nın büyük bir kısmını içine alan ve yüksekliği 800 ile 900 m. arasında değişen, Karakaya Barajı'nın batısında kalan, tarıma elverişli alanlar ve yüksekliği 2545 m.yi bulan dağlık alanlarda yapılan yüzev araştırması neticesinde Demir Çağları'na tarihlendirilebilecek çeşitli yerleşimler ve maden işlikleri saptanmıştır (Harita I).

Yeşilyurt İlçesi Kırkpınar Mahallesi'nin 2 km. batısında 140 x 130 m. ebatlarında, Tohma Çayı'nın 500 m. güneyinde yer alan, Dışlık Tepe Höyük'te ele geçen çanak-çömlek parçalarından ikisi (Fig. 1) Erken Demir Çağı özellikleri taşımaktadır. Dışa doğru kalın dudaklı, kısa boyunlu çömlek formu (Fig. 1: 1), Erzincan-Tercan ve Erzurum-Aşkale arasındaki dağlık alana lokalize edilen ve Kuzeydoğu Anadolu'da önemli bir Erken Demir Çağı yerleşimi olan Büyükdıç'ta bulunan tip 18.8 olarak sınıflandırılan keramiklerle (Şenyurt 2005: 416, Fig. 61:6) oldukça benzerdir. Kısa boyunlu, kalın dudaklı bu çömlek formu Korucutepe'de (Winn 1980: Lev. 57.10), Erzurum Sos Höyük'te (Sagona 1999: Fig. 1:3) ve Elazığ-Haroğlu (Sevin, 1987: Res. 43/7) gibi yerleşimlerde ele geçmiştir. Dışlık Tepe yerleşiminde ele geçen yatay yivlerle bezeli gövde parçasının (Fig. 1: 2) paralel örnekleri Büyükdıç'ta Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir (Şenyurt 2005: 532, Fig. 80: 1-2)

Kırkpınar Mahallesi sınırları içerisinde doğal tepelik bir alan üzerine kurulmuş, Tohma Çayı'nın güney bankında Sarılık Tepe yerleşiminde ele geçen, ağız kenarından yatay oluk bezemeli kap formu (Fig. 2: 1) Kuzeydoğu Anadolu'da Büyükdıç'ta (Şenyurt 2005: Fig. 66: 4), Erzurum ve Pasinler Ovası'nda (Işıklı ve Erdem 2009: Fig. 16: Y9) ve Lidar Höyük'te (Müller 1999: Abb. 8, AE1) ele geçen Erken Demir Çağı kap formları ile paraleldir. Siyah renkte, kaba ve elde yapılmış, "yivli keramik" Elazığ-Malatya, Ağrı-Iğdır, Erzurum-Kars bölgesinde yaygın olarak bulunmaktadır (Erdem 2012: 115, Fig. 3a). Sarılık Tepe'den ele geçen, ağız kenarı hafif dışa çekik, kısa boyunlu, oldukça iyi pişirilmiş, çark yapımı çömlek formunun (Fig. 2: 2) paralelleri Erzurum-Güzelova'da Erken Demir Çağı'na

(Işıklı ve Erdem 2009: Fig. 9: 907), Malatya-Pirot Höyük'te Orta Demir Çağı'na (Ökse 1988: Abb. 1043) tarihlendirilmiştir.

Yeşilyurt İlçe sınırları içerisinde Sultansuyu Vadisi'nin yaklaşık 5 km. doğusunda yer alan 170 x 140 m. ebatlarında, Tavşantepe (Örentepe) Höyük'te Erken ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilebilecek keramik buluntular ele geçmiştir. Elde yapılmış, şamot, kum ve saman katkılı, az pişirilmiş yivli keramik parçası (Fig. 3: 1) ile çarkta yapılmış, iyi pişirilmiş, paralel yatay yivlerle bezenmiş gövde parçası (Fig. 3: 4), Erken Demir Çağı'nın yivli keramik grubuna dâhil edilmiştir (Şenyurt 2005: 532, Fig. 80; Özdoğan 1977: Levha 89, Grişani 5). Kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, kaba kum ve şamot katkılı, çark yapımı, ağız kenarı kalınlaştırılmış bir çömlek parçası (Fig. 3: 2), Kaleköy'de bulunan ve Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen ağız kenarı kalınlaştırılmış, kısa boyunlu çömlek formu ile oldukça benzerdir (Ökse 1988: Abb. 1038). Orta Demir Çağı'na tarihlendirebileceğimiz baskı bezemeli, kaba kum ve şamot katkılı, çark yapımı kaba yapılmış çömlek parçasının (Fig. 3: 3), en yakın paraleli Değirmentepe'nin Orta Demir Çağı tabakasında bulunmuştur (Ökse 1988: Abb. 1094).

Yeşilyurt İlçe sınırları içerisinde Sultansuyu Vadisi'nin 3.5 km. doğusunda, Karakaya Baraj Gölü'nün yaklaşık 21 km. güneybatısında yer alan, yaklaşık 140 x 170 m. ebatlarındaki bir diğer höyük yerleşimi Kuşdoğan-Elementik, etrafı muhtemelen savunma amaçlı inşa edilen, 1 m. kalınlığında yaklaşık 170 m. uzunluğunda bir duvarla çevrelenmiş bir merkezdir. Höyüğün yüzeyinde, Erken ve Orta Demir Çağı'nda iskân edildiğini gösteren keramik buluntular ele geçmiştir. Grimsi kahverengi astarlı, çark yapımı, düz boyunlu çömlek (Fig. 4: 1), Korucutepe'nin Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen, çark yapımı, çömlek formu ile benzerdir (Winn 1980: Lev. 55: 2; Russell 1980: Group KK, 200.1). Ağız dışı doğru genişleyen, kırmızımsı kahverengi astarlı ve çark yapımı çanak parçasının (Fig. 4: 2) en yakın paralelleri, Kaleköy Höyük (Ökse 1988: Abb. 4-5) ve Değirmentepe'nin (Ökse 1988: Abb. 7-8) Orta Demir Çağı tabakalarında ele geçmiştir. Ağız kenarı dışı çekik ve kalınlaştırılmış, çok iyi pişirilmiş, kum ve şamot katkılı çömlek formuna (Fig. 4: 3), Cankurtarantepe'de (Sevin 1987: Res. 13/4) ve Köşkerbaba'nın (Ökse 1988: Abb. 349) Orta Demir Çağı tabakasında rastlanmıştır. Kuşdoğan-Elementik yerleşiminde kabartma (Fig. 4: 4, 6) ve baskı bezemeli (Fig. 4: 5) çark yapımı, çanak-çömlek parçaları

bölgenin tipik Demir Çağı keramik özelliklerini yansıtmaktadır. Kabartma bezemeli parçalar, Aşağı Fırat Bölgesi yüzey araştırması sırasında, Değirmen-tepe'nin (Elazığ) ve Köşkerbaba'nın Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen tabakalarında ele geçmiştir. (Özdoğan 1977: Lev. 90, Biricik 6; Duru 1979: Lev. 1. 6; Ökse 1988: Abb. 1096; Bilgi 1987: Lev. 140.1). Baskı bezemeli kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, çark yapımı keramik parçasının bezeme biçimi Korucutepe'de Erken Demir Çağı'nda (Winn 1980: Lev. 56. 10,15), Kaleköy Höyük'te (Ökse 1988: Abb. 576) ve Değirmen-tepe'de (Ökse 1988: Abb. 585, 586) Orta Demir Çağı tabakasında yaygındır. Ağız kenarı ip baskısı şeklinde bezemeli kaba yapılmış, büyük bir küp parçasına ait ağız kenarı üzerindeki bezeme stili (Fig. 4: 6), Orta Demir Çağı'nda Köşkerbaba'da ve Değirmen-tepe'de oldukça yaygındır (Ökse 1988: Abb. 1084, 1097).

Malatya Ovası'nda Yeşilyurt sınırları içerisinde yer alan önemli iki yerleşim Samanköy Höyük ve Altın-tepe'dir. Sultansuyu Vadisi'nin 3 km. doğusunda, Tohma Çayı ile Karakaya Barajı'nın birleştiği sahanın yaklaşık 5 km. güneyinde, doğal tepelik bir alan üzerine kurulmuş olan Altın-tepe yerleşiminde Erken Demir Çağı formlarını yansıtan çanak-çömlek parçaları bulunmuştur. Geç Bronz Çağı'nın gelişmiş bir formu olan geniş ağızlı sığ kâseler (Fig. 11: 1) Erken Demir Çağı'nda Malatya Arslantepe'de (Manuelli 2012a: Fig. 3. 5), Erzurum Sos Höyük'te (Güneri 2002: 35, Pl. 9. 6) ele geçmiştir. Kısa boyunlu, kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, dışa çekik ağızlı, kaba kum katkılı, çark yapımı çömlek formu (Fig. 11: 2), Lidar Höyük'te Erken Demir Çağı'nın sonlarına tarihlendirilmiştir (Müller 1999: Abb. 14. C06). Kum ve saman katkılı, elde yapılmış, siyah renkli, ağız dışa çekik, düz boyunlu kâse parçasının paralelleri Büyükardıç'ta (Şenyurt 2005: Fig. 44.4) ve Pulur'da (Işıklı ve Erdem 2009: Fig. 14. 17) Erken Demir Çağı tabakalarında bulunmuştur. Karakaya Barajı'nın yaklaşık 11 km. güneybatısında yer alan Samanköy Höyük'te ele geçen, bej renginde astarlı, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı, kalın dudaklı kâse (Fig. 11: 4) ve sarımsı portakal renginde, kum ve mika katkılı, çark yapımı, omurgalı kâse (Fig. 11: 5), Değirmen-tepe'de Orta Demir Çağı'nda kullanılan bir formdur (Ökse 1988: Abb. 233, 849).

Malatya Ovası'nda, Yeşilyurt sınırları içerisinde, Tohma Çayı'nın Karakaya ile birleştiği alanın hemen güney bankında Demir Çağı, Küllümağara olarak bilinen mağarada temsil edilmiştir. Çarkta yapılmış,

kazıma bezemeli kulp parçası (Fig. 10: 1) üzerindeki kazı bezeme tekniği, Ağrı Kasım Tığı (Marro ve Özfirat 2003: 400, Fig. 15. 1) ve Korucutepe'de (Winn 1980: Pl. 56. 1, 8) ele geçen, Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen keramik parçaları üzerindeki bezeme tekniği paralellik göstermektedir.

Malatya Ovası'nda, bu yıl yüzey araştırması yapılan Battalgazi sınırları içerisinde Demir Çağı, Biretepe Höyük ve İçmesu Tepe Höyük'te tespit edilmiştir. Karakaya Barajı'nın yaklaşık 10 km. güneybatısında yer alan İçmesu Tepe'de kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, baskı bezemeli, ortada derecede pişirilmiş kulp parçasının (Fig. 5: 4) en yakın örneği Muş Bölgesi'nde Tepeköy'de Urartu dönemine tarihlendirilen bir kulp parçasıdır (French ve Summers 1994: 83, Fig. 5.2). İçmesu Tepe yerleşiminde ele geçen, kabartma bezemeli, kalın ağız kenarlı, boyunlu çömlek formu (Fig. 5: 1), Orta Demir Çağı'nda Malatya Değirmen-tepe'de (Ökse 1988: Abb. 1111), Köşkerbaba'da (Bilgi 1987: Lev. 140. I) ve Elazığ Değirmen-tepe'de (Duru 1979: Lev. 5.6) yaygın kullanılmıştır. Kırmızımsı kahverengi astarlı, yoğun kum katkılı, ağız kenarı kalınlaştırılmış, kısa boyunlu, çark yapımı çömlek parçası (Fig. 5: 2), Lidar Höyük'te Orta Demir Çağı'na tarihlendirilen 6b2 tabakasında bulunan çömlek formu ile oldukça benzerdir ((Müller 1999: Abb. 18. CB 04). Ağız kenarının içi muhtemelen kapak konması için oluklu yapılmış, kırmızı kahverengi astarlı, çark yapımı çömlek formunun (Fig. 5: 3) en yakın örnekleri, Cankuratantepe'de (Sevin 1987: 14, Res. 13/2) ve Karakaya Barajı Bölgesi'nde (Ökse 1988: Abb. 1146) Urartu dönemine tarihlendirilmiştir. Karakaya Barajı'nın 5 km. güneyindeki ovalık alanda yer alan Biretepe Höyük'te ele geçen, kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, yoğun kum ve mika katkılı el yapımı, yayvan ağızlı, dışa çekik, kalın ağız kenarlı kâse formu (Fig. 5: 5) Arslantepe'nin Erken Demir Çağı (Manuelli 2012a: Fig. 1.7) ve Değirmen-tepe'nin Orta Demir Çağı (Ökse 1988: Abb. 817) tabakalarında ele geçmiştir.

Malatya 2017 yılı yüzey araştırmasının önemli hedeflerinden birisi de arkeometalürjik buluntu verecek alanların tespitine yöneliktir. Bu nedenle çalışmanın ikinci bölümü Malatya Dağları adı verilen, Güneydoğu Torosların bir kolu olan ve Malatya Ovasını güneyden çevreleyen dağlık alanlarda gerçekleştirilmiştir. Yüksekliği 1024 ile 1904 m. arasında değişen alanlarda yapılan yüzey araştırmaları neticesinde bölgede yaklaşık yedi tane, demir madeni işliklerinin yer aldığı saha tespit edilmiştir (Harita II). Bu işlik

alanların Demir Çağları'nda kullanılmış olabileceğine dair en güçlü kanıtlar, bu bölgelere çok yakın konumda bulunan arkeolojik alanlarda Demir Çağı çanak-çömleği özellikleri taşıyan keramik buluntuların varlığıdır.

Battalgazi İlçesi Yaygın Mahallesi sınırları içerisinde iki arkeolojik alanda Demir Çağı çanak-çömleği bulunmuştur. Kubbe Dağı Çad Mevkii olarak adlandırılan doğal tepelik alanda yığılmış halde demir madeni cevheri ve cürüfları saptanmıştır (Fig. 14). Koyu kahverengi astarlı, oldukça kötü pişirilmiş, çark yapımı, kaba, içe çekik ağızlı çanak formu (Fig. 10:2), Lidar Höyük'ün Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen 6e2 tabakasında ele geçen çanak formu ile paraleldir (Müller 1999: Abb. 5. BB 05). Oldukça kaba yapılmış, yoğun kum katkılı, kötü pişirilmiş, dışa çekik ağızlı kâse (Fig. 10: 3), Korucutepe'de Erken Demir Çağı'nda bilinmektedir (Winn 1980: Pl. 58.27). Çad Mevkii'nde ele geçen, kırmızımsı kahverengi astarlı, mika katkılı yayvan kâse formu (Fig. 10: 4), Lidar Höyük 6d (Müller 1999: Abb. 10.AB 08), Arslantepe III'de (Manuelli 2012a: Fig. 1.7) ve İmikuşağı'nda yüzeyde (Ökse 1988: Abb. 237) bulunmuştur. Yaygın Mahallesi'ne bağlı Kırmızıdere Mevkii'nde ele geçen hafif dışa çekik ağız kenarlı, düz boyunlu kâseler (10: 5-6), Orta Demir Çağı'nda Kaleköy ve Değirmentepe'den bilinmektedir (Ökse 1988: Abb. 4-5, 7-9). Yaygın Mahallesi sınırları içerisinde ziyaret ettiğimiz, demir kaynakları açısından oldukça büyük bir potansiyele sahip Poluşağı Maden Deresi Şillan mevkiinde maden eritme alanları ve maden cürüfları tespit edilmiştir (Fig. 17) . 1980'lerde bu bölgede araştırma yapan bilim adamlarının iddia ettiği gibi bölge önemli bir maden rezervine sahiptir (Belli 1991: 24-28). Bu cüruf yığınlarından ve maden işletme kuyularından alınan örneklerin yapılan kimyasal analizlerinde yüksek oranda demir elementi saptanmıştır.

Çat Barajı'nın yaklaşık 6 km. kuzeydoğusunda, Yeşilyurt Salkonak Mahallesi'nin 2 km doğusunda, asfalt köy yolunun hemen kuzey yamacında yer alan Salkonak Mağarası I'in etrafında bol miktarda demir madeni cürufu toplanmıştır. Mağaranın yamacında toplanan çanak-çömlek parçalarından, uzun boyunlu çömlek (Fig. 9: 3) Cankurtarantepe'de bulunan ve Urartu dönemine tarihlendirilen ağız kenarı içerden oluklu çömlek formları ile paraleldir (Sevin 1987: 14, Fig. 13/3).

Malatya Dağları ile Malatya Ovası'na ulaşımın sağlandığı vadi geçitleri üzerinde bulunan Yeşilyurt İlçesi Şabandede Mevkii'nde yer alan Kaletpe Höyük'te bulunan, baskı bezemeli gövde parçası (Fig. 9: 4) üzerindeki baskı

bezeme Köşkerbaba'da (Ökse 1988: Abb. 1165) ve kabartma bezemeli, kaba, kiremit renginde hamur renginde astarlı, kısa boyunlu, kalın ağız kenarlı çömlek (Fig. 9: 5), Köşkerbaba (Bilgi 1987: Lev. 140.I) ve Değirmentepe'deki (Ökse 1988: Abb. 1099) kabartma bezemeli boyunlu çömlek formları ile paraleldir.

Kaletepe Höyük'ün yaklaşık 6 km güneyinde, yükseklikleri 1620 m.yi bulan dağlık bölgede yer alan iki arkeolojik alan, Kadıruşağı Kumluktepe ve Atalar Kale Tepe gerek maden kaynaklarına yakınlığı gerekse Demir Çağları'na ait olabilecek buluntuları bakımından önemli bir konumda yer almaktadır. Kadıruşağı Mahallesi Kumluk Tepe olarak adlandırılan doğal tepelik bir alan üzerine kurulmuş, Kuyuluk Mevkii maden kaynaklarının 500 m. kuzeybatısında yer alan, yüksekliği 1521 m. olan yerleşimin tepe noktasının etrafı niçin yapıldığını bilmediğimiz yığma taşlarla çevrenmiştir. Yerleşimin yüzeyinde toplanan ve Orta Demir Çağı'na ait olabilecek, kalın ağız kenarlı, ağız kenarının alt kısmında kalın bir oluk bulunan, kaba yapılmış, kabartma bezemeli, çömlek parçasının (Fig. 13: 1) paralelleri Değirmentepe (Ökse 1988: Abb. 1094) ve Köşkerbaba'da (Bilgi 1987: Lev. 140.1) Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Çömlek ya da kâse boyunları üzerine baskı bezeme geleneğinin Kuzey Mezopotamya'da Orta Demir Çağı'nın sonlarına kadar devam ettiğini Habur Vadisi'nde bulunan baskı bezemeli kâselerden (Anastasio 1999: 186, Fig. 4. b, c) ve çömleklerden (Bonacossi 1999: 225, Abb. 10.f) bilmekteyiz. Kumluktepe Mevkii'nde bulunan dışa çekik ağızlı, kaba yapılmış kâse parçası (Fig. 13: 2), Kaleköy (Ökse 1988: Abb. 4-5) ve Değirmentepe (Ökse 1988: Abb. 6-8) kâse formları ile oldukça benzerdir.

Kumluktepe yerleşiminin yaklaşık 2.5 km. batısında yer alan Atalar Mahallesi sınırları içerisindeki Kale Tepe yerleşiminde, tepelik alanın etrafı, Kumluktepe yerleşiminde olduğu gibi belirli aralıklarla birkaç defa yığma taşlarla çevrenmiştir. Kuyuluk Mevkii maden kaynaklarının yaklaşık 1.8 km. güneybatısında yer alan Kale Tepe 1618 m. yüksekliğinde, doğal tepelik bir alan üzerindedir. Kale Tepe'de ele geçen, Değirmentepe (Ökse 1988: Abb. 331-332) ve Lidar Höyük'te (Müller 1999: 428, Abb. 14 CB 04) tanınan boyunlu, kalın ve yuvarlatılmış ağız kenarlı çömlek (Fig. 12: 1) Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Orta Demir Çağı'nda Kaleköy (Ökse 1988: Abb. 956-957), Elazığ Değirmentepe (Duru 1979: Lev. 5.6) ve Grik Tepe'de bilinen dalgalı yivli bezeme (Özdoğan 1977: Lev. 78, Grik Tepe 15,

18) ve Değirmentepe'den bilinen kabartma bezeme geleneği (Ökse 1988: Abb. 1085, Kale Tepe'de iki amorf keramik parçası (Fig. 12: 4-5) ile temsil edilmiştir. Urartu dönemine tarihlendirilen ve Muş Tepeköy'de ele geçen baskı bezemeli kulp parçası (French ve Summers 1994: 88, Fig. 5.2) ile oldukça benzer, baskı bezemeli, açık kahverengi hamur renginde astarlı, çok iyi pişirilmiş kulp parçası (Fig. 12: 3), İçmesu Tepe'de ele geçen kulp parçası (Fig. 5: 4) ile paralel formdadır. Kale Tepe'de ele geçen, ağız kenarı kalınlaştırılmış, derin çanak formu (Fig. 12: 2), Sos Höyük'ün Erken Demir Çağı'ndan bilinmektedir (Sagona 1999: Fig. 3: 3-4; Konyar 2004: 431, Lev. XVI. 3-4). Kırmızımsı kahverengi astarlı, elde yapılmış ve kötü pişirilmiş bir amorf keramik parçası (Fig. 12: 6), Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen ve Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaygın olarak ele geçen "yivli keramik" geleneğini temsil etmektedir (Koroğlu 2003: 231-235; Şenyurt 2005: 533, Fig. 80).

Yeşilyurt sınırları içerisinde Malatya Dağları'nın güneyde Adıyaman'a geçit veren ve yerel halk arasında "*Eski Halep Yolu*" olarak adlandırılan, geniş vadilik bir alan üzerine kurulmuş modern Gözene Mahallesi'nin 1 km. doğusunda yer alan ve modern tarım nedeniyle oldukça tahrip olmuş, yaklaşık 155 x 120 m. ebatlarındaki bir höyük yerleşimi, Kale Ardı olarak adlandırılan mevkide tespit edilmiştir. Kale Ardı Höyük olarak adlandırdığımız bu yerleşimin yaklaşık 1 km. güneydoğusunda, İbicek ve Tepeyurt mevkilerinde Eskiçağ'da kullanıldığını düşündüğümüz maden işlik alanlarında, bol miktarda demir madeni cevherleri ve cürüfları bulunmuştur (Fig. 15-16). Kale Ardı Höyük yüzeyinde toplanan çanak-çömlek parçalarından yola çıkarak, bu yerleşimin özellikle Erken ve Orta Demir Çağı'nda yoğun olarak iskân edildiği anlaşılmaktadır. Höyük yüzeyinde toplanan demir madeni cürüfları, yerleşime en yakın Tepeyurt ve İbicek mevkilerindeki maden kaynaklarının kullanıldığını göstermektedir. Kale Ardı Höyük'te ele geçen amorf keramik parçası üzerinde yer alan düz şerit şeklinde kabartma bezeme (Fig. 6: 1) Orta Demir Çağı'nda Değirmentepe'de büyük küpler üzerinde (Ökse 1988: Abb.1085) kullanılmıştır. Yumru şeklindeki tutamak parçası (Fig. 6: 2), Değirmentepe'nin Orta Demir Çağı tabakasındaki derin bir çanak üzerinde (Ökse 1988: Abb. 997) tespit edilmiştir. Orta Demir Çağı'nın kabartma bezeme geleneği (Özdoğan 1977: Lev. 78, Horis Kale 15; Duru 1979: Lev. 5.6; Ökse 1988: Abb. 956), Kale Ardı'nda amorf keramik parçaları üzerinde de (Fig. 6: 3-6) tespit edilmiştir. Kale Ardı Höyük'te bir kâse üzerindeki tırnak baskı geleneği (Fig. 6: 7)

Korucutepe'nin Erken Demir Çağı keramiği üzerinde sıkça kullanılmıştır (Winn 1980: Pl. 56. 10, 14, 15). Erken Demir Çağı'nın yivli keramik geleneğini Kale Ardı Höyük'te iki amorf parça temsil etmektedir (Fig. 7: 3-4). Paralel kalın bantlar şeklinde boya bezemeli keramik parçaları (Fig. 7: 2,5) üzerindeki bezeme geleneği, Köşkerbaba (Bilgi 1987: Lev. 140. I) ve Değirmentepe (Ökse 1988: Abb. 604-605) yerleşimlerinde bilinmektedir. Kale Ardı yerleşiminde ele geçen oluk şeklinde baskı bezemeli kulp (Fig. 7: 1), Korucutepe'de (Winn 1980: Pl. 59.67) ve Hakemi Use'de (Tekin 2006: 172, Res. 9) Erken Demir Çağı'nda bilinmektedir. Kale Ardı Höyük'te, Erken Demir Çağı'nın sığ ve yayvan kâse formunu (Manuelli 2012a: 449, Fig. 1.2; Güneri 2002: 40, Pl. 13. 8-10) temsil eden keramik parçaları ele geçmiştir (Fig. 8: 1-4). Dışa çekik ağız kenarlı, “kırmızı astarlı” Urartu keramiğini temsil eden kâse formu (Fig. 8: 5), Değirmentepe'de (Ökse 1988: Abb. 134-155), Lidar Höyük'te (Müller 1999: 431, Abb. 21. AB 33) Orta Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Kuzey Mezopotamya ile kültürel ilişkileri yansıtan dışa taşkın ağız kenarının altında oluklu kâse (Fig. 8: 6), Habur Bölgesi'nde (Bonacossi 1999: 219, Abb. 4.e; Anastasio 1999: 181, Fig. 1.c; Anastasio 2010: 159, 41.12, 14, 18) özellikle Yeni Assur Dönemi'nin sonlarına tarihlendirilen kâse formları ile oldukça benzerdir. Dışa taşkın ağızlı, oluklu, yuvarlak gövdeli bu çanak formu Yukarı Dicle Bölgesi'nde Üçtepe'de 7. yapı katında da bilinmektedir (Köroğlu 2002 ; Res. 6/3-6). Kale Ardı Höyük'te Orta Demir Çağı'nda Urartu'nun tipik “kırmızı astarlı” keramiğini temsil eden çömlek parçası (Fig. 8: 7) Değirmentepe'de Orta Demir Çağı'nda kullanılan yaygın bir formdur (Ökse 1988: Abb. 330-332).

Kale Ardı Höyük yerleşiminin yaklaşık 700 m. güneyinde yer alan ve Kale Mevkii olarak bilinen alanda ele geçen ağız kenarı oluklu derin bir çanak formunun (Fig. 9: 1) en yakın benzeri Korucutepe'de Erken Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir (Winn 1980: Pl. 58.17). Ağız kenarı oluklu kâse formu (Fig. 9: 2), Korucutepe'de (Winn 1980: 58.29) ve Köşkerbaba'da (Konyar 2004: 426, Lev. XXII. 3-4) Erken Demir Çağı'nda bilinmektedir.

Sonuç

2017 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırması neticesinde, Malatya Ovası ve Malatya Dağları'nın yer aldığı bölgenin Erken ve Orta Demir Çağı'nda yoğun olarak iskân edildiği görüşü keramik buluntularla desteklenmiştir. Malatya Dağları'nın araştırma yapılan sahaları içerisinde özellikle demir madeni işlik alanlarının Demir Çağı'nda yoğun olarak

kullanmış olabileceği, bu bölgelere en yakın arkeolojik yerleşimler ve höyüklerden elde edilen Demir Çağı çanak-çömleğinden anlaşılmaktadır. Malatya Dağları'nın güneye geçit veren vadileri üzerinde yer alan Gözene Kale Ardı Höyük ve Kale Mevkii, Şabandede Kaletepe Höyük, Atalar Kale Tepe arkeolojik alanı ve Kadıruşağı Kumluktepe arkeolojik alanı, Erken ve Orta Demir Çağı'nda temel ekonomisi madencilğe dayalı kültürler tarafından iskân edilmiş olabileceği bu bölgelerde ele geçen, Kuyuluk, İbicek ve Tepeyurt demir madeni işlik alanları ve ocaklarının yoğun kullanımından anlaşılmaktadır. Ayrıca bu bölge özellikle kuzeyden güneye ve güneyden Anadolu içleri ile Yukarı Fırat Bölgesi'ne geçişi sağlayan bir konumda olması özelliği nedeniyle Orta Demir Çağı'nda Urartu ve Assur gibi güçler ile ekonomik, politik ve kültürel ilişkiler geliştirmiş olmalıdır. Zira bu bölgelerde ele geçen keramik buluntulardan Urartu ve Assur etkisi açıkça gözlemlenmektedir. Malatya Ovası ve Malatya Dağları'nın vadilik alanlarına konumlanan höyük yerleşimlerinde, Erken Demir Çağı'nın önemli bir geleneğini temsil eden "yivli keramik" ve Geç Bronz Çağı'nın sonları Erken Demir Çağı'na tarihlendirilen sığ kâse formlarının varlığı, bölgede eski ve yeni geleneği temsil eden kültürlerin en önemli geçim kaynaklarından birinin madencilik olduğunu bu bölgelere çok yakın konumdaki maden işlik alanları doğrulamaktadır.

Keramik Buluntular

Fig. 1 Kırkpınar Mahallesi Dışlık Tepe

1- Ağız kenarı, çap: 33 cm, h: 6.2 cm, 7.5 YR 2/1 siyah astarlı, koyu bej renkte hamur, yoğun mika, kum, ince saman ve şamot katkılı, kalın cidarlı, orta derecede pişirilmiş elde yapılmış, perdahlı. EDÇ.

2- Gövde parçası, 5 YR 5/4 kahverengi astarlı, pişirmeden kaynaklı gri alacalı, paralel ince yivlerle bezeli, kum katkılı, iyi pişirilmiş, ince cidarlı, çark yapımı. EDÇ

Fig. 2 Kırkpınar Mahallesi Sarılık Tepe Mevkii

1- Ağız kenarı, çap: 26 cm, h: 3.4 cm, 7.5 YR 3/1 kahverengimsi siyah hamurlu, ince saman, şamot ve kum katkılı, orta derecede pişirilmiş, elde yapılmış, normal kalınlıkta, ağız kenarının hemen altında oluk biçiminde yivlerle bezeli, elde yapılmış. EDÇ

2- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 3.1 cm, 7.5 YR 2/1, kahverengi hamurlu siyah renkte, ince kum, mika ve saman katkılı, iyi pişirilmiş, perdahlı, çark yapımı. ODÇ (?)

Fig. 3 Görgü Mahallesi Tavşantepe

1- Gövde parçası 7.5 YR 7/6, açık kahverengi astarlı, saman, kum ve şamot katkılı, kötü pişirilmiş, paralel yivlerle bezenmiş, elde yapılmış. EDÇ.

2- Ağız kenarı, çap: 12 cm, h: 3 cm, 7.5 YR 7/6 kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, çok yoğun kaba kum ve mika katkılı, elde yapılmış. ODÇ.

3- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 5.5 cm, 10 YR 8/4 devetüyü renginde astarlı, baskı bezemeli, kaba kum ve şamot katkılı, çark yapımı. ODÇ.

4- Gövde parçası, 7.5 YR 7/6 mat açık kahverengi astarlı, ince cidarlı, çok iyi pişirilmiş, paralel yivlerle bezenmiş, perdahlı, çark yapımı. EDÇ.

Fig. 4 Kuşdoğan – Elemendik Mevkii

1- Ağız kenarı, çap: 16 cm, h: 3.2 cm, 7.5 YR 4/2 grimsi kahverengi astarlı, mika katkılı, çark yapımı. EDÇ.

2- Ağız kenarı, çap: 14 cm, h: 1.9 cm, 5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi astarlı, mika katkılı, ince cidarlı, perdahlı, çark yapımı. ODÇ.

3- Ağız kenarı, çap: 16 cm, h: 4.9 cm, 10 YR 8/2, açık gri astarlı, kum ve şamot katkılı, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı. ODÇ.

4- Gövde parçası, 5 YR 7/6, kırmızımsı kahverengi astarlı, kaba kum, mika, saman ve şamot katkılı, çark yapımı, kabartma, dalgalı ve düz yivlerle bezeli. ODÇ.

5- Gövde parçası, 5 YR 8/6 kırmızımsı kahverengi hamur renginde, kaba kum katkılı, perdahlı, çark yapımı, yivli ve baskı bezemeli. EDÇ (?)

6- Ağız kenarı, çap: 41 cm, h: 4.3 cm, 5 YR 6/8 kırmızımsı kahverengi hamur renginde, yoğun kum ve şamot katkılı, çark yapımı, ağız kenarından ip baskısı şeklinde bezemeli. ODÇ.

Fig. 5 İçmesutepe (1-4); Biretepe (5)

1- Ağız kenarı, çap: 27 cm, h: 7.9 cm, 7.5 YR 6/6 kırmızımsı kahverengi hamur renginde, kaba, kum katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı, ağız kenarından ip baskısı şeklinde bezemeli. ODÇ.

2- Ağız kenarı, 5 YR 6/8 kırmızımsı kahverengi astarlı, yoğun kum katkılı, perdahlı, çark yapımı. ODÇ.

3- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 5.2 cm, 5 YR 6/6 kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, mika katkılı, çok iyi pişirilmiş, perdahlı, çark yapımı. ODÇ.

4- Kulp parçası, 5 YR 6/6 kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, orta derecede pişirilmiş, kum katkılı, baskı bezemeli. ODÇ.

5- Ağız kenarı, çap: 28 cm, h: 5.6 cm, 7.5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, yoğun taşcık ve şamot katkılı, ağız kenarı yatay oluklu, orta derecede pişirilmiş, el yapımı. EDÇ (?)

Fig. 6 Gözene Mahallesi Kale Ardı Höyük

1- Gövde parçası, 2.5 YR 4/1 grimsi siyah astarlı, kabartma bezemeli, kum ve saman katkılı, perdahlı, orta derece pişirilmiş, perdahlı, çark yapımı. ODÇ.

2- Yumru biçimli kulp (?), 2.5 YR 7/6 kırmızı astarlı, kum ve şamot katkılı, elde yapılmış. ODÇ.

3- Gövde parçası, 2.5 YR 6/8 kırmızımsı kahverengi hamur renginde, dalgalı yivli ve kabartma bezemeli, kum ve saman katkılı, kalın cidarlı, perdahlı, çark yapımı. ODÇ

4- Gövde parçası, 2.5 YR 5/6 kiremit renginde astarlı, dalgalı yivli ve kabartma bezemeli, kaba kum ve saman katkılı, kalın cidarlı, perdahlı, çark yapımı. ODÇ.

5- Gövde parçası, 5 YR 4/4 koyu kiremit renginde hamurlu, kötü pişirilmiş, kaba kum katkılı, kalın cidarlı, dalgalı ve düz yivli, kabartma bezemeli, çark yapımı. ODÇ.

6- Gövde parçası, 5 YR 7/3 grimsi mat kahverengi astarlı, dalgalı ve düz yivli, kabartma bezemeli, kötü pişirilmiş, kum katkılı, kötü perdahlanmış, çark yapımı. ODÇ.

7- Ağız kenarı, çap: 10 cm, h: 3.2 cm, 5 YR 5/6 grimsi kahverengi astarlı, baskı bezemeli, kum ve saman katkılı, perdahlı, elde yapılmış. EDÇ.

Fig. 7 Gözene Mahallesi Kale Ardı Höyük

1- Kulp parçası, 5 YR 5/6 kırmızımsı kahverengi hamurlu, kum katkılı, kötü pişirilmiş, oluk bezemeli, elde yapılmış. EDÇ.

2- Gövde parçası, 7.5 YR 7/4 devetüyü renginde astarlı, mika katkılı, kahverengi paralel şerit bezemeli (boyası kısmen aşınmış), ince cidarlı, elde yapılmış. ODÇ.

3- Gövde parçası, 2.5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi hamurlu, yivli, mika ve kum katkılı, elde yapılmış. EDÇ.

4- Gövde parçası, 2.5 YR 6/8 kırmızımsı kahverengi astarlı, yivli, mika ve kum katkılı, elde yapılmış. EDÇ.

5- Gövde parçası, 7.5 YR 6/4 grimsi kahverengi astar üzerine siyah bant şeklinde boya bezeme, ince cidarlı, çok iyi pişirilmiş, perdahlı, çark yapımı. ODÇ.

Fig. 8 Gözene Mahallesi Kale Ardı Höyük

1- Ağız kenarı, çap: 18 cm, h: 4.1 cm, 7.5 YR 8/6 devetüyü renginde astarlı, gözenekli, mika, saman ve şamot katkılı, çark yapımı. EDC.

2- Ağız kenarı, çap: 14 cm, h: 19 cm, 7.5 YR 7/6 devetüyü renginde astarlı, ağız kenarında koyu kahverengi boya bezemeli, ince cidarlı, mika katkılı, çok iyi pişirilmiş, perdahlı, çark yapımı. EDC.

3- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 2.8 cm, 7.5 YR 7/6 devetüyü renginde astarlı, mika katkılı, çok iyi pişirilmiş, ince cidarlı, perdahlı, çark yapımı. EDC.

4- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 1.2 cm, 5 YR 5/3 koyu kahverengi boya bezemeli, çok iyi pişirilmiş, ince cidarlı, çark yapımı. EDC.

5- Ağız kenarı, çap: 18 cm, h: 3.5 cm, 5 YR 5/6 kırmızımsı kahverengi astarlı, mika ve saman katkılı, perdahlı, çark yapımı. ODC.

6- Ağız kenarı, çap: 15 cm, h: 3.2 cm, 7.5 YR 8/2 açık krem renginde astarlı, kum katkılı, iyi pişirilmiş, çark yapımı. ODC.

7- Ağız kenarı, çap: 16 cm, h: 5 cm, 2.5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi hamurlu, yoğun mika ve saman katkılı, çark yapımı. ODC.

Fig. 9 Gözene Mahallesi Kale Mevkii (1-2); Salkonak Mağarası I (3); Şabandede Mevkii – Kaletepe Höyük (4-5)

1- Ağız kenarı, çap: 15 cm, h: 5.4 cm, 5 YR 6/6 kiremit renginde astarlı, şamot ve saman katkılı, kötü pişirilmiş, az perdahlanmış, çark yapımı. EDC.

2- Ağız kenarı, çap: 10 cm, h: 2.4 cm, 2.5 YR 6/3 grimsi kahverengi hamurlu, yoğun mika ve kum katkılı, elde yapılmış. EDC.

3- Ağız kenarı, çap: 14 cm, h: 3.5 cm, 5 YR 6/6 kırmızımsı kahverengi hamurlu, yoğun mika ve kum katkılı, orta derecede pişirilmiş, elde yapılmış. ODC.

4- Kulp parçası (?), 7.5 YR 5/1 kahverengimsi gri astarlı, mika ve kum katkılı, baskı bezemeli, kötü perdahlanmış, elde yapılmış. ODC.

5- Ağız kenarı, çap: 36 cm, h: 6.5 cm, 5 YR 6/8 kiremit renginde hamur renginde astarlı, kalın cidarlı, kum, şamot ve saman katkılı, ip baskısı şeklinde kabartma bezemeli, çark yapımı. ODC.

Fig. 10 Küllümağara (1); Kubbe Dağı Çad Mevkii (2-4); Yaygın Mahallesi Kırmızıdere Mevkii (5-6)

1- Kulp parçası, 5 YR 4/6 koyu kahverengi hamurlu, yoğun kum katkılı, çizi bezemeli, iyi pişirilmiş, çark yapımı. EDC.

2- Ağız kenarı, çap: 14 cm, h: 4.7 cm, 10 YR 4/4, koyu kahverengi astarlı, pişirmeden kaynaklı alacalı, kum, şamot ve saman katkıları, kötü pişirilmiş, çark yapımı. EDÇ.

3- Ağız kenarı, çap: 15 cm, h: 3.2 cm, 7.5 YR 7/3 kahverengimsi gri hamur renginde, yoğun kum katkıları, orta derecede pişirilmiş, elde yapılmış. EDÇ.

4- Ağız kenarı, çap: 17 cm, h: 2.7 cm, 5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi astarlı, mika katkıları, orta derecede pişirilmiş, elde yapılmış. EDÇ.

5- Ağız kenarı, çap: 17 cm, h: 3.2 cm, 5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi hamurlu, mika, şamot ve ince saman katkıları, elde yapılmış. ODÇ.

6- Ağız kenarı, çap: 14 cm, h: 3.1 cm, 5 YR 5/8 kırmızımsı kahverengi hamurlu, mika ve yoğun kum katkıları, elde yapılmış. ODÇ.

Fig. 11 Altuntepe (1-3); Samanköy (4-5)

1- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 3.3 cm, 5 Y 8/2 parlak gri renkte, yoğun mika katkıları, gözenekli, iyi pişirilmiş, çark yapımı. EDÇ.

2- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 3.2 cm, 5 YR 7/8 kırmızımsı kahverengi hamur renginde astarlı, kaba kum ve şamot katkıları, perdahlı, çark yapımı. EDÇ.

3- Ağız kenarı, çap: 20 cm, 3.6 cm, 7.5 YR 3/1 siyah renkte, kum ve saman katkıları, ince cidarlı, elde yapılmış. EDÇ.

4- Ağız kenarı, çap: 34 cm, h: 6 cm, 7.5 YR 8/6 bej hamur renginde astarlı, kum, mika ve şamot katkıları, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı. ODÇ.

5- Ağız kenarı, çap: 28 cm, h: 3.8 cm, 10 YR 8/6 sarımsı portakal renginde astarlı, kum, mika ve şamot katkıları, çok iyi pişirilmiş, çark yapımı. ODÇ.

Fig 12 Atalar Mahallesi Kale Tepe Mevkii

1- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 4.2 cm, 10 YR 8/4 devetüyü renginde astarlı, ince kum, şamot, iri saman ve çok az mika katkıları, orta derecede pişirilmiş, elde yapılmış. ODÇ.

2- Ağız kenarı, çap: 18 cm, h: 6.9 cm, 7.5 YR 5/4 mat kahverengi astarlı, şamot, saman ve mika katkıları, elde yapılmış. EDÇ.

3- Kulp parçası, 10 YR 5/3 açık kahverengi hamur renginde astarlı, pişirmeden kaynaklı alacalı, baskı bezemeli, kaba kum ve ince saman katkıları, iyi pişirilmiş, perdahlı, elde yapılmış. ODÇ.

4- Gövde parçası, 5 YR 6/8 hamur renginde kahverengi astarlı, ince saman ve kum katkıları, ince cidarlı, dalgalı ve düz yivlerle bezenmiş, perdahlı, elde yapılmış. ODÇ.

5- Kulp parçası (?), 7.5 YR 4/1 grimsi siyah astarlı, kaba kum ve iri saman katkılı, perdahlı, kabartma bezemeli, perdahlı, elde yapılmış. ODÇ.

6- Gövde parçası, 5 YR 6/8 kırmızımsı kahverengi astarlı, mika katkılı, kötü pişirilmiş, düz paralel yivlerle bezeli, elde yapılmış. EDÇ.

Fig. 13 Kadiruşağı Mahallesi Kumluktepe Mevkii

1- Ağız kenarı, çap: 20 cm, h: 6.3 cm, 10 YR 5/3, grimsi mat kahverengi hamur renginde astarlı, kaba kum, iri saman ve mika katkılı, kaba yapılmış, kalın cidarlı, kabartma bezemeli, elde yapılmış. ODÇ.

2- Ağız kenarı, çap: 21 cm, h: 5.5 cm, 7.5 YR 5/3 mat kahverengi hamur renginde astarlı, iri saman ve kum ve şamot katkılı, perdahlı, elde yapılmış. ODÇ.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Aktüre, S., *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Anastasio, S., "Preliminary information on the pottery of the Iron Age" A. Hausleiter & A. Reiche (eds.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, Ugarit-Verlag, Münster 1999, s. 173-191.
- Anastasio, S., *Atlas of the Assyrian Pottery of the Iron Age*, SUBARTU XXIV, Brepols, Turnhout 2010.
- Bartl, K., "Some Remarks on Early Iron Age in Eastern Anatolia", *Anatolica XXI*, 1995, s. 205-212.
- Bartl, K., "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", *Migration und Kulturtransfer: der Wandel vorder - und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend: Akten des Internationalen Kolloquiums, Berlin, 23. Bis 26. November 1999*, R. Eichmann, H. Parzinger (eds.), s. 383-410. Habelt, Bonn 2001.
- Belli, O., "Demir Çağda Doğu Anadolu Bölgesinde Demir Metalürjisi", A. Çilingiroğlu (ed.) *Anadolu Demir Çağları / Anatolian Iron Ages* 1987, s. 89-107.
- Belli, O., "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", R. Merhav (ed.) *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem 1991, s. 16-41.
- Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Kazıları 1979", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1980, s. 113-119.
- Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Höyük Kazısı 1980 Yılı Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1981, s. 83-86.
- Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Höyük 1981 Dönemi Kazıları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1982, s. 89-93.
- Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Höyüğü Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1983, s. 113-116.
- Bilgi, Ö., "1983 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1984, s. 49-54.
- Bilgi, Ö., "1984 Dönemi Malatya-Köşkerbaba Höyük Kurtarma Kazıları", *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1985, s. 143-149.

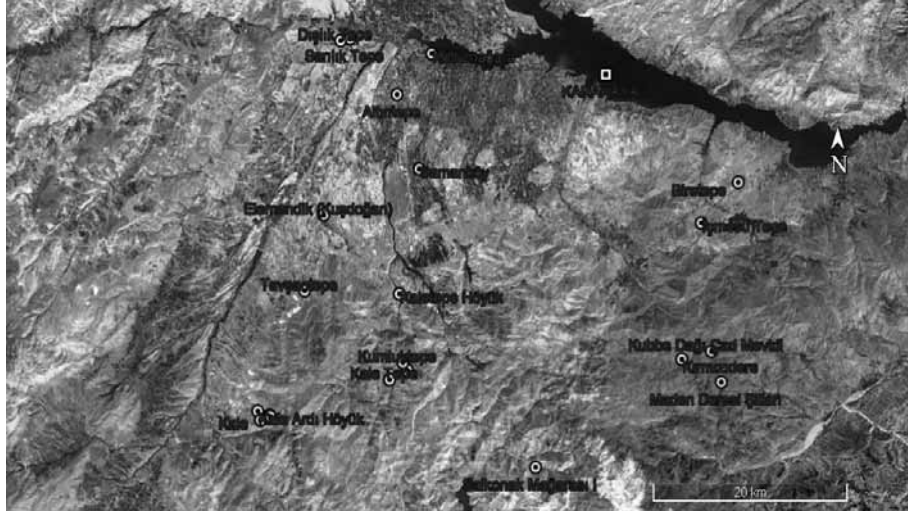
- Bilgi, Ö., “Köşkerbaba Höyük Kazısı, 1978”, *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, s. 189-216, Levha 115-131. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları 1/3, Ankara 1987.
- Bonacossi, D. M., “Die eisenzeitliche Keramik der TAVO-Geländebehung des Unteren Hübür-Gabiets” A. Hausleiter & A. Reiche (eds.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, Ugarit-Verlag, Münster 1999, s. 193-229.
- Bryce, T., *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford University Press, New York 2012.
- Di Nocera, G. M., “2003 Archaeological Survey in the Malatya Territory”, 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2004, s. 325-336.
- Di Nocera, G. M., “Settlements, population and landscape on the Upper Euphrates between V and II millennium BC. Results of the Archaeological Survey Project 2003-2005 in the Malatya Plain”, *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, April 3-8 2006*, Madrid 2008, s. 633-645.
- Duru, R., “Değirmentepe Höyük Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, I/6 1979, s. 13-18, Lev. 1-6.
- Erdem, A. Ü., *Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2009.
- Erdem, A. Ü., “Regional Variations in Iron Age Grooved Pottery in Eastern Anatolia”, A. Çilingiroğlu, A. Sagona (eds.) *Anatolian Iron Ages 7*, 2012, s. 113-130.
- Esin, U., “1979 Değirmentepe Kazıları”, *II. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1980, s. 91-99.
- Esin, U., “1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları”, *III. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1981, s. 39-41
- Esin, U., “Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1982, s. 39-48.
- Esin, U., “Değirmentepe Kazısı”, *V. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1983, s. 71-80.
- Esin, U., “Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu”, *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1984, s. 11-30.
- Esin, U., S. Harmankaya, “1984 Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1985, s. 53-86.

- Esin, U., S. Harmankaya, “1985 Değirmentepe (Malatya İmamalı Köyü) Kurtarma Kazısı”, *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1986, s. 95-137.
- French, D.H., G. D. Summers, “Pre-Urartian and Urartian Pottery from the Muş Region”, *Anatolian Studies* 44, 1994, s. 77-84.
- Güneri, A. S., “Cultural Connections between Anatolia and Caucasus-Central Asia during the Late Bronze – Early Iron Age”, *Anatolia Antiqua* X, 2002, s. 11-77.
- Hauptmann, H., “Norşun Tepe Kazısı, 1969” *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, I/2, 1971, s. 71-79, Levha 47-61.
- Hauptmann, H., “Norşun Tepe Kazıları, 1970” *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, I/3, 1972, s. 87-101, Levha 57-80.
- Hauptmann, H., “Norşun Tepe Kazıları, 1971” *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, I/4, 1974, s. 71-82, Levha 68-84.
- Hauptmann, H., “Norşun Tepe Kazıları, 1972” *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, I/5, 1976, s. 41-59, Levha 29-62.
- Hauptmann, H., “Norşun Tepe Kazıları, 1973” *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, I/6, 1979, s. 43-78 Levha 16-45.
- Hawkins, J. D., “Kuzi-Teşub” and “Great Kings” of Kargamiş”, *Anatolian Studies* 38, 1988, s. 99-108.
- Işıklı, M. ve A.Ü. Erdem “A group of Early Iron Age pottery from the Erzurum Region”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 41, 2009, s. 249-268.
- Karadoğan, S., “Kuruluş Yeri Açısından Malatya şehri ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1, 2001, s. 27-56.
- Khatchadourian, L., “The Iron Age in Eastern Anatolia”, S.H. Steadman, G. McMahon (eds.) *Ancient Anatolia (10,000-323 B.C.E)*, Oxford University Press, New York 2011, s.464-499.
- Konyar, E., *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzev Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 2004.

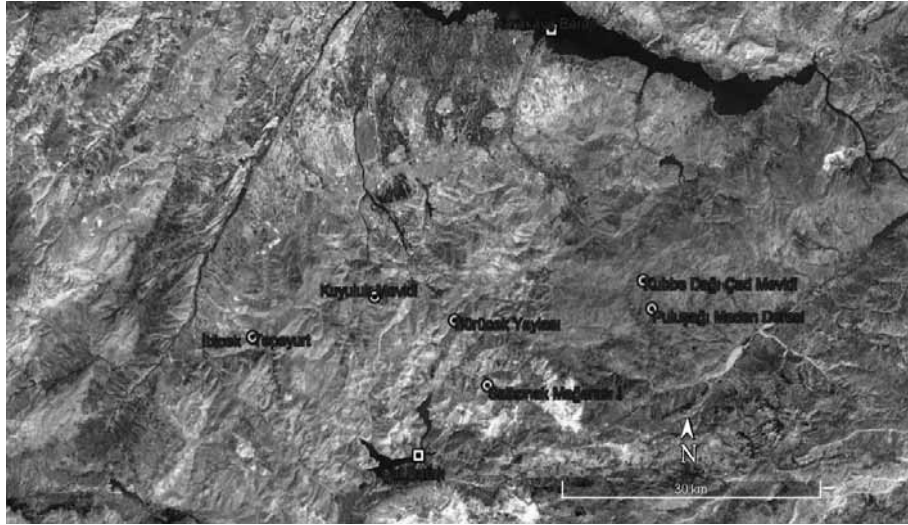
- Köroğlu, K., “Demir Çağı’nda Yukarı Dicle Bölgesi”, *Anadolu Araştırmaları* 16, 2002, s. 449-475.
- Köroğlu, K., “The Transition from Bronze Age to Iron Age in Eastern Anatolia”, *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and Its Neighbouring Regions. Proceedings of the International Workshop, İstanbul, November 8-9, 2002*. B. Fischer, H. Genz, E. Jean ve K. Köroğlu (eds.), İstanbul 2003, s. 231-241.
- Liverani, M., *The Ancient Near East: History, Society and Economy*, Trans. S. Tabatabai, Roudledge, London & New York 2014.
- Manuelli, F., “From the Early to the Middle Iron Age: Development of the Pottery Inventories from the New Excavations at Arslantepe” *Proceedings of the 7th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 2012a*, s. 447-460.
- Manuelli, F., “A View from the East. Arslantepe and the Central Anatolian World during the Late Bronze and Iron Ages: Interactions and Local Development”, *ORIGINI XXXIV 2012b*: 361-374.
- Marro, C. ve A. Özfirat, “Pre-classical survey in eastern Turkey. First preliminary report. The Ağrı Dağ (Mount Ararat) Region”, *Anatolia Antiqua XI*, 2003, s. 385-422.
- Maxwell-Hyslop, K. R., “Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence”, *Iraq* 36, 1974, s. 139-154.
- Mazzoni, S., “Syria and the periodization of the Iron Age: A cross-cultural perspective”, *Essays on Syria In the Iron Age*, G. Bunnens (ed.) Louvain, Ancient Near Eastern Studies, supplement 7, 2000, s. 31-59.
- Müller, Ü., “Die eisenzeitliche Keramik des Lidar Höyük”, A. Hausleiter & A. Reiche (eds.) *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, Ugarit-Verlag, Münster 1999, s. 403-434.
- Ökse, T., *Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens mit dem Schwerpunkt Karakaya Stauseegebiet am Euphrat*, D. Reimer Verlag, Berlin 1988.
- Özdoğan, M. *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*, Lower Euphrate Project Publications I, 2. İstanbul 1977.
- RIMA: The Royal Inscription of Mesopotamia: Assyrian Periods, Toronto, Buffalo, and London: University of Toronto Press.
- RIMA 2: A.K. Grayson (1991), *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC I (1114-859 BC)*

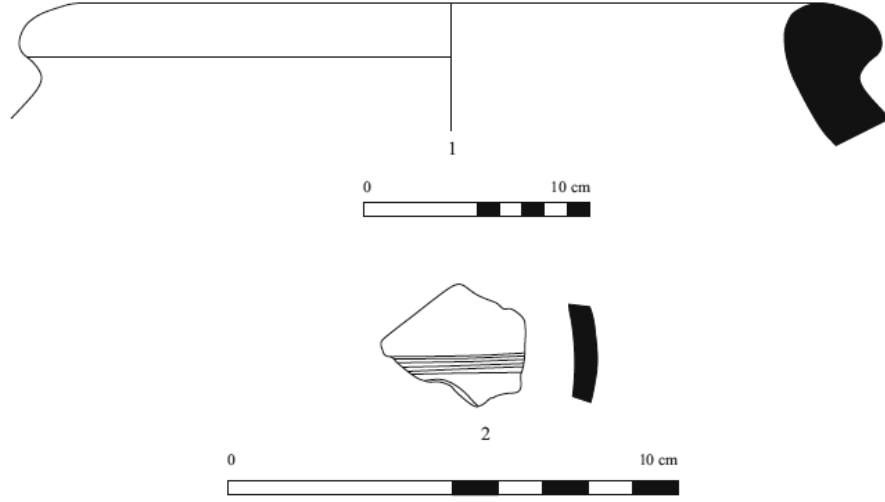
- Russell, H. F., *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia. Based on a survey by Charles Burney of sites along the Euphrates and around Lake Van*, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph No. 2, BAR International Series 85, Oxford 1980.
- Sagona, A., “The Bronze Age-Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük”, *Anatolian Studies* 49, 1999, s. 153-157.
- Sagona, A. ve P. Zimansky, *Ancient Turkey*, Roudledge World Archaeology, London & New York 2009.
- Serdaroğlu, Ü., *1975 Surveys in the Lower Euphrates Basin*, Ankara 1977.
- Sevin, V., “Elazığ-Bingöl İlleri Yüzev Araştırması, 1986”, *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1987, s. 1-44.
- Sevin, V., “Elazığ-Bingöl Yüzev Araştırması, 1987”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1988, s. 451-500.
- Şenyurt, S. Y., *Büyükardıç: Doğu Anadolu’da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi /An Early Iron Age Hilltop Settlement in Eastern Anatolia*, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı Projesi Arkeolojik Kurtarma Kazıları Yayınları 2 / Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline Project Publications of Archaeological Salvage Excavations 2, Ankara 2005.
- Tekin, H., “Yatay Oluk Bezekli Bir Seramik Grubunun Ele Geçtiği Yeni Bir Merkez: Hakemi Use”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 23/1, 2006, s. 151-172.
- Tonbul, S., M. Siler, “Malatya Güneyinde Güneydoğu Torosların Jeomorfolojik Özellikleri” F. Arslan (yay.) *Türkiye Coğrafyası Araştırmaları: Prof. Dr. Mesut Elibüyük’e Armağan*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2017, s. 463-490.
- Winn, M. M., “The Early Iron Age” M. N. van Loon (ed.) *Korucutepe: Final Report on the Excavations of the Universities of Chicago, California (Los Angeles) and Amsterdam in the Keban Reservoir, Eastern Anatolia 1968-1970*, Vol. 3, North-Holland Publishing Company-Amsterdam, New York, Oxford 1980, s. 155-175, Lev. 51-61.
- Yakar, J., *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Çev. S. H. Riegel, Homer Yayınları, İstanbul 2007.
- Yıldırım, N., “Anadolu’da Bulunan Yeni Assurca Belgeler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 29/48, 2010, s. 119-135
- Yiğitpaşa, D., “Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (M.Ö. 7.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/37, 2015, s. 512-538.

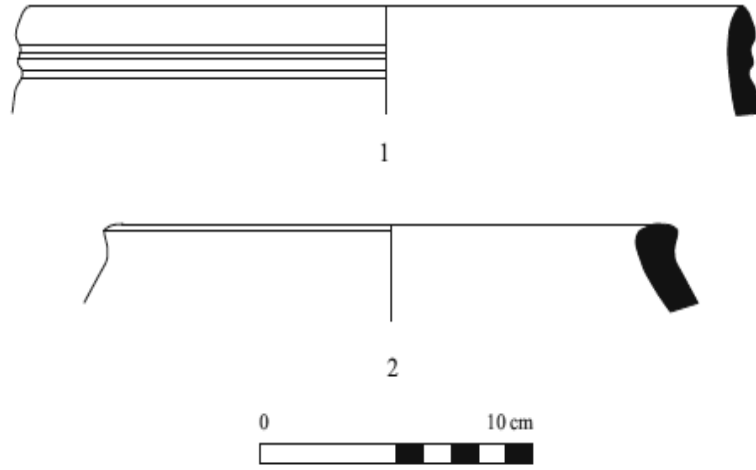
Harita I: 2017 Malatya Arkeolojik YüzeY Araştırması sırasında ziyaret edilen Demir Çağı Merkezleri

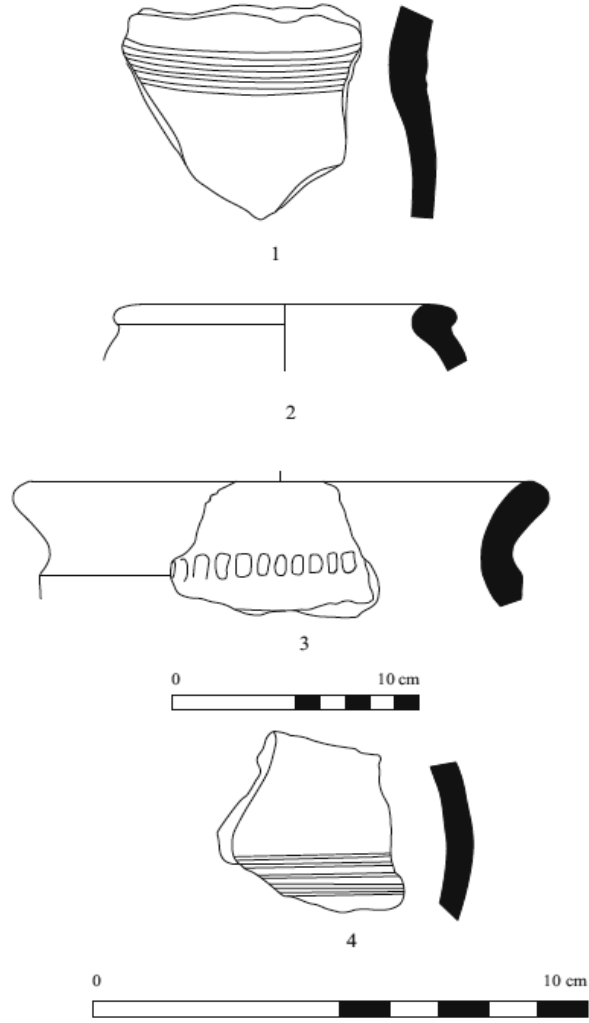
Harita II: 2017 Malatya Arkeolojik YüzeY Araştırması sırasında tespit edilen maden cürüflarının bulunduğu merkezler

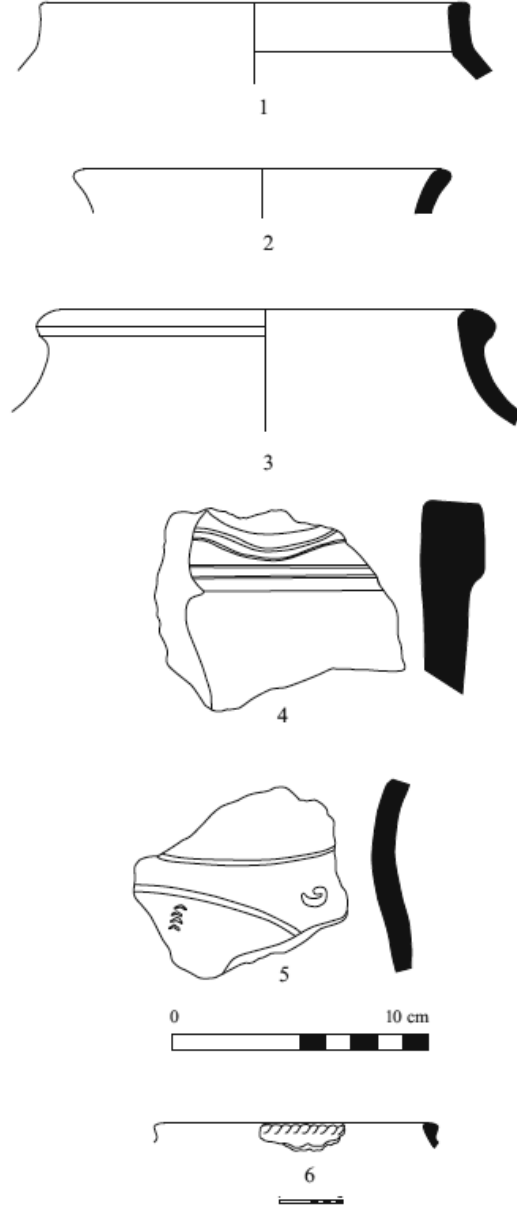
Fig. 1: Dışlık Tepe

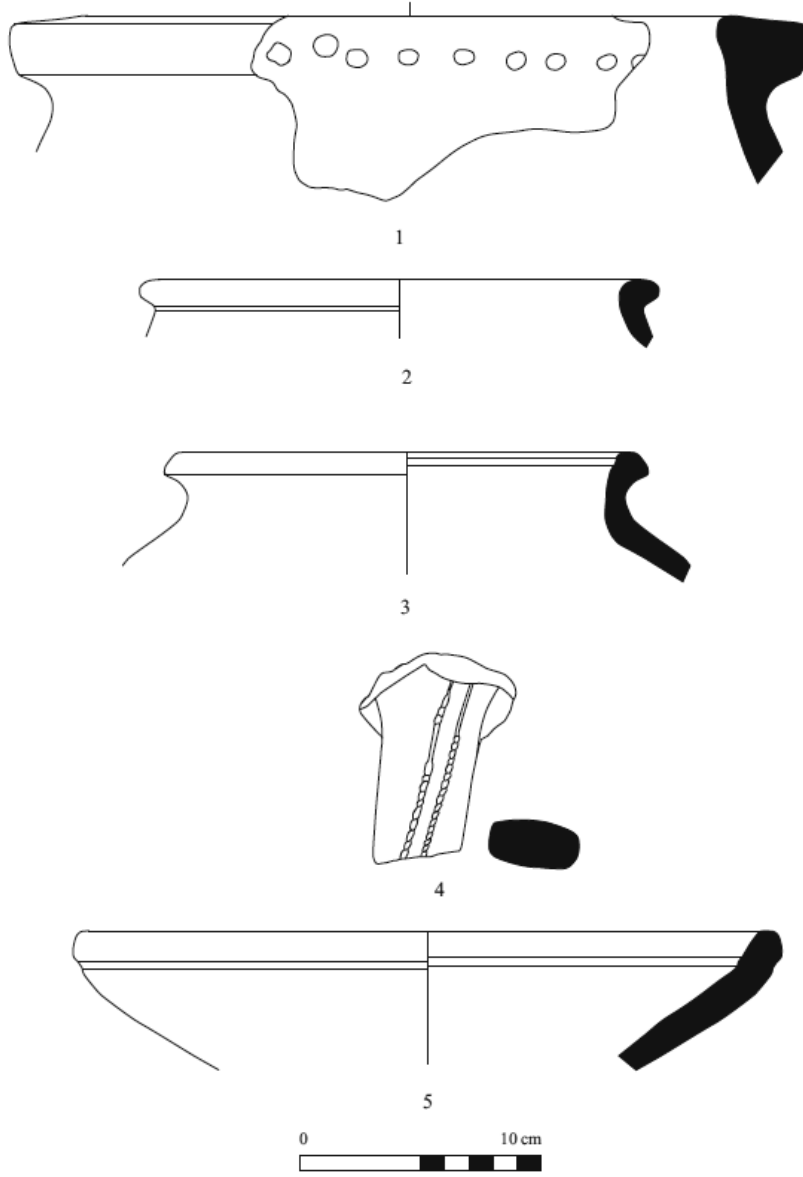
Fig. 2: Sarılık Tepe

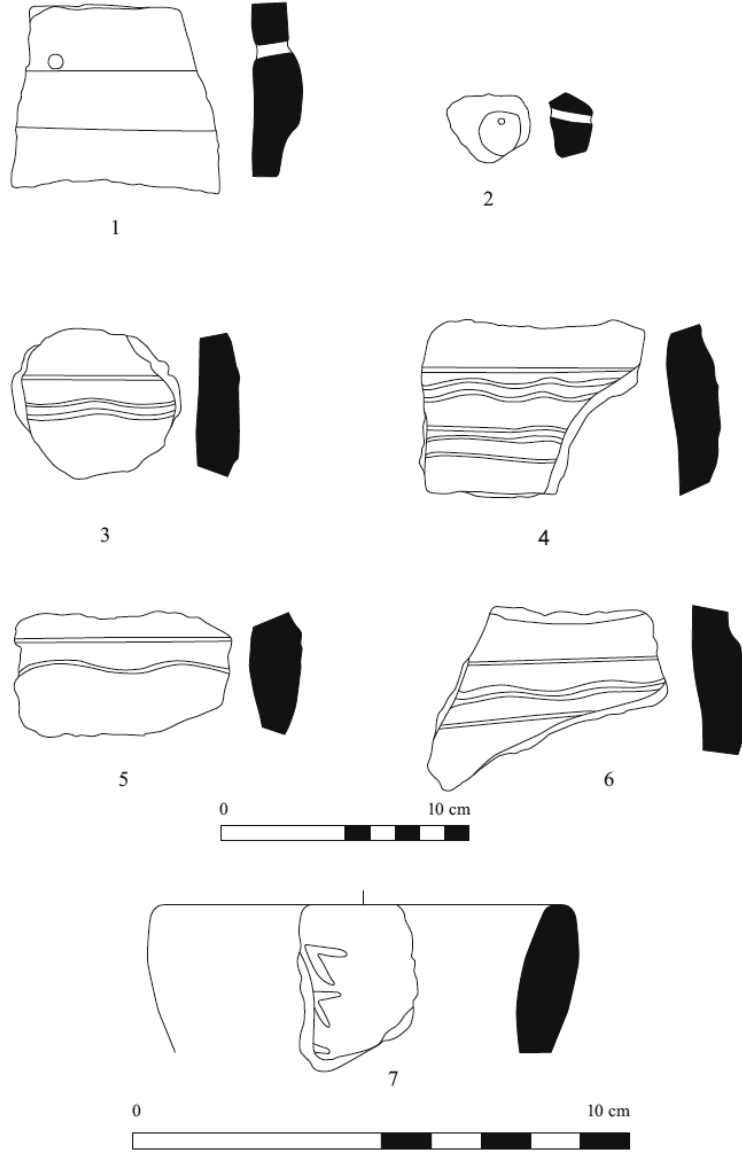
Fig. 3: Tavşantepe

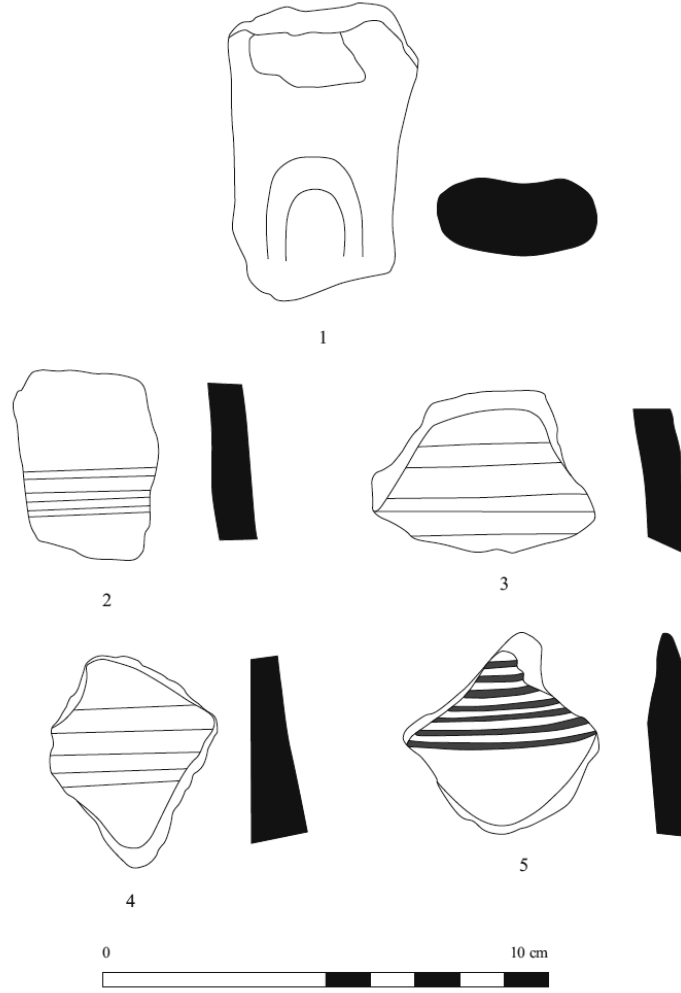
Fig. 4: Kuşdoğan-Elementik

Fig. 5: İçmesu Tepe (1-4); Biretepe (5)

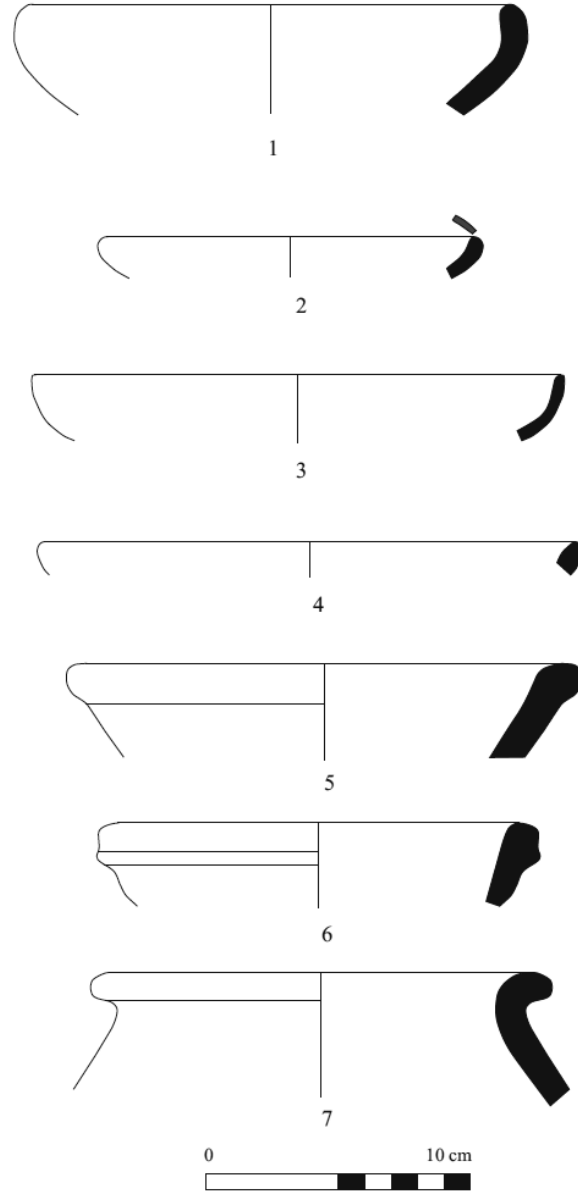

Fig. 6: Kale Ardı Höyük

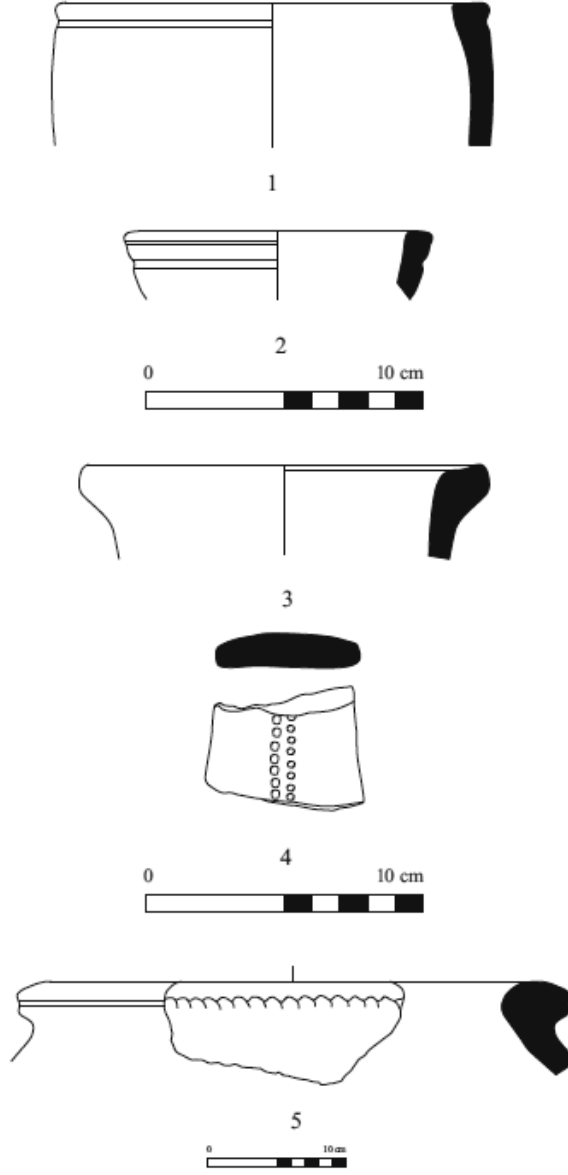

Fig. 7: Kale Ardı Höyük

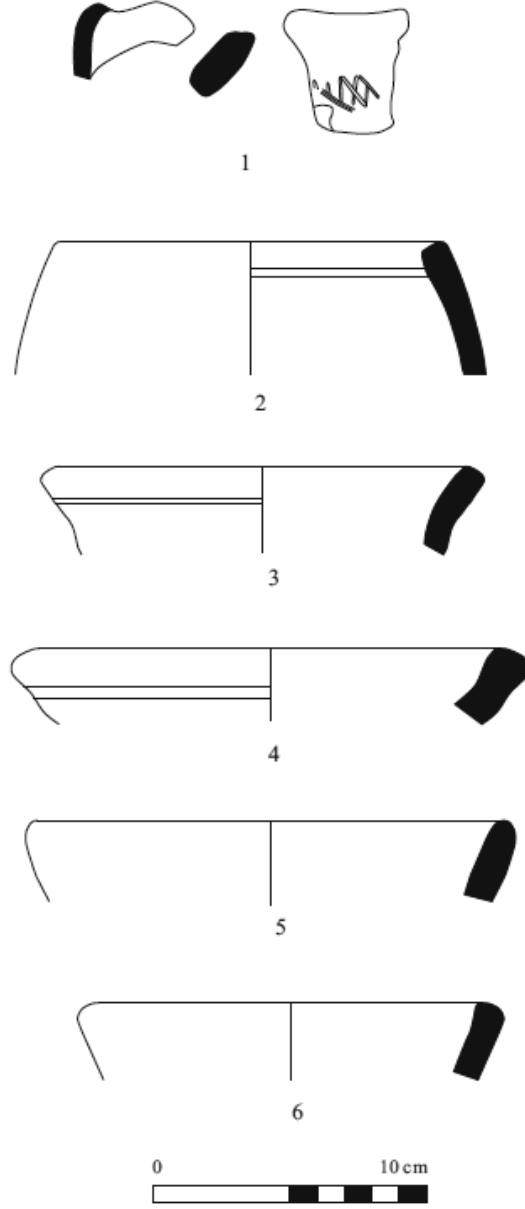

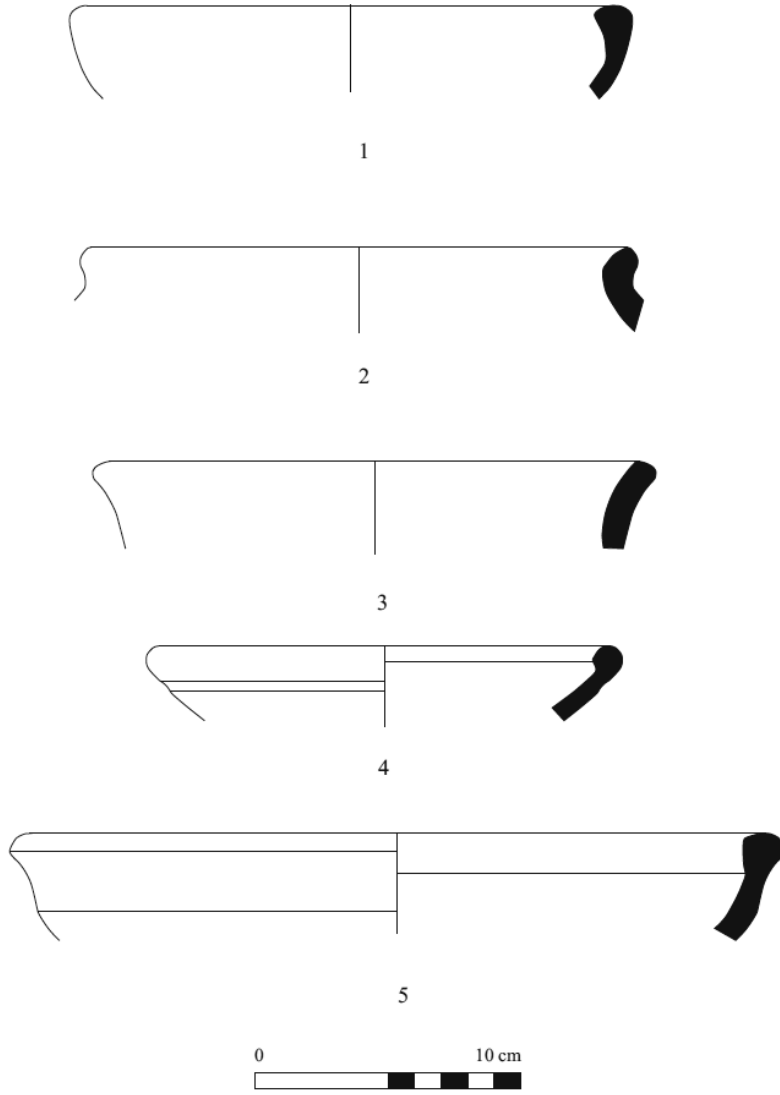
Fig. 8: Kale Ardı Höyük

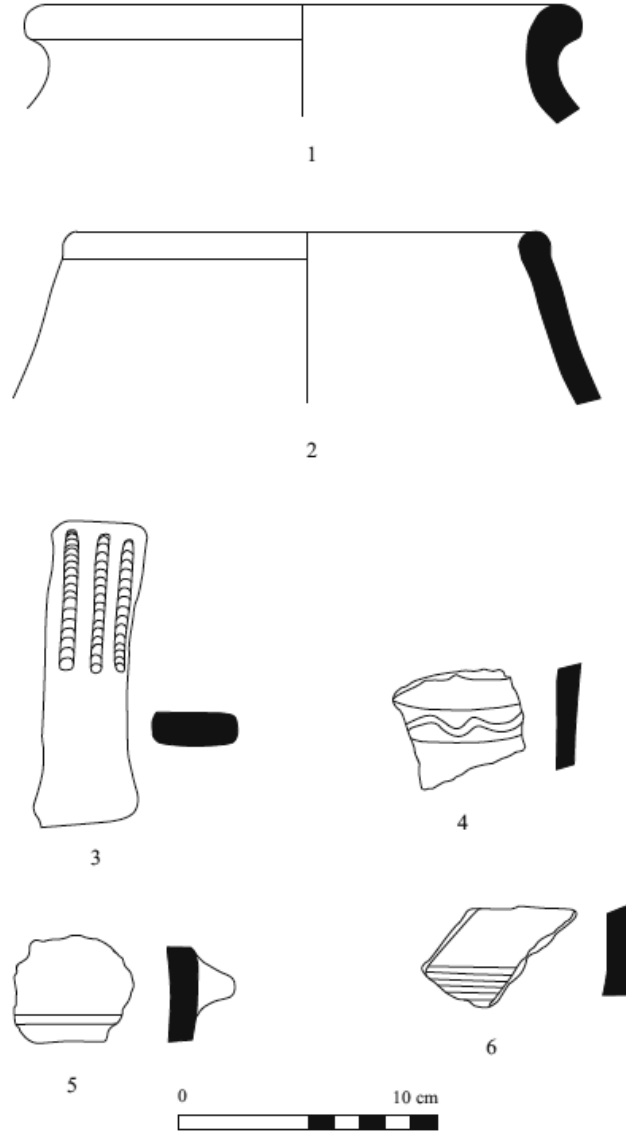
Fig. 9: Gözene Mahallesi Kale Mevkii (1-2); Salkonak Mağarası I (3); Şabandede Mevkii-Kaletepe Höyük (4-5)

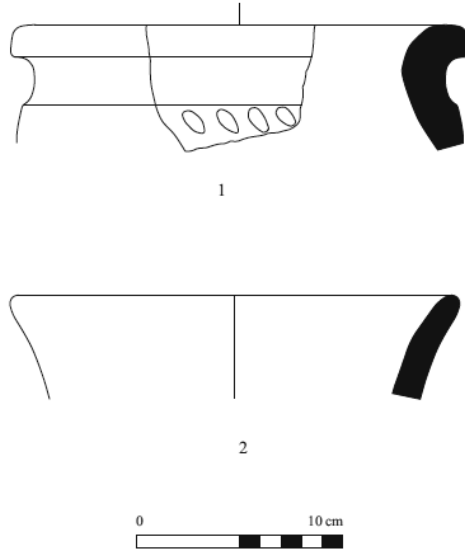
Fig. 10: Küllümağara (1); Kubbe Dağı Çad Mevkii (2-4); Yaygın Mahallesi Kırmızıdere Mevkii (5-6)

Fig. 11: Altıntepe (1-3); Samanköy (4-5)

Fig. 12: Atalar Mahallesi Kale Tepe Mevkii

Fig. 13: Kadiruşağı Mahallesi Kumtepe Mevkii

Fig. 14: Kubbe Dağı Çad Mevkii kuzey yamacı.

Fig. 15: Tepeyurt ve İbicek Mevkii kuzeybatı yamacı

Fig. 16: Gözene Mahallesi Tepeyurt maden cürufu yığı

Fig. 17: Poluşağı Maden Deresi Őıllan Mevkii maden cürufu yığını

**KILIÇINI MAĞARASI (ANTALYA) BULUNTUSU
IŞIĞINDA MÖ 3. BİNYIL SONUNA KADAR
ANADOLU KILIÇLARININ GELİŞİMİ:
TİPOLOJİK VE FONKSİYONEL
BİR ANALİZ**

THE SWORD FROM KILIÇINI CAVE (ANTALYA) AND
THE DEVELOPMENT OF ANATOLIAN SWORDS
UNTIL THE END OF THE 3RD MILLENNIUM BC:
A TYPOLOGICAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS

H. Levent KESKİN*

Makale Bilgisi

Başvuru : 1 Şubat 2019

Kabul : 12 Şubat 2019

Article Info

Received : February 1, 2019

Accepted : February 12, 2019

Özet

Kılıçlar fonksiyonel kullanımları yanında, sahip oldukları sembolik değer açısından metal silah tipleri içinde özel bir formu yansıtır. Anadolu, en eski kılıç örneklerinin ele geçtiği ve bu tipin gelişiminin uzun bir süre boyunca izlenebildiği bir bölge olması açısından bu konuda son derece önemli bilgiler sunmaktadır. MÖ 4. Binyılın sonlarında ilk olarak Doğu Anadolu'da başlayan kılıç üretimi sonraki binyıl boyunca diğer bölgelerde farklı tipler ve teknolojik gelişimi yansıtan değişik denemelerle devam etmiştir. Antalya yakınlarında Kılıçini Mağarası'nda bulunan bir kılıç da Anadolu'ya özgü hançer formlarından gelişen bir tipin güney kıyılarındaki bir temsilcisi olarak ilave bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada, Kılıçini örneğinden hareketle, Anadolu'da bu formun tarihsel gelişimi ve MÖ 3. Binyıl sonuna kadar olan süreçteki üretim geleneği tipolojik ve fonksiyonel açılarından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ABD, levkes@gmail.com.

Anahtar Kelimeler: Kılıçını Mağarası, Kılıç, Erken Tunç Çağı, Metal İşçiliği, Anadolu

Abstract

In addition to their functional use, swords represent an extraordinary form among metal weapons in terms of their symbolic values. Anatolia provides valuable insights on this very subject since the oldest examples of this weapon type come from this region and the development scheme of this form can be traced for a long time. Initially started in Eastern Anatolia at the end of the 4th Millennium BC, the production of swords continued through the succeeding millennia in different parts of the country with emerging new types and various experimental approaches reflecting technological innovations. A sword found in Kılıçını Cave near Antalya provides additional information as a southern representative of this type, which developed from a distinct dagger form unique to Anatolia. In the light of Kılıçını example, this study aims to reveal the historical development of this particular form and the tradition of sword production in Anatolia until the end of the 3rd Millennium BC, in terms of both typological and functional aspects.

Keywords: Kılıçını Cave, Sword, Early Bronze Age, Metalworking, Anatolia

Dünyada metalürjik aktivitelerin ilk başladığı bölgelerden biri olan Anadolu, bu konudaki liderliğini sonraki dönemlerde de sürdürmüştür. MÖ 5000 yılları civarında ekstraktif metalürjinin başlamasının ardından bu aktiviteler daha da çeşitlenerek devam etmiştir. MÖ 3. Binyıl başlarında, Erken Tunç Çağı'yla (ETÇ) birlikte, ülkenin farklı bölgelerinde gelişen metal endüstrileri, gerek teknolojik seviye gerekse eser repertuarı açısından son derece gelişkin bir karakteri yansıtmaktadır. Anadolu'nun bu alandaki öncü rolü, toplumsal hiyerarşi sonucu ortaya çıkan yönetici sınıfların güç ve iktidar simgesi olarak üretilmiş özel bir silah tipi olan kılıçların en erken örneklerinin bu coğrafyada ortaya çıkmasında da kendini göstermektedir. Anadolu'da bulunan bu en eski kılıç örnekleri, MÖ 4. Binyıl sonlarından 2. Binyıl başlarına kadar devam eden yaklaşık bin yıllık süreç boyunca bu silah tipinin erken dönem gelişimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Az sayıda istisna haricinde MÖ 2. Binyıl öncesi kılıç örneklerinin neredeyse tamamı Anadolu'da ele geçmiştir. Bu durum, bu en eski örneklerin tesadüfi ve izole buluntular olmaktan ziyade, uzun ve köklü bir geleneğin başlangıcı olarak yorumlanması gerektiğini göstermektedir. Kılıçını Mağarası'nda bulunan bir kılıç da bu geleneğin temsilcisi olarak, bu silah formunun Anadolu'daki tarihsel gelişim süreci hakkında ilave bilgiler sunmaktadır.

Bu makalede incelenen eserin ele geçtiği Kılıçini Mağarası 1993 yılında Karain kazı ekibi tarafından bölgede yürütülen yüzey araştırmaları kapsamında ilk olarak Philippe Lacroix tarafından keşfedilmiş ve aynı yıl ekip tarafından tekrar ziyaret edilmiş ve araştırılmıştır¹. Yağca Köyü sınırları içerisinde, Mustanini Mağarası'nın 75 m kuzeyinde yer almakta olup denizden yüksekliği 350 metredir (Fig. 1)². Mağaranın içi oldukça büyük bir galeri şeklindedir. İçeride, büyük çaptaki göçüklere bağlı olarak dolguların yer yer sürüklenerek yer değiştirmiş olduğu; bu arada kimi yarıkların da oluştuğu saptanmıştır. Speolojik açıdan ilginç oluşumlar barındıran mağara arkeolojik açıdan da önemli buluntular vermiştir. Lacroix'nın ilk ziyareti sırasında keşfettiği kılıca ilaveten (Fig. 5), Karain ekibinin araştırması sırasında bulunan eserler bir hançer, süs iğnesi ve saç halkası ile pişmiş topraktan çizi bezemeli bir ağırşak ve kumtaşından bir bilek taşından oluşur³. Buluntuların dağınık bir şekilde ele geçmesi kesin kontekstleri hakkında yorum yapmayı güçleştirmektedir, ancak mağara içinde ele geçen bir kafatası ve yakınındaki *pithos* parçaları ile dağınık durumdaki insan kemikleri bunların bir mezara ait olabileceğini akla getirmektedir. Buluntuların genel karakteri de bir mezar envanterini yansıtmaktadır. İkinci bir olasılık ise tüm eserlerin ya da özellikle silahların toplu ya da münferit olarak çeşitli amaçlarla mağaraya bırakılmış olmalarıdır (adak, depolama, saklama vb.).

Cinsi: Kısa Kılıç (Fig. 2-3)

Müze Envanter No: 1.47.93 (Antalya Müzesi)

Uzunluk: 51,00 cm

Genişlik (dil): 2,20 cm

---

¹ Yalçinkaya 1995a, 11.

² Yalçinkaya 1995b, 65.

³ Yalçinkaya 1995b, 65, Lev. VI, 1-6. Söz konusu yayında çizimleri verilerek kısaca değinilen ve Erken Tunç Çağı sonu-Orta Tunç Çağı başına tarihlenebileceği söylenen eserler üzerinde şimdiye kadar detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Kılıçini'nde ele geçen diğer eserler Karain Mağarası'nda ele geçen bir grup metal eserle birlikte ayrı bir çalışma kapsamında tarafımdan yayına hazırlanmaktadır. Bu vesileyle eserler üzerinde çalışmama ve yayınlamama izin veren Prof. Dr. Işın Yalçinkaya'ya ve kazı arşivi fotoğrafları ile araştırmayla ilgili bilgilerini benimle paylaşan Prof. Dr. Harun Taşkıran'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, eser üzerindeki çalışmalarım sırasındaki yardımları ve yakın ilgilerinden dolayı Antalya Müzesi Müdürü Mustafa Demirel şahsında tüm müze çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Genişlik (omuz): 4,60 cm

Genişlik (namlu-maksimum): 4,40 cm

Kalınlık (dil): 0,35 cm

Kalınlık (namlu-maksimum): 0,80 cm

Perçin deliği çapı: 0,45 cm

Tanım: Tam. Ucu hafifçe yuvarlatılmış dikdörtgen dilli. Yuvarlatılmış omuzlardan itibaren hafif içbükey şekilde uca doğru daralarak devam eden yan kenarlar sivri bir uçla sonlanmakta. Basık altıgen kesit, gövde boyunca, vurgulanmış bir zıh yüzeyi oluşturmakta. Dilin üst kısmına yakın kısımda tek perçin delikli. Namlunun orta kesimlerinde, her iki kenarda olasılıkla kullanıma bağlı çentikler oluşmuş. İki parçalı kalıpta yekpare döküm tekniğinde üretilmiş ve çekiçlenerek son şekli verilmiş. Yoğun şekilde korozyona uğramış.

Bu eserin temsil ettiği form, metal silahlar açısından aslında oldukça problemlili bir konuyu yansıtmaktadır. Hançer ve kılıç tipleri arasındaki ayırım, özellikle erken dönem örnekleri ve belirli bir uzunluğun altındaki eserler için çok kesin değildir. Eski tarihli çalışmalarda bu ayırımın daha çok eserin uzunluğu baz alınarak yapıldığı görülmektedir. Örneğin Bonnet 40 cm üzerindeki tüm eserleri kılıç olarak tanımlarken⁴ bu konuda en yaygın kabul gören çalışmayı gerçekleştiren Gordon hançer ve kılıçları uzunluklarına göre 4 ayrı kategori altında sınıflandırmakta ve 20-28 inç arasındakileri kısa kılıç, 28 inçten uzunları da uzun kılıç olarak nitelendirmektedir⁵. Kılıçını örneği, 51 cm uzunluğuyla Gordon'ın kısa kılıç kategorisine girmektedir.

Kılıçların fonksiyonel açıdan değerlendirilmesi de, özellikle erken dönem örnekleri için, oldukça hassas bir konudur. Temelde kılıçlar hançer formlarından gelişmiş olarak kabul edilir ve uzunlukları ile sağlamlığı sağlayan gövde kesitiyle onlardan ayrılır⁶. Buna karşın, morfolojik bazı özellikler ışığında daha kısa örnekleri kılıç olarak değerlendiren çalışmalar da mevcuttur⁷. Bu konuyla ilgili en kapsamlı ve yakın tarihli çalışmalardan birini gerçekleştiren Gernez'e göre morfolojik açıdan yaklaşıldığında bir

---

⁴ Bonnet 1926, 72.

⁵ Gordon 1953, 67.

⁶ Przeworski 1967, 147.

⁷ Gernez 2007, 433; Schulz 2006, 215 ve dn 3.

kılıcın karakteristik özellikleri arasında yer alan namlu kısmının kalınlığı, dayanıklılık ve hafiflik unsurlarının optimum bir kombinasyonunu sağlayacak biçimde olmalıdır. Gövde kesiti de bu gerekliliğin bir yansımasıdır ve çoğu zaman gelişmiş bir forma sahiptir⁸. Buna eklenecek bir diğer özellik, gerek kolay ve sağlam bir tutuş sağlayan gerekse eli koruyucu nitelikteki kabza çıkıntısı ile eğer varsa ilave kabza malzemesinin gövdeye sağlam bir şekilde bağlanmasına yönelik sabitleme işlemidir. Özellikle Geç Tunç Çağı'ndan itibaren görülen ve “gerçek kılıç” olarak niteleyebileceğimiz örneklerde bu kabza çıkıntısı ve gelişmiş sabitleme yöntemleri neredeyse standart bir uygulama olarak gözükmektedir.

Anadolu tüm Önasya ve Ege dünyasında en erken kılıç örneklerinin görüldüğü yer olması açısından önemli bir konuma sahiptir ve bu formun gelişimi ve kullanımı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamdaki en erken örnekler Doğu Anadolu'da Arslantepe'den gelmektedir. VI A tabakasındaki III No.lu yapı içinde “Silahlar Salonu (*Hall of Weapons*)” olarak adlandırılan A 113 No.lu mekânda ele geçen dokuz kılıç⁹, gerek kimyasal kompozisyonları gerekse bazı örneklerde görülen süslemelerle o dönem metal işçiliğinde ulaşılan düzeyi ve eserlerin prestij değerlerini göstermesi açısından da önemli veriler sunmaktadır. Saray kompleksinden elde edilen ¹⁴C tarihlendirmeleri MÖ 3300-3000 aralığını verirken, tipolojik değerlendirmeler ışığında (özellikle birlikte ele geçen mızrak uçlarına yönelik), silahlar 3000 civarlarına tarihlenmekte¹⁰ ve Önasya'nın en erken kılıç tiplerini oluşturmaktadır. Uzunlukları 45,9 ile 62 cm arasında değişen, kendinden kabzalı ve yekpare döküm tekniğinde üretilmiş eserlerden bazılarının kabza kısmında insize çizgiler, üç örnekte de kakma tekniğinde gümüş süslemeler bulunmaktadır. Takip eden VI B dönemine ait “Krali Mezar (*Royal Tomb*)” içinde ele geçen ve daha gelişkin bir gövde kesitiyle birlikte, ince-sap şeklindeki dil kısmıyla farklı bir tipi yansıtan iki kılıç da erken dönem tipleri arasındadır¹¹. Aynı metalürji ekolünün/geleneğinin devamı olarak nitelenen bu yeni tipteki örnekler, ustaların kılıçların sağlamlığını artırmak için, daha en baştan, farklı yollar dendiğinin de bir göstergesidir. Stratigrafik açıdan mezar, bir önceki tabakadaki saray kompleksinin yıkılmasından hemen sonraya ait olmakla birlikte bir-iki

⁸ Gernez 2007, 433.

⁹ Palmieri 1981, 104, 109, Fig. 3, 1-4.

¹⁰ Di Nocera 2010, 261.

¹¹ Frangipane ve diğ. 2001, 108, Fig. 18, 8-9; Di Nocera 2010, 265, Fig. XIII.4, 18-19.

yüzyıl sonrasına tarihlenmektedir¹². Necdet Dilek koleksiyonundan, Tokat civarlarında bulunduğu söylenen ve Arslantepe'nin ilk grup kılıçlarıyla birebir benzerlik gösteren bir diğer örnek¹³ ile Tülintepe'den Arslantepe VI B örnekleriyle aynı tipte ikinci bir kılıç¹⁴ Arslantepe kılıçlarının izole örnekler olmadığını ve mevcut bir geleneğin temsilcileri olduğunu göstermektedir.

Kafkasya'daki tek bir örnek dışında¹⁵ diğer bölgelerde neredeyse MÖ 2. Binyıl başlarına kadar hiçbir örnek görülmezken Anadolu'da bu geleneğin devamı MÖ 3. binyıl ortalarını takiben Orta Anadolu'da da karşımıza çıkar. Alacahöyük kral mezarlarında ele geçen 3 kılıç Anadolu ustaların bu tip eserlerin üretimlerini devam ettirdiklerini göstermektedir. MA' mezarında ele geçen 82,4 cm uzunluğa sahip ve ince, uzun dil kısmında tek perçin deliği bulunan örnek¹⁶ gövdesinin oval kesiti açısından çok sağlam olmadığından, fonksiyonel kullanıma sahip olmaktan ziyade, prestij eseri olarak yorumlanabilir. Buna karşın K¹⁷ ve S¹⁸ mezarlarında bulunan ve perçinsiz diğer iki örnek, gövdeye sağlamlık kazandıran merkezi zıh yüzeyine sahip örneklerin de üretildiğini göstermektedir.

Arslantepe örneklerinin de gösterdiği biçimde kılıçlar sıradan eserler olmayıp çoğunlukla güç ve iktidarla bağlantılı sembolik bir değer taşımaktadır¹⁹. Bu anlamda erken dönem örneklerinin fonksiyonel kullanımdan ziyade elit sınıfların ya da yöneticilerin güç göstergesi prestij eserleri şeklinde özel olarak üretildikleri sıkça dile getirilen bir husustur²⁰. Arslantepe ve Alacahöyük MA' örneklerinin tek parçalı açık kalıplarda üretilmiş olmaları ve yeterince sağlamlık barındırmayan oval kesitleri bunların gerçek muharebe silahları olarak üretilmediklerini

¹² Di Nocera 2010, 265.

¹³ Zimmermann ve diğ. 2011, 2; her ne kadar eseri yayınlayan Zimmermann tipolojik benzerlik ve yapım teknikleri ile kimyasal kompozisyon açısından eserin Malatya (Arslantepe) kökenli olduğunu öne sürse de (*age*, 5), Frangipane eserin Tokat civarından geldiğini düşünmektedir: Frangipane 2017, 192.

¹⁴ Yalçın – Yalçın 2009, 125-126, Fig. 3, 1.

¹⁵ Klady-Novosvobodnaya mezarlığındaki 31 No.lu kurganda ele geçen bu örnek Arslantepe VI B kılıçlarıyla benzerlik göstermekte ve yaklaşık aynı döneme tarihlenmektedir, bkz. Rezekin 2000, Pl. 56.20 ve Gernez, 441.

¹⁶ Koşay 1938, 115, Lev. LXXXI, 26.

¹⁷ Koşay 1951, 72, K.32, Lev. CLXXXIII, Res. 1.

¹⁸ Koşay 1951, 75, Lev. CCIII.

¹⁹ Gernez 2007, 442.

²⁰ Gernez 2007, 442; Klimscha 2018, 222.

düşündürmektedir²¹. Buna karşın Arslantepe örnekleri üzerinde yapılan analizler sonucunda eserlerin kimyasal kompozisyonlarında belirgin farklar tespit edilmiştir. Birlikte ele geçen dokuz kılıç ve on iki mızrak ucu üzerinde gerçekleştirilen analizler, hem silahların aynı tabakanın diğer metal eserlerinden farklı bir kimyasal kompozisyona sahip olduğunu hem de her iki grubun farklı arsenik oranları içerdiğini ortaya koymuştur²². Kılıçların mızrak uçlarına oranla daha yüksek arsenik oranına sahip olmaları, sağlamlık kazandırmak amacıyla yapılmış bilinçli bir tercih olarak yorumlanabilir; diğer yandan aynı dönemlerde fonksiyonel kullanım için üretilmiş ve ele geçmemiş örneklerin olması da ihtimal dahilindedir. Tokat kökenli örnekte keskin yan kenarlar üzerinde görülen izler de benzer şekilde, eserin kesici bir silah olarak kullanılmış olabileceğine yönelik bir kanıt olarak yorumlanmıştır²³. Benzer kullanım izleri Kılıçını eseri üzerinde de görülmektedir (Fig. 5).

Boyları uzatılmış hançerler olarak yakın dövüşte avantaj sağlamak üzere üretilmiş ilk kılıçların en büyük dezavantajı yeterince sağlam malzemeden üretilmiş bir namluya sahip olmamaları ve kabza ile namlunun birleşim yerinden kolayca kırılabilir olmalarıydı. Bu durumu aşmak için geliştirilen yöntem, dil kısmından başlayan ve namlu hattı boyunca uca kadar devam eden yatay zıh yüzeyinin (kimi örneklerde silindirik (*midrib*) formda) eklenmesi ve kabzanın sağlam bir perçin sistemiyle tutturulması olmuştur²⁴. Bu açıdan değerlendirildiğinde Kılıçını örneği de gerek boyu, gerekse bütün gövde boyunca uzanan ve basık altıgen bir kesit oluşturan zıh açısından kısa kılıç olarak sınıflandırılabilir.

Yukarıda da değinildiği gibi Kılıçını Mağarası'nda ele geçen malzeme grubunun kazı buluntusu olmaması, gerek kontekstlerinin belirlenmesi gerekse tarihlendirilmeleri açısından sorun teşkil etmektedir. Bununla beraber, elimizdeki kılıcın yansıttığı genel form ve diğer karakteristik özelliklerin bir bütün halinde ele alınması ve tipolojik gelişim açısından değerlendirilmesi önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak, hançerlerde görülmeye başlanan bu formun gelişim çizgisi ele alınmıştır.

---

²¹ Klimscha 2018, 222.

²² Frangipane ve diğ. 2001, 130; bu durumun, olasılıkla iki ayrı ergitme ve döküm safhasından oluşan farklı üretim süreçlerini işaret ettiği düşünülmektedir.

²³ Zimmermann ve diğ. 2011, 4, Abb. 2.

²⁴ Yadin 1963, 44; Sandars 1961, 19.

Dil ve namlu şekli açısından değerlendirildiğinde bu tip, Anadolu'ya özgü bir form olarak, özellikle MÖ 3. Binyılın ikinci yarısından itibaren görülen ve yaygın şekilde kullanılan bir silah tipini yansıtmaktadır. Erken tarihli tipolojik sınıflandırmalarda, genellikle dikdörtgen dilli ve üçgen namlulu tip olarak, gövdenin kesitinden bağımsız olarak değerlendirildiği görülmektedir. Örneğin Stronach bu formu Tip 2 altında değerlendirmekte ve gövde boyunca uzanan geniş zıh yüzeyini ana tipin gelişmiş bir özelliği olarak yorumlamaktadır²⁵. Benzer şekilde Maxwell-Hyslop da geniş zıh yüzeyinin gövdenin sağlamlığını artıran bir unsur olduğundan hareketle, bu forma sahip örnekleri, teknolojik açıdan daha gelişkin bir tip olarak değerlendirmiştir.²⁶

Maxwell-Hyslop'un bu formun en eski temsilcisi olarak tanımladığı Ahlatlıbel örneği²⁷ yanında aynı merkezde ele geçen diğer benzer tipler ve özellikle 40 cm uzunluğundaki örnek²⁸ bu formun kılıçlara dönüşümünün izlenebildiği bir envanteri yansıması açısından oldukça önemlidir. Bu son örneğin ele geçtiği kadın mezarında birlikte bulunduğu sap delikli balta²⁹ bu eserlerin prestij göstergesi olarak kullanımlarına da işaret etmektedir. Stratigrafik bir kontekstten gelmemekle birlikte, Troia II. tabakanın geç evresine tarihlendirilen Polatlı örneği de genel form ve zıh yüzeyi itibarıyla Kılıçını örneğine yakın durmakta ve bu tipin aynı bölgedeki bir diğer temsilcisini oluşturmaktadır³⁰. Stronach, özellikle Ahlatlıbel ve yakın bölgedeki diğer bazı örneklerden hareketle, geniş zıh yüzeyine sahip bu formun olasılıkla MÖ 2400 yıllarında Orta Anadolu civarlarında ortaya çıktığını ve oradan da ilk önce Kilikya ve sonrasında Önasya'nın diğer bölgelerine yayıldığını öne sürmüştür³¹.

Horoztepe kökenli olarak New York Metropolitan Müzesi'nde bulunan eserler arasında da gerek MÖ 3. Binyıl sonlarına tarihlenen erken kılıç örnekleri gerekse bizdeki formu yansıtan hançer tipleri görülmektedir³². Her ne kadar Muscarella, Gordon sınıflandırması ışığında, sadece 50 cm

²⁵ Stronach 1957, 94.

²⁶ Maxwell-Hyslop 1946, 14, Tip 12.

²⁷ Koşay 1934, 75, 92, Lev. 5.

²⁸ *age*, AB 579, 75 ve 93.

²⁹ *age*, 93.

³⁰ Lloyd – Gökçe 1951, 60, Fig. 14, 12.

³¹ Stronach 1957, 94.

³² Tezcan 1960, 25, Lev. XXX, 1-5.

uzunluğundaki tek bir örneği kılıç olarak değerlendirirse de³³, morfolojik açıdan yaklaşıldığında bu gruptaki 30-40 cm uzunluğundaki diğer bazı örnekler de kısa kılıç olarak değerlendirilebilir. Toplam beş eserden oluşan bu grubun önemi, Kılıçını örneğindeki benzer geniş zıh yüzeyine sahip formların, silindirik zıha sahip örneklerle birlikte görülmesidir³⁴. Kökenleri hakkındaki tartışmalar bir yana, eserlerin kapalı bir buluntu topluluğunu temsil ettiği kabul edilirse, her iki formun bir arada ele geçmesi Anadolu ustaların gövdeye sağlamlık kazandıracak farklı denemeler üzerinde çalıştığını da göstermektedir. Metropolitan Müzesi'nde bulunan ve çok farklı tipte metal eserlerin oluşturduğu bu grup için önerilen tarih aralığı da dikkate alındığında³⁵, MÖ 2. Binyıldan itibaren daha yaygın biçimde görülecek olan silindirik zıhlı örneklerin ilk denemelerinin de, kuvvetli bir metal işçiliği ekolüne sahip Orta Anadolu'nun kuzey kesimlerinde başladığı ve buradan diğer bölgelere yayıldığı söylenebilir.

İkiztepe'de ETÇ II ve III dönemi mezarlarında ele geçen altıgen kesitli, benzer forma sahip ve tek perçin delikli örnekler de bu tipin kuzey temsilcileri olarak yaklaşık aynı dönemlerde karşımıza çıkmaktadır³⁶. Sivas Müzesi'nde bulunan ve aynı forma sahip, ancak perçin deliksiz örnek de Ö. Bilgi tarafından ETÇ sonlarına tarihlendirilmektedir³⁷ ve buluntu yeri olarak Sivas civarı kabul edildiğinde şimdilik bu tipin en doğudaki yayılım alanını temsil etmektedir.

Sayısal olarak daha fazla örnek Batı ve Güney Anadolu kökenli eserler arasında görülmektedir. Bunlar arasında ilk grup Bayındırköy kökenli olduğu söylenen bir buluntu topluluğu içindeki örneklerdir. Bu topluluktan bir grubu ilk olarak yayınlayan Bittel, Kılıçını formundaki benzer bir örneği, gerek altıgen kesite sahip olmasından hareketle gelişkin bir tipi yansıttığı için gerekse diğer eserlerden farklı bir patinaya sahip olması nedeniyle, grubun geri kalanından daha geç olmalıdır diyerek, ETÇ sonlarına tarihlendirmiştir³⁸. Aynı grubu, ilave bazı eserlerle birlikte tekrar yayınlayan Schiek ve Fischer, özellikle Kılıçını örneğine benzeyen formları

³³ Muscarella 1988, 407, No. 541.

³⁴ *age*, 1988, No. 542, 545 (geniş zıhlı), No. 541, 543-544 (silindirik zıhlı).

³⁵ Farklı öneriler bulunmakla birlikte genel kabul gören aralık MÖ 2400-2300 ile 2200-2100 olarak belirtilmektedir: Muscarella 1988, 397.

³⁶ Bilgi 1984, 44, No 50-51, Fig. 13, 50-51.

³⁷ Bilgi 1993, 601, Fig. 2.

³⁸ Bittel 1955, 116, Abb. 7.

değerlendirirken³⁹, gerek Bittel'in gerekse Stronach'ın bu tipleri genel form itibariyle (uzun dil ve üçgen bıçak formu) perçinsiz ve oval kesitli tiplerle birlikte sınıflandırdıklarını ve çok geniş bir zaman aralığında görüldüklerini belirtmelerine karşın, haklı olarak, özellikle perçinli olmalarının ve daha da önemlisi altıgen kesitin daha gelişkin bir tipi yansıtmasından hareketle farklı bir tip altında değerlendirilmeleri ve basit formlara oranla biraz daha geç döneme (ETÇ sonlarına doğru) ait olmaları gerektiğini belirtmektedirler⁴⁰.

Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan ve Bayındırköy eserleriyle paralel olarak Batı Anadolu kökenli olarak gösterilen ve aynı döneme tarihlenen örnekler de bu tipin sayısını artırmak yanında bu bölgede yaygın bir şekilde kullanıldıklarını göstermektedir. Omuz şekillerinde farklılıklar bulunmakla birlikte tüm örnekler ince uzun dilli, tek perçin delikli ve altıgen kesitli olup Kılıçını örneğine çok yakın formlar da görülmektedir⁴¹. Genellikle MÖ 3. Binyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bu örneklerde belirgin bir şekilde görülen merkezi zıh yüzeyinin, Beycesultan ETÇ I tabakalarında ele geçen ve bu formun öncüllerini oluşturan formlardan⁴² başlayarak Batı Anadolu'da geliştiği ve bu tipin aslen Batı Anadolu'ya özgü bir hançer formunu yansıttığı da söylenebilir.

Benzer formlar Soli Definesi olarak bilinen buluntu grubu içinde de görülmektedir. Toplam 78 eserden oluşan ve Soli-Pompeipolis'te toplu halde bulunduğu belirtilen grubu ilk kez yayınlayan von Luschan eserleri MÖ 2. Binyıl içine tarihlendirmek eğilimindedir, ancak o dönemki karşılaştırma malzemesinin azlığının da bilincinde ve haklı olarak açık bir kapı da bırakmaktadır⁴³. Yaklaşık kırk yıl sonra Bittel tarafından daha ayrıntılı bir şekilde yayınlanan⁴⁴ eserler arasında Kılıçını örneğine benzer formda tipler de bulunmaktadır. Biri perçin deliksiz (S 3422), diğerleri tek perçin delikli olmak üzere (S 3419, 3420, 3421, 3424, 3426) farklı omuz şekillerine ve uzunluklara sahip olmakla birlikte söz konusu altı örneğin tümü gövde boyunca uzanan yatay zıh yüzeyine sahip, altıgen kesitlidir. Bunlar arasında S 3419, 25 cm'ye yakın uzunluğuyla Bittel tarafından kısa kılıç olarak

³⁹ Schiek – Fischer 1965, özellikle No. 1, 11 ve 13: 158, Taf. 23, 1, 11, 13.

⁴⁰ *age*, 161 vd.

⁴¹ Anlağan – Bilgi 1989, 27, Res. 8-11, özellikle 8-9 No.lu örnekler.

⁴² Stronach 1962, 285, Fig. F.9, 1-3.

⁴³ von Luschan 1902, 301.

⁴⁴ Bittel 1940.

değerlendirilmekte diğerleri ise haçerler altında sınıflandırılmıştır⁴⁵. Bu grup içerisinde çok sayıda benzer formun görülmesi, bu tipin Anadolu'nun güney kıyılarındaki yayılımını göstermesi ve Kılıçini örneğinin değerlendirilmesi açısından önemli bir veri sunmakla beraber tarihlendirmeleri tartışmalıdır⁴⁶. Bittel, o zamanki veriler doğrultusunda, özellikle Kuzey Suriye'deki bazı merkezlerden gelen malzemeler ışığında tüm grubu MÖ 2000-1800 aralığına tarihlendirmiştir⁴⁷, ancak bu geç tarih için ana dayanağı, daha gelişkin tipleri yansıttıklarını düşündüğü iki kılıç ile birinde hiyeroglif işaretler bulunan iki damga mühürdür⁴⁸. Buna karşın kimi çalışmalarda bu gruptan bazı eserler MÖ 3. Binyıl sonuna yerleştirilmektedir⁴⁹. Bittel tarafından gelişkin bir kılıç tipi olarak değerlendirilen S3414 No.lu örnekte görülen formun tam benzeri, yukarıda değinilen ve MÖ 3. Binyıl sonlarına tarihlendirilen Horoztepe kökenli eserler arasında da görülmektedir⁵⁰. Tüm eserlerin bir arada bulunmuş olması aynı döneme ait olmaları için bir zorunluluk oluşturmaz. Metal eserler ve metalin kendisi son derece değerli bir meta olduğu için uzun dönemler boyunca saklanmış, nesilden nesile aktarılmış, dolayısıyla farklı dönem malzemeleri bir arada depolanmış şekilde ele geçmiş olabilir. Bu tür bir durum, özellikle define buluntuları açısından, Önasya coğrafyasında sıkça karşılaşılan bir olgudur. Bu doğrultuda, Soli definesi içindeki bazı eserlerin, en azından Kılıçini örneğine benzer formların, Anadolu'da MÖ 3. Binyıl ortalarından itibaren bilinen bir formun biraz daha geç temsilcileri olarak binyılın son çeyreğine tarihlenmeleri olası gözükmektedir. Stronach da, Soli definesinde yer alan ve Kılıçini örneğiyle benzer formları MÖ 3. Bin içinde ele alarak 2c tipinin Kilikya versiyonları olarak değerlendirmekte ve güney kıyılarında bu tipin MÖ 2000lere kadar indiğinin bir göstergesi olarak yorumlamaktadır⁵¹.

Son olarak aynı bölgede ve/veya yakın yerde ele geçen bazı buluntular Kılıçini örneğini değerlendirilmesi ve bu formun bölgedeki gelişiminin takip

⁴⁵ Bittel 1940, 184.

⁴⁶ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bir değerlendirme ve farklı görüşler için bkz. Muscarella 1988, 396.

⁴⁷ Bittel 1940, 204.

⁴⁸ *age*, 189, Taf. IV, S 3413-3414 (kılıçlar); 198, Taf. VI, S 3393-3394 (mühürler).

⁴⁹ Örneğin Mellink 1956, 49.

⁵⁰ Muscarella 1988, No. 541.

⁵¹ Stronach 1957, 96; benzer şekilde tüm grubun MÖ 2200 sonrasına tarihlendirilmesi gerektiğini de belirtmektedir, *age*, 98.

edilmesi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Bunlardan ilki Karabayır Köyü⁵² yakınlarında ele geçen bir haçerdir. Kırmızı astarlı ufak boy bir testi ile birlikte bir *pithos* içinde bulunan eser, olası bir mezar buluntusu olarak yorumlanmaktadır⁵³. Haçerin gövdesi boyunca uzanan zıh yüzeyi Kılıçini örneğine benzer formda olup dil kısmı kırık olmasına karşın tek perçin deliği tespit edilebilmektedir ve bu anlamda formun bölgedeki diğer bir temsilcisi olarak gösterilebilir.

Bittel bu örneği, Troia'dan ETÇ'na ait haçerlerle aynı grup içinde değerlendirmesine karşın, bu tipin en gelişkin versiyonunu yansıttığını belirterek, Soli definesindeki benzer örneklerden de hareketle MÖ 2. Binyıl ortalarına tarihlendirmiştir⁵⁴.

Benzer şekilde Przeworski de Soli definesi içindeki benzerleri ve Boğazköy'den bir örnekle birlikte tüm grubu MÖ 2. Binyıl sonlarına tarihlemiştir; ancak diğer yandan bu tipin MÖ 3. Bin yıl ortalarından itibaren üretilmeye başlanmış olduğunu söyleyerek Ahlatlıbel'de ele geçen bir örneği⁵⁵ bu tipin öncülü olarak değerlendirmiştir⁵⁶.

Stronach ise bu haçeri Tip 3 altında değerlendirerek, birlikte bulunan testi ve tipolojik değerlendirmeler ışığında MÖ 2500-2200 aralığına tarihlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir⁵⁷. Karabayır haçerinin de dâhil olduğu ve Anadolu'nun güney kesimlerinde ele geçen bu tipe ait örneklerin, aslen Kuzeybatı Anadolu kökenli bu formun, karasal ticaret yolları aracılığıyla Elmalı Ovası'na kadar yayılımını gösterdiğini de özellikle vurgulamaktadır⁵⁸.

İkinci eser Bademağacı ETÇ II tabakalarında ele geçen bir haçer olup gerek tek perçin deliği gerekse altıgen kesite sahip namlusu açısından genel form itibarıyla Kılıçini örneğinin – uzunluk hariç – tam bir paralelidir⁵⁹. Son eserse Karataş-Semayük'ten mezar buluntusu olarak ele geçmiş bir eserdir⁶⁰.

⁵² Sonraki bazı yayınlarda Elmalı olarak da geçmektedir.

⁵³ Pace 1921, 63, Fig. 32.

⁵⁴ Bittel 1934, 51, Taf. XXI, 4; bu geç tarihlendirmeye ilgili tartışma yukarıda yapılmıştı.

⁵⁵ Koşay 1934, 92, Fig. VI, Ab-363.

⁵⁶ Przeworski 1967, 142, Taf. XII, 6.

⁵⁷ Stronach 1957, 96-97, Fig. 2, 10.

⁵⁸ *age*, 97.

⁵⁹ Duru - Umurtak 2011, Res. 21.

⁶⁰ Mellink 1969, 322, Pl. 74, Fig. 22; zıh yüzeyinin daha iyi görüldüğü bir fotoğraf için bkz. Şahoğlu – Sotirakopoulou 2011, 322, No. 345.

Bu örnek de öncekinde olduğu gibi tek perçin deliği ve geniş zıh yüzeyi ile MÖ 3. Binyılın ikinci yarısında bu tipin bölgedeki temsilcilerinden birini oluşturmaktadır.

Değerlendirilen bu son üç örnek, genel form itibarıyla, bu tipin Antalya bölgesinde ETÇ II döneminden başlayarak bilindiğini ve kullanıldığını gösteren örneklerdir. Bu formun, yukarıda detaylı bir şekilde ele alınan tipolojik gelişim süreci ışığında ve özellikle Antalya örnekleri göz önüne alındığında, Kılıçını buluntusunu MÖ 3. Binyılın son çeyreği içine ve özellikle 2200 yılları sonrasına tarihlendirmek mümkün gözükmemektedir. 51 cm'lik uzunluğu ve geniş zıh yüzeyiyle tam olarak kısa kılıç kategorisinde değerlendirilebilecek bu eser, MÖ 3. Binyıl ortalarından itibaren hançerlerde kullanılmaya başlanan söz konusu formun gelişmiş ve daha geç tarihli bir versiyonunu temsil etmektedir. Bununla birlikte, sağlamlık açısından dezavantaj oluşturacak nispeten zayıf dili ve tek perçinden oluşan sabitleme sistemi, bu özelliklerin daha gelişkin bir şekilde görüldüğü geç dönem kılıçlarına oranla, MÖ 2. Binyıl öncesine bir tarihlendirme için de dayanak oluşturmaktadır.

MÖ 4. binyıl sonunda Arslantepe örnekleriyle başlayan ve MÖ 2500ler civarında Orta-Kuzey Anadolu örnekleriyle devam eden gelenek, Önasya'nın diğer bölgelerinde ve Ege dünyasında sonradan görülecek kılıçların ilk örneklerinin Anadolu'da üretildiklerini açıkça göstermektedir. Özellikle Alacahöyük, Ahlatlıbel ve Horoztepe örnekleriyle karakterize edilen bu ilk kılıç denemelerindeki formun Anadolu'ya özgü bir hançer tipinden gelişmiş olması ve bu formun diğer bölgelerde hiç görülmemesi ya da çok az görülmesi de bu savı destekleyen diğer bir husustur. Bu doğrultuda Kılıçını örneği de aynı formun ve geleneğin Anadolu'nun güney kıyılarında üretilen ya da çeşitli yollarla bu bölgeye ulaşan bir temsilcisi olarak değerlendirilebilir; bu bağlamda MÖ 3. Binyıl ortalarından itibaren gerek Kuzeybatı Anadolu gerekse Orta Anadolu Platosu ile kurulan ve çanak-çömlek başta olmak üzere materyal kültürün diğer alanlarında da tespit edilebilen ilişkileri de yansıtmaktadır. Tokat kılıcına benzer bir şekilde, Kılıçını örneğinin kesici yan kenarlarında görülen kullanıma bağlı aşınma izleri, erken dönem kılıçlarının sembolik değere sahip olarak sadece prestij amacıyla üretilmediklerini, aynı zamanda – en azından kesici bir silah olarak – fonksiyonel kullanıma da sahip olduklarını göstermesi açısından da katkı sağlamaktadır. Tipolojik ve fonksiyonel açıdan elde edilen bu sonuçlara

ilaveten, Soli Definesi'ndeki eserlerle birlikte düşünülduğünde Kılıçini örneği, Anadolu'da ortaya çıkan ve gelişen bu tipin ve geleneğin güney kıyıları aracılığıyla Kuzey Suriye başta olmak üzere Önasya'nın diğer bölgelerine aktarılmasında da aracılık etmiş olarak gözükmektedir.

Figür Listesi⁶¹:

Fig. 1: Metinde geçen başlıca merkezleri gösteren harita;

Fig. 2: Kılıçini kılıcı, çizim;

Fig. 3: Kılıçini kılıcı, fotoğraf;

Fig. 4: Kılıçini kılıcı detay, yan kenarlarda kullanıma bağlı izler;

Fig. 5: Kılıcın ilk buluntu durumu (Karain Kazı Arşivi).

---

⁶¹ Fig. 1'de kullanılan harita Ümit Gündoğan tarafından hazırlanmıştır; Fig. 2'deki çizim de, yazar tarafından yapılan ham çizim üzerinden Emine Akkuş-Koçak tarafından bilgisayar ortamına aktarılmış ve işlenmiştir. Her iki meslektaşına da içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

KAYNAKÇA

- Anlağan Ç. – Bilgi, Ö., *Sadberk Hanım Müzesi Protohistorik Çağ Silahları*, Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul, 1989.
- Bilgi Ö., “Metal Objects from İkiztepe-Turkey”, *Beitraege zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaeologie* 6, 1984, 31-96.
- Bilgi Ö., “Some Unstratified Metal Weapons from the East Anatolian Museums”: Frangipane, M. – Hauptmann, H. – Liverani, M. – Matthiae, P. – Mellink, M. (ed.), *Between The Rivers And Over The Mountains. Archaeologica Anatolica Et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*, Gruppo Editoriale Internazionale, Rome, 1993, 601-604.
- Bittel K., *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, Istanbuler Forschungen Band 6, Abteilung İstanbul des Archäologischen Institutes des Deutschen Reiches, İstanbul, 1934.
- Bittel K., “Der Depotfund von Soloi-Pompeiopolis”, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* Neue Folge XII (XLVI), 1940, 183-205.
- Bittel K., “Einige Kleinfunde aus Mysien und aus Kilikien”, *Istanbuler Mitteilungen* 6, 1955, 113-118.
- Bonnet H., *Die Waffen der Völker des Alten Orients*, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig, 1926.
- Di Nocera, G. M., “Metals and Metallurgy. Their Place in the Arslantepe Society Between the End of the 4th and Beginning of the 3rd Millennium BC.”: Frangipane, M. (ed.), *Economic Centralisation in Formative States. The Archaeological Reconstruction^[1] of the Economic System in 4th Millennium Arslantepe*, Sapienza Università di Roma, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell'Antichità. Studi di Preistoria Orientale Volume 3, Roma, 2010, 255-274.
- Duru R. – Umurtak, G., “Bademağacı Höyüğü'nde (Antalya) Yapılan Tarihöncesi Kazıları Sona Erdi – II”, *TÜRSAB Dergisi* 307, 2011, 30-37.
- Frangipane, M., “The Role of Metal Procurement in the Wide Interregional Connections of Arslantepe during the Late 4th–Early 3rd Millennia BC”: Ç. Maner – M. T. Howitz – A. S. Gilbert (ed.), *Overtuning Certainties in Near Eastern Archaeology. A Festschrift in Honor of K. Aslihan Yener*, Brill, Leiden, 2017, 186-210.
- Frangipane, M. – Di Nocera, G. M. – Hauptmann, A. – Morbidelli, P. – Palmieri, A. – Sadori, L. – Schultz, M. – Schmidt-Schultz, T., “New Symbols of a New Power in a “Royal” Tomb from 3000 BC Arslantepe, Malatya (Turkey)”, *Paléorient* 27/2, 2001, 105-139.

- Gernez G., *L'armement en métal au Proche et Moyen-Orient: Des origines à 1750 av. J.-C.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sciences de l'Homme et Société. Université Panthéon-Sorbonne-Paris, 2007.
- Gordon D. H., "Swords, Rapiers and Horse-raiders", *Antiquity* 106, 1953, 67-78.
- Klimscha F., "Remarks on the Technical Development of bladed Close Combat-Weapons and the Use of the Earliest Swords", *Eurasia Antiqua* 20/2014, 2018, 219-228.
- Koşay H. Z., "Ahlatlıbel Hafriyatı", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* II, 1934, 3-101.
- Koşay H. Z., *Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Alacahöyük hafriyatı: 1936'daki çalışmalara ve keşiflere ait ilk rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1938.
- Koşay H. Z., *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazısı. 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1951.
- Lloyd S. – Gökçe, N., "Excavations at Polatlı: A New Investigation of Second and Third Millennium Stratigraphy in Anatolia", *Anatolian Studies* 1, 1951, 21-75.
- Maxwell-Hyslop R., "Daggers and Swords in Western Asia", *Iraq* 8, 1946, 1-65.
- Mellink M. J., "The Royal Tombs at Alaca Hüyük and the Aegean World": Weinberg, S. S. (ed.), *The Aegean and the Near East. Studies Presented to Hetty Goldman on the Occasion of her Seventy-fifth Birthday*, J. J. Augustin Publisher, New York, 1956, 39-58.
- Mellink M. J., "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1968", *American Journal of Archaeology* Vol. 73, No. 3, 1969, 319-331.
- Muscarella O. W., *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of Art*. The Metropolitan Museum of Art, New York, 1988.
- Pace B., "La zona costiera da Adalia a Side", *Annuario della Scuola Archaeologica di Atene* 1916-1920, 1921, 29-71.
- Palmieri A., "Excavations at Arslantepe (Malatya)", *Anatolian Studies* 31, 1981, 101-120.
- Przeworski S., "Die Metallindustrie Anatoliens in der Zeit von 1500 bis 700 vor Chr. Rohstoffe, Technik, Produktion": S. Strelcyn (ed), *Stefan Przeworski, Opera Selecta*, Instytut Historii Kultury Materialnej, Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1967, 69-351.

- Rezepkin A. D., *Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Klady und die Majkop-Kultur in Nordwestkaukasien*, Archäologie in Eurasien Band 10, Verlag Marie Leidorf, Rahden, 2000.
- Sandars N. K., “The First Aegean Swords and Their Ancestry”, *American Journal of Archaeology* Vol. 65, No. 1, 1961, 17-29.
- Schiek S. – Fischer, F., “Einige frühbronzezeitliche Funde aus Kleinasien”, *Fundberichte aus Schwaben* Neue Folge 17, Festschrift für Gustav Riek, 1965, 156-172.
- Schulz C. E., “Zum Aufkommen des Schwertes”: Novotná M. – Jobst, W. – Du ová, M. – Kuzmová, K. –Hnila, P., (ed.), *Proceedings of the International Symposium Arms And Armour Through The Ages (From the Bronze Age to the Late Antiquity)*, ANODOS, *Studies of the Ancient World 4-5/2004-2005*, Katedra klasickej archeológie, Trnavská univerzita, Trnava, 2006, 215-229.
- Stronach D. B., “The Development and Diffusion of Metal Types in Early Bronze Age Anatolia”, *Anatolian Studies* 7, 1957, 89-125.
- Stronach D., “Metal Objects”: S. Lloyd – Mellaart, J., *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, British Institute of Archaeology at Ankara, London, 1962, 280-292.
- Şahoğlu, V. – Sotirakopoulou, P., *Karşidan Karşıya. MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2011.
- Tezcan B., “Yeni Horoztepe Buluntuları”, *Anadolu/Anatolia* V, 1960, 13-28.
- von Luschan F., “Prähistorische Bronzen aus Kleinasien”, *Globus* LXXXI, 1902, 295-301.
- Yadin Y., *The Art of Warfare in Biblical Lands in the Light of Archaeological Discovery*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1963.
- Yalçın, Ü. – Yalçın H. G., “Evidence for Early Use of Tin at Tülintepe in Eastern Anatolia”, *TÜBA-AR* 12, 2009, 123-142.
- Yalçınkaya I., “Anadolu İskân Tarihinde Katran Dağı”, *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, No: III-4, Ankara, 1995, 55-76.
- Yalçınkaya I., “Karain Kazıları, 1993”, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı Cilt I*, 1995, 1-26.
- Zimmermann T. – Dilek, N. – Önder T. K., “Ein neues Schwert vom Typus ‘Arslantepe’ – frühmetallzeitliche Waffentechnologie zwischen Repräsentation und Ritual”, *Prähistorische Zeitschrift* 86, 2011, 1-7.

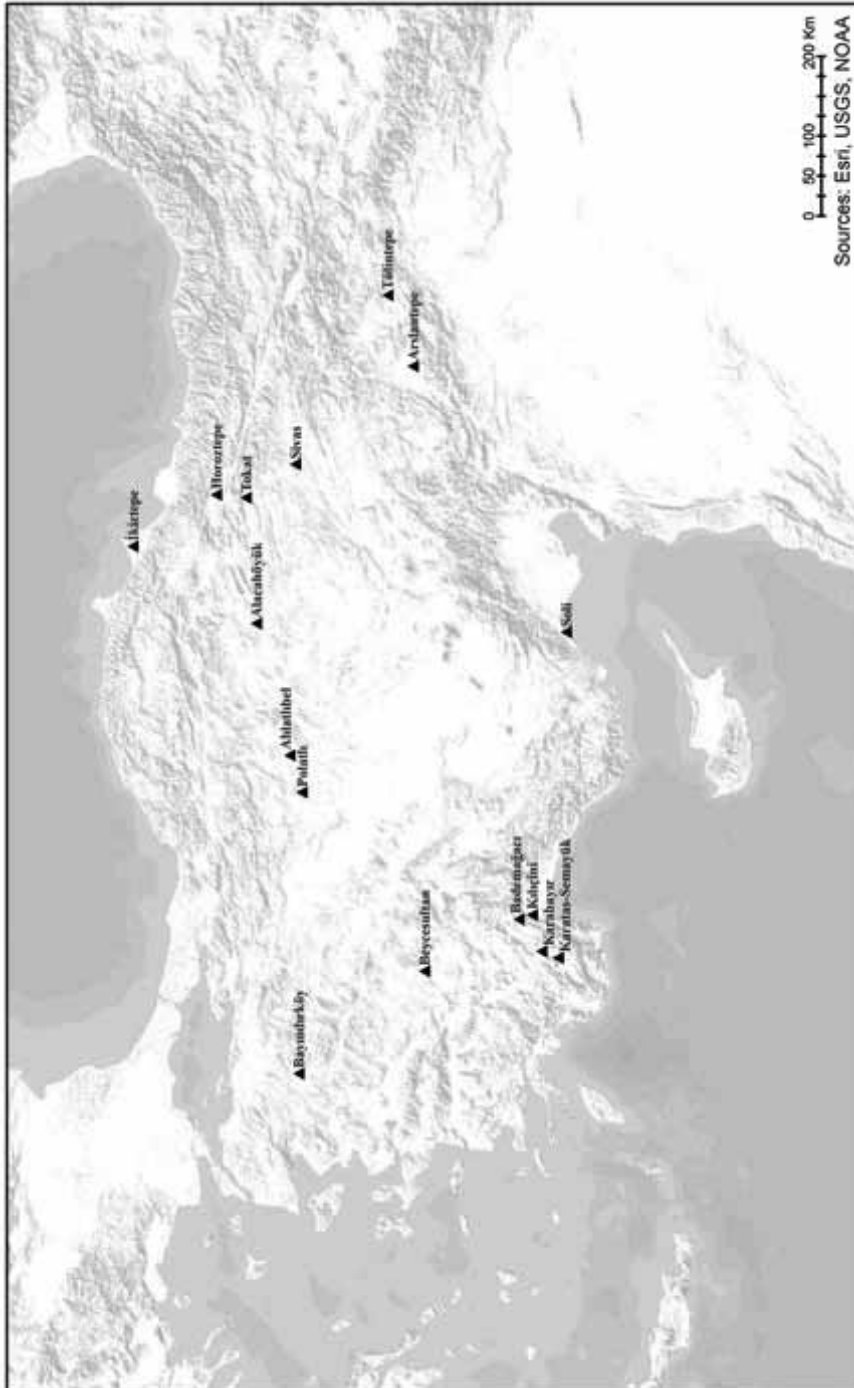
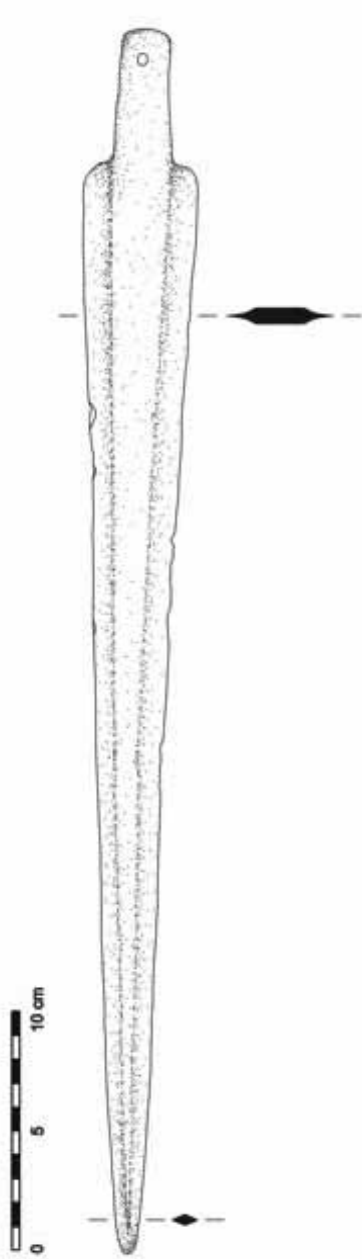

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

A MARBLE TABLE SUPPORT WITH THE FIGURE OF HARPOCRATES-TEMPORA ANNI IN THE MUSEUM OF ANKARA ANATOLIAN CIVILIZATIONS

ANKARA ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ'NDEKİ
HARPOKRATES-TEMPORA ANNI FİĞÜRLÜ
MERMER BİR MASA AYAĞI

Görkem KÖKDEMİR*

Makale Bilgisi

Başvuru : 1 Şubat 2019

Kabul : 18 Şubat 2019

Article Info

Received : February 1, 2019

Accepted : February 18, 2019

Özet

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ne 2017 yılında teslim edilmiş olan ve literatürde "monopodia" olarak adlandırılan eser gurubuna giren mermerden yapılmış figürlü masa ayağı, bugüne kadar yayınlanmış olan benzer diğer figürlü masa ayakları arasında hem işçiliği hem de korunmuşluğu açısından öne çıkmaktadır. Roma Dönemi'ne ait olan bu mermer masa ayağı, Anadolu'daki Roma Dönemi yaşantısının günümüze kadar ulaşmış estetik anlayışını ve bu anlayışı yansıtan lüks düzeydeki mobilyaları günümüze taşıyan örnekler arasındadır. Masa ayağının ön yüzünde konu olarak seçilen figürün alegorik ve senkratik anlatımı ise bu örneği; Anadolu, Ege Adaları ve Kıta Yunanistan başta olmak üzere tüm Akdeniz coğrafyasında bulunmuş diğer mermer figürlü masa ayakları arasında daha da öne çıkartacak niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Dört Mevsim, Monopodia, Antik Mısır Kültleri, Galatia, Ankyra

---

* Ph.D., Faculty Member, University of Ankara, Faculty of Language, History, and Geography, Department of Archaeology (Classical Archaeology), Sıhhiye-Ankara 06100.
e-mail: kokdemir@ankara.edu.tr

Abstract

The artifact delivered to the Museum of Ankara Anatolian Civilizations in 2017 and known as "monopodia" in the archaeology literature is similar to other artifacts of notable craftsmanship and preservation exhibited as table supports. The artifact belongs to the Roman Period, as identifiable by comparison with examples reflecting the aesthetic perspective of the lifestyle of Roman Period in Anatolia which favored luxury furniture. The allegoric and syncretic way of representing the chosen figures along the front of the table support is informative, relating this example to other marble table supports of the same period from the areas of Anatolia, Aegean Islands, and Ancient Greece, and also the broader region of the Mediterranean Sea.

Keywords: *Four Seasons, Monopodia, Ancient Egyptian Cults, Galatia, Ancyra*

The artifact presented to the archeology literature with this paper was sent to Faculty of Language, History, and Geography at the University of Ankara in the years of 1980s by an expertise report of the law court. It was preserved with together other archeological findings brought from old archaeological excavations of the department in ancient cities of Turkey at different years in department of the Classical Archaeology. Although no certain information in the origin and finding place of the artifact is available in the inventory records, it has been estimated that the artifact was brought to the Faculty from near Ankara in the Region of Galatia. In 2017, it was delivered to Museum of Anatolian Civilizations for preservation by the Department of Archaeology¹.

The whole body of the artifact, which is made of one piece of thin, white grain marble, is preserved except for some minor fractures and deformations. The artifact is composed of three main sections: On the front edge "*the figured section*" is embossed in high relief, "*the bearer section*" on which the figure stands, and rises over the figure; and at the bottom "*the plinth section*" on which the figure and the bearer rest on. The concave form of the hole opened the upper face of the cylindrical bearer shows the support function of the artifact. With all these features, the artifact in the Museum of

---

¹ The first studies of the expertise on the artifact during 1980s proposed that it was counterfeit; however my careful evaluations demonstrate that the artifact is not an imitation. My first conclusions were presented for scientific debate in the symposium organized by Department of Archeology of the Faculty of Language, History, and Geography in 2017. After this presentation, the artifact was delivered to the Museum of Ankara Anatolian Civilizations on 26.04.2017 for preservation. I would like to present my gratitude to one of the former managers of the museum, Melih Arslan, who encouraged me to undertake this study and shared his thoughts about the artifact which is kept in the museum for protection today.

Ankara Anatolian Civilizations today takes place in the group of the "table supports" (Fig. 1a-b, 2a-b)².

The table support in Ankara made of one piece of marble is 75cm³. The figure part extends approximately 10 cm outwards, being in high relief and 45cm in height, situated on the front edge just above the plinth which is 6cm in height. Beyond the figure, 18cm of the bearer part of the table support in cylindrical shape rises and expands upwards. 10 x 12cm edges; 3-5cm depth hole is carved in the middle of the bottom face of the plinth of the table support. Both the inner face and bottom side of the plinth are left as rough work. On the upper face of the bearer, there is a circular hole which is 5cm diameter and becoming hallowed through the center and reaches 1cm deep in the middle and relieved well (Fig. 3-4).

The circular hole on the upper side is probably opened for the table top. It is known that the nesting areas opened on the upper faces of the table supports to carry table tops are shaped differently based on the published examples. According to these; the openings are placed in the center in the form of rectangles in some examples; or in some examples they take place again in the center with rectangular form but sticking out outward; and also in some examples similar to the Ankara example they are seen as in the form of concave and circular⁴. There is information in the ancient sources about the table tops are made of different materials specifically wood⁵. In the Ankara example, this circular hole would show that the table support is made of wood. It would not be wrong to say that the reason for choosing circular form rather than other forms is that table top based on a circular hole makes it easier to turn 360 degree⁶.

---

² For other studies of the tables and table supports in Ancient Period see: Richter 1966; Cohon 1984; Anabolu 1987; Anabolu 1991; Stephanidou-Tiveriou 1993; Ajotian 2000; Andrianou 2006a; Phillips 2008; Feuser 2013; Ashour 2013.

³ Anabolu 1987, 293: In his study, Anabolu claims that the table supports are in between 75cm to 90cm when the table supports are not broken or missing. Phillips states that the height of the table supports is 100cm in his study that he examines Aphrodisias case as 23 examples, Phillips 2008, 254. Feuser defends that the height of the table supports changes from 90cm to 120cm in his study based on complete examples (16 examples), Feuser 2013, 33-34.

⁴ Stephanidou-Tiveriou 1993, Pinakas 92; Feuser 2013, 40-41, Taf. 37.1-5; Cuadro Rubio 2015, 116, Fig.11.2.

⁵ Cohon 1984, 5: Pliny, Nat. Hist, 13.29,30.

⁶ Richter also mentioned the turn-table in his study: Richter 1966, 70, fn. 29: "One may also mention here the turning table with a central support depicted on a red-figured skyphos of Paestan fabric in Oxford. A comic actor is represented swinging a girl acrobat on a turn-

The figure embossed as high relief is that of a young man. At the front view, the man is naked except for his left chest and shoulder. He wears a cloak which is held in place over the right shoulder by a circular brooch and covers the back of the figure through the left chest and armpit. The left leg of the figure provides support. The right leg is slightly curved from the knee and withdrawn. The right arm is seen as slightly bent from the elbow. The right hand is shown as rising as if touching to the right leg like an "s profile", holding a bunch of grapes. The left arm is bent 90 degrees from the elbow to the left nipple. Furthermore, the left hand is put under the cloak so the cloak covers the arm down to the wrist. The left hand is used as support below the cloak which is folded to hold a bunch of fruit. The cloak forms a triangle on the front edge under the neck. From the brooch on the right shoulder to the left-hand holding the fruits, the cloak is shown with a fold of thick fabric. There are details of curl as seen in the form of deep flutings in the below part of the cloak which extends to the knees. There is a circular formed tag end detail on the head of the cloak which extends to the knees of the figure on the left side. There is no detail seen on the right side and between the legs of the figure.

The head of the figure is engraved softly towards the left. There are small deformations on the sections of mouth, nose, and eyes of the head. The face of the figure has a smiling expression with dimples on both sides of the lips. Although there are deteriorations to the eyes, the pupils and circular eye iris can be seen. The hair of young male figure is made in the form of a wig; on the sides it extends over the shoulders covering the ears. On the top of the head, the plaited hair continues to the back. The hair braid is plaited and shown with symmetrically triangular lines. The hair details in the wave shape are extended to the shoulder on both the left and right side of the braid with thick curls. The hair falling down from the right side of the head is broken away. Dense marks of drilling between the curls extend over the ears to the shoulders can be seen on both sides. The density of the marks of the drill on the division line which is used to make apparent the separating line between the figure and the bearer also draw attention. The upper side begins from the head level expanding upward to create a cylindrical form; the upper end forms a circular surface. A symbol composed of two elements appears on the front edge of the bearer, created by carefully carving deep

---

table. Though the support of the table is low, and not in the form of a regular table leg, the basic idea is the same as that in a one-legged table."

lines just above the level of the head. The back of the artifact is unadorned, with the bearer shaped without any detail as a straight surface till the plinth.

The tables which are called in the literature “τραπεζα” in Ancient Greek or “*mensa*” in Latin⁷ and used as special furniture in ancient buildings⁸ such as houses, baths, and sanctuaries and temples. In the Greek and Roman period, the tables are made of different materials in different shapes and used fashionably⁹. The table tops used in both types and periods respectively can be found in various forms, including circular, rectangular and semicircular¹⁰. The supports carrying table tops are made with four, three or, as like transverse configured as a whole, two legs under the tables¹¹. It is seen that the head, leg and claws of the animals like lion or griffin are commonly used figures in straight or "s" form in these types of table supports¹². Other than four, three and two legs tables; tables with one leg table was also used commonly in the Roman Imperial Period more than Greek Period¹³. Livy calls these tables as “*monopodia*” in Latin and mentions that the luxury furniture is brought into Italy in the Roman Period¹⁴.

⁷ Richter 1966, 65, 110; for the terminology for the tables and the other furniture in the epigraphic sources also see: Andrianou 2006a, 251; Andrianou 2006b, 571-572.

⁸ See specifically the examples of the marble figured table supports used in houses, bathhouses and fountain buildings Feuser 2013, 12-18; the epigraphic information for the cult objects and tables given as offerings in the Temples and Sacred places see: Andrianou 2006b, 251-252.

⁹ It is known that the tables are made of many materials such as wood, tusk, gold, silver, and marble, Richter, 1966, 65; Andrianou 2006, 251.

¹⁰ Richter 1966, 113; For the examples of marble circular form table tops see: Andrianou 2006, 256, Fig.14-17; In the late Ancient period, it can be seen that other forms of table tops made of marble in different geometries are used on the table supports, see: Nagy 1988.

¹¹ Richter in her study, examines five different types of the table supports with respect to their numbers in the Roman period, different than Greek Period (Richter 1966, 66-72; 110-113); Cohon classifies seven different types of table supports based on their forms in the ancient period: Cohon 1984, 4.

¹² Cohon 1984, No; 1-260; For other published examples of the table supports with animal protoms of head, animal legs and claw ended ones, see: Archeology Museum of İzmir, Anabolu 1987, Res. 1-12; Archeology Museum of Selçuk, Res. 1-8; Also for Ephesos, Yamaç Evleri I and II, Quatember 2006, Abb.1-4.

¹³ Richter 1966, 112.

¹⁴ Livy, 39.6: “...*luxuriae enim peregrinae origo ab exercitu Asiatico inuecta in urbem est. ii primum lectos aeratos, uestem stragulam pretiosam, plagulas et alia textilia, et quae tum magnificentiae suppellectilis habebantur, monopodia et abacos Romam aduexerunt...*” For other narrations about the table in the ancient sources see: Phillips 2008, 204.

¹⁴ Richter 1966, 112 (Roman Tables, Type 4).

When we examine the monopodia examples, it is seen that the content choices for the embossed front edges of the table supports show many varieties. In addition to the religious and mythological figures such as gods, goddess, demigods, heroes or actual figures like a hunter or boxer are also preferred subjects¹⁵. It would not be wrong to compare Ankara example based on the young male figure in the front edge shown in a specific iconography with the examples of “monopodia” i.e. single leg table supports with figures.

It is seen that the bases of the table supports with figures are carved in different types. Most of them are consist of profiles and in rectangular or cylindrical shape with the figure body and upper bearer sections carved together as one part, in the Roman Period¹⁶. With respect to some examples in the archaeology literature, the table supports with only the plinth in the cylindrical and straight form without any profile, similar to Ankara example draw attention¹⁷. It would not be wrong to claim that the base part sits on a second piece based on the presence of the hole on the bottom side in Ankara example¹⁸. Or, the usage of table supports without any base and by the help of this hole fixed in place can be another thought. The ancient depictions of such a usage in ancient reliefs showing table supports with figures, make this thought real (Fig. 5)¹⁹.

---

¹⁵ The first one studied and published with a brief evaluation the examples of monopodia figures in Anatolia is M.U. Anabolu. For these examples and the figures used on the table supports, see: Izmir Archeology Museum; Anabolu, 1987, Pls. 13-19; Ephesus Archaeology Museum; Anabolu 1991, Pls.9-13; 23 samples found in Aphrodisias in which the contents of the figures reflect a wide variety including mainly the figures of god and demigod such as Dionysos, Eros, Pan, and Herakles are evaluated by Phillips, Phillips 2008, Cat. Nr. 1-23. Feuser creates a corpus with a comprehensive study including a total of 176 published and unpublished samples from the Anatolian monopodia in the literature. The main contents of this study can be categorized within five main themes as Dionysus (Feuser 2013, 75ff) Mythology (Feuser 2013, 94ff), Realistic figures (Feuser 2013, 135ff), The Sea: (Feuser 2013, 151ff) and Christianity (Feuser 2013, 161ff). The figures on the table supports founded outside of the Anatolia reflect similarities with the Anatolian samples. For the non-Anatolian examples, see Cohon 1984, 4 (Type VII, Nr. 280-290); Stephanidou-Tiveriou 1993; Ajootian 2000; Ashour 2013.

¹⁶ Feuser classifies these bases according to their shapes and profiles. Feuser 2013, 35-40.

¹⁷ Feuser 2013, Cat. No: 19, 38, 40, 50, 92; Stephanidou-Tiveriou 1993.

¹⁸ For, the bases produced from a different material than the bodies see: Cohon 1984, 6, 16. In the literature, for the examples of the bearer parts of the table supports sit on separately base that produced from a separate part see: Cuadro Rubio 2015, 116, Fig.11.3.

¹⁹ Feuser 2013, Taf.1, 4 (Palmyra Archeological Museum Inv. Nr. 2906/9422/b).

At first glance, it would not be wrong to interpret the naked young male figure wearing the cloak an Ankara example of the "wingless Eros" based on the details like the softness of the body lines related to the iconography of young and children and the specific hair details like the braid band extending from the center of the head to backward. However, the group of fruits in the left hand under the cloak and the bunch of grapes in the right hand show that the identity of the figure is different.

It is possible to construct similarities between the figure in Ankara and the young and naked male figure with the wings and cloak at the table support exhibited today in Museum of Niğde found in Kemerhisar-Tyana in Asia Minor based on the carrying of fruit in a cloak and iconographic features (Fig. 6a-b). The preserved height of the marble made artifact is 90cm²⁰. The head and the right hand of the figure of the young man portrayed as a winged form are broken and lost. Furthermore, the parts of the animal figure above the base of the table support, next to the right side of the figure engraved as standing on his legs are also missing. The body, head and legs are broken and are not found except the four claws of the animal. The figure described as a winged form carries multiple fruits (grapes, pomegranate, fig, and walnut) inside the cloak. Firstly Berges published this and the figure on it as personifications of "Seasons" based on this iconography²¹. Feuser includes the table support found in Tyana to his study about Anatolian table supports with the figure as "Seasons-Eros" based on the winged figure²².

Even though nearly two hundred Anatolian table supports with figures in different contents are examined in Feuser's study, only one more table support example is published similar to the Tyana example which can be related with the personifications of seasons as naked young men or boys with cloaks²³. Depending on the lack of the number of the contents to

---

²⁰ Berges – Nollé 2000, 110, Cat. No: 23, Taf.58; Museum of Niğde Inv. Nr. 1-1-55 (Nr.231).

²¹ Berges – Nollé 2000, 110.

²² Feuser 2013, 230, Cat. Nr.80. Feuser associates this sample with the Dokymeion workshop so that its date is determined as the first half of the 3rd century AD unlike the date given by Berges as the second half of the 2nd century AD; Berkes – Nollé 2000, 110.

²³ Another example for the Anatolian-based personification of seasons in Feuser's study is founded in Sardis. A young male figured (?) holding fruits on his left hand as similar with other examples (?) is drawn on the table support used as reused on a mostly stricken wall. Nevertheless, the details about the figure are not fully understood due to its stricken structure so that Feuser uses this example with 'question remarks' in his original study, see: Feuser 2013, Cat. Nr. 82, Taf. 19.5-6.

compare to the other ones, it would not be wrong to say that the table supports with the figures of the young, naked man with cloak carrying fruits chosen as content are rare.

The other example published in Feuser's study is a marble table support exhibited in Dortmund Museum of Art in Germany (Fig. 7a-b)²⁴. Similar to the artifact found in Tyana, there is a figure of young, naked man with the cloak on the support; it is understood that this artifact came to the museum by purchase. The main difference between them is that the male figure in Dortmund example is in the form of a wingless figure. Although the artifact is less preserved, it can be seen that one edge of the cloak came over the chest, held as a wad by the left hand and in this way, carrying various fruits in the formed area over the chest, under the cloak similar to Tyana.

Like in the Anatolia examples, the limited usage of the figures of a young, naked man with cloak carrying fruit as the content has drawn attention among nearly two hundred examples of Attic origin table supports published by Stephanidou²⁵. In this iconography, an example reached today as preserved and published among Attic examples, shows close resemblance to the Ankara example, as well as similarity to the Niğde and Dortmund examples. This Attic example was found as a result of the excavations in the just south of Attalos Stoa in Athens in 1933 and published for the first time by Shear in the 1930s as a small statue²⁶. Although the artifact was found in

²⁴ Feuser 2013, 231, Cat. Nr. 81: *Museum für Kunst und Kulturgeschichte*, Dortmund-Germany, Inv. Nr. 89/5/94. This table support is also dated at the second half of the 3rd century AD as similar to the sample in Tyana as associated with Dokymeion workshop and Anatolian-based structure by Feuser.

²⁵ Stephanidou-Tiveriou 1993.

²⁶ Stephanidou-Tiveriou 1993, Cat. No: 144. This artifact was founded in 1933 in Agora of Athens, as located on the south of the Stoa of Attalos in the area so called 'iota' and published by Shear in 1933. See: Shear 1933, 308, Pl. XXXVII.2. In this study, the artifact made of high-quality marble is described as 'Attis' by Shear. It is also underlined that it was founded in a dump consisting of other small-scale sculptures (Aphrodite) and sculpture fragments and ceramic and coins. Most of the coins, 25 pieces of the total, are dated between the second half of the 2nd century AD and the first half of the 3rd century AD so that Shear submits to the dating of the sculptures as 2nd century AD and he published this artifact and some others in 1935: See: Shear 1935. In this study, it is stressed that the head of the sculpture is not proportionate with the body measurements. His left hand under his cape holds a set of cones, pomegranates and violets and these fruits and flowers are associated with Attis. This assumption is also supported by the engraving on the downward right hand which seems to indicate an additional object in his hand such as probably a shepherd's crook. Therefore, the sculpture is announced as the sculpture of Attis: Shear 1935, 396-397. Fig.23, 396. Fn.1: "Inv. Nr. 6209-S 344. Found on April 20 and 21, 1933 in Section Iota, 37/B. Pentelic marble. Height with base: 0.875 m.; width:

three pieces, it was complete. The exact height is 87,5cm. The artifact is formed up with three sections such as the cylindrical plinth section at the bottom, the figure section rises upon this section, and as seen rectangular formed the bearer section in which the figure continues over it, supports the figure (Fig. 8a-b). This artifact which is evaluated as a table support in Stephanidou's publication in 1989, and is remarkable for its marble quality and reliable preservation compared to other examples²⁷. There is a figure of a naked young man with a cloak in high relief in the front edge of the bearer part. The left hand is portrayed as holding a bundle of fruit and flowers. The right hand is depicted as dangling below; winding round the right side of the cloak to the wrist and probably holds an object made up from a piece of supplement as understood to nestle in the palm. This supplement piece could not be found. The figure of the young man whose body is naked outside the cloak wears "Phrygian" type of helmet.

Parallel to the Ankara, Dortmund, and Niğde examples, it would not be wrong to think the figure on the table support in Ankara as a version of personification of seasons based on the iconography of the naked youth with a cloak and bunch of fruit held by the left hand winded in the cloak.

However, it is understood that the female figures are chosen instead of male figures in the table supports seen in the Greek World especially in the Archaic and Classic Period²⁸. These females called "*Horai/Horae*", are mentioned foremost in Homer and then in many antique sources²⁹. The three daughters of Themis -the goddess of justice, Zeus's sister- are defined Eunomia (*Good Government*), Dike (*Right*), Eirene (*Peace*) as Horai³⁰ by Hesiod³¹. Later on, the Horai took the meaning of allegoric narration of the segmentation of the year into seasons and in this way the circularity of years

---

0.206 m.; ht. of figure: 0.591 m". This important sculpture, then, is studied by Sfameni and Vermaseren: See: Vermaseren de 1966, 16, Pl. VI.2; Sfameni 1985, 45.

²⁷ Another similar sample can be founded in the study of Stephanidou. Unfortunately, it is divided into three parts, the half of the sculpture, the below of its waist, is broken. See: Stephanidou- Tiveriou 1993, 146. A young male with his frontal stance is used as the main figure and it is associated with Attis. He carries fruits and flowers with his left hand under his breast and there is *lagobolon* on his right hand under the same line with his shoulders. The Phrygian type of helmet is used on his head and the pine branches and cones were preferred on his cylindrical carrier side. The process of repair and reutilization is assumed due to the details of craftsmanship on the artifact: Stephanidou-Tiverio 1993, Pin. 78. 146.

²⁸ Hanfmann 1951, Vol. I, 78-103, Vol. II. Cat. Nr.1-239; Bremmer 2013.

²⁹ Bremmer 2013.

³⁰ Hanfmann 1951, Vol. I. 84-86.

³¹ Hesiod, Theogonia, 901-903.

in people's life world³². It is known that Horai³³ as a cult were worshipped in many centers. After the Classic Period, even after the Hellenistic Period, in the period of the Roman Empire, the importance of Horai worship and how it is reflected daily and religious life show itself through portrayals on many materials³⁴.

It is seen that the belief of seasons came from the Greek world continued, but was transformed radically in the Roman world. In the Roman Period, the seasons are called "*tempora anni/karoi*"³⁵. Contrary to the Greek world, seasons similar to Eros iconography are confronted as in the personification of the figures of in general four youths or young children sometimes winged, sometimes wingless³⁶. The season illustrations which can be followed until the 1st century AD³⁷ were used on many visual materials fashionably throughout the Roman Period, especially after 2nd century AD³⁸.

Similar to Anatolian table supports like those from Ankara, Dortmund, and Niğde, the illustrations of "tempora anni" on the other artifacts in Roman Period are mostly seen on sarcophaguses with figures³⁹. The earliest examples are dated as 2nd century AD⁴⁰; after then the sarcophaguses whose

---

³² Hanfmann 1951, Vol. I. 87-93.

³³ Hanfmann 1951, Vol. I. 86-87.

³⁴ For the 'Horai' in Archaic and Classical Periods, see. Hanfmann 1951, Vol. I. 94-103. For Hellenistic and Roman Imperial Periods, see Hanfmann 1951, Vol. II. Cat. Nr.1-239. As similar with the expression of Hesiodos in the Archaic and Classical Periods, Horai is portrayed as the three daughters of Themis (as an example, see: Hanfmann 1951, Vol. II. Cat. Nr. 4, Fig. 79); however, as starting from Hellenistic Age, it is associated with the cult of Dionysus and described as four sisters symbolizing the seasons (for an example, see Hanfmann 1951, Vol. II. Cat. Nr. 23, Fig.80: Dionysus and four sisters can be founded on an Italian origin marble. Three of them carry respectively: flower, ears of wheat, grape and the fourth one is defined with a head covered. They represent spring, summer, autumn, and winter according to the order behind Dionysus and 'Horai' is identified with the winter here. For this change emerging in the Hellenistic period, see Bremmer 2013, 180, dn. 6-7. Furthermore, a female figure carrying fruits is founded on an Anatolian artifact and this figure was correctly interpreted as the personification of "Seasons-Horai: Feuser 2013, Cat. Nr. 83, Taf. 19,7.

³⁵ Casal 1990, 891-892.

³⁶ Casal 1990; Hanfmann 1951, Vol. I. 215-224.

³⁷ Simon 1967, 15-18; Casal 1990, 899, Nr. 87.

³⁸ Hanfmann 1951, Vol. II, 159-185, Cat. Nr. 263-546; Casal 1990; Boschung 2013.

³⁹ Hanfmann 1951, 3-72; Lawrence 1958; Kranz 1984.

⁴⁰ Hanfmann 1951, 22. Kranz 1984, Cat. Nr.1-2, Taf.1-3.

contents are seasons are commonly used in Italy⁴¹ in the 3rd century⁴² and later 4th century AD⁴³.

Figures of the four season i.e. spring, summer, autumn, and winter, depicted as young men or child figures are visualized in a special iconography in the Hellenistic Period like in the Horai portraits⁴⁴ in Italy based on the objects⁴⁵ carried and differences between their clothes on these sarcophaguses. According to that, iconographies of four seasons are portrayed in these forms: These figures are in the form of the iconographies of young man or child, generally in a frontal stand position and naked and wearing a cloak⁴⁶ or sometimes dressed⁴⁷, sometimes winged⁴⁸, sometimes wingless⁴⁹. If the season is winter, it is depicted as dressed in a short chiton⁵⁰ and trousers⁵¹, headscarf⁵², sometimes put on a Phrygian type of helmet⁵³, illustrated while carrying reed, duck, rabbit in his hand; if the season is summer, naked⁵⁴ or with a cloak⁵⁵, depicted as holding a sickle and ears of wheat⁵⁶; if the season is spring, illustrated as naked⁵⁷ or dressed in a cloak, sometimes carrying flowers in the arms as in the shape of a rolled cloak⁵⁸ or in a basket⁵⁹ (Fig. 9-11). If the season is autumn, portrayed again naked, sometimes with the cloak, carrying the fruits in the arms as in the shape of

---

⁴¹ Hanfmann 1951, 19. The production places of the sarcophaguses with the content of seasons are determined as Italy more than the provinces: Hanfmann 1951, 16-18. Also see: Kranz 1984.

⁴² Hanfmann 1951, 30-48;

⁴³ Hanfmann 1951, 49-72.

⁴⁴ Casal 1990, 914-920.

⁴⁵ Casal 1990, 914-920.

⁴⁶ Kranz 1984, Cat. Nr. 9, Taf. 15.2; Cat. Nr. 16, Taf.16.1-2.

⁴⁷ Kranz 1984, Cat. Nr. 24, Taf.13.1-2.

⁴⁸ Kranz 1984, Cat. Nr.19, Taf.4.1; Cat. Nr. 26, Taf.6.3, 7.1-2; Cat. Nr. 266, Taf. 27.1-2.

⁴⁹ Kranz 1984, Cat. Nr. 12, Taf. 5.3/12.1-2;

⁵⁰ Kranz 1984, Cat. Nr.19, Taf.4.1; Kranz 1984, Cat. Nr. 24, Taf. 13.1-2.

⁵¹ Kranz 1984, Cat. Nr. 26, Taf.6.3, 7.1-2; Cat. Nr. 52, Taf. 29. 1.

⁵² Kranz 1984, Cat. Nr. 11, Taf.5.2; Kranz 1984, Cat. Nr. 12, Taf. 5.3,12.1-2; Kranz 1984, Cat. Nr. 26. Taf. 6.3

⁵³ Kranz 1984, Cat. Nr. 52, Taf. 29. 1; Cat. 64. Taf. 43.2/3; Cat. Nr. 266, Taf. 27.1-2.

⁵⁴ Kranz 1984, Cat. Nr. 19, Taf. 4.1.

⁵⁵ Kranz 1984, Cat. Nr. 9, Taf. 15.2; Cat. Nr. 16, Taf.16.1-2.

⁵⁶ Kranz 1984, Cat. Nr. 12, Taf. 5.3, 12.1.

⁵⁷ Kranz 1984, Cat. Nr. 19, Taf. 4.1.

⁵⁸ Kranz 1984, Cat. Nr. 11, Taf. 5.2.

⁵⁹ Kranz 1984, Cat. Nr. 9, Taf. 15.2; Cat. Nr. 16, Taf. 15.1.

rolled the cloak⁶⁰ or basket⁶¹ and carrying a bunch of grapes in his hand⁶². Under the light of the examples, the resemblance of the figure in Ankara holding the fruits in the cloak by his hand and carrying a bunch of grapes by his right hand compares well with the figures of "Tempora Anni" of Roman Period especially some iconographies of the personifications of the autumn⁶³ (Fig. 12-15).

Another example of this resemblance is the table support found in Athens. Reevaluating the figure on the front edge of the table support, the figure of the young man in a frontal stance indicates alternative identity. Shear for the first time introduces this artifact to the literature as "Attis" statue. Stephanidou and Shear based on the parallelism to this idea, interpret this example as under the group of the table support with "Attis" content⁶⁴. Feuser in his study, states that this example is an interpretation of personification of the seasons by comparing it with Tyana and Dortmund examples⁶⁵. The examples with Phrygian type of helmet among the figures of "tempora anni" are only the personifications of winter. But they hold reed or animals like a duck, rabbit instead of fruits. Besides, it is not in the foreground among almost in all examples, with its nakedness like Athens example. They are generally dressed. The depiction of the winter among the seasons is portrayed with Phrygian type of helmet and naked only on a statue in Pompeii and on a sarcophagus in Italy. But, the figures are depicted with the objects and animals according to the general personification of winter in both examples⁶⁶. Both the naked and Phrygian headed figure in Athens example and carrying flower (violet) in addition to the fruits are contradictory to personifications of "tempora anni" of winter examples. Also, flowers are shown in the spring and the fruits are depicted in the personifications of autumn separate from each other in the illustrations of "tempora anni". The holistic content directly or indirectly related to the Cybele cult, the fertility of the land, depending on the seasons, fruits, flowers

⁶⁰ Kranz 1984, Cat. Nr. 4, Taf.4.3; Cat. Nr. 12, Taf. 5.3/12.2; Cat. Nr. 11, Taf. 11.4; Cat. Nr. 49, Taf. 24.1-3; For the examples outside of Italy also see: Kranz 1984, Cat. Nr. 586, 588, 590, Taf. 122.2-3, 123.1.

⁶¹ Kranz 1984, Cat. Nr. 9, Taf. 15.2; Cat. Nr. 16, Taf. 15.1.

⁶² Kranz 1984, Cat. Nr. 12, Taf. 5.3/12.1-2; Cat. Nr. 19, Taf. 4.1

⁶³ Hanfmann 1951, Cat. Nr. 311, Fig. 21; Cat. Nr. 307, Fig. 123; Kranz. 1984, Cat. Nr. 11, Taf. 5.2; Kranz. 1984, Cat. Nr. 19, Taf. 4.1, Cat. Nr. 12, Cat. Nr. 49, Taf. 24.1-3.

⁶⁴ Stephanidou-Tiveriou 1993, 139-140, Cat no: 144.

⁶⁵ Feuser 2013, 87.

⁶⁶ Kranz 1984, Cat. Nr. 64, Taf. 43; Cahan 1990, 905, Nr. 149.

and the Phrygian origin of the "Attis" cult can be linked⁶⁷ to the cycle of the seasons and also to the Italian origin "tempora anni" cult associated with the seasons are reflected the figure of the table support in Athens in a syncretic way. For this purpose, it would not be wrong to express that a special design is used for the table support and it would be named as "Attis-Tempora Anni"⁶⁸. The depictions of Attis, Cybele and the personifications of "Tempora-Anni"⁶⁹ together at the same scene⁷⁰ (Fig. 16) show that the relations between Attis and Tempora Anni and the syncretic narration in the Athens case is not a coincidence.

As with the table support in Athens, some special details on the figured and bearer sections of the table support in Ankara show that the young male figure has another identity other than "Tempora Anni". A symbol made with clean-cut craftsmanship on the frontal edge, in the section of the above ending of the cylindrical bearer section from the level of the end of the head draws attention (Fig. 17). The symbol consists of two parts. The first part is a symbol in the form of "s" which begins just above the head of the figure towards the top of the carrier, extends symmetrically and curled in both sides, right and left, like a pair of horns. The second part is placed in the center of this symbol and extends downward like a mirror. This part is a smooth sphere symbol which has a handle ended in a straight tail. This symbol which has never been used in the personifications of seasons or on the table has to signify that the figure in Ankara has another identity apart from "Tempora Anni" like the example of "Attis- Tempora Anni" in Athens. When we carefully examine this symbol, it relates to an important religion in the Ancient Mediterranean World and a special crown connected with this belief. This crown which is seen in many illustrations⁷¹ of foremost Isis; in

---

⁶⁷ For the similar views, discussions, and for the transmission of the ancient sources see: Sfameni 1985, 43-49; Alvar Ezquerro – Gordon 2008, 63-73; Lancellotti 2002, 84-91; Roller 1999, 237-258. This relation is particularly mentioned in some Attis illustrations. For example, see: Vermaseren 1966, 16, Pl. VI.1; 27-30, Pl.XVII; 35-37, XXI.3; 52, XXXIII.2.

⁶⁸ The flower which the figure holds among the fruits under the cloak has another special meaning for the cult of Attis other than seasonal recycle and the fertility. If we assume that this flower is violet, sculptor must use the violet that symbolizes the mythos of death of Attis, among the fruits to mention the special identity of the figure (For the interpretation of the relation with the violet of the mythos see: Lancellotti 2002, 89-90; Alvar Ezquerro – Gordon 2008, 67, 70).

⁶⁹ Vermaseren 1966, 16, Pl. VI.1; 35-37, XXI.3; 52, XXXIII.2.

⁷⁰ Vermaseren 1966, 27-30, Pl.XVII.

⁷¹ For the examples of this kind of crowns of Isis used see: Tinh 1990, No: 15b, 30d, 43, 88, 118, 174, 197, 311, 333, 354.

many other Ancient Egyptian Cults of the Greek and Roman Period it is called a "*basileion*" consisting of a pair of horns and a sun disc and in addition to these, sometimes a pair of wheat ears and feather are used with them⁷². Apuleius lived in 2nd century AD, described the crown in a similar way and likened the sun disc to a mirror in his narration about Egyptian Cults⁷³. Based on these examples, it would not be wrong to link two-part symbol relieved over the head of the figure in Ankara example with initially Isis and then the special crown also used by Harpocrates⁷⁴ (Fig. 18-21). The presence of the examples in which only horns and a circular disc in the middle are used and the ears of wheat and feather are not used among the crowns⁷⁵ in this form indicates that the symbol in Ankara example is a schematic version of this crown.

Other examples which can relate the iconographies of Egyptian Cults and "Tempora Anni" cults show similar narration techniques as seen in the Ankara. The first one of these examples is a terracotta statuette carrying clusters of fruits under the cloak of Harpocrates, which we encounter with the iconography of Eros because of its wings⁷⁶. The act of carrying fruits which we can link with the personifications of autumn related with "Tempora Anni" cult is combined with iconographies of Eros and Harpocrates in this figure. In this example, while Harpocrates is depicted as taking away his right hand and finger to his mouth; holding the fruits rolled under his cloak by his left hand; the fruits are illustrated as if falling to the ground as a special act of moment (Fig. 22). The second example is a pair of marble altar that was kept in Odesalchi Palace in Rome once used as a museum and today preserved in British Museum in England⁷⁷. The reliefs on three faces of both of the altars dated to the end of 2nd century AD, to the beginning of 3rd century AD, and are chosen among initially Anubis, Apis, Harpocrates and then among the contents of Ancient Egyptian Cults. However, there are personifications of the seasons on the fourth face of both altars and the season of spring is depicted with flowers and the season of the

⁷² Tinh 1990, 764.

⁷³ Apuleius, Met. XI, 3.4: "...her head was crowned with a complex garland of interwoven flowers of every kind. At the center, over her brow, a flat disc like a mirror or rather a moon-symbol shone with brilliant light..."

⁷⁴ Kleiner 1942, 245-246, Taf. 46b; Tinh – Jaeger – Poulin 1988, No:17.

⁷⁵ Tinh 1990, 773, No:174; Invernizzi 2009, 299. No: 9-10 (Isis-Hathor).

⁷⁶ Besques 1963, 56, Cat. Nr. 805, Pl.68f.

⁷⁷ Bartoli 1752, 99-122, Tabula: XLII – LIII; Hanfmann 1951, Vol. II. 162, Cat. Nr. 309, Fig.125-126.

summer depicted with ears of wheat and also the representations of the seasons are illustrated with their own iconographies (Fig. 23-24). Depending on the "Tempora Anni" illustrations, as it is understood that there are actually two pairs of these altars, the other has not been preserved till today. Nonetheless, a catalog of the museum from the 18th century records that the personification of the season of winter is portrayed with reeds on a face of the third altar now lost⁷⁸.

Conclusion:

Like in the example of "Attis-Tempora Anni" in Athens, when we delve into the left hand and fruits carried in the cloak of the young male figure of the Ankara example, one more contradictory detail appears contradicting the usual association of the fruits carried only in the personifications of autumn in "tempora anni" depictions. When we closely look at it, there are pomegranate, fig, walnut, and pine cone in the fruits and there is a bunch of grapes in the right hand. All of them are autumn fruits and related with the personification of autumn. However, it is seen that the ears of wheat which are only used in the personifications of "summer" are also illustrated with the fruits carried in the cloak in the Ankara example. A pair of wheat ears is depicted with a frontal perspective as to put it visually more forward than others next to the cloak which veils the left shoulder of the figure (Fig. 25-26). This form of depiction reminds us of the illustration of the violet that is related to Attis and "spring" with the fruits of the personification of autumn in the example of the table support of "Attis-Tempora Anni" which we encountered in the form syncretized of a double identity. The ear of wheat is related with the personifications of "summer" and fruits are related with the personifications of autumn in the illustrations of Tempora anni. Therefore, the recycle of the seasons and the fertility of the seasons are wanted to symbolize on the table support in the Ankara example as in the example of Athens. In order to do that, "tempora anni" is illustrated as a whole instead of one season such autumn or summer. When we think that Isis is remembered as "the mother of the seasons"⁷⁹ or "fertility of the land"⁸⁰, it would not be wrong to state these features are identified with her son Harpocrates. Based on the relation constructed with the examples, the young male figure of the iconography of "Tempora Anni" carrying pomegranate,

---

⁷⁸ Bartoli 1752, 121-122, Tabula: LII.

⁷⁹ Apuleius, Met.XI, 7.4.

⁸⁰ Apuleius, Met.XI, 2.1.

walnut, fig, pine cone, and ears of wheat with the cloak on the table support in Ankara can be called as the figure of "Harpocrates-Tempora Anni" like syncretically illustrated relation of Kybele-Attis and Tempora Anni on the example of Athens.

The figure in the Museum of Ankara Anatolia Civilizations which has the iconography of "Harpocrates-Tempora Anni" narrated via the example of monopodia in a syncretic way is distinguished from nearly 500 marble monopodia examples with the figures previously published because of its identity. Furthermore, when we compare it with the illustrated examples of personifications of seasons in Asia Minor and Athens, it comes forward among other examples with its preservation and the quality of craftsmanship. Even though it is possible to find a resemblance between this example and the figure we call the "Attis-Tempora Anni" in Athens. The example of Athens has been dated to 3rd century AD. Despite of the common syncretic language between them, the stylistic details of this example indicate a date for the Ankara example prior to the example of Athens.

It is understood that Dokymeion had the highest number of production for Anatolian-origin monopodia examples in Asia Minor and it is also assumed to be in production beginning from the 1st century AD to mid of 3rd century AD like the production of the sarcophagus⁸¹. Although the figures of both Dortmund and Niğde are accepted as the productions of the workshop of Dokymeion, it can be seen that one edge of the cloak came over their chest, held as a wad by their left hand and in this position, carrying various fruits in the formed area over the chest with a different typology than Ankara example. Also it is hard to construct a similarity on the stylistically features between Ankara example and the examples of Dortmund and Niğde dated as at the beginning of the 3rd century AD. There are few examples of the young male figure with holding fruits also seen on the sarcophagus in Asia Minor related to the workshop of Dokymeion have been dated at the second half of the 2nd century AD⁸². Also as the table supports of Dortmund and Niğde, any similarities have not been seen between them and the

⁸¹ Feuser 2013, 54-60, 74.

⁸² Sagalassos (150-200 AD): Köse 2005, S.24, Abb. 369-370; 100, 107-108 (see for the workshop of the sarcophagus and the local details), fn. 897 (see for the similar examples, Side D (180 AD): Wiegartz 1965, 126ff, 171: it was compared with the example by Wiegartz: Wiegartz 1965, Taf. 19h, Type K2, Rom D). Two examples from Asia Minor are important to show that the usage of the young male figure in the iconography of the Tempora Anni could use alone for showing the fertility without the other personifications of the seasons.

example of Ankara both typologically and stylistically. Although it could be estimated that the example of Ankara is not related to the workshop of Dokymeion, it is difficult to give a certain decision about the workshop of the table support of Ankara without marble analysis.

As it is known from other monopodia examples, the making of the profiled basis section from a different material (or its absence) is suggested as a *terminus post quem* of the first half of the 2nd century AD⁸³. The dance drill, traces especially on the hair and the whole, and the illustration of eye irises are some details of the techniques which allow us to evaluate this artifact as dating to the 2nd century AD⁸⁴. The body and the face and the hair stylistic details of the male figure of the Ankara example are seen on the details of the figures of a sarcophagus with "Tempora Anni" content dated between the years of 118-168 AD⁸⁵. Finally, the table support of Ankara with "Harpocrates-Tempora Anni" figure should be dated to the mid-2nd century AD based on all these evaluations stylistically and typologically.

When we think based on content choice, the figure of "Harpocrates-Tempora Anni" is unique for the table supports, the certain decision about the origin of the artifact and manufacturer is much harder. Today, the certain find spot is not known. When it is accepted that the artifact has a relation with the Galatia Region, the presence of the cults particularly Harpocrates, and Isis, Serapis in the cities of Pessinus and Ancyra becomes an important factor. In this respect, especially the presence of Egyptian Cults in Galatia Region⁸⁶ that gained importance specifically the 2nd century AD, the chosen content of the figure of "Harpocrates-Tempora Anni" with its syncretic expression show parallelism between each other⁸⁷.

---

⁸³ Feuser 2013, 39, 188; Also see for the bases of table supports which are made from another piece of marble: Phillips 2008, 258.

⁸⁴ Phillips 2008, 258.

⁸⁵ Toynbee 1937, 225-226, Pl.52.1; Casal 1990, 892, Nr:3.

⁸⁶ For inscriptions see: Mitchell – French 2012, 387, Nr: 197 (Isis, 2nd Century AD); Nr: 199 (Serapis and the others, AD 177); for coins see: Arslan 1992, 66, Nr. 36 (Harpocrates); Arslan 2004; Also for the cults and the epithets see: Dunand 1973, 117-118.

⁸⁷ Another table support was found in 1948 in Küçük Hamam, Ankara which has a figure of hunter is dated as the 2nd century AD, Kadioğlu – Görkay – Mitchell 2018², 197, Fig.117-118. Feuser dated this table support as AD 250 and related also with the workshop of Dokymeion. Feuser 2013, 230, Cat. Nr. 279. Even though this table support is found in Ancyra, it is hard to construct a relation between this table support and the table support with the content of "Harpocrates-Tempora Anni" stylistically and typographically. For this reason, the second table support in Ankara is out of concern of this study.

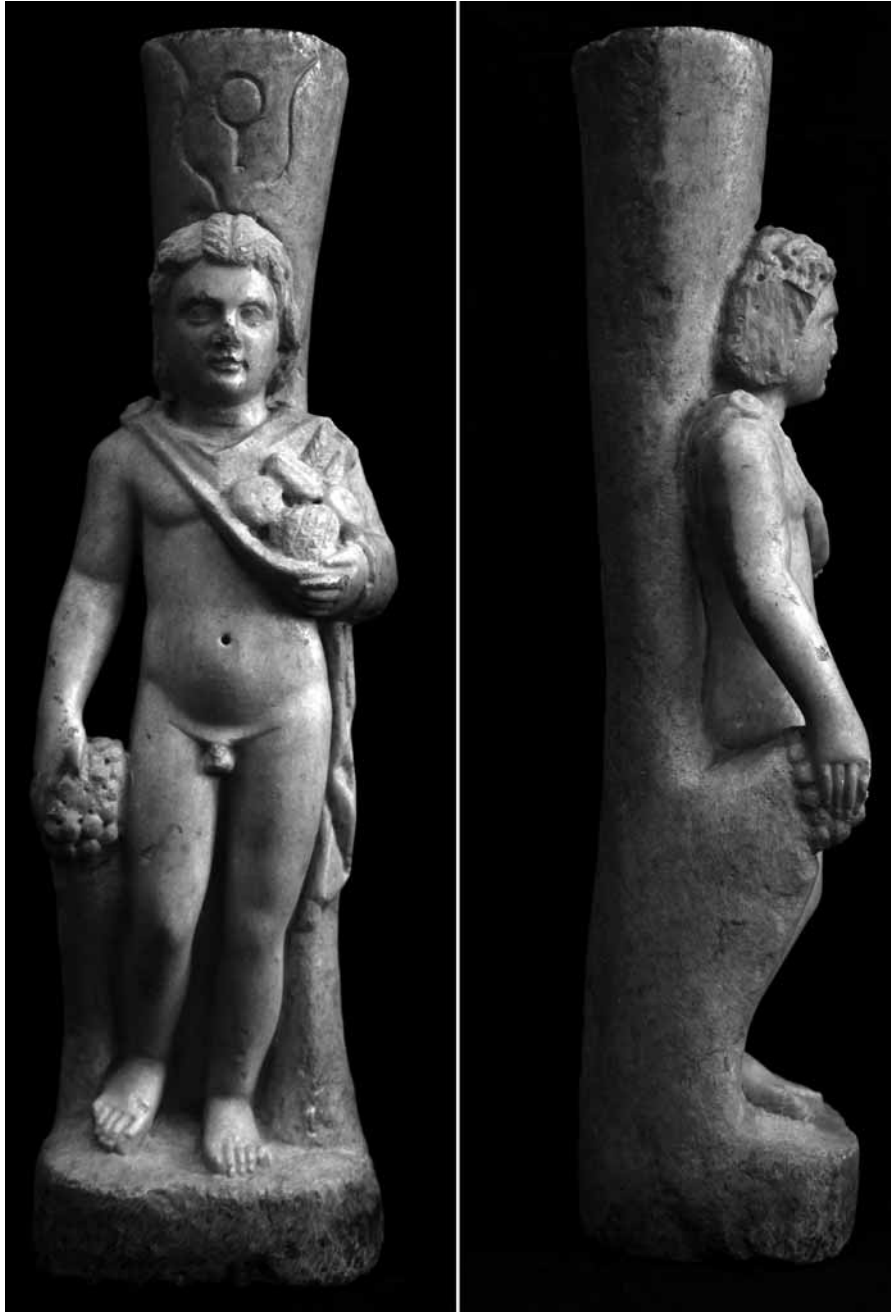
BIBLIOGRAPHY

- Ajootian, A., "A Roman Table Support at Ancient Corinth", *Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 69, 2000, s. 487-507.
- Alvar Ezquerro, J., - Gordon, R. L., *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation And Ethics in The Cults Of Cybele, Isis And Mithras*. Leiden/Boston 2008.
- Anadolu, M. U., "İzmir Arkeoloji Müzesi'ndeki Taştan Yapılmış Masa Ayakları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1987, s. 293-301.
- _____, "Efes Müzesi'nde Bulunan Masa Ayakları", *Türk Arkeoloji Dergisi* 29, 1991, s. 71-84.
- Andrianou, D., "Chairs, Beds and Tables: Evidence for Furnished Interiors in Hellenistic Greece," *Hesperia* 75.2, 2006a, s. 219-266.
- _____, "Late Classical and Hellenistic Furniture and Furnishings in the Epigraphical Record," *Hesperia*: Vol.75.4, 2006b, s. 561-584.
- Arslan, M., "Çankırıkapı Kazısında Bulunmuş Olan şehir Sikkeleri ışığında Ankara'nın önemi. The Importance of Ankara in the Light of the City Coins Unearthed At the Çankırıkapı Excavations," *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yılı Konferansları*, Sayı 1 Ankara 1992, s. 35-87.
- _____, *Galatya Krallığı ve Roma Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri =: The Coins of Galatian Kingdom and the Roman Coinage of Ancyra in Galatia*, Ankara 2004.
- Ashour, S., "A Table-leg decorated with a Statue of Boxer in Cairo". *Bulletin du l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, vol. 113, 2013, s. 33-50.
- Bartoli, P. S., *Museum Odsalchum Thesaurus Antiquarum Gemmarum. Tomus Secundus*. Romæ 1752.
- Berges D., - Nolle, J., *Tyana. Archäologisch-Historische Untersuchungen Zum Südwestlichen Kappadokien, IK 55 Bonn* 2000.
- Besques, S., *Catalogue Raisoné Des Figurines Et Reliefs En Terre-cuite Grecs Et Romains 2. Myrina: Musée Du Louvre Et Collections Des Universités De France; Texte Et Planches*. Paris 1963.
- Bielefeld, D., *Die Stadtrömischen Erosen-Sarkophage*. Band. 5:2,2. Berlin 1997.
- Boschung, D., "Tempora Anni: Personifikationen Der Jahreszeiten In Der Römischen Antike," in: Th. Greub (ed.), *Das Bild der Jahreszeiten im Wandel der Kulturen und Zeiten*, Munich, 2013, s. 179-200.

- Bremmer, J. N., "The Birth of the Personified Seasons (Horai) in Archaic and Classical Greece" in: Th. Greub (ed.), *Das Bild der Jahreszeiten im Wandel der Kulturen und Zeiten*, Munich, 2013, s. 161-178.
- Casal, L. A., "Kairoi/Tempora Anni," in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, Vol. V Zurich 1990, s. 891-920.
- Cohon, R. H., *Greek and Roman Stone Table Supports with Decorative Reliefs*, New York University 1984 (Phd. Diss.)
- Cuadro Rubio, F., "Capitula XI. El Mobiliario doméstico en marmol en de la Hispania romana y la importancia de Pompeya para su comprehension," in: M. Calderón Sánchez, S. España-Chamorro, R. Montoya González (Eds.), *Estudios Arqueológicos del Área Vesubiana I Archaeological Studies of the Vesuvian Area I, BAR International Series 2701* Oxford 2015, s. 113-121.
- Feuser, S., *Monopodia - Figürliche Tischfüsse aus Kleinasien: ein Beitrag zum Ausstattungsluxus der Römischen Kaiserzeit, BYZAS 17* İstanbul 2013.
- Greub, Th., *Das Bild Der Jahreszeiten Im Wandel Der Kulturen Und Zeiten*, München, 2013.
- Hanfmann, G. M. A., *The Season Sarcophagus in Dumbarton Oaks*, Cambridge 1951.
- Invernizzi, A., "Isis-Iside in Seleucia al Tigri," in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) Supplement*, Zurich 2009, s.299-300.
- Kadioğlu M., –Görkay K., –Mitchell S., *Roma Dönemi'nde Ankyra*. İstanbul, Sec. Ed. 2018.
- Kleiner, G., *Tanagrafiguren: Untersuchungen Zur Hellenistischen Kunst Und Geschichte*, Berlin 1942.
- Köse, V., *Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit*, Turnhout 2005.
- Kranz, P., *Jahreszeiten-Sarkophage: Entwicklung und Ikonographie des Motivs der vier Jahreszeiten auf Kaiserzeitlichen Sarkophagen und Sarkophagdeckeln.*, Berlin 1984.
- Lancellotti, M. G., *Attis: Between Myth and History; King, Priest and God*, Leiden Boston 2002.
- Lawrence, M., "Season Sarcophagi of Architectural Type," *American Journal of Archaeology*, Vol. 62.3, 1958, s. 273-295.

- Mitchell, S., –French, D., *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*, München 2012.
- Nagy, M., “Über einen Monopodiumtyp. Versuch zur Umwertung der sogenannten pannonischen frühchristlichen Reliquienaltäre”, *Folia Archaeologica*, 39, 1988, s. 135-157.
- Phillips, L. K., “Figural table supports: aspects of the archaeology of dining in the Roman world,” in: C. Ratté, and R.R.R. Smith (eds.), *Aphrodisias Papers 4: New Research on the City and its Monuments, Portsmouth, RI: Journal of Roman Archaeology Supplement 70* London 2008, s. 253-283.
- Quatember, U., “Tischstützen aus dem Hanghaus 2 in Ephesos. Überlegungen zur Herstellung von römischem Marmormobiliar”, *Römische Historische Mitteilungen* 48, 2006, s. 103-118.
- Richter, G., *Furniture of the Greeks and Etruscans and Romans*, London 1966.
- Roller, L. E., *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*. Berkeley 1999.
- Sfameni G. G., –Vermaseren M. J., *Soteriology and Mystic Aspects in the Cult of Cybele and Attis*, Leiden 1985.
- Shear, T. L., “The Current Excavations in the Athenian Agora,” *American Journal of Archaeology* Vol. 37, 1933, s. 305-312.
- _____, “Sculpture Found in 1933”, *Hesperia* IV, 1935, s. 371-420.
- Simon, E., *Der Vier Jahreszeiten Altar im Würzburg*. Stuttgart 1967.
- Stephanidou-Tiveriou, T., *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση: η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993.
- Tinh, T. T., – Jaeger, B., –Poulin, S., “Harpokrates,” in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)* Vol. IV/1-2 Zurich 1988, s. 415-445.
- Tinh, T. T., “Isis,” in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, Vol. V. Zurich 1990, s. 761-796.
- Toynbee, J. M. C., *The Hadrianic School: A Chapter in the History of Greek Art*, Cambridge 1934.
- Vermaseren, M. J., *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*, Leiden 1966.
- Wiegartz, H., *Kleinasiatische Säulensarkophage: Untersuchungen Zum Sarkophagtypus Und Zu Den Figürlichen Darstellungen*. Berlin 1965.
- Witt, R. E., *Isis in The Graeco-Roman World*, London 1971.

Figure 1a-b: Front and side view (© G. Kökdemir).

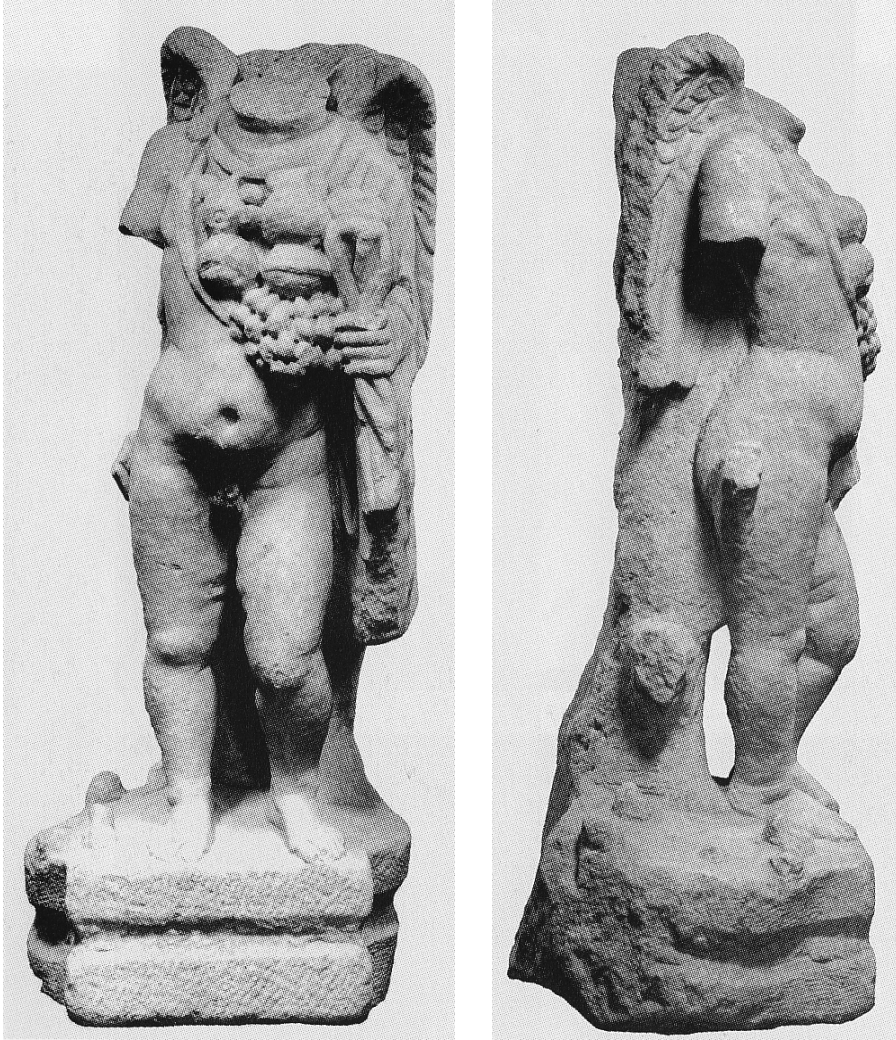
Figure 2a-b: Back and side view (© G. Kökdemir).

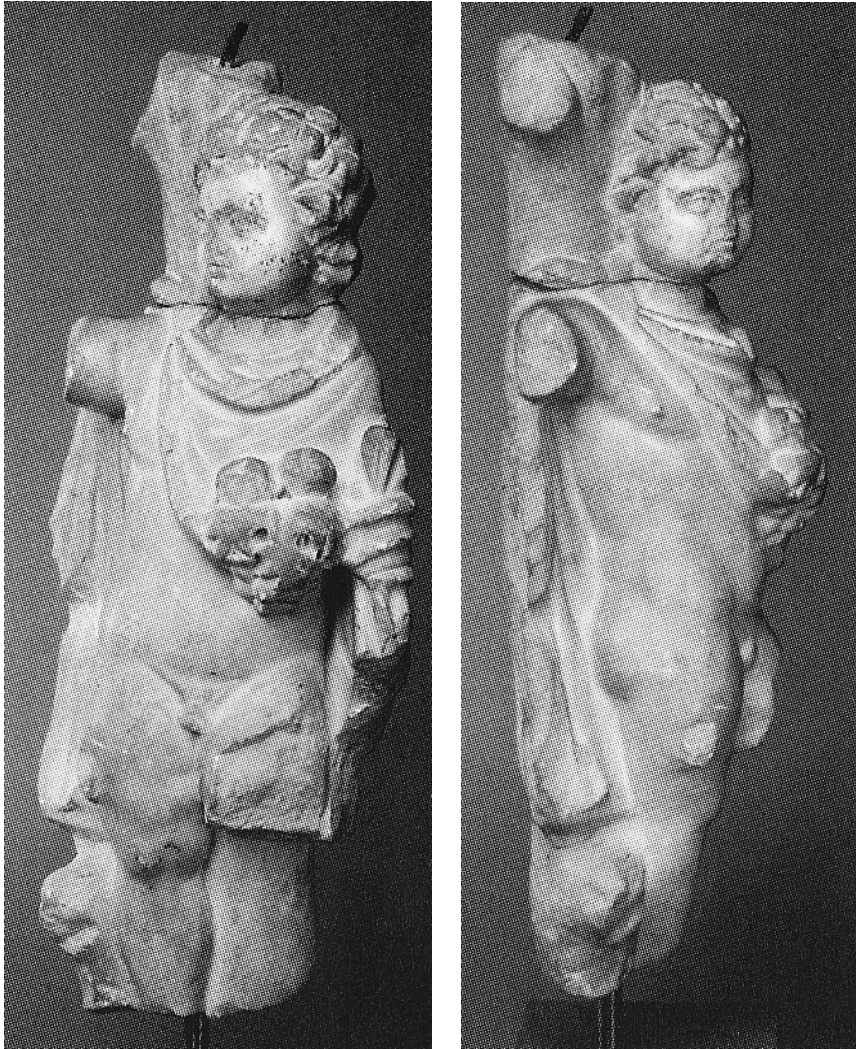
Figure 3-4: Top surface of the bearer and hole; Bottom surface of plinth and hole (© G. Kökdemir).

Figure 5: An example for the monopodia with Plinth, from the Museum of Palmyra (Feuser 2013, Taf.1,4).

Figure 6a-b: Monopodia of Tyana, Niğde (Feuser 2013, Taf.19,1-2).

Figure 7a-b: Monopodia of Dortmund (Feuser 2013, Taf.19,3-4).

Figure 8a-b: Monopodia of Athens (Stephanidou-Tiverio 1993, Pin. 77. 144).

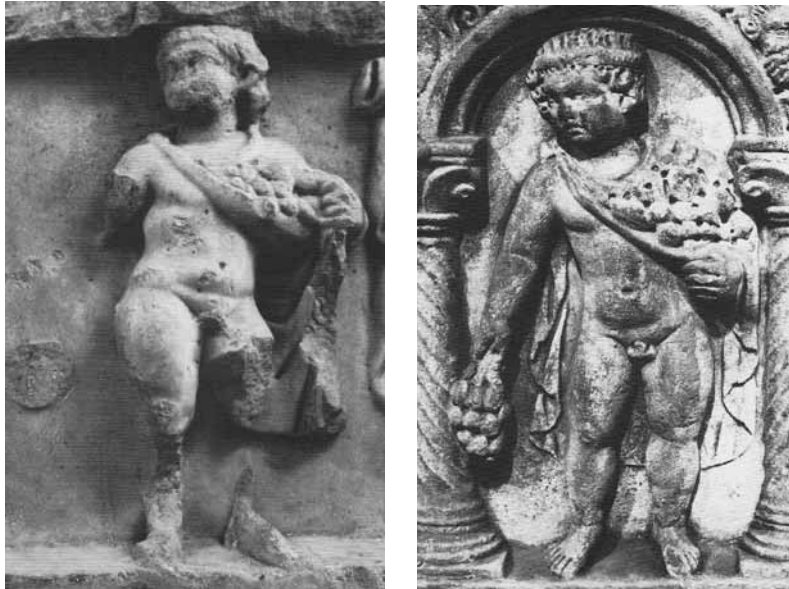
Figure 9: Season Sarcophagus, The personifications of the Seasons (Kranz 1984, Taf.15.2)

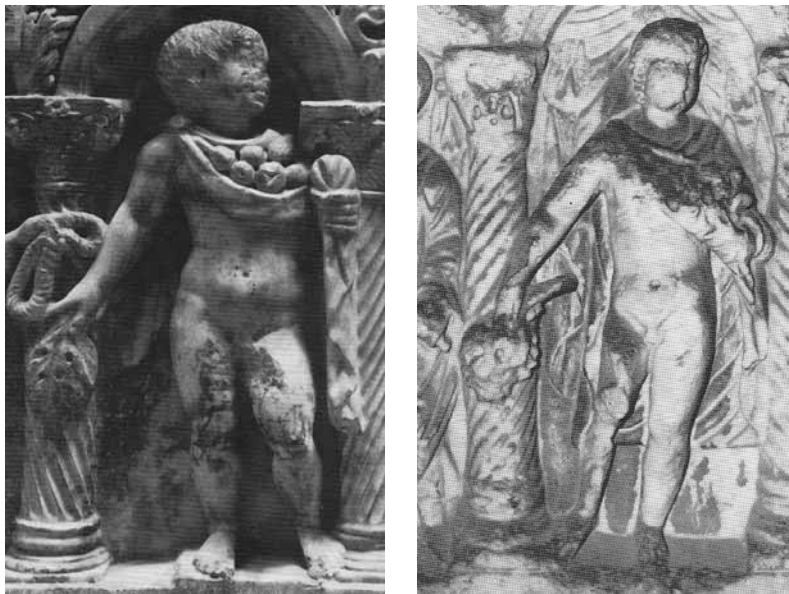
Figure 10: Season Sarcophagus, The personifications of the Seasons (Kranz 1984, Taf.124.2)

Figure 11: Season Sarcophagus, The personifications of the Seasons (Kranz 1984, Taf.5.3)

Figure 12-13 Season Sarcophagus, The personifications of the Autumn (Kranz 1984, Taf.12.2-Left), Taf.123.1-Right).

Figure 14-15: Season Sarcophagus, The personifications of the Autumn (Kranz 1984, Taf.11.4-Left), Taf.127.2-Right).

Figure 16: Attis and Cybele in the chariot. Below of the scene, the personifications of Tempora Anni with their general iconographies (Vermaseren 1966, Pl.XVII).

Figure 17: Symbol on the surface of the bearer (© G. Kökdemir).

Figure 18-19: Isiac Crowns (Invernizzi 2009, 299. No: 9-10).

Figure 20: Isis and Harpocrates, Isis wears Isiac Crown (Tinh 1990, No:174).

Figure 21-22: Harpocrates with Isiac crown (left: Kleiner 1942, Taf.46b)
Harpocrates with the fruits (Besques 1963, Pl.68f).

Figure 23-24: A pair of altar, depicting the Egyptian figures and the personifications of the summer and spring (Hanfmann 1951, Vol. II, Fig. 125-126).

Figure 25-26: A pair of wheat ears with fruits (© G. Kökdemir)

BİR SARAYLI HANIM SULTAN: HURREM

A ROYAL HANIM SULTAN: HURREM

Doğan GÜN*

Makale Bilgisi

Başvuru : 25 Eylül 2018

Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : September 25, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

Araştırmacılar günümüze kadar Hurrem'in mirasını tanımlamak için uğraşmalarına rağmen, onun büyük oranda Avrupa muhayyilesinin bir ürünü olduğunu çoğu zaman göz ardı etmektedirler. Onun hakkında bildiklerimizin çoğu, o döneme ait birtakım ikinci el izahlara ve çok sayıda uzman veya amatör tarihçinin, oyun yazarının ve hatta Hurrem ile ilgili Batı algısını şekillendirmiş olan diğer yazarların yeniden ürettikleri tasavvurlarına dayalıdır. Bu çalışmada, genel anlatılardan ziyade elimizdeki veriler ışığında; Hurrem Sultan henüz valide sultan olamadan, daha sıradan bir harem kadını iken, birçok mülke nasıl sahip olduğu konusu irdelenmiş ve çok sayıda hayır tesisi inşa ettirmesine yol açan etmenler üzerinde durularak, onun aslında anlatıldığı aksine fethan olmadığı, inançlı bir hayırsever ve tutkulu bir âşık olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Hurrem, Kanunî, Roxolana, Âşık, Hayırsever, Hanım Sultan.*

Abstract

Although the researchers try to understand the heritage of Hurrem until today, they neglect most of the time the fact that she was mostly a product of the European culture. Most of the information about her is based on some secondary explanations belonging to that period, and many amateur and expert historians' and play writers' and even many other writers' pictures reproduced in that era. Some of the writers formed the perception of Hurrem in the west. This study examines how Hurrem Sultan

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tarihcidogangun@gmail.com

became the owner of the many estates before she became the Valide Sultan, as she was an ordinary woman in the Harem and the reasons leading her to produce many charity Works. The article is based on the present evidence instead of general accounts. The article also stresses that instead of what is told of her she was not an enticing woman but she was a believer and charity lover, and passionate lover.

Keywords: *Hurrem, Soulainan the lawgiver, Roxolana, Lover, Charitable, Hanım Sultan.*

Giriş: Osmanlı Saray Kadınlarına Kısa Bir Bakış

Yakın zamana kadar Osmanlı saray kadınları, haklarında olumsuz yargılar oluşturan kimi yazarlardan çok çekmişti. Bu dönemde kadını şeytanlaştıran genel yaklaşımdan, saray kadınları da nasibini almıştı. Onlara göre sultanın haremünde yaşayan kadınlar, imparatorluğun çöküşüne yol açan birçok etmen arasında sayılıyordu. Osmanlı yazarları padişah ailesi kadınlarından, aslında herhangi bir kadından söz ederken bile genellikle oldukça ihtiyatlı davranırlardı. Fakat dönemin politik düşünürlerinin birçoğu, kadınların nüfuzunu, imparatorluğun karşı karşıya olduğu çeşitli ekonomik, askeri ve politik sorunların baş nedenlerinden biri olarak görüyordu. 1599'da Şeyhülislam Sunullah Efendi, hükümetteki suistimalleri sayıp döken bir halk duyurusuna, kadınların hükümet üzerindeki nüfuzunu katacak kadar cesur davranmıştı. Hasan Kafi el-Aksari, 16. yüzyılın sonlarına doğru yazdığı bir reform risalesinde, ilkeli ve etkili hükümet biçimi olarak gördüğü kadının dışlandığı eski düzene geri dönülmesini teşvik ediyordu. Ona göre, "kadınlara itibar edilmesi ve tavsiyelerinin dinlenmesi" son zamanlarda hükümette görülen zararlı eğilimlerin önde gelenlerinden biri olarak sayılıyordu.¹ Meydana gelen dönüşümler, bu derece basit bir yükseliş ve çöküş modeliyle açıklanamayacak kadar karmaşıktır. Osmanlı kadınlarını tanımak ve Osmanlı tarihinde ne tür etkileri olduğunu anlamak için arşivleri dikkatle inceleyip, irdeledikçe; bulunanlar hep Osmanlı kadınlarının lehinedir. Onların toplumsal yerlerini, bir anlamda Osmanlı Devlet anlayışında ulaştıkları değer ve işlevler gösteriyor.

Saraylı kadınlar, tıpkı imparatorluk ailesi mensubu erkekleri gibi siyasetle uğraşmış; maiyetleriyle padişah gibi hareket etmiş, diplomatik

¹ Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, (Çev. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5.basım, İstanbul 2010, s. 249.

yazışmaları yürütmüş, imparatorluğun farklı köşelerine sık sık ziyaretlerde bulunarak, iktidarlarına destek olmuşlardır.² Mesela, I. Murat'ın kızı Nefize Sultan, Osmanlı ve Karaman orduları arasında aracılık yapmıştır. II. Bayezit'in kız kardeşinin, Memlûk Sultanı Kansu'ya gönderilen heyette yer aldığı görülmüştür. Hurrem Sultan ve kızı Mihrimah, Polonya Kralı ile mektuplaşmış ve daha sonra haremde önde gelen diğer kadınları, devlet işlerinde söz sahibi olmuşlardır.³

Osmanlı seçkin sınıfının kadınları, “hayır işi” olarak kütüphane,⁴ külliye, medrese,⁵ şifahane, türbe, çeşme, cami, han, imaret ve hisarlar yaptırarak Osmanlı mimarisine şevkle hamilik etmişler ve bu yolla isimlerini yaşatmışlardır. Padişahlar ise valideleri, kadınları, kızları ve kız kardeşlerinin yaptırdığı eserlerin bekası için ferman ve temliknameler çıkararak vakıfların ve kişilerin hukukunun korunmasını sağlamışlardır. Saray kadınlarına verilen temliknameler içinde baş sırayı Esmâ Sultan alır. Daha sonra dikkat çekici isimler olarak Hurrem ve Emetullah Gülnuş Sultan gelmektedir.⁶ Hayatlarına ilişkin bilgi edinebildiğimiz bu kadınlar, yapıp ettikleriyle geçmişten bugüne ulaşarak, zihnimizde bir algı oluşmasına katkıda bulunuyorlar.

Bireysel hayır işlerinin Osmanlı uygarlığının yaşayıp gelişmesinde, hayati bir rolünün olduğu herkesçe malumdur. Yoksullar için yapılan kurumlar -imaretler, hanlar, vb.- huzursuz kitlelerin oluşturduğu kent yoksulları sorununu hafifletiyordu. 16. ve 17. yüzyıllarda hanedan kadınlarına ihsan edilen muazzam servetin hayır işlerinde kullanılma olanaklarının genişletilmesi, yönetici elit kadınların servetlerini ahali yararına kullanmaya teşvik niyeti de taşımaktaydı. Hanedan ailesi kadınlarının hayır işleri için vakıflar kurması ve kişisel hayır işleri yapması sadece onların kendi

---

² Lucienne Thys -Şenocak, “Bir Osmanlı Padişahı”, (Çev. Emin Dağistanlı), İstanbul, *ntv Tarih*, sayı 4, Mayıs 2009, s.45.

³ Meral Altındal, *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994, s.5-50.

⁴ Açtıkları kütüphaneye adlarını veren kadınlar: Nurbanu Sultan Kütüphanesi 1582, İsmihan Sultan Kütüphanesi 1582, Turhan Sultan Kütüphanesi 1664, Gülnuş Sultan Kütüphanesi ve diğerleri, daha geniş bilgi için bkz., Ayten Şan, “Osmanlı Döneminde İstanbul’da Kadınların Kurduğu Kütüphaneler”, *İstanbul Kadın Kadın İstanbul Proje Kitabı Seçki*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.175.

⁵ Birçok medrese, kurucuları olan kadınların adlarını taşır: Ayşe Sultan Medresesi 1705, Fatma Sultan Medresesi 1706, Daye Hatun Medresesi 1726, Kadızade Hacı Hatun Medresesi ve diğerleri için bkz. Güldal Okuducu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s. 51.

⁶ Altındal, *a.g.e.*, s.51.

inançlarına bağlılık ve eli açıklıklarını değil tüm hanedanın benzer bir görüntüye sahip olduğunu herkese duyurmaya da yarıyordu.⁷

Kadın hayırseverler, kamu yararına üstlendikleri hasenatlarda, erkek emsalleri kadar cömert davranmışlardır. İşte bu yüzden söz konusu büyüleyici kadınların geçmişlerine, daha yakından ve daha önyargısız bakmamız gerekir.

Kanunî'nin baş hasekisi Hurrem Sultan, bu saray hanımlarının önde gelenleri arasındadır. Hurrem, dünyevî bakımdan hiç ihtiyacı olmadığı halde, insanlığa ve topluma hizmet etme düşüncesi ve gayesiyle pek çok vakfın gerçekleşmesine vesile olmuştur.⁸

Bu monografik çalışma sırasında kullandığımız araştırma eserleri, vakfiye alıntıları, mektuplar, Venedik konsoloslarının gözlemlerine ve duyularına dayanarak oluşturdukları raporlar, bilimsel çalışmalarda kullanılsa bile, bazen güvenilir, bazen de yanılgılara neden olabilen noksan bir yargı ortaya çıkarabilir. Bu tür durumlarda, bir çelişki ifade eden söz konusu sakıncayı önlemenin çaresi olarak, olay ve olguların yaşandığı zamana ve ortama, son zamanlarda tarihsel bilinç oluşturmada kullanılan bazı romanlara ve bu romanların dayandığı yerel bilgi ve bulgularına da inerek; tüm verileri yerine göre sentezci, çoğu kez de analitik yaklaşımlarla, fakat her durumda yansız bir bakışla değerlendirilmeye çalışmak gereklidir. Her çağın ve kişinin önceliğinin farklı olduğu, yararlandığımız yazarların kendi önceliklerine göre tarihi olayı ve belgeyi yorumladıkları dikkat çeker. Biz, incelememizde eldeki veriler ölçüsünde, Hurrem Sultan'ın şehzade katili, büyücü, entrikacı ve tarihsel romanlarda kurgulanan Rus veya Ukrayna'lı kimliği yerine, sentezci ve analitik yaklaşım neticesinde ön plana çıkarılabildiğimiz hayırsever, aşık, danışman ve diplomat kimliklerine değineceğiz. İncelememizden ekseriyetle çıkan genel sonuç bu yöndedir.

Hurrem İmgesi

Hurrem (Hürrem değil) Sultan'ın asıl adı Alexandra Lisowska'dır.⁹ Harem kadınlarının doğrudan politik nüfuz sahibi olmaları Hurrem'le başlar.

⁷ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s.300, 301.

⁸ Can Alpgüvenç, *İki Hanım Sultan: Hürrem ve Mihrimah*, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s.45.

⁹ Necdet Sakaoğlu, "Hurrem Sultan ve Kanunî Aşkı", *ntv Tarih*, Şubat, sayı 1, Mayıs, 2009, s.39. Yermolenko'ya göre, Roxolana'nın gerçek adı olan Anastasia Lisovska etimolojik

O, kariyerinin tamamını başkentte sürdüren yüksek mevkideki ilk hanedan kadınıdır.¹⁰ Batı tarihçileri tarafından *Roxelana*, *Roza*, *Rossa*, *Rosanne*, *Rvziae*, *Ruziac* ve *La Rossa*; Osmanlı tarihçileri tarafından *Haseki*¹¹ ve *Hurrem Sultan* diye anılan bu tutkulu kadın, Osmanlı hanedanının bilinen ilk meşhur hanımlarındandır. Osmanlı tarihindeki “kadınlar saltanatı” onunla başlamıştır. Birçok tarihçi onun bir Rus papazının kızı olduğunu kabul etmekle birlikte, İtalyan veya Fransız olduğunu iddia edenler de vardır.¹² Bu güne kadar bu hususları aydınlatacak yeni vesikalar bulunamamıştır. Ancak Hurrem’in “b” leri “p” şeklinde telaffuz etmesi ve yazması, filologlara milliyetinin tayini hususunda yardım edebilir.¹³ Bir süre sarayda içöğlani olarak bulunan çağdaşı Menavino, Avrupalıların ona Rokzelane (Rus kadını) dediklerini yazar. Bu sözcüğe Ulahça “Rutenyalı bakire” anlamını verenler de vardır.¹⁴ Ona, Rönesans devri yazarları, Rus kadını anlamına gelen ve belki

---

açından Ukrayna dilindeki *lis* (orman) sözcüğüne yakın olup, güzel Karpat ormanlarını çağrıştırmaktadır ve bu dönemde uydurulmuş da olabilir; zira tarihsel incelemeler bu soyadın on altıncı yüzyıl Rutenya ve Podolya resmi kayıtlarında yer almadığını göstermektedir bkz. Galina Yermolenko, “Avrupa’da Roxolana”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 86.

¹⁰ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s.108.

¹¹ Osmanlı saray ailesinde kadınlar, birinci, ikinci, üçüncü v.s. diye ayrılır ve bu tasnif, **eskiliğe** göre yapılırdı. III. Ahmet’ten önce, bir şehzade dünyaya getirene “Haseki Sultan” unvanı verilirdi; buna karşılık bir kız evlât sahibi olana da “Haseki Kadın” unvanı lâyık görülürdü bkz. D’Ohsson, “Harem-i Hümayûn Osmanlı Saray Ailesi”, içinde, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi III*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 954.; Sultan İbrahim’e kadar saray haremde süren devre, kadınlar açısından **“hasekiler devri”** adı verilmiştir. Bu dönemde padişahların eşlerine **“haseki”** deniyor. Padişahların şehzade doğuran cariyelerine verilen “haseki” unvanını ilk kez, Kanuni Sultan Süleyman’ın nikâhlı eşi Hurrem aldı. **Haseki, “Has” ve “eski”** anlamında birleşik bir sözcüktür. Padişahın değer verdiği, **has gözettiği, eskiliği de olan kadın** demektir. Hurrem Sultan, Gülbahar ve Çiçek hatunlar, Nurubânu Sultan, Mahidevran...bunlar birer hasekiydi. Bkz. Ayşegül Parlayan, Sarayda iz bırakan güç sahibi kadınlar “Harem’de tek nikâhlı Hurrem değildi!”, içinde, *Atlas Tarih*, Sayı:40, Nisan-Mayıs 2016, s. 43, 47; Ayrıca **haseki, has-eke**, yani **has gelin** anlamına da gelmektedir bkz., Ekrem Buğra Ekinci, “Padişahın Kalbinde Taht Kuran Hurrem Sultan”, www.ekrembugraekinci.com/makale, 19 Ocak 2011, s.1., Erişim tarihi, (10.08.2016); Hurrem’in haseki olarak kariyeri, 1521’de ilk çocuğunun doğumundan 1558’de ölümüne kadar, Süleyman’ın saltanatının hemen hemen tümünü kapsar. Bu kariyer, daha önceki geleneğin üç ana özelliğinden, yani sultan annelerinin cariyeye statüsü, bir anne-bir oğul ilkesi ve şehzade annesinin oğlunun sancakbeyliğinde yanında bulunması özelliklerinden tam bir kopuş gösteriyor bkz. Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s.80.

¹² Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s.60.

¹³ Çağatay Uluçay, “Hurrem Sultan’dan Muhteşem Süleyman’a Mektuplar”, *Bilim ve Gelecek*, Aylık bilim, kültür, politika dergisi, Sayı:84 Şubat, İstanbul 2011, s.43.

¹⁴ Sakaoğlu, *a.g.m.*, s.39.

de eskiden Rusya’da yaşayan bu isimdeki kabileye dikkati çekmek amacıyla Roxolane demişlerdi. *Roxolana* isminin benimsenmesinin altında, on altıncı yüzyılın diplomatik pratikleri ve dönemin Batılı ve Orta Avrupalı edebi zevkleri yatmaktaydı. Bu yapma isim, Avrupa’da çok çabuk kabul gördüğü gibi, bunu da on altıncı yüzyılın sonlarına kadar defalarca yeniden basılan ve daha sonra diğer Avrupa dillerine çevrilen Busbecq’in *Türk Mektupları* kitabının şöhretine borçluydu.¹⁵ Çağdaş tarih ve edebiyat metinlerinde ya Hürrem ya da Roxolana adının değişik türevleri kullanılır. Varyantlardaki bu çeşitlilik, Roxolana figürünün kültürler üstü ve evrensel konumunun efsanevi bir kanıtıdır.¹⁶

Roxolana ile ilgili kurmaca eserlerin, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ve yirminci yüzyılın başlarında bollaştığı görülmektedir. Roxolana’yı ulusal bir kadın kahraman olarak resmetme geleneği, yirminci yüzyıl eserlerinde de devam etmiştir. Roxolana’nın Ukraynalı kökenleri, başlıca hayranlık noktalarından biri olmuştur. Roxolana genellikle bu eserlerde baba toprağından koparılıp daha parlak bir gelecek için İstanbul’a sürülmüş olan “Podolya çiçeği” ya da “bozkır çiçeği” olarak görülür. Yirminci yüzyıldaki hemen hemen tüm kurmaca eserler ve şiirler, Roxolana’nın Ukrayna’da geçen çocukluk ve gençlik yıllarını, eğitimi ve Ortodoks dinine bağlılığını resmetmeye büyük ilgi gösterirler. Bu eserlerde Roxolana’nın Osmanlı ülkesinde yaşarken, anavatanına hep özlem duyduğu ve Ukraynalı kölelere sürekli yardım ettiği vurgulanır. Müslüman oluşu ise görmezden gelinir. Bu durumu daha ziyade, hayatta kalmasını ve sıkıntı içindeki esir yurttaşlarına yardım eli uzatmasını sağlayan bir zorunluluk olarak görülür. Anavatanını özleyip özlemediği ya da esir yurttaşlarına yardım edip etmediği belki hiçbir zaman bilinmeyecektir; ama bir anlamda bu önemsizdir, çünkü bugün Roxolana’nın adı tarihten daha çok, ulusal efsaneye aittir. Ukrayna’nın Rusya’dan ayrılıp bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte, Roxolana efsanesi Ukrayna’nın kimlik ve ulus inşasında önemli bir yapı taşı olmuştur. Roxolana da kültür ikonları arasındaki yerini almış, ismi son derece popüler olmuştur. Roxolana’nın adı bugün de maden suyu şişelerinin ve votkaların üzerinde, posterlerde ve afişlerde, evlilik ve seyahat acentelerinde, güzellik salonlarında

¹⁵ Oleksander Halenko, “Roxolana İsminin Kökeni Üzerine”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hürrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s.20.

¹⁶ Galina Yermolenko, “Roxolana İsminin Yazımı Üzerine”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hürrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s.17,18.

ve butiklerde yer almaktadır. 1999'da doğum yeri olan Rohatin'de anıtı dikilmiştir.¹⁷

Buna karşın, Batı'da Hurrem Sultan aleyhinde, oldukça galiz ifadeler, betimlemeler ve kurgular içeren pek çok eser yazılıp oynanmıştır. Hayatı romanlara,¹⁸ tiyatro oyunlarına,¹⁹ trajedilere,²⁰ opera eserlerine,²¹ resim, müzik ve bale gibi sanat çalışmalarına konu olmuştur. Mesela Joseph Haydn'ın 63. Senfonisi bu çalışmalara bir örnektir. Eser daha çok, ikinci bölümünün adı olan "La Roxelane" adıyla anılır.²²

Saraydaki ilk hayatı meçhul olan bu câriyeye, belki de dâima şen ve güler yüzlü olmasından dolayı Hurrem veya tarihçi Mustafa Âli'nin tesbit ettiği gibi, Hurrem Şah adı verildi. Türk-İslam terbiyesi gördü ve sonra da câzibesi

¹⁷ Yermolenko, "Avrupa'da Roxolana", s. 88, 94.

¹⁸ Pavlo Arhipoviç Zahrebelniy, *Rohatin'den Payitahta Bir Talih Hikâyesi: Hurrem Sultan*, (Çev: Ömer Dermenci), Mavi Ufuklar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011; Âbide Doğan, "Romen, Sırp ve Türk Romanında Hurrem Sultan", *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları 1*, 2000, s.60-72; Feridun Fazıl Tülbentçi, *Hurrem Sultan*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1978; M. Turhan Tan, *Hurrem Sultan*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2001; Demet Altınyelekliloğlu, *Moskof Cariye Hürrem*, Artemis yayınları, İstanbul 2009; M. Samih Fethi, *Hürrem Sultan*, Armada Kitap, Ankara 2016.

¹⁹ Orhan Asena'nın, *Kanuni Sultan Süleyman Dörtlemesi*'den üç tarihi oyun *İlk Yıllar, Hurrem Sultan* ve *Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe*, 1950'lerde yazılmış olup, Süleyman'ın hükümdarlığından önemli parçalar, (Hurrem'in saraya gelişinden ölümüne ve oğulları Selim ile Bayezid arasındaki süregelen taht kavgalarına kadar) içermektedir bkz. Orhan Asena, *Kanuni Sultan Süleyman Dörtlemesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998. Bu üç tarihi oyun ve Hurrem hakkında yazılan eserlerle ilgili geniş açıklamalar için bkz. Özlem Öğüt Yazıcıoğlu, "Türk Edebiyatında Hurrem: Her Daim Ele Avuca Sığmaz Olmuş, Güç ve Arzu Sahibi/ Güç ve Arzunun Simgesi Kadının Yeniden Yazımı", *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 211-239.

²⁰ Ballaster'e göre, Roxolana, "siyasi ya da cinsel mutlak iktidara olan hırsıyla, sınırsız arzuyu temsil eder. II. Charles'ın zapt edilemeyen cinsel hayatından rahatsız olan Restorasyon dönemi oyun yazarları için Roxolana figürü, kralın metresleri ile saray ve devlet yönetimi arasındaki ilişkiye dair kaygı ve endişelerini aktarmak için bir fırsat sunuyordu. O, "hırs, cinsellik, intikam ve egzotizmi" cisimleştiriyordu. Boyle ve Settle oyunlarında, Roxolana karakterini kadının cinsel gücünün devlet için taşıdığı potansiyel tehdidi göstermek için dikkatle yeniden şekillendirirler. Aktarım bilgileri için bkz., Judy. A. Hayden, "II. Charles'ın Sarayında Roxolana Trajedisi", *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 119.

²¹ Denis Sıçinski, "Roksoliana; Bir Prologlu ve Üç Sahneli Tarihsel Opera (1911)", (Önsöz: Galina Yermolenko), *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 341-356.

²² Oleksandra Şutko, *Hürrem Sultan*, (Çev: Hazal Yalın), Kitap Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017, s.177.

ve zekâsı sâyesinde Kanuni'nin gözdesi olmayı başardı.²³ Âli onu, övgüyle karışık eleştirirken meziyetlerine de değinmek zorunda kalmıştır.²⁴

Hakkında pek çok dedikodu nakledip “haris Rus kadın”, “Kanuni’yi aşkının tutsağı eden büyücü”, damadı Rüstem Paşa’ya siyasi entrikalarını icra ettiren cadı” diye karalayanların başında adı geçen, *Türk Mektupları*’nın yazarı Avusturya elçisi Busbecq gelir. Kimi tarih ve roman yazarları, Hürrem’i kötülemede daha da ileri gitmişlerdir.²⁵ Hürrem Sultan güzel değildi, mütenasip vücudu, biraz kalkık burnu vardı. Yine de beyaz ve göz alıcı teni, manalı bakışları ve tebessümleriyle dikkat çekerdi, ayrıca güzel yazan ve konuşan bir kadındı, oldukça iyi şiirler yazardı.²⁶ Güvenilir tarihçiler, Hürrem Sultan’ı güzel olarak kabul etmemekle beraber, Kanuni’yi nasıl bu denli etkileyebildiğini ortaya koyamamaktadırlar ve bu durum hep tartışma konusu olmuştur.²⁷ Uluçay’a göre, büyük devlet adamları ve kumandanların ruh ve kalpleri hükmedilmeyi, hükmetmek kadar arar ve ister, bu bir ruhi ihtiyaç konusu olarak görülmektedir. İşte Kanuni de onlardan biridir.²⁸ Gökbilgin’e göre ise, muhtemelen Hürrem Sultan’ın, Kanuni’nin ilk saltanat yıllarından itibaren, bütün muhabbet ve aşkını kendi üzerine toplaması, sakin, mütevazı bir tabiatta bulunmasından kaynaklanmaktadır. Padişahın karakterini en iyi bir şekilde tanıyarak, buna göre hareket etmesi sayesinde, eşinin üzerinde mutlak bir etkide başarılı olmuştur. Yazdığı mektuplarla da bu alaka ve muhabbetin derecesini ölçmek mümkündür.²⁹ Kaynaklar her ne kadar pek güzel olmadığını yazsa da, Zahrebelniy’e göre soydaşı Hürrem, fiziken küçük olmasına rağmen yaratılıştan güzeldir; Şark’ın çirkin ve şişman kadınları/cariyeleri gibi altınlar ve elmaslarla süslenmeye ihtiyacı yoktur.³⁰ Aslında yapılan bütün yakıştırmalar, kendisine ait olduğu

²³ M. Tayyib Gökbilgin, “Hürrem Sultan”, *İslâm Ansiklopedisi* MEB, c.5, 1.kısım, İstanbul 1987, s.593.

²⁴ Parlayan, *a.g.m.*, s. 44.

²⁵ Sakaoğlu, *a.g.m.*, s. 39.

²⁶ Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011, s.60, 61.

²⁷ Yıldırım Kara, *Osmanlı’da Kadın Saltanatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s.36.

²⁸ Çağatay Uluçay, “Hürrem Sultan’dan Muhteşem Süleyman’a Mektuplar”, *Bilim ve Gelecek*, Aylık bilim, kültür, politika dergisi, Sayı:84 Şubat, İstanbul 2011, s.42.

²⁹ Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 593, 594.

³⁰ Slav asıllı oryantalist bir sanatkâr olan ve Batılıların/Slavların ırk olarak Doğululardan güzel ve üstün olduğu prensibi üzerine tez geliştiren Zahrebelniy’nin Hürrem Sultan romanı hakkında yapılan çalışma için bkz., Sinan Çitçi, “Ukraynalı Yazar Pavlo Arhipoviç Zahrebelniy’nin Roksolana (Hürrem Sultan) Romanında Osmanlı’ya Oryantalist Bakış”,

söylenen bir portresinden veya çeşitli ressamların resimlerinden kaynaklanmaktadır. Oysa birbirine hiç benzemeyen bu portrelerin de, hayal mahsulü olduğu pek açıktır. Onlara bakarak bir Hürrem şemali çıkarmak yanlıştır.³¹ Bu değerlendirmelerden geniş topraklara yayılmış Osmanlı ülkesinin farklı bölgelerinde, farklı güzellik anlayışlarının cari olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Yine Kanuni'nin Hürrem'i güzel bulanlar içerisinde en ön sırada olduğunu söyleyebiliriz.

İbn-i Haldun'a göre tarihçiler, naklettikleri haber ve rivayetlerin doğru veya zayıf olduğuna bakmadan aktardıkları için çokça hataya düşerler. O nedenle bunları "akıl, tabiat, kanun ve kaidelerine göre inceleme zorunluluğu vardır. Bu şekilde incelediğimizde haber ve rivayetlerin doğru olmadığı ortaya çıkar."³²

Tarihî bir şahsiyeti değerlendirirken, onun da bir insan olduğu, hedeflerinin, ihtiras ve korkularının olduğu hiçbir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır. Nitekim bu konuda büyük yanlışlıklara düşüldüğü, tarihe mal olmuş şahsiyetlerin insanî boyutu unutulmuş, kötülük, aşağılamak veya övmek suretiyle yeni yapay zıtlıklar yaratıldığı gözlemlenebilmektedir. Böylece tarihî şahsiyetlerin etrafında bir taraftarlar gurubu oluşturulmaktadır ki, bu da tarihi doğru, tarafsız ve objektif olarak değerlendirmeyi imkânsız kılmaktadır. Tarihteki kahramanlar, zamanlarının sosyo-ekonomik ve siyasî şartlarının ortaya çıkardığı önemli şahsiyetlerdir. Ama o şartları yaşayan başka insanlar varken, neden o kişiler ortaya çıkmış ve etkili olmuşlardır? İşte bu noktada o kişilerin üstünlüğünü kabul etmek mümkündür.³³

Hürrem Çağı

16. yüzyıl bir krallar çağı olduğu kadar, içlerinden Anne Boleyn, Navarre'li Margaret, I. Elizabeth, Caterine de Medicis, İskoç Kraliçesi Mary'yi sayabileceğimiz mükterdir kadınlar çağıydı. Osmanlılar da, sultanın en gözde cariyesi Hürrem Sultan'ın kişiliğinde, mükterdir bir kadın figürü

---

https://www.academia.edu/22056877/Ukraynalı_Yazar_Pavlo_Arhipoviç_Zahrebelniynin_Roksolana_Hürrem_Sultan_Romanında_Osmanlıya_Oryantalist_Bakış, Erişim Tarihi: 18.11.2016, s.7.

³¹ Ahmet Şimşirgil, *Valide Sultanlar ve Harem Osmanlı'nın Sır Dünyası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 122.

³² Mustafa Çevik, *Tarih Felsefesi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2014, s. 42.

³³ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 106, 107.

yarattılar. Kanuni'nin uzun süren saltanatındaki en dikkat çekici gelişme, muhabbetiyle büyük bir itibar kazandırdığı hasekisi arasındaki yoğun ve mahrem bağıdır.³⁴ Eski gelenekleri çiğneyerek, Hürrem'le evlenmiş ve böylece onu Osmanlı tarihinde azat edilip yasal eş yapılan ilk köle cariyeye statüsüne kavuşturmuştu. Bu evliliğe yasal hiçbir engel yoktu ama, karşısında olanca ağırlığıyla âdetler vardı ve bu âdetler, Osmanlı toplumunda genellikle kanun gücündeydi. Görkemli düğün törenleri, Ceneviz St. George bankasının temsilcisinin tarihsiz bir mektubunda şöyle anlatılmıştı:³⁵

“Bu hafta, bu şehirde (İstanbul'da) çok olağanüstü bir olay yaşandı; sultanlar tarihinde, kesinlikle bir örneği daha bulunmayan bir olay, Büyük Senyör Süleyman, Roksalana isimli Rus köle kadını imparatoriçe olarak aldı ve büyük bir şölen düzenlendi. Topkapı sarayındaki şenlikler görülmedik derecede muhteşemdi. Hediyeler bir alay halinde şehirde sergilendi. Geceleri başlıca sokaklar ıslık ıslık aydınlatılıyor, her yerde müzik çalıyor, ziyafet veriliyor. Evler çiçeklerle süslenmiş, insanların büyük bir neşeyle bindiği salıncaklara her köşede rastlanıyor. Eski hippodrom'a İmparatoriçe ve nedimleri için ayrılan kısmı yaldızlı bir kafesle bölünmüş, büyük bir tribün kuruldu. Burada Roksalana ve padişahın maiyeti Hıristiyan ve Müslüman şövalyelerin katıldıkları büyük bir turnuvayı, canbazları, hokkabazları, bir vahşi hayvan geçidini ve boyunları neredeyse göğeye kadar uzun zürafaları izlediler... Evlilik hakkında çok konuşuluyor, ama kimse bunun ne anlama geldiğini bilemiyor”.

Venedik elçilerinin anlattıklarına bakılırsa Süleyman, Hürrem'e tamamen bağlanmadan önce ataları gibi çok sayıda cariyeye sahipti. Venedik elçisi Mario, genç padişahın “çok şehvet düşkün” olduğunu ve sık sık “kadınların sarayına” gittiğini, Elçi Zen ise “senyörün şehvet düşkün olmadığını” ve tek kadına bağlı kaldığını, 1526'da elçi Bragadin, sultanın artık Mahidevran ile hiç ilgilenmediğini ve bütün sevgisini, genç ama güzel olmayan, fakat zarif ve şirin diye betimlediği Hürrem'de topladığını bildiriyor. Luigi Bassano'ya göre Süleyman, sultanların eski geleneklerini göz ardı etmiş ve bir dizi cariyeye almamıştı; tersine, Hürrem'e bağlılığını korumak için, haremdeki cariyeleri evlendirmişti. Osmanlı sultan ailesi kadınlarının hayatları hakkında Venedik elçilerinin yazdıkları raporlarla, hanedanın güç

³⁴ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 79.

³⁵ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 85.

dengelerindeki değişimler izlenebildiği gibi, aynı zamanda Venedik çıkarları açısından daha olumlu sayılabilecek üyelerin saptanması amaçlanmıştır. Bu nedenle bu anlatılanların ana hatlarının ve büyük olasılıkla ayrıntılarının da doğru olduğu varsayılmaktadır.³⁶ Osmanlı kadınlarının tarihi Venedik arşivleri olmadan yazılamaz. Ayrıntıcı Venedik balyoslarının üşenmeden kaleme aldıkları raporlar sayesinde, bugün bu kadınlar hakkında kısmen bilgi sahibiyiz.³⁷

Kutsal Roma elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq'e, daha doğrusu kaynaklarının kendisine anlattığına göre, evlilik Hurrem'in padişahın duygularına ne denli egemen olduğunun göstergesiydi. Cariyenin çocuk sahibi olduğu zaman azad edildiği gibi yanlış bir fikri olan Busbecq diyordu ki: "Süleyman'ın karısı Roksalana henüz köleyken ona bir oğlan doğurunca, bu ayrıcalıktan faydalandı. Böylece özgürlüğünü kazanıp kendi kendisinin efendisi olunca, ona çok aşık olan Süleyman, Osmanlı sultanlarının geleneğini bozup kendisini yasal eşi yapmadığı sürece, onunla herhangi bir ilişki kurmayı reddetti."³⁸

Bu evliliğin tarihi belli değildir. Venedik elçisi Daniello De'Ludovici tarafından söz edildiği gibi, Haziran 1534'te veya daha önce gerçekleşmiş olmalıdır. Ancak Mahidevran ve oğlu Mustafa'nın 1533'te İstanbul'dan ayrılmasından, yani Hurrem'in en ciddi rakibesinin haremde uzaklaştırılmasından sonraya rastlaması olasıdır. Hurrem'in, hanedan kadınları ve çocuklarının kaldığı Eski Saray'dan padişahın sarayına taşınması evlenmesiyle ilgili olabilir, zira 1534'te De'Ludovici onun ve çocuklarının padişahla birlikte sarayda yaşadıklarını bildirmişti. Bassano'nun Hurrem'in Yeni Saray'daki dairesini anlatımı -1530'ların sonuna ait- Hurrem'in oraya artık iyice yerleştiğini düşündürmektedir. Sultan hanımının dairesi çok muhteşemdir, içinde özel ibadet yerleri, hamamlar, bahçeler vardır ve sadece ona değil, yüz kadar nedimesine de her türlü konfor sağlanmıştır. Ancak 1550'lerin sonlarından kalma *Harc-ı Hassa* defterleri Hurrem'in Eski Saray'da ikamet ettiğini göstermektedir. 1552 ve 1555'ten kalan iki defter,

---

³⁶ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 80, 82.

³⁷ Özlem Kumrular, *Haremde Taht Kuranlar: Nurbanu ve Safiye Sultan*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s.12.

³⁸ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s.86.

Hurrem Sultan dahil tüm maaş³⁹ alan harem üyelerini Eski Saray'da ikamet eder göstermektedir. Bu durum, bir kısmı Yeni Saray'a geçmiş haremün tümünü Eski saray'da ikamet edenler listesinde göstermeyi sürdüren kayıtlardan kaynaklanmış olabileceği gibi, Hurrem'in hayatının son yıllarında (1558'de öldü) sağlığının bozuk olmasından ve Eski Saray'da kadınlar için bir hastane bulunmasından ileri gelmiş de olabilir. Venedik raporlarına göre, Hurrem son yıllarında Süleyman'ın yanından ayrılmasını istemiyordu, çünkü sürekli ölüm korkusu içindeydi.⁴⁰

Bir cariye ile yasal evlilik yapmak geçmiş gelenekten köklü bir kopuş ve gerçekten de benzersiz bir olaydı ama, Süleyman döneminin daha da önemli yeniliği -çünkü bütün diğer değişikliklerin altında yatan sebep buydu- tek bir kadının sürekli yükselişiydi. Hurrem'in unvanı -haseki, sultanın gözdesi- onun kendine özgü statüsünü herkese duyuruyordu. Halk, hükümdarının tek kadına ısrarla bağlanmasından rahatsızdı, bunu doğaya aykırı ve zararlı buluyordu. Bassano, Hurrem'in ne kadar sevilmediğini anlatırken şunları yazmıştı:

“Süleyman ona öyle bir aşk besliyor ve tüm tebaasını öyle şaşırtıyor ki, onun sultanı büyülediğini ileri sürüyorlar; bu yüzden kendisine cadı diyorlar. Yeniçeriler ve bütün saray halkı ondan ve çocuklarından nefret ediyor. Ama sultan onu sevdiği için kimse düşüncesini açıklamaya cesaret edemiyor. Ondan ve çocuklarından herkesin hep kötü söz ettiğini duydum”.

Busbecq de, “halk arasında Hurrem'in Süleyman'ın sevgisini aşk muskaları ve büyücülükle elinde tuttuğunun söylendiğini” anlatarak bu görüşü doğrular.⁴¹ Ancak Zahrebelniy eserinde, Hurrem'in güzel ahlakından bahsederek, tarihin Hurrem'le ilişkilendirdiği bütün kötülükleri ve cinayetleri inkâr eder. Mesela Hurrem, entrikacı değildir. Suç listesi kabarık olan Pargalı İbrahim'in kuyusunu kazmak yerine, onu Allah'a havale eder. Zaten İbrahim'i öldürten de kendisi değil, Kanunî'dir. Bunun dışındaki bütün sözler iftiradır. Kendi oğullarının geleceği için Rüstem Paşa'yla birlik olup Mustafa'nın

³⁹ Hurrem'in maaşı günde 2000 akçe ile olağandışıydı! Bir karşılaştırma olması için söylesek, Osmanlı hazine-i hassa kayıtlarına göre, on altıncı yüzyılda ortalama bir hasekinin aldığı ücret günde 150-500 akçe arasında değişiyordu bkz, Yermolenko, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, giriş içinde, s. 27.

⁴⁰ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 86, 87.

⁴¹ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 87.

ölümünü de istemez.⁴² Batılı elçilerin⁴³ onun için sarfettikleri “*kana susamışlık*” ve “*alçak ruhluluk*” ise tamamıyla yalandır.

Mektuplara Yansıyan Hurrem-Kanunî Aşkı

Kanunî, Hurrem’i büyük bir aşkla sevmiş, onu resmî olarak da kendine eş yapmıştır. Bu durum o zamanın padişah cariyeliği geleneği dışında bir şeydir. Padişahın Hurrem’e bağlılığı o kadar büyüktü ki başka kadınlarla birlikte olma hakkından sırf onun için vazgeçmişti. Hurrem ona beş oğul doğurdu, bu da ‘bir anneye bir şehzade’ geleneğine ters düşüyordu.⁴⁴ Farklı kaynaklara yansımış olan bu mektuplaşmalar birbirlerine bağlılıklarının ölümsüz kanıtlarıdır. Mektupların birinde Hurrem şöyle yazıyordu: “Efendim, yokluğunuz içimde dinmek bilmez bir ateş yaktı. İstirap içindeki bu ruha merhamet edin ve mektubunuzu tez elden ulaştırınız ki biraz teselli bulabileyim.”⁴⁵

Hurrem her ne kadar kötülense de,⁴⁶ Kanunî’nin de Hurrem’e büyük bir aşkla bağlı olduğu, seferler sırasında ona yazdığı mektuplardan ve şiirlerden

⁴² Çitçi, *a.g.m.*, s. 11.

⁴³ Çitçi’nin de incelemesinde belirttiği gibi (s.11, dpt.41), Zahrebelniy bu ifadeleriyle muhtemelen Nikolaus Moffan, Avusturya elçisi Busbecq, Alman Ida von Hahn-Hahn ve Lessing gibi Hurrem’in hileciliğinden ve entrikacılığından bahseden kimseleri kastediyor. Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz. Onur Bilge Kula, *Batı Edebiyatında Oryantalizm I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 56, 136, 139, 242-250.

⁴⁴ Aslı Sancar, *Osmanlı Kadını: Efsane ve Gerçek*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s. 122.

⁴⁵ Yermolenko, *a.g.e.*, giriş içinde, s.27.

⁴⁶ Kanunî Sultan Süleyman’ın ilk cariyesi Mahidevran Hatun’dan doğma oğlu Şehzade Mustafa, Hurrem’in oğullarının tek rakibiydi. Sonunda halkın çok sevdiği Mustafa hıyanet suçlamasıyla babası tarafından idam ettirilmiş, padişahı buna Hurrem, kızı Mihrimah ve damadı Rüstem Paşa’nın kıskırttığı iddia edilmiştir. Hurrem’in Mustafa’nın idamında parmağı olduğu şüphesi halk arasındaki itibarını azaltmıştır bkz. Aslı Sancar, *a.g.e.*, s.122; Ekinci’nin bildirdiğine göre, halk Kanunî’nin 46 yıllık saltanatından usanmış ve onun yerine dedesine (Yavuz Sultan Selim’e) benzeyen, Şehzade Mustafa’nın geçmesini istemiştir. Bu nedenle Şehzadenin etrafını hemen bir klik sarmış ve onu babasına karşı kıskırtmıştır. Şehzade, sağda solda “**Ben padişah olsam şöyle yaparım, böyle yaparım**” diye konuşmaya başlayınca, Padişah, oğlunun kendisine karşı bir komplonun içinde olduğunu düşünmeye başlar, eline bir takım deliller geçince de idam ettirir. Bu idamda ve İbrahim Paşa’nın idamında Hurrem Sultan ve Rüstem Paşa’yı müsebbib gösterenler, Şehzade Mustafa ile Makbul İbrahim Paşa’nın kendilerini idama götüren işlerinden hiç bahsetmemişlerdir. Kocası tarafından çok sevilen kadın hep kıskanılır ve iftiraya uğrar. Kanuni Sultan Süleyman gibi hayatında hiç büyük hata yapmamış bir hükümdarın, **kadın komplosuyla** hareket etmesi düşünülemez. Hem Sultan Kanuni, Hurrem Sultan’ın oğlu olup ayaklanan Şehzade Bayezid’i de idam ettirmekte tereddüt etmemiştir. Padişahlar, devletin

açıkça anlaşılıyor. Kanunî, kalbinin kraliçesi Hürrem'e yazdığı şiirlerde aşkına “*Benim İstanbul’um, benim Karaman’ım, benim Bağdad’ım, benim Horasan’ım*” şeklinde hitap ediyor, onun, ülkeler kadar değerli olduğunu ifade ediyordu.⁴⁷ 38 yıllık beraberliklerinin yaklaşık on yılını hasretle geçirmişlerdir.

Hürrem’in Kanunî’yi nasıl bu kadar etkilediğine dair ipuçları arasında, şiirler ve mektuplara rastlamaktayız. Bunlardan anladığımız kadarıyla Hürrem, Süleyman’a olan aşkını süslü cümlelerle anlatarak, kalbini teshir, asabını teskin ederek gönlünü fethetmiş olabilir. Kanunî’nin yakınında bulunanların belirttiğine göre, Süleyman seferdeyken, Hürrem’den gelen mektuplarla mest olurdu. Hürrem’in geride bıraktığı mektuplardan biri olan 1535 tarihli, Kanunî’ye yazdığı mektubun günümüz Türkçesine alıntılarla kısmen uyarlanmış şekli şöyledir:⁴⁸

Canım pâresi sultanım hazretlerinin mübarek ayağının tozuna bu çirkin yüzümü sürdükten sonra, benim aziz canım, devletlim, saadetim, sultanım; çok şükür yüce Allah’a ki mübarek mektubunuz gelip gözlere nur, gönüllere sevinç doldurdu. Yüce Allah seni olgunluğuna erdirdi, kıyamete dek seni benden ayırmayıp bir daha mübarek yüzünüze yüz sürmeyi nasip etsin... Şükürler olsun mübarek mektubunuzda sıhhatiniz haberini almışız. Yüce Allah seni bütün hatalardan saklasın. Eğer biz zavallı, güçsüz cariyenizden sorarsanız; vallahi benim cânım, ne gecem gecedir ve ne günüm gündür. Vallahi ve tallahi ayrılığımızın ateşinden, gece ve gündüz yanarım. Benim halimi Yüce Allah’tan başka kimse bilemez. Benim canım pâresi, gözüm nuru, iki cihanda ümidim; vallahi dünyada sizden başka muradım yoktur. Benim halim

---

dirliği ve milletin birliği mevzu bahis olduğu zaman en yakınlarını bile feda etmekten çekinmezdi. Devlet asırlarca böyle ayakta durmuştur bkz. Ekinci, *a.g.m.*, s. 3.; Hürrem hayattayken oğulları arasındaki husumeti dizginleyebilmiştir. Ölümünden sonra iki oğlu Selim ve Bayezid, veliahtlık sıfatı için ölümüne bir iktidar mücadelesine giriştiler. Bayezid yenilmiş ve İran şahına sığınmıştı. Çok geçmeden Süleyman’ın adamları tarafından kaçırılmış ve onun emriyle idam edilmiştir. Bkz., Yermolenko, *a.g.e.*, giriş içinde, s.39., Kanunî’nin devletin dirliğini sağlamak hususunda, oğlu Bayezid hakkında Şeyhülislam Ebussuud Efendi’ye müracaat etmek zorunda kaldığını şu sualinden anlamaktayız: “*Bir sultan-ı âdilın oğullarından biri, itaattan ayrılıp etrafına asker toplayıp, belde ve kaleleri almak üzere asker sevkedip kütâle mübaşeret eyleseler ve asla nasihat dinlemeseler cemiyetleri dağıtıluncaya kadar katilleri şer’an helal olur mu? El-cevap: Helâldir...* Bkz. Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Tarihi Kayı IV, Ufukların Padişahı: Kanunî*, KTB Yayınları, 8. Baskı, İstanbul, 2013, s.225.

⁴⁷ Erhan Afyoncu, *Muhteşem Süleyman*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 170.

⁴⁸ Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 39.

ne dil ile söylenir ne kalem ile yazılır. **Beyit:** Bir daha görmek nasip olur mu âlemde seni? Eşiğine bari bir kez yüzümü sürsem gani. Korkarım unutursun devletli sultanım beni. Ah vah ayrılık! Şahın ayağının tozuna varınca bu zayıf, aciz kul unutulmasın. Hacetim budur ey sevgili sultanım, sakın kimseye bakma... Yaktı yandırdı beni bu ayrılık ateşinin eziyeti. Ne olsun bu cariyenin âdeti, hasret çekmekmiş... Bu 1535 tarihli bir aşk ve hasret dolu name satırlarının sonlarından, Hurrem Sultan'ın hayır işleri için para harcayıp bina yaptırdığını anlıyoruz:

... Yüce Allah ömrünü, devletini arttırsın. Bir yerine bin versin, benim sultanım. Vallahi billahi mübarek gönlünüzden geçmesin ki ben paraya tamah edeyim. Siz bilirsiniz ki; bir şey istediğim gibi olmayınca benim canım rahat etmez. Vallahi benim binalarımın harcına 2000 akçem gitti. Yoksa ben kendime harçlık alıkoymadım...

Kanunî, sefer için gittiği yerlerden Hurrem Sultan'a mücevher, kumaş, kürk gibi hediyeler ve bazı zamanlarda da sakalından bir tel göndererek eşinin gönlünü alıyordu. Hurrem, Kanunî'ye yazdığı mektubunda bu ihsanlara karşılık olarak, hislerini şöyle ifade etmiştir:

“...Benim sultanım, yerler gökler ayakta durdukça durasın. Padişahım, yine bu cariyenizi topraktan kaldırıp, tezkire gönderip, Mahmud Çelebi'den 5 bin filori⁴⁹ (altın) ihsan etmişsiniz. Bir günün bin, yardımcın Allah olsun. Şimdilik benim sultanım, bu ne zahmet idi. Mübarek bıyığımızın kılı bana 5 bin filoriden değil 100 bin filoriden dahi fazladır. O ihsan bize canımızdan fazla minnettir”.⁵⁰

Hurrem Sultan, Kanunî'nin gönderdiği mektuplara seviniyor, padişah rahatsızsa üzüntüsünü cevabî mektubunda satırlara şöyle döküyordu:

“...Canımın parçası, mübarek şerefli mektubunuzda bir iki gün ayağım ağrıdı diye buyurmuşsunuz. Allah bilir benim sultanım, o kadar huzursuz olup ağladım ki, anlatmak mümkün değil... Nasıl bu kadar mübarek ayağınızdan rahatsız oldunuz da yürüyemediniz? Benim sultanım, ah! Yoluna kurban olayım... Şimdilik Allah'ı seversen güzel başın için yine bana bir adamla sağlık ve selametinizi bildirmeye gayret edesiniz...”⁵¹

⁴⁹ Beş bin filori, 17,5 kg. altına eşittir bkz. Oleksandra Şutko, *a.g.e.*, s.62.

⁵⁰ Afyoncu, *a.g.e.*, s. 172,183.

⁵¹ Afyoncu, *a.g.e.*, s. 184,185.

Ayağındaki ağrılar padişahı çok rahatsız etmekteydi. Kanunî'ye, ayağındaki ağrıları için, kendisine sunulan bir yazıyla, psikolojik destek sağlanmaya da çalışılmıştı.

...Erenler buyururlar ki, Yüce Yaradan sizlere üç türlü makam ihsan etmiştir. Birisi Süleyman Peygamber saltanatı, diğeri Hazreti Eyüp sabrı, üçüncüsü de Hazreti Ömer adaleti. Bunların her biri büyük nimetlerdir. Yüce Yaradan, bunların tümünü sizde toplamıştır. Erenlerin halen istekleri şudur: Sizin mübarek ayağınızdaki ağrı gidip, selamet üzere olun, uzun ömürler sürüp Evren'i âdille doldurun. Ağrının gitmesine ilaç şöyledir: Gönlünüze dünya kederleri getirmeyesiniz. Zira bu zahmete sebep, gamdır. Ne zaman gönlünüze gam gelirse, Yaradan'dan bilip, onu anıp, ondan yardım umunuz. Vesselam. Deneyin, İnşallah, Erenler himmetiyle, ağrılar gider.⁵²

Yapılan incelemelere göre, Hürrem'in ilk mektuplarında şiirler de vardır. Bu şiirleri Hürrem'in yazmış olması ihtimal dışı olduğundan, şair olarak edindiği şöhreti muhtemelen hak etmemiştir.⁵³ Hürrem'in Türkçesi –en azından okuma ve yazması- kıttı. İlk zamanlardaki bir mektubunda şöyle yazıyordu: “*sultanım, yazdıklarınızı okuyabilsem, bana duyduğunuz hasreti daha uzun uzun yazacağınızı yazmışsınız.*” Hürrem'in ilk mektupları, büyük olasılıkla bir harem kâatibi tarafından, çok resmi üslupta ve zarif bir yazıyla yazılmıştı. Ancak bunlara, Hürrem'in İstanbul'da olmayan padişaha özlemine ve çocukların onu nasıl aradığını anlattığı, o kadar ağdalı olmayan bir Türkçeyle yazılmış kişisel notlar da eklenmişti:⁵⁴

“Sultanım, ayrılığın yakıcı acısının sınırı yoktur. Artık bu sefile merhamet edin ve soylu mektuplarınızı esirgemeyin. Bırakın ruhum hiç değilse mektupla biraz huzur bulsun... Soylu mektuplarınız okununca, kulunuz ve oğlunuz Mir Mehmed ve kulunuz ve kızınız Mihrimah hasretinizle feryad ederler. Sultanım, oğlunuz Çelebi Mehmed ve kızınız Mihrimah ve Selim Han ve Abdullah size çok selam eder, ayağınızın tozuna yüz sürerler”.

Kâatibin kaleme aldığı bir mektupta, haremde bir başka sakini tarafından düşülen bir not, padişaha Hürrem'in mali durumu hakkında bilgi vermektedir; bu bilgiyi padişahın istediği anlaşılıyor.

⁵² Afyoncu, *a.g.e.*, s. 186.

⁵³ Hürrem'in şairlik yetenekleri konusunda Bk. Uluçay, *Padişahların Kadınları*, s.35 ve 67.

⁵⁴ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 88.

1530'ların ortalarına gelindiğinde Hurrem, mektuplarının büyük kısmını kendisi yazmaya başlar. Daha öncekiler gibi bu mektuplar da hem Hurrem'in padişah hasreti ve Allah'ın onu koruması umuduyla hem de aile haberleri ve aileden selamlarla doludur. Büyük olasılıkla Süleyman'ın 1534-35 Doğu seferinde olduğu sırada yazılmış bir mektupta, Osmanlının zaferine ilişkin haberleri memnunlukla karşılar:⁵⁵

“Fetihe ilişkin iyi haberler geldi. Hünkârım, Sultanım, Allah bilir ki öldüm ve bana yeniden hayat bahşedildi. Her şeye kâdir olan Allah'a binlerce ve binlerce şükürler olsun!... Şahım, Sultanım, dilerim çok gaza edersiniz, düşmana haddini bildiresiniz, çok toprak alarsınız ve yedi iklimi fethedesiniz!”

Hurrem, Kanunî'nin Batı ve Doğu seferleri münasebetiyle İstanbul'da bulunmadığı zamanlarda gönderdiği mektuplardan, yine ona duyduğu sevginin abartılı derecesi! ortaya çıkmaktadır.⁵⁶

“Canım Pâresi Sultanım, Gâmlı gönülümün yatıştırıcısı, yaralı kalbimin merhemi o kimsedir ki, onun aşkı gönül tahtımın sultanıdır. Her ne kadar cihanın saâdeti isem de onun kölesiyim. Yüz bin kere yanmış sine ile arz olunur ki, benim Firdevs cennetimin goncası sultanım. Gaddar felek, benim gibi bir dertliye zulmedip, canıma türlü türlü ayrılık hançerleri saplayıp ve benim miskin gözümün yaşına bakmayıp, siz yüce ve ebedi cennetin goncasını benden ayrı düşürdü ise, rahatım zahmete, şahlığım tasaya, hayatım mahva yüz tutup, gün be gün feryâdımdan insan ve cinler yanıp tutuşmuştur. İhtimaldir ki gözyaşıma Allah'ın inayeti yetişip hayatımı gene bana kavuşmayı mümkün ve kolay kılacak, bu kadar ayrılığımdan ve yabanda kalışımdan beni esirgeyecek!

Benim Yusuf yüzlüm, şeker sözlüm, latif, nâzenin sultanım! Allah dergâhına yüzüm süpürge kılıp niyâz ederim ki; mübarek yüzünüzü yine tez zamanda bana göstereyim! İlâhi, eğer denizler mürekkep, ağaçlar kalem olsa dahi, bu ayrılığın açıklamasını yazabilirler mi? Ayrılığa düşenin hâlini bilmek isteyenler, sure-i Yusuf okusun, bu hâli ancak o tefsir eder.

Gözümün nuru sultanım! Gece yoktur ki âhlarımın ateşinden bütün âlem yanmaya. Seher yoktur ki, gül yüzünüzün arzusuyla ağlamaya ve feryatlarımdan felekler parçalanmaya,

⁵⁵ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 89.

⁵⁶ Ahmet Şimşirgil, *Valide Sultanlar.*, s.128, 129.

Rumuzu şeb gibi tarik etti ey mah-i iştıyak (Gündüzümü gece gibi karanlık ettin ey ay!)

Müşkil olur iftirak, ah iftirak, vah iftirak. (Zor olur ayrılık , ah ayrılık, vah ayrılık...)"

Bir Hayırsever Olarak Hurrem

Hurrem Sultan, saltanat için oğullarının yolunu açarken, -yukarıdaki bazı mektuplardaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere- kendisi için de bazı iyi işler yapmaktan geri kalmamıştı. Hanım vâkıflar arasında sayıca en fazla ve en büyük yapılar,⁵⁷ Hurrem'in kendi birikimlerinden veya sultanın onun için tahsis ettiği kaynaklarla yapılmıştı. Hurrem'i vakıf kurucusu olarak olağandışı kılan, yapılan eserlerin yerleri ve sayısıydı. Daha önceki padişah kadımlarının anıtları taşra merkezlerinde yer alırdı ki bu, hanedanın Süleyman öncesi dönemini karakterize eden desantralizasyonuna⁵⁸ uygundu. Fakat Hurrem'in hayır kurumları, imparatorluğun başkentliğini yapmış Edirne ve İstanbul'da, ayrıca İslam dünyasının en kutsal saydığı Mekke, Medine ve Kudüs şehirlerinde, onun adına yapılmıştı. Bunların ilki, 1537-1539 yılları arasında İstanbul'da inşa edilmiş külliye bir cami, bir medrese, imaret, darüşşifa ve sıbyan mektebinden oluşuyordu. Kudüs'teki, 1550'lerin başında tamamlanmış yüksek gelirli külliye, bir cami, hacılar için ellibeş odalı bir barınak, yoksullara yönelik hayır hizmetlerinin yürütülmesi için düzenlenmiş bir fırın, bir aşevi, kiler ve umumi tuvaletlerin olduğu bir alan, kervansaray ve ahırları kapsıyordu. Edirne külliyesi bir cami, imaret ve kervansaraydan oluşuyordu.

⁵⁷ Zahrebelniy, Hurrem Sultan'ın yaptırdığı cami, medrese, mektep, imaret, tekke ve hamam gibi hayır eserleriyle ilgili olarak "*iyi hayırsever oyunu oynamaktan yorulmuştu artık*" diyerek onu samimiyetsizlik ve ikiyüzlülükle itham eder. Zahrebelniy'in bahse konu olan Roxolana (Hurrem Sultan) adlı eseri, bilimsel bir yapıttan ziyade, eserleri 24 dile çevrilen, popüleritesi ve endoktrinasyonu yüksek milliyetçi bir yazarın kült haline gelmiş romanı olduğu için, ana vakaların varlığından başka, romanın tarihî realitelere sadakatini beklemek doğru olmaz. Zaten eser, Hurrem'in hayatının sonuna kadar süren ıstıraplı mücadele hayatıyla, tarihî-biyografik bir romana dönüşerek biter. Bununla birlikte yazar bu eseriyle, Ukrayna milliyetçiliğinin kültürel temellerini atmaya çalışmıştır. Eserde Hurrem üzerinden millî kimlik inşa etme gayretinin büyük etkisinin olduğu görülüyor. Zaten eserin çevirmeni Ömer Dermenci de, Roxolana'nın Ukrayna millî kimliğinin sembol imajlarından biri olduğunu söylüyor. Kısmen nakli açıklamalar için bkz., Çitçi, *a.g.m.*, s. 4, 9, 17.

⁵⁸ Osmanlıda adem-i merkeziyetçi eğilimler için bkz. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler" *Belleten*, c. XXXVIII, Sayı: 152, Ankara 1974, s.657-708.

1549 tarihli padişah buyruğu, uzak kentlerdeki hayır işlerinin nasıl yürütüldüğünü gösterir: Burada Mısır Valisi Semiz Ali Paşa'ya, Hurrem'in Medine'de banyesi olmak istediği külliye'nin inşaatını denetlemek üzere, İstanbul'dan gönderilen Selman Ağa'ya kolaylık gösterilmesi talimatı verilmişti. Mekke ve Medine'de Hurrem için yapılan külliyeler, Hurrem ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bu en kutsal mülklerinin sakinlerine olan sorumluluklar arasında bağlantı kurulmasını amaçlamış olabilir. Peçevi bu iki zengin külliye'de "Mekke ve Medine yoksullarına her gün yiyecek ve içecek dağıtıldığını" kaydetmişti.⁵⁹

Hurrem Sultan'ın hesabından, Bağdat'ta İmam-ı Azam'ın Türbesi yanında bir hisar, cami, imaret, türbe ve darüşşifa yaptırılmıştır. Şeyh Abdülkadir Geylani'nin türbesi yanında yapılan camiye de katkıda bulunmuştur. Mevlana Celaleddin Rumi'nin Konya'daki türbesinin yanına iki minareli bir cami, imaret ve zaviye yaptırmıştır. Yine Hurrem'in en önemli girişimlerinden biri, Avratpazarı'nın olduğu yerde kurulmuş olan cami, sıbyan mektebi, medrese, imaret, çeşme ve hastaneden müteşekkil Haseki Külliyesidir. Bu, İstanbul'da, Osmanlı hanedanından bir kadın tarafından finanse edilen ilk külliye'dir. Çocukları bu külliye'nin yerinin tesadüfen seçilmediğini söyler, çünkü Hurrem burada köle olarak satılmıştır ve bu nedenle külliye'yi buraya inşa ettirmeye karar vermiştir.⁶⁰

Hurrem'in ismini -daha doğrusu haseki unvanını- taşıyan yapılar, İstanbul'da girilmiş büyük çapta bir inşaat programının parçaları olarak görülmelidir. Hurrem'in İstanbul'daki iki anıtının yerleri -Haseki külliyesi ve büyük bir hamam- onun halkın gözündeki imajını şekillendirmek için seçilmiş gibi görünmektedir. Külliye, Avrat Pazarı yanında, diğeri saltanat camilerinden ve kentin merkezinden uzak bir alanda inşa edilmişti. Belki de caminin bulunduğu yer, bölgenin kadınlara hizmet etmek üzere böyle seçilmişti. Hurrem'in camisi, hanedanın kadın tebaa ile ilgilendiğini göstermek üzere yapılmış olması mümkündür. Evliya Çelebi, caminin halk arasında "Haseki Avrat" camî olarak bilindiğini kaydetmişti. Bu isim halkın kafasında, hayır sahibi kadın ile bu hayırdan yararlananın bütünleşmiş olduğunu düşündürür. Peçevi'nin "cümle alemin bildiği" bir yer olarak anlattığı külliye, cami bulunan yerlerde sık sık görüldüğü gibi, mahalleye Haseki adını verdi. Hurrem'in başlangıçta tek kubbeli bir mekândan ibaret

⁵⁹ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s.275, 276 ve 281.

⁶⁰ Oleksandra Şutko, *a.g.e.*, s.127, 129.

olan camisi, selatin ölçekte yapılmamıştı, sadece tek minaresi vardı; caminin sadeliği kuşkusuz Hurrem'in hüküm süren padişahın kanından gelmemesinin yansımasıydı. Hurrem'in külliyesi, bağlı yapıların ölçüğü ve sayısı ile ihtişam kazanmıştı.⁶¹

İstanbul'da Hurrem'in adını taşıyan ikinci bayındırlık işi, onun hem hayırseverliğini hem de emperyal statüsünü dile getiriyordu. Hamam kadar görece sıradan bir yapı bile, yapıldığı yer dolayısıyla bir haşmet ve güç ifadesi konumuna yükseltilebilmekteydi. 1550'lerin ortalarında Süleyman tarafından Hurrem onuruna yapılan muhteşem hamam, padişah sarayı, kiliseden dönüştürülmüş büyük Ayasofya Cami -şehrin birincil selatin camî- ve At Meydanı'nın oluşturduğu imparatorluk aksı üzerinde yer almıştı. At Meydanı, kültürel ve törensel bakımdan sarayın bir uzantısı, bir bakıma saray avlularının halka açık kısmı olarak görülmüştür. Düğünler ve sünnetler gibi hanedanla ilgili önemli olaylar burada kutlanırdı. Hurrem'in başkentte bu tören alanında yoğunlaşan görkemli hayırseverliğini, Ayasofya Camî görevlileri ve cemaati için vakfedilen hamam temsil ediyordu. Kadın ve erkekler için ayrı bölümlerden oluşan bu çifte hamam aynı zamanda, Hurrem'in hemcinslerini düşündüğünü hatırlatma işlevini de görmüş olabilir.⁶²

Bir mektubunda, hamam inşası için Kanunî'den gelen desteği bizlere şöyle yansıtmıştır:

Ah benim canımın parçası sultanım. Hamam için bize hayırlı haberler göndermişsiniz. Hüküm göndermişsiniz. Vallahi o kadar sevindim ki, yalnız yüce Allah bilir. Yalnız mutfak harcına 50 bin akçem gitti. Kalanını kendime harçlık için alıkoymadım.⁶³

Kanunî'nin kendisine göndermiş olduğu akçeleri biriktirmeyip doğrudan hayır işlerine harcadığını, Kudüs'te bir imarethane (aş evi) kurduğunu, vakfiyesine koydurduğu şu talimattan anlamaktayız:

"...her nöbetde dört yüz nefer kimesneye her birine bir fodula (ekmek) ve her ikisine bir tas içinde bir kepçe aş ve Cuma gecesinde bir kıt'a yahni bile verile..."⁶⁴

⁶¹ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, 276-280.

⁶² Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, 280.

⁶³ Afyoncu, *a.g.e.*, s.176.

⁶⁴ Kudüs Halidi Kütüphanesi'ndeki Hurrem Sultan'ın vakıfnamesinden, bkz. Amy Singer, *Osmanlı'da Hayırseverlik: Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s. 1.

Hicri 964 tarihli bir mülkname sayesinde, Kudüs sancağında sancak beyi haslarından, diğer zeamet ve tımarlarından tefrik edilerek, kurulan tesislere vakf edilmek üzere, yapılan temlikler tespit edilebilmektedir.⁶⁵ Hurrem'in Kudüs'te kendi yaptırdığı külliye büyük ölçüde yoksullara hizmete hasredilmişti. İstanbul'daki hükümet bu kurumun ihtiyaçları konusunda çok hassastı. Örneğin, Mısır'dan gelen pirincin azlığı (mutfaklarda günde 80 kilo kadar pirinç kullanılırdı) ve tahıl stokuyla ilgili problemler (1559 ürününü çekirgeler yemişti) üzerinde durulurdu. Yine Kudüs külliyesinin ihtiyaçlarına cevap vermek üzere, Aralık 1550 ile Haziran 1559 arasında çıkarılmış bir grup vakfiye vardır. Örneğin bunlardan ilki Trablus eyaleti Amyin köyünün vergilerinden elde edilen yılda 97,978 akçelik bir gelir söz konusudur. Bu gelir getirici yerler, Kanuni tarafından Hurrem'e bağışlanmıştı. Vakfiyelere imparatorluğun en yüksek görevlileri nezaret etmişlerdir. Bu da, bu gelir kaynaklarının Hurrem'e bağışlanmasının ciddi bir devlet işi olduğunu gösterir. Örneğin, 1539 tarihli bir senette Sadrazam Lütfi, Vezirlerden Hadım Süleyman, Mehmed ve Rüstem Paşalar, Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, maliye baş vezirleri ve diğer devlet adamları şühudulhal olarak nezaret etmişti. 1557'de verilen ve Vize sancağının iki köyünün gelirini Hurrem'e bağışlayan senede de Semiz Ali Paşa, Sokullu Mehmed Paşa ve Pertev Paşa, iki kazasker ve maliyeden sorumlu vezirler tanıklık etmişti. Bu belgelerin içerdikleri büyük gelir tahsisatları, sadece Hurrem'i şahsen onurlandırmakla kalmıyor, aynı zamanda hem askerî/idarî hem de dinî hiyerarşinin önde gelen üyelerine onun itibarını göstermeye yarıyordu. Bununla birlikte sıradan tebaa da külliyei oluşturan çeşitli kurumlarda sağlanan hizmetlerden yararlanabiliyor veya bunların kadrolarında istihdam edilebiliyorlardı. Örneğin, Hurrem'in Kudüs vakfında 55 hacıyı barındıran bir misafırhane ve günde 400 yoksulu doyuran bir imarethane vardı ve burada 36 kişilik bir kadro istihdam ediliyordu.⁶⁶ İmarethane Kudüs toplumunun ve ekonomik hayatının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 1920'lerden sonra Müslüman Mesleki Yetimhanesi'ne ev sahipliği yapmaya başlayan yapıda, 1950'lerde UNESCO da yemek dağıttı. Yetimhanenin faaliyeti sürüyor; yemek dağıtımı da öyle. Kimi Kudüslüler çocukken sabah içtikleri bir tas çorbayı hâlâ hatırlıyor.⁶⁷

⁶⁵ Gökbilgin, a.g.m., s. 596.

⁶⁶ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, 281, 283, 284, 300.

⁶⁷ Sakaoğlu, *a.g.m.*, s.40.

Hurrem, o zamanlarda ismi Cizr-i Mustafa Paşa olan, Bulgaristan'ın Svilengrad şehrinde kervansaray, câmi ve imâret yaptırdı. Bunlara bütün servetini vakfederek adını hayırla tarihe yazdırdı.⁶⁸ Hurrem'in girişimleriyle kurulan geniş tesisler için, Sultan Süleyman'ın Hurrem Sultan'a muhtelif tarihlerde bir çok mülk nameler verdiği, muhtelif yerlerde köy ve mezralar temlik ederek, bu tesislerin zengin evkafını meydana getirdiği görülmektedir. Nitekim Hicri 958'de Silistre sancağında, Aydos ve Ahyolu kazalarında bütün mahsulleri ve haraçları ile temlik olunan köylerin raiyyet hanelerini ve hudutlarını gösteren bir mülk name sureti ile Hicri 957, 959, 960 ve 961 tarihlerinde verilen muhtelif mülk nameler kurulan geniş evkaf hakkında bizi aydınlatmaktadır.⁶⁹

Kefe (bugünkü adı Feodosiya) ve İznik'teki büyük kiliseler, Hurrem sayesinde camiye çevrilmiştir. Hurrem'in hayır eserlerinin amaçlarına uygun biçimde kullanılması vakıf kurumu sayesinde gerçekleşmiştir. Bu kurumlar sürekli gelir getirecek arazi, ticari kuruluş veya bina gibi taşınmazların vakfedilmesi şeklinde kuruluyordu. Para ve mücevherat, bir vakfın niteliğiyle bağdaşmaz görüldüğünden kabul edilmiyordu. Vakfın gelirleri, vakıf kurucularının arzularına uygun şekilde kullanılıyordu. Örneğin Hurrem Sultan, bir imaret yaptırmak için, Taberiyye Gölü⁷⁰ çevresindeki bütün toprağı, bu kapsamda oradaki balık işleme atölyelerini ve kaplıca kaynaklarını da vakfetmişti.⁷¹

Kanunî, Hurrem'in hatırasına sahip çıkıp, ondan sonra başka bir kadını sevmediği gibi, eşinin naaşının kendisine uzak kalmasını istemedi. Süleymaniye Cami çevresinde kendi türbesi için ayırdığı yerin hemen yanına onun için de bir türbe yaptırdı. Hurrem Sultan'ın türbesinde, bekçiler ve hafız-ı kurrarlar görevlendirdi. Yüzyıllar boyunca günün yirmidört saati bu hayırsever sultanın ruhuna Kur'ân-ı Kerim okundu. Başbakanlık Arşivi'ndeki belgelere göre, bu türbede nöbetleşe görevlendirilenlerin sayısı yüz otuz sekiz kişiyi buluyordu. Bunlara günde üçyüz elli akçe gibi yüksek bir ücret verildiği düşünülürse, Kanunî'nin Hurrem'i ne kadar sevdiği daha iyi anlaşılır.⁷²

⁶⁸ Ekinci, *a.g.m.*, s.2.

⁶⁹ Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 595.

⁷⁰ Taberiyye Gölü, İsrail'in kuzeydoğusunda, Golan Tepeleri ile Celile bölgesi arasındadır.

⁷¹ Oleksandra Şutko, *a.g.e.*, s.130.

⁷² Ahmet Şimşirgil, *Valide Sultanlar ve Harem Osmanlı'nın Sır Dünyası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 126.

Sultan Süleyman, eşinin ölümünden sonra, yıllarca onun ruhu için hayırlar yaptırmaya ve sadakalar vermeye devam etti. Mesela Hicri 968’de Mısır hazinesinden Mekke ve Medine ulema ve fukarasına 3.000 altın gönderilmesini Mısır Beylerbeyliğine emretmiştir. Haseki Sultan evkafı 17.yüzyılda bile o kadar zengindi ki, 1612’de babüssaade ağası Mustafa Ağa, Haseki camisine bir kubbe daha ekleyerek genişletmiştir.⁷³

Dış ve İç Siyasetin Etkin Bir Figürü Olarak Hurrem

Hurrem’e imparatorluğun diplomatik yaşamında verilen söz hakkı, itibarını imparatorluğun rakiplerine gösteriyordu. Safevi Şah Tahmasp’ın asi kardeşi Elkas Mirza, 1547’de İstanbul’a sığındığında Hurrem tarafından hediye yağmuruna tutulmuş ve Osmanlı’nın ihtişamı sergilenmişti. İltica eden bu Safevi şehzadesine sunulan hediyeler arasında Hurrem’in verdiği, değeri 10.000 florini aşan hediyeler önemli yer tutuyordu; bunlar arasında Hurrem’in kendi diktiği ipek gömlekler, elbiseler, şilteler, yastık ve çarşaf, altın işlemeli yorganlar ve Şehzadenin haremdeki kadınlar için yapılmış bazı elişleri de vardı. Hasekinin çabalarının siyasi niteliği, Osmanlıların bu cömertlik gösterisine hükümetin bütün üst kademelerinin katılmasının zorunlu kılınmasından bellidir. Peçevi’ye göre, “saltanatın şeref ve şöretini pekiştirmek için, bütün ileri gelenler hediye verme ve iltifatta bulunmakta olağanüstü çaba gösterdiler.” Hurrem, Elkas Mirza’nın ağır lanmasında belki de kişisel bir çıkar görmüştü: Safevi şehzadesinin bir Doğu seferi için bahane olabileceğini umut ediyordu. Böyle bir sefer, damadı Rüstem’in askeri yeteneğini göstermesi, ayrıca oğullarından birinin Süleyman yokken Rumeli beylerbeyliğine atanması için fırsat yaratacaktı. Hurrem, aynı dönemde Safevi hükümdarı Şah Tahmasp’ın kızkardeşi Sultanım ile de mektuplaşıyordu. Süleymaniye Camisinin tamamlanması şerefine Şah, hediye olarak camiye serilecek halılar gönderdi. Sultanım’dan gelen bir mektup ile Hurrem’e, halıların gönderildiğini, İran halkının Süleyman ve saltanatının kalıcılığı için dua ettiğini bildirmişti. Mektup daha sonra iki devlet arasında 1555’te imzalanan Amasya antlaşmasını övüyor, Hurrem ile sadrazam Rüstem Paşa’nın “bu sevabın hazırlayıcısı ve sebep olanı” aynı zamanda bunun gerçekleşmesinde “ortak ve taraf” olduğu hakkında bir kuşku olmadığını belirtiyordu. Hurrem, Sultanım’a cevabında, Camiye yaptıkları bağışlar için teşekkür ediyor ve padişahın iki hükümdar arasındaki barış ittifakına

---

⁷³ Gökbilgin, a.g.e., s. 596.

bağlılığını vurguluyordu. Süleyman'ın Safevi topraklarına daha önce yaptığı seferlerin "Müslüman topraklarını mahvetmek" değil, "dini yapıları onarma ve Tanrı hukukunun topraklarını süsleme" gayesini güttüğünü söylüyordu.⁷⁴

Hurrem ile çağdaş ünlü kadınlar arasında, Lehistan Kralı I. Zygmunt Stary'nin kızı Leh-Litvanya Prensesi Isabella da var: 1539'da Yanoş Zapolya ile evlenerek Macaristan kraliçesi oldu. Isabella, Sultan Süleyman'ın desteğiyle hükümdarlık yapan bir sonraki Kral Yanoş Sigismund'un da anasıdır. Hurrem Sultan, Osmanlılar tarafından esir alınan Macarların serbest bırakılması konusunda Isabella ile yazışmıştır.⁷⁵

Kanuni döneminde Polonya Krallığı ile canlı diplomatik ilişkiler kurulmuştu. Polonya'nın, Sultana gönderdiği 18 elçi ile, dönemin devletlerinden toplamda daha fazla elçi gönderdiği anlaşılıyor. Polonya Kralı I. Sigismund, büyük ölçüde Hurrem'in nüfuzu sayesinde Osmanlılarla barışı sürdürebildi. Hurrem, onun 1548'de kral olan oğlu II. Sigismund ile şahsen mektuplaşmaktaydı. Kral olduğunda kendisine bizzat yazarak kutlamıştır. Kendisinin dostluk teminatlarını sultana iletliğini, bu haberlerden hoşnut olan Kanuni'nin de, "eski kralla kardeş gibiydik ve Allah'ın izniyle bu kralla baba oğul gibi olacağız" dediğini II. Sigismund'a mektupla bildirmişti. Yine arzularını kendisine bildirdiği takdirde, sultandan onun adına bunları istemekten mutluluk duyacağına dair güvence vermiştir. Mektubunu kendisine hediye olarak iki çift gecelik, altı mendil ve bir el havlusu gönderdiğini bildirerek bitirmişti.⁷⁶

Mağlup edilen hükümdarların ailelerinden esir alınan kadınlar, özellikle de eşleri, 16. Yüzyıla kadar Osmanlı zaferlerinin değerli bir simgesi olarak kabul ediliyordu. Hurrem, 1553'te Safevilere karşı sefer düzenleyen eşine yazdığı mektupta, İstanbul halkını memnun edecek, şahın karısı ya da oğlunun esir edilmesi gibi bir zafer işaretinin olmayışına üzülüyordu. Hurrem'in mektubundan anladığımız göre, rakip hanedanın oğullarının esir alınması, yenilen hükümdarın kendi evini ve dolayısıyla ülkesini koruyamamasının gözle görünür kanıtı olarak, değerli fetih ödülleri idi.⁷⁷

Hurrem, haremde geçirdiği yıllarda daha önceki üç yüzyıl boyunca hiçbir hasekinin elde edemediği bir güce erişmişti. Hiçbir zaman harem rekabetinin

⁷⁴ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 304, 306.

⁷⁵ Oleksandra Şutko, *a.g.e.*, s.169.

⁷⁶ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 305.

⁷⁷ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 49, 50.

ötesine geçememiş olan kendisinden önceki hasekilerin aksine, Hürrem siyasi hırsını başarıyla kullanmış ve fiilen kocasıyla birlikte iktidara ortak olmuştu. Ama Hürrem'in Osmanlı kölelik sistemine karşı kişisel zaferi, boyutu ve anlamı bakımından akıl almaz olsa da, siyasi açıdan şüpheli sonuçlara yol açmıştı. Osmanlı haremindeki güç dengelerini değiştirmiş ve on yedinci ve on sekizinci yüzyıldaki "kadınların sultanlığı" devrini başlatmıştı, yani: güçlü hasekiler ve valide sultanlarla, zayıf padişahlar devri sonrasında "imparatorluğu güçsüz düşürecek olan gözdeler ve nedimelerin hükümlerliliği sistemi"nin ortaya çıkmış olmasından ötürü o suçlanmıştır. Çelebi, Peçevî ve Solakzade gibi ilk modern Osmanlı tarihçileri Hürrem'i gayri meşru emeller peşinde koşan acımasız bir entrikacı olarak göstermişlerdir. Kanuni'yi de masum, ama efsunlu ve karısına çok düşkün bir hükümdar olarak yargılamışlardır. Hürrem'in bazı Osmanlı kayıtlarındaki bu son derece kötü imgesi diplomatlar, seyyahlar ve kaçmayı başaran köleler tarafından modern çağın başlarında Batı'ya aktarılmış ve birkaç asır boyunca Avrupa'daki Osmanlı külliyatına egemen olmuştu.⁷⁸

Hâdiseler, Haseki Hürrem Sultan'ın, padişahın gözdesi olduğunu gösterdiği gibi, dinî yönünün de güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Batılı yazarlardan Bernard Bromage, onun kişiliği hakkında yazarken cihat duygusunun yüksek olduğuna işaret eder. "Osmanlı saltanatının en muhteşem devresine, kocasıyla hakim oldu. Kocasının bir cihan fatihi olduğunu gören Hürrem, hilâlin haç'a galip gelmesine ve hilâl'in en uzak diyarlara kadar uzanmasına çalıştı." Hıristiyanlığın koruyucusu olan ve Türk düşmanlığı ile ün salan Rodos şövalyelerine karşı sefer açılmasına teşvik etti.⁷⁹

Haseki başkente yerleşince, padişahın siyasi sırdaşı olarak aralarında yeni bir politik ilişkinin doğmasına sebep oldu. Padişah sefere çıktığında ona mektuplar yazarak bilgi kaynağı olduğunu gösterdi. Bu ilk mektuplarda bile Hürrem'in siyasete karıştığı gözlemlenebiliyor: 1526 tarihli bir mektubunda, Sadrazam İbrahim Paşa ile ilgili ve daha önceden de söz ettiği belli olan bir soruna değinir: "*Paşa'ya niye kızgın olduğumu soruyorsunuz. Allah'ın izniyle yine beraber olabildiğimiz zaman bunu anlatırım. Şimdilik Paşa'ya hürmetlerimizi yolluyoruz, inşallah kabul eder.*"⁸⁰

⁷⁸ Yermolenko, *a.g.e.*, giriş içinde, s. 40, 41.

⁷⁹ Ahmet Şimşirgil, *Valide Sultanlar.*, s.123.

⁸⁰ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 88.

Hurrem ve İbrahim'in kariyerleri arasındaki paralellikler çarpıcıdır. Her ikisi de sadece sultanın lütfundan kaynaklanan eşi görülmemiş yükseklikte mevkiler elde ettiler. Bu mevkiler, padişahın en üst düzeydeki erkek ve kadın dostlarını seçerken geleneksel sınırlamalara aldırılmaması, hatta bu sınırları açıkça çiğnemesiyle sağlanmıştı. Yükselişlerinin hızı da dikkat çekicidir. Hem İbrahim hem de Hurrem 1523'e gelindiğinde, yani sultan tahta çıktıktan üç yıl sonra, kendi alanlarındaki güç tekeli ele geçirmişlerdi. Süleyman hem vezirlik hem cariyelik kariyerini yöneten kuralları bozarak, halkın beklentilerini yıktıysa da, tebaası hürmet ettikleri padişahlarını suçlamak yerine, hoşnutsuzluklarını sultanın gözdesine ve nedimine odakladılar. Süleyman'ın Hurrem ve İbrahim ile ilişkisi, iç ve dış idare hiyerarşisinin düzenini bozdu ve egemenliği tanımlayan sınırları bulandırdı. İbrahim Birun idaresinin başı olduğu halde, sık sık Enderun'a girer, geleneksel protokolü çiğneyerek kendisi için padişahınkinin bitişiğinde hazır tutulan bir odada geceyi geçirirdi. Hurrem, Sultan sarayına taşınarak padişahı hanedan ailesinin diğer kısmından ayıran sınırın, sözcüğün tam anlamıyla, öte yanına geçti. Halkın Süleyman'ın bu iki gözdesine karşı direnişine yol açan da, sınırların böyle belirsizleşmesiydi. Hurrem ve İbrahim'in güçlerinin paradoksu, aslında sultanın mutlak otoritesinin bir ifadesi olan bu durumun, otoritenin kullanılmasında bir uzlaşma olarak görülmesiydi.⁸¹

İbrahim'in düşüşünde Hurrem'in rolüne dair yalnızca tahminde bulunulabilir. İbrahim'in ani düşüşünü açıklamak zor olsa da, bir kaç muhtemel açıklama vardır. Olasılıklardan biri, İbrahim'in küstah davranışları ve müsrif yaşamıyla kendi sonunu hazırlamış olduğudur. Muazzam bir güç ve zenginlik biriktirmişti, küstahlık boyutunda bir refaha ulaşmıştı, bazen kendisine "sultan" der ve öyle hareket ederdi. İbrahim'in ölümünde Hurrem'in suçlu olduğu söylenemez. Ama İbrahim'e karşı dedikoduları suiistimal edip Süleyman'ın kararını etkilemiş olabilir. Süleyman'a yazdığı 1526 tarihli yukarıdaki mektupta yer alan ifadeler, iki gözde arasındaki ilişkinin geriliminden azade olmadığını göstermektedir.⁸²

Mektuplar aynı zamanda önemli olaylarla ve başkentteki durumla ilgili (başkentte olmayan ve oğullarından birinin yerine geçirilebileceği korkusunu taşıyan her sultan için hayati öneme sahip) bilgiler verir. Doğu seferi sırasında Hurrem, Barbaros Hayrettin Paşa'nın muzaffer Tunus deniz seferlerinin

⁸¹ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 104, 105.

⁸² Yermolenko, *a.g.e.*, giriş içinde, s. 32, 33.

haberlerini iletmişti. Süleyman'ın 1537'deki yokluğunda bir salgın hastalığın İstanbul'u eskisi kadar ağır olmasa da yine de etkilediğini ve âlimlerin bunun "sonbahar yaprakları dökülünce" sona ereceğinde fikir birliğine vardıklarını ona bildirdi. Cepheden az haber gelmesinin tehlikeleri konusunda da sultanı uyardı:⁸³

"Çabuk, çok çabuk haber göndermenizi istiyorum, yalvarıyorum, çünkü -yemin ederim, yalan söylemiyorum- son bir-iki hafta içinde hiçbir haberci gelmedi. Cümle alem yaygara ediyor. Etrafta her türlü söylenti dolanıyor. Bunu sadece kendim için istediğimi sanmayın."

Yaklaşık yirmi yıl sonra, yanlış söylentilere ilişkin bir başka endişe, Hurrem'in Süleyman'a 1553-54 kışında Safevilere karşı bir seferin ortasında yazdığı bir mektupta, bu kez daha kendine güvenli ve kesin bir şekilde dile getiriliyordu. Hurrem'deki acilen bir şeyler yapılması gerektiği duygusuna, büyük olasılıkla Mustafa'nın kısa süre önce idamının halkta yarattığı hoşnutsuzluk yol açmıştı:

Şimdi şehirde, müjdeciler gelir şehir donanacak diye bir gürültü gidiyor...Bilmiyorum ilin sözü müdür, yoksa doğru mudur? Bu halde devletim, benim sultanım, müjdecinin gelmesine sebep ne? ...Siz Halep'te kışlıyorsunuz... Kızılbaşın oğlu ve avretleri tutulmadı, müjdeciler gelecek ortada o yok, bu yok. Bu halde müjdeciler gelmesi hoş olmaz...Eğer ben cariyeniz için gönderiyorsanız yakında Bayezid'e gideyim.⁸⁴ ...Şimdi müjdeciler göndermek kimin sözüyle oldu, âlem buna hayret ediyor. Herkes şehirde aceb Padişah hazretleri Halep'te kışlamak için mi müjdeciler gönderir diye hayretler içinde gürültü ediyorlar... Eğer yola çıkmış ise elden bir şey gelmez, eğer çıkmadı ise Allah aşkına olsun padişahım, aziz başınız için müjdecileri göndermeyiniz.

Sadrazam ve diğer önemli devlet adamları padişahla beraber seferdeyken Hurrem, hiç kuşkusuz başkentteki işler konusundaki uyanıklığı sayesinde, hayati bir rol oynuyordu. Padişahın ondan, ailenin diğer üyelerine bazı mektupları iletmesini istemesi aynı zamanda güvenilir bir iletişim işlevi gördüğünü de düşündürüyor. Mesela Süleyman'ın, Hurrem aracılığıyla Selim'e mektup iletmek istediğini, Hurrem'in de bu vazifeyi üstlendiğini görmekteyiz.⁸⁵

⁸³ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 89.

⁸⁴ Bayezid padişahın yokluğu sırasında Avrupa sınırını korumak üzere Edirne'de görevlendirilmişti. Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 90.

⁸⁵ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 90.

Kanuni döneminde taht sırası yüzünden çıkan krizleri değerlendirirken, şüpheli olmak gerekir; çünkü bu krizler, çeşitli şehzadelerin başarısızlık ya da başarısına taraf olmanın getirdiği bir miktar tepkiyi de içerirler. Veraset konusundaki yakın ilişkiler göz önüne alındığında, Hurrem'in hanedan politikasının evrimindeki yerini daha iyi anlamamıza yardım edebilir. Mesela, Kanuni devrindeki aile hiziplerinin en çok bilineni, Hurrem-Mihrimah-Rüstem üçlüsünden oluşuyordu. Hurrem'in ya da Mihrimah'ın doğrudan için içinde olduğunun kanıtı yoksa da, Osmanlı kaynakları ve yabancıların anlattıklarına göre yaygın kanı, bu üçünün önce tahta Hurrem'in bir oğlunun geçmesini güvence altına almak için Mustafa'yı tasfiye etmeye, sonra da Hurrem'in hayatta kalan iki oğlundan küçüğü Bayezid'in konumunu güçlendirmeye (sonuçta tahta çıkan Selim oldu) çalıştıklarıydı. Veraset sisteminin doğası gereği Mustafa'nın adaylığına karşı çalışmak her üçünün de çıkarınaydı. Onun zaferi kuşkusuz hepsi için felaket demektir: rakip hiziple aile bağları nedeniyle Rüstem'in kariyerinin sonu gelebilir ve belki idam edilir, Hurrem ve Mihrimah statülerini kaybedebilirler, belki de sonuçta Mahidevran'ın kaderinin gösterdiği gibi, yoksulluğa düşebilirlerdi. Mustafa'nın idamından sonra Mahidevran yoksullaşmış ve statüsünü kaybetmişti.⁸⁶ Hurrem Mahidevran'ın durumuna düşmemek için bir aile hizbi oluşturduğu sonucuna ulaşılabilir. Hurrem Sultan'ın, oğullarına taht yolunu açmak için giriştiği gizli çabalar, büyük bir iktidar mücadelesinin kaynaklara pek yansımaya sebep olmuştur. Hurrem'in oluşturduğu ekip, özellikle Şehzade Mustafa'nın idamıyla birlikte iktidar ortağı haline gelmekte gecikmeyecektir.⁸⁷

Mustafa'nın idamının ne derece haklı olduğunu kestirmek güçtür, ancak Mustafa'nın düşüşünde Rüstem'in belirleyici olduğu söylenmektedir. Sultan'ın alınan kararda sorumluluk derecesi ne olursa olsun, genel kanı Hurrem'in ve Rüstem'in sorumlu olduğuydu. Dönemin şairleri idam konusunda, çok açık olarak Rüstem-Hurrem ikilisini suçlarlar.⁸⁸

Mustafa'nın ölüm gününde Rüstem sadrazamlıktan azledilmiştir. Bu azildeki amaç, Mustafa'yı çok seven yeniçerilerin üzüntüsünü yatıştırmak ve

⁸⁶ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s.111, 112.

⁸⁷ Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2009, s. 183.

⁸⁸ Mehmet Çavuşoğlu, "Şehzâde Mustafa Mersiyeleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1982), 641-686.

onları sakinleştirmektir. Ama iki yıl geçmeden Rüstem yeniden sadrazam oldu. Hayatta kalması ve yeniden göreve iadesinde Hurrem'in büyük rolü vardır. Görevden alınmasından sonra Hurrem Süleyman'a mektup yazarak onun için merhamet dilemişti.⁸⁹

“Rüstem Paşa kölenizdir. Asil teveccühünüzü ondan esirgemeyin bahtı güzel sultanım. Kimsenin sözlerine kulak asmayın. Bu defalık, köleniz Mihrimah'ın başı için bırakın, benim bahtı güzel hünkârım, kendi başınız ve benim başım için de yüce sultanım.”

Peçevî, Mustafa için, padişah olmak konusunda Süleyman'ın diğer erkek evlatlarıyla kıyaslandığında “daha zeki ve yetenekliydi” der. Babasının emriyle Şehzade Mustafa'nın boğdurulması, Osmanlı tarihinin en çarpıcı ve en sık tasvir edilen anlarından birini oluşturur. Sonradan değerlendirildiğinde Mustafa'nın düşüşünün tüm suçlusu olarak Hurrem Sultan ile Rüstem Paşa gösterilmiştir. İstanbul halkı Hurrem'in, tahta giden yolu oğullarından birine açmak için Mustafa'ya karşı komplo düzenlediğine ve bu planda Rüstem Paşa'dan yardım aldığına inanıyordu. Busbecq *Türk Mektupları* 'nda şöyle yazmıştı:

Türkler, padişahın oğlundan kurtulmak isteyecek kadar ondan uzaklaşmasının Rüstem'in iftiralarından ve büyücülük yaptığına dair adı çıkmış olan Roxolana'nın büyülerinden kaynaklandığına inanıyorlar. Halk arasındaki şayialara göre, Hurrem başvurduğu sihirler ve kadınlığı sayesinde padişahın aklına Mustafa konusunda kuşku tohumları ekebilmişti. Rüstem onun emriyle, Mustafa'nın Süleyman'ın baş düşmanı olan İran şahı ile gizli ilişki içinde olduğunu ima eden sahte bir mektup yazmıştı. Ayrıca Hurrem hediye olarak Mustafa'ya zehirli kıyafetler yollayarak da onu öldürmeye çalışmış, ama başarısız olmuştu. Son olarak, 6 Ekim 1553'te kuşku içindeki Süleyman, Mustafa'yı başında bulunduğu Amasya vilayetinden Halep'teki çadırına çağırılmış ve harem ağalarına şehzadeyi orada boğmasını emretmişti.⁹⁰

Hurrem'in Şehzade Mustafa'yı öldürttüğü iddialarının gerçeği yansıtmadığı, ancak ondan korktuğu söylenebilir. Eğer Mustafa tahta çıksaydı, kardeş katli geleneği uyarınca, Hurrem'in oğullarının tümü muhtemelen idam edilecekti. Mustafa'yı tümüyle masum bir kurban, Kanuni'yi de Hurrem'in elinde bir oyuncak olarak göstermek doğru değildir.

⁸⁹ Leslie P. Peirce, *a.g.e.*, s. 114, 116.

⁹⁰ Yermolenko, *a.g.e.*, s. 36.

Baba oğul arasında Ekim 1553'ten önce de, gerilimler olduğuna dair bazı işaretler tespit edilebilmektedir. Mustafa kendi hizbi tarafından veliaht olarak parlatılsa da, Süleyman'ın kesin olarak bu düşüncede olduğu söylenemez.⁹¹

Sonuç ve Değerlendirme

Kanunî büyük zaferleri ile dünyanın en büyük komutanlarından biri olurken, Hürrem Sultan'a olan büyük aşkıyla da, dünya aşk tarihinin en büyük âşıklarından biri olmuştur. Her ikisi bir araya gelemedikleri zamanlarda, birbirlerine olan hasretlerini mektup ve şiirlerle gidermeye çalışmışlardır. Onların karşılıklı olarak birbirlerine yazdıkları, bizlere aralarındaki duygunun, aşkın ve muhabbetin derinliğini yansıtmaktadır.

Sultanın Hürrem'e derinden bağlı olduğu, Hürrem'in daha kariyerinin çok başlarında isteklerini dayatacak kadar padişahın gözünde kendini güvende hissettiğini ve sultanın, onunla ilişkisini korumak için protokolü esnetmeye razı olduğunu görmekteyiz.

Hürrem şahsen hiçbir elçilik görevi üstlenmediği halde, diplomatik yazışmalarda sultanın yumuşak sesi oldu. Yazışmaları, Sultanın barışçı niyetlerine ilişkin güvence vermek ve hediye alışverişi üzerineydi. Kanuni barış amaçladığında, Hürrem aracılığıyla konuşmuş olma ihtimali mümkün görünüyor, çünkü saltanatının son yıllarında ülke sınırlarında barışın korunmasını önemsemiştir.

Hürrem "Valide Sultan" olamadan Haseki Sultan olarak, 1558 yılında 53 yaşındayken bilinmeyen bir hastalıktan ötürü İstanbul'da öldü; sultanlığı, nikâh dolayısıyla kocasının bahşettiği bir unvandır. Hürrem'in entrikaları ve iktidarı için söylenenler kısmen yakıştırama ve abartma gibi görünüyor. Hürrem'in yazdığı mektuplardan ve kendisi hakkında yazılanlardan, muhteris, âşık ve hayırsever bir Osmanlı Saray Kadını profili ortaya çıkmaktadır.

Hürrem bize tartışmalı bir kişisel ve tarihsel miras bırakmıştır. Kalabalık bir Osmanlı haremının içinde, padişah kocasının bir hayat boyu sadakatini elde etmiş ve ona çocuklar doğurmuştu. Ailesi ölümünden birkaç yıl sonra dağılmış, 1562 yılına gelindiğinde Selim hariç tüm oğulları ölmüştür.

Saraydaki statüsü ve halk için görünürlüğü, hayır amaçlı inşaat projeleri sayesinde güçlenmiştir. Osmanlı imparatorluk ailesinde kadınların dini ve

---

⁹¹ Yermolenko, *a.g.e.*, s. 38, 39.

vakıf binaları yaptırmaları âdettendi, ama vakıf binaları genellikle payitahtın dışında ya da dış bölgelerinde olurdu. Oysa Hurrem'e, İstanbul'un kalbinde bu tür vakıflar yaptırma ayrıcalığı tanınmıştır. Bu onun, Osmanlı hanedanındaki yüksek mevkisini teyit etmektedir. Bununla birlikte, kutsal sayılan şehirlerde yaptırdığı hayır kurumları aracılığıyla, imparatorluğun her yerinden ve diğer Müslüman devletlerden gelen hacılar, onun işlediği sevapların farkına varmıştır.

Bir harem kadını olarak Hurrem, valide sultan olamadan da birçok mülkün sahibi olduğu görülmektedir. Bunu da Sultan Süleyman'ın alışılmış gelenekleri ihlal ederek ona, Kudüs, Mısır, Mekke, İstanbul ve Edirne'de topraklar hediye etmesiyle elde etmiştir. Bu topraklar üzerinde çok sayıda hayır tesisi inşa ettirmiştir. Bu tesislerin işler halde kalmasını sağlamak için de, hediye olarak aldığı ve vakfettiği toprakların, çiftliklerin, dükkânların ve diğer girişimlerin gelirleri kullanılmıştır. Bu nedenle bu tesislerin büyük bir kısmı günümüze kadar işlevselliklerini sürdürüyor.

Hurrem, çeşitli anıt ve hayır işleri aracılığıyla halkın kafasındaki hükümlerlik imajına Kanunî'nin yardımlarıyla dâhil edilmiştir. Ona tanınan ayrıcalıklar olağanüstü nitelikte ve gerçekten de padişah kanından gelmeyen bir kadına verilmiş ayrıcalıklar olarak hanedan tarihinde benzersizdi.

KAYNAKLAR

- Afyoncu, E., *Muhteşem Süleyman*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.
- Allert, B., “Alman Barok ve Aydınlanma Tiyatrosunda Roxolana”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hürrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 143-170.
- Asena, O., *Kanuni Sultan Süleyman Dörtlemesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1998.
- Altındal, M., *Osmanlıda Kadın*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1994.
- Altınyeleklioğlu, D., *Moskof Cariye Hürrem*, Artemis yayınları, İstanbul, 2009.
- Alpgüvenç, C., *İki Hanım Sultan: Hürrem ve Mihrimah*, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- Çavuşoğlu, M., “Şehzâde Mustafa Mersiyeleri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (1982), 641-686.
- Çevik, M., *Tarih Felsefesi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2014.
- Çitçi, S., “Ukraynalı Yazar Pavlo Arhipoviç Zahrebelniy’nin Roksolana (Hürrem Sultan) Romanında Osmanlı’ya Oryantalist Bakış”, https://www.academia.edu/22056877/Ukraynalı_Yazar_Pavlo_Arhipoviç_Zahrebelniy_nin_Roksolana_Hürrem_Sultan_Romanında_Osmanlıya_Oryantalist_Bakış, Erişim Tarihi: 18.11.2016, s.1-18.
- Doğan, Â., “Romen, Sırp ve Türk Romanında Hürrem Sultan”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları 1*, 2000, s.60-72.
- D’Ohsson, “Harem-i Hümayûn Osmanlı Saray Ailesi”, içinde, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi III*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 953-965.
- Ekinci, Ekrem B., “Padişahın Kalbinde Taht Kuran Hürrem Sultan”, www.ekrebugraekinci.com/makale, 19 Ocak 2011, s.1-5., Erişim tarihi, (10.08.2016)
- Emecen, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, Timaş Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2009.
- Fethi, M. S., *Hürrem Sultan*, Armada Kitap, Ankara 2016.
- Gökbilgin, M. T., “Hürrem Sultan”, *İslâm Ansiklopedisi* MEB, c.5, 1.kısım, İstanbul 1987, s.593-596.

- Halenko, O., “Roxolana İsminin Kökeni Üzerine”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hürrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s.19-20.
- Hayden, Judy.A.,“II. Charles’ın Sarayında Roxolana Trajedisi”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hürrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 117-141.
- Kara, Y., *Osmanlı’da Kadın Saltanatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.
- Kula, Onur B., *Batı Edebiyatında Oryantalizm I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Kumrular, Ö., *Haremde Taht Kuranlar: Nurbanu ve Safiye Sultan*, Doğan Kitap, İstanbul 2017.
- Parlayan, A., Sarayda İz Bırakan Güç Sahibi Kadınlar “Harem’de Tek Nikâhlı Hürrem Değildi!”, içinde, *Atlas Tarih*, Sayı:40, Nisan-Mayıs 2016, s.38-49.
- Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu’nda Hükümranlık ve Kadınlar*, (Çev. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5.basım, İstanbul 2010.
- Sakaoğlu, N., “Hürrem Sultan ve Kanunî Aşkı”, *ntv Tarih*, Sayı:1, Şubat 2009, s.38-40.
- Sancar, A., *Osmanlı Kadını: Efsane ve Gerçek*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- Sçınski, D., “Roksalina; Bir Prologlu ve Üç Sahneli Tarihsel Opera (1911)”, (Önsöz: Galina Yermolenko), İçinde, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hürrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 341-356.
- Singer, A., *Osmanlı’da Hayırseverlik: Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2004.
- Şan, A., “Osmanlı Döneminde İstanbul’da Kadınların Kurduğu Kütüphaneler”, *İstanbul Kadın Kadın İstanbul Proje Kitabı Seçki*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010.
- Şimşirgil, A., *Osmanlı Tarihi Kayı IV, Ufukların Padişahı: Kanunî*, KTB Yayınları, 8. Baskı, İstanbul 2013.
- Şimşirgil, A., *Valide Sultanlar ve Harem Osmanlı’nın Sır Dünyası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- Şutko, O., *Hürrem Sultan*, (Çev: Hazal Yalın), Kitapyayınevi, 1. Baskı, İstanbul 2017.
- Tan, M. T., *Hürrem Sultan*, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2001.

- Thys-Şenocak, L., “Bir Osmanlı Padişahı”, (Çev. Emin Dağıstanlı), *ntv Tarih*, Sayı:4, Mayıs 2009, s.44-49.
- Tülbentçi, Feridun F., *Hurrem Sultan*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1978.
- Okuducu, G., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Kadınının Kısa Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- Öztürk, M., *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010.
- Uluçay, Ç., *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.
- Uluçay, Ç., “Hurrem Sultan'dan Muhteşem Süleyman'a Mektuplar”, *Bilim ve Gelecek*, Aylık bilim, kültür, politika dergisi, Sayı:84 Şubat, İstanbul 2011, s.43.
- Yazıcıoğlu, Özlem Ö., “Türk Edebiyatında Hurrem: Her Daim Ele Avuca Sığmaz Olmuş, Güç ve Arzu Sahibi/ Güç ve Arzunun Simgesi Kadının Yeniden Yazımı”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 211-239.
- Yermolenko, G., “Roxolana İsminin Yazımı Üzerine”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s. 17-18.
- Yermolenko, G., “Giriş: Hurrem Sultan”, içinde, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s.21-48.
- Yermolenko, G., “Avrupa'da Roxolana”, *Avrupa Edebiyatı, Tarihi ve Kültüründe Hurrem Sultan*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2013, s.51-95.
- Yücel, Y., “Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler” *Belleten*, c. XXXVIII, Sayı:152, Ankara 1974, s. 657-708.
- Zahrebelniy, Pavlo A., *Rohatin'den Payitahta Bir Talih Hikâyesi: Hurrem Sultan*, (Çev: Ömer Dermenci), Mavi Ufuklar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011.

BİR SON DÖNEM OSMANLI DİPLOMATININ YÜKSELİŞİ VE DÜŞÜŞÜ: SALİH MÜNİR PAŞA

THE RISE AND FALL OF THE LAST PERIOD OTTOMAN DIPLOMAT: SALIH MUNIR PASHA

Ahmet DÖNMEZ*

Makale Bilgisi

Başvuru : 4 Nisan 2018

Kabul : 4 Şubat 2018

Article Info

Received : April 4, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

Salih Münir Paşa, II. Abdülhamid döneminde devlet kademelerinde hızla yükseldi. Hariciye'de gösterdiği üstün başarı ardından Paris elçiliğine atandı ve bu görevi 13 yıldan uzun bir süre yürüttü. Bu sırada Brüksel ve Bern elçiliğini de üstlendi. Elçiliği sırasında, Jön Türklerin faaliyetlerinin engellenmesi ve yurda dönmelerinin sağlanması, Balkan ittifakı kurulması, Makedonya meselesi gibi konularda faaliyet gösterdi. II. Meşrutiyet'in ilânı ardından görevden alındı. Bu tarihten itibaren, itibarını geri kazanmak için mücadele etti. Salih Münir Paşa, 1925 yılında Türkiye'ye döndükten sonra, 1939 yılında vefat edene kadar kendini ilmi çalışmalara verdi. Bu dönemde birçok kitap ve makale kaleme aldı.

Bu çalışmada Salih Münir Paşa'nın hayatı, elçilik dönemindeki faaliyetleri, eserleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bir Osmanlı diplomatının Türk aydınına dönüşüm süreci, dönemin olayları içerisinde ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Salih Münir Paşa, Büyükelçi, II. Abdülhamid, Diplomasi, II. Meşrutiyet

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, adonmez@erbakan.edu.tr

Abstract

Salih Munir Pasha was promoted rapidly in public service career during the reign of Abdulhamid II. After having a great success in the Ottoman Foreign Ministry, he was appointed as an ambassador to Paris and upheld the position for more than 13 years. At the same time, he was in charge of the embassies in the Brussels and Bern. He was in charge of highly significant missions during his embassy such as the preventing of the activities of the Young Turks and assuring their return to homeland, facilitating the establishment of Balkan alliance and Macedonian affair. He was removed from his post after the declaration of the Second Constitutional Period. From that date on, he struggled to regain his reputation. Salih Munir Pasha focused on his intellectual studies after returning to Turkey in 1925 until his death in 1939. He wrote a lot of books and articles within this period.

In this study, Salih Munir Pasha's life, his years as an ambassador, his studies are discussed in detail. The transformation process of an Ottoman diplomat into a Turkish intellectual has been revealed through the events of the period.

Keywords: *Salih Munir Pasha, Ambassador, Abdülhamid II, Diplomacy, Second Constitutional Period*

Giriş

Osmanlı Hariciye teşkilâtı, XVIII. yüzyılın sonlarında organizasyon, idare ve dış politikanın planlanması açısından Avrupa'daki çağdaşlarına göre çok gerideydi. Bir dışişleri bakanlığı bulunmadığı gibi henüz daimî elçilikler teşkil edilmediği için usta çırak ilişkisi içinde, yabancı dil bilen tecrübeli diplomatlar yetişemiyor, sadece zaman zaman bazı elçiler yetenekleriyle öne çıkabiliyordu. Bunlar da yurtdışından dönüşlerinde çoğunlukla diplomasiyle ilgisiz görevlere atanıyor, bu yüzden arkalarından gelenlere tecrübelerini aktarmaları mümkün olmuyordu. III. Selim zamanında daimî elçiliklerin tesisine başlanması (1793), II. Mahmud döneminde Hariciye Nezareti'nin teşkil edilmesi (1836) bu gidişatı değiştirdi. Yurtdışına gönderilen öğrenciler ve açılan okullar sayesinde Fransızca bilenlerin sayısı gün geçtikçe attı. Tanzimat ve ardından II. Abdülhamid dönemlerinde Osmanlı dışişleri ve elçilik teşkilâtı, yavaş da olsa, gelişmeye ve diplomatlık bir meslek hâline dönüşmeye başladı.

Bu çalışmada, söz konusu sürecin şartları içerisinde yetişerek genç yaşta Fransızca öğrenme imkânı bulan ve hariciye basamaklarında hızla yükselen Salih Münir Paşa (Çorlu) çok yönlü olarak ele alınacaktır. Yalnızca

diplomatlık yapmakla kalmayıp, Doğu ve Batı kaynaklarındaki bilgileri tecrübesiyle birleştirerek, Osmanlı tarihine ve diplomasiye dair birçok eser kaleme alan, Osmanlı'da diplomatlığın Avrupa standartlarında bir meslek olarak yerleşmesi için çalışan Salih Münir Paşa'nın hayatı, elçilik faaliyetleri, ilmî çalışmaları ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilecektir. Bu çerçevede, II. Abdülhamid döneminin önde gelen diplomatlarından birinin, II. Meşrutiyet'in ilâmı sonrasında itibarını geri kazanabilmek için verdiği mücadele ve yaşadığı sıkıntılar açıklanacak, bir Osmanlı diplomatının bir Türk aydınına dönüşümü süreci gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

I. Eğitim ve Meslek Hayatı

Salih Münir Paşa, 24 Kasım 1857'de¹ İstanbul'da dünyaya geldi. Babası II. Abdülhamid dönemi devlet adamlarından Ticaret ve Nafia Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'dır. Soyu, baba tarafından XVIII. yüzyılın meşhur sadrazamlarından Çorlulu Ali Paşa'ya dayanır. Salih Münir, ilk ve orta eğitimini Vefa Rüşdiyesi'nde tamamladıktan Sonra Mekteb-i Sultani yani Galatasaray Lisesi'nde eğitimine devam etti². Sultan Abdülaziz'in Avrupa ziyareti ardından, Süveyş Kanalı'nın açılış töreni öncesi 1869 yılı sonlarında İstanbul'a uğrayan Fransız İmparatoriçesi Eugénie de Montijo, padişahla birlikte Mekteb-i Sultani'yi ziyaret etti. Salih Münir, imparatoriçeye Fransızca bir hitabe okudu. Bu sırada zekâsıyla ve becerisiyle Abdülaziz'in dikkatini çekti ve padişah ona iltifatlarda bulundu. Salih Münir, bundan sonraki günlerde eğitimine başarıyla devam etti. Şehzade Abdülhamid, Fransızca dersleri alırken, hocası Salih Münir'i şehzadenin yanına götürerek

¹ Ali Birinci, "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 330. Kardeşleri Nimet Eğriboz ve Aziz Esenbel, Salih Münir Paşa'nın 24 Kasım 1859 tarihinde doğduğunu ileri sürmektedir. Aziz Esenbel, "Kardeşinin Kalemile Paris Sefiri Salih Münir Paşa", *Tarih Dünyası*, II/15, 15 Kasım 1950, s. 638; Salahaddin Güngör, "Salih Münir Paşa'nın Kızı Nimet Hanım Anlatıyor", *Tan*, 09 Mart 1955, s. 4.

² İbrahim Alaaddin Gövsa, "Salih Münir Paşa", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946, s. 267; Birinci, *agm.*, s. 330; M. Ekrem Üzümeri-Selami Dinçer-Sadi Kazancı, "Salih Münir Paşa", *Türkiye Ansiklopedisi*, C: V, Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik Yayınları, Ankara 1957, s. 53; Esenbel, *age.*, s. 638; Salih Münir Paşa, *Salih Münir Paşa'nın Ünlü Eseri Kuran'a Göre Din ve Ahlak Kuralları*, yay. hzl. Taha Toros, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986, s. 6; Reşad Ekrem Koçu, "Salih Münir Çorlu", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, s. 4100.

birlikte Fransızca konuşmalarını istedi. Bu tarihten sonra Salih Münir, Abdülhamid'le Ayazağa'daki Köşk'te sık sık görüşmeye başladı. İki kısa sürede yakın arkadaş oldular. Babası Tarihçi Mahmud Celaleddin Paşa, liseyi bitirince onu Avrupa'ya göndermek istediysen de Şehzade Abdülhamid sonra gönderirim diyerek izin vermedi. Salih Münir, bunun üzerine Fransız hocalardan özel ders almaya başladı. Ders aldığı kişiler arasında Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa da yer alıyordu ki meşhur Cevdet Tarihi'ni yazarken Salih Münir müsveddeleri temize çekerek ona yardımcı oluyordu. Babası onu aynı dönemde, Maarif Nazırı Ahmed Vefik Paşa ile tanıştırdı. Salih Münir, bir yandan Ahmed Vefik Paşa'dan özel ders alıyor, bir yandan da onun Molier'den çevirdiği piyeslerin kopyasını çıkarıyordu.³ Küçük yaşta kurmayı başardığı bu irtibatlar onun ileride devlet kademelerinde yükseleceğinin bir göstergesi niteliğindedir.

Salih Münir, 15 yaşında Tercüme Odası'na girdi. Ardından Amedi Odası'na (1877) geçti. Bu sırada arkadaşı Şehzade Abdülhamid tahta geçmişti. II. Abdülhamid, Meşrutiyet'in ilânından sonra Ahmed Vefik Paşa'yı Meclis-i Mebusan reisi tayin etti. Ahmed Vefik Paşa, Salih Münir Bey'i Meclis-i Mebusan başkâtipliğine atadı. Ahmed Vefik Paşa, Meşrutiyet kaldırıldıktan sonra başvekilliğe atanınca Salih Münir Bey'i özel kalem müdürü yaptı. Ahmet Vefik Paşa'nın kısa süre sonra görevden ayrılmasının ardından, Salih Münir Bey, 1879-1887 yılları arasında Orman ve Maadin Nezareti, Orman ve Maadin ve Ticaret ve Ziraat Nezareti ve ardından Ticaret ve Nafia Nezareti'nde mektupçuluk görevlerinde bulundu. Bu sırada II. Abdülhamid, güçleri tek elinde toplamıştı. Avrupa elçileriyle ilişkilerinde ona aracılık edecek Hariciye Nezareti'nde güvenebileceği birini arıyordu. Sonuçta bu iş için arkadaşı Salih Münir Bey'i Hariciye mektupçuluğuna (Nisan 1888) getirdi. Salih Münir Bey, bu görevi 1895 yılının son günlerine kadar başarıyla yürüttü.⁴ Kendisine padişah ve Avrupa devletleri tarafından birçok nişan verildi.⁵

II. Abdülhamid Salih Münir Bey'i, kendi görevinin dışında Avrupa elçilikleriyle özel temas ve görüşmelerde kullanıyordu. Salih Münir Bey, bu

³ Güngör, *agm.*, s. 4; Esenbel, *agm.*, s. 638-639; Birinci, *agm.*, s. 331; Üzümeri, *agm.*, s. 53; Gövsa, *agm.*, s. 267; Koçu, *agm.*, s. 4100.

⁴ Güngör, *agm.*, s. 4; Birinci, *agm.*, s. 331; Üzümeri, *agm.*, s. 53; Gövsa, *agm.*, s. 268; Koçu, *agm.*, s. 4100.

⁵ BOA, HR. SAİD. (Hariciye Nezareti Sicil-i Ahvâl Defteri), 12/14/11-20.

işlerle öylesine meşguldü ki çoğu gece evine dâhi gidemiyor, Saray'da kalıyordu. Kısa sürede Avrupa elçilerinin, özellikle de Fransız Elçisi Gustave Lannes de Montebello'nun takdirini kazandı.⁶ Bu sırada diplomasiyi iyice öğrendi, Avrupa elçilikleri ve Hariciye'de giderek daha fazla tanındı. II. Abdülhamid'in onun için artık çok farklı planları vardı.

II. Paris Elçiliğine Atanması ve Faaliyetleri

Jön Türkler, Avrupa'daki özellikle de Paris'teki faaliyetlerini 1895 yılında iyice arttırmıştı. Aynı tarihte Osmanlı topraklarında Ermeni ayaklanmaları meydana gelmişti. Avrupa devletleri bunu bahane ederek, devletin içişlerine müdahaleye çalışmaktaydı. II. Abdülhamid, Paris'te güvenebileceği birini görevlendirmeye ve onun aracılığıyla bu problemleri çözmeye karar vermiş, bu görev için uygun birini arıyordu.

Aynı günlerde Salih Münir Bey, Hariciye'de uzun süredir üstlendiği kritik görevlerden sonra Avrupa'da elçilik görevine tayini edilmeyi arzu ediyordu. Daha 1893 yılından itibaren onun Mahmud Esad Paşa yerine Paris elçiliğine tayin edileceğine dair çeşitli söylentiler çıkmış, hatta buna yönelik haberler Avrupa gazetelerinde bile yer bulmuştu.⁷ Ancak o tarihte Paris elçiliğine Yusuf Ziya Paşa getirilmişti.⁸ Salih Münir Bey, 1895 yılında Paris ve Berlin elçiliklerinden birine tayin edilmek istediğini padişaha yazılı olarak bildirdi ve böylece "*Birkaç seneden beri büyükelçilikler ve sâir büyücek me'muriyetlerle kayırlan emsâl ve akrân-ı bendegânemden şimdiki gibi geri kalmamış olacağım.*" şeklinde sitemkâr ifadeler kullandı.⁹ II. Abdülhamid, onun bu talebini geri çevirmedi ve Paris elçiliğine atanması için gerekli işlemlerin başlatılması talimatını verdi. Zaten Salih Münir Bey, Ermeni ayaklanmaları sırasında Avrupa elçileriyle görüşmeleri başarıyla sürdürmüş hem Saray'ın hem de elçiliklerin takdirini kazanmıştı. Son olarak Fransız elçisi de huzura kabul edildiği sırada onun yeteneklerini övmüştü. Tüm bunlar onun bu önemli görevi yerine getirebilecek yeterliliğe ulaştığını gösteriyordu. Ancak bu ani bir karardı. Öyle ki, o sırada hükümette bulunan

⁶ Salahaddin Güngör, "Abdülhamid'in Huzurunda", *Tan*, 10 Mart 1955, s. 5; Esenbel, *agm.*, s. 639.

⁷ *The Dundee Courier&Argus*, nr. 12519, 17 Ağustos 1893.

⁸ Yusuf Ziya Paşa elçiliğe 26 Eylül 1894'te tayin edilmiştir. *Salnâme-i Nezaret-i Hariciye 3*, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1318, s. 181.

⁹ BOA, Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı), 14/185/1, 21 Kasım 1895.

Babası Mahmud Celaleddin Paşa bile durumdan sonradan haberdar oldu. Yurtdışı tecrübesi bulunmayan oğlunun genç yaşta böyle önemli bir göreve getirilmesine babası olarak sıcak bakmadığını II. Abdülhamid'e bildirdiyse de padişah kararını değiştirmede.¹⁰ Paris Sefiri Yusuf Ziya Paşa¹¹ aracılığıyla durum Fransa Dışişleri Bakanlığı'na bildirildi. Kısa süre sonra Salih Münir Bey'in elçiliği için Paris'ten olumlu yanıt gelmesiyle atama kesinleşmiş oldu.¹² Bu sırada Avrupa gazetelerinde, “sultanın gözdelelerinden” Salih Münir Bey'in Paris elçiliğine atanacağına dair haberler çıkmaya başlamıştı. Kendisinden, diplomasi dünyasında sempati kazanmış, akıcı bir Fransızcaya sahip ve diplomatlık da yeteneğini ispatlamış biri olarak bahsediliyordu.¹³ Salih Münir Bey, çok geçmeden Paris büyükelçisi olarak tayin (20 Aralık 1895) edildi.¹⁴ II. Abdülhamid, bir zamanlar yurtdışına gitmesine engel olduğu arkadaşının kaybını böylece, hem de onu büyükelçi olarak göndererek, telafi etmiş oluyordu.¹⁵

Salih Münir Bey, Paris'te büyükelçi olarak göreve (Ocak 1896) başladı.¹⁶ Birçok kişi, yurtdışı tecrübesi bulunmaması ve henüz çok genç olması sebebiyle böyle önemli bir görevi başarıp başaramayacağını merak ediyordu. Ancak iyi derecede bir Fransızcaya sahip ve uzun süredir Avrupa elçilikleriyle yakın ilişki içinde olduğu için Paris'in diplomatik ve sosyal hayatına intibakta güçlük çekmedi. Kibirsiz, şakacı, samimi tavırları kısa sürede Fransız devlet adamları ve halkının sevgisini kazanmasını sağladı. Öyle ki Salih Münir Bey'e Fransa cumhurbaşkanı tarafından birinci

¹⁰ Aziz Esenbel, “Abdülhamid ile Paris Sefiri Salih Münir Paşa Arasında Gizli Muharebe I”, *Tarih Dünyası*, C. II, S. 16, 01 Aralık 1950, s. 684; Esenbel, “Kardeşinin Kalemiyle” s. 639–640; Gövsa, *agm.*, s. 268.

¹¹ *Salnâme*, s. 181.

¹² BOA, Y. A. HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 341/32/1, 05 Aralık 1895; BOA, Y. PRK. HR. (Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı), 21/53/1, 17 Aralık 1895; Esenbel, “Kardeşinin Kalemiyle” s. 640.

¹³ *The Times*, nr. 34753, 06 Aralık 1895.

¹⁴ *Salnâme*, s. 181.

¹⁵ *The Times*'ın iddiasına göre İzzed Bey ve Salih Münir Bey, II. Abdülhamid'in iki gözdesiydi. İzzed Bey, rakibini İstanbul'dan uzaklaştırmak için padişaha Salih Münir Bey'i Paris elçiliğine tayin etmesini tavsiye etmişti. *The Times*, nr. 34754, 07 Aralık 1895. Burada bahsedilen kişinin, o dönem padişahın sağ kolu olan Arap İzzed Holo Paşa olması gerektir.

¹⁶ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricâli (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s. 47.

dereceden *légion d'honneur* madalyası verildi.¹⁷ II. Abdülhamid de onun çalışmalarından memnundu. Bunun bir göstergesi olarak Salih Münir Bey'i, Paris büyükelçiliği üzerinde kalmak üzere Bern ve Brüksel elçiliğine tayin etti.¹⁸ Ardından ona paşa unvanı (1903) ihsan etti.¹⁹ Salih Münir Paşa, 1906 yılında Paris'teki elçiler arasında *doyen*²⁰ yani en kıdemli elçi rütbesine yükseldi.

Padişah Salih Münir Paşa'yı, Jön Türklerin faaliyetleri ve mevcut Avrupa konjonktürü sebebiyle Osmanlı aleyhine dönen Avrupa siyaseti ve kamuoyunu Osmanlı lehine çekmek için Galip Söylemezoğlu'nun tabiriyle adeta bir "*seyyar sefir*" olarak kullanıyordu.²¹ Salih Münir Paşa'nın elçiliği sırasındaki faaliyetleri arasında, Ermeni meselesiyle ilgili görüşmeler²², Jön Türklerin, özellikle de Damad Mahmud Celaleddin Paşa ve oğullarının Osmanlı'ya iadesi, Osmanlı-Yunan Harbi sırasındaki girişimler, Lorondo ve Tübini meselesi²³, Balkan ittifakı kurulması çerçevesinde Belgrat, Bükreş, Atina ve Sofya'da görüşmeler yapılması gibi konular bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra İspanya Kralı Alfonso'nun İngiltere kraliçesinin torunuyla Madrid'teki düğün merasiminde fevkalâde elçilikle Osmanlı Devleti'nin temsil etti.²⁴

¹⁷ BOA, HR. SAİD., 12/14/21, 30 Temmuz 1899; BOA, İ. TAL. (İrade Taltifat), 208/60, 18 Şubat 1900.

¹⁸ BOA, HR. SAİD., 12/14/21, 12 Kasım 1900; *The Times*, nr. 36302, 17 Kasım 1900.

¹⁹ BOA, HR. SAİD., 12/14/21, 21 Mart 1903; BOA, İ. HR. (İrade Hariciye), 383/2/1, 30 Mart 1903.

²⁰ Kordiplomatik duayeni yani *doyen*, bir başkentte göreve başlama süresi en eski olan elçiyi ifade etmek üzere verilen bir unvandır. G. R. Berridge-Alan James, *Dictionary of Diplomacy*, Palgrave Macmillan Press, Eastbourne 2003, s. 64.

²¹ Galip Kemali Söylemezoğlu, "Salih Münir Paşa", *Yedigün*, nr. 309, 07 Şubat 1939, s. 12.

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Salih Münir Paşa (Çorlu), *Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Diplomasisi İstanbul ve Paris Hatıraları*, yay. hzl. Ali Birinci-Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 411-461.

²³ Bu mesele, Abdülaziz zamanında iki Fransız Galata Bankeri Loronda ve Tübini'den alınan 85 bin liranın, bir takım oyunlar ve rüşvetlerle bir milyon lira olarak Osmanlı Devleti'nden tahsil edilmesiyle ilgilidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Salih Münir Paşa (Çorlu), "Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid Dönemi", s. 320-323. Ayrıca bk. *The Times*, nr. 36549, 02 Ağustos 1901; *The Times*, nr. 36554, 07 Ağustos 1901. Fransız donanması, II. Abdülhamid'i borcun tahsiline zorlamak için Midilli Gümrüğü'ne el koymuştur. *The Times*, nr. 36609, 11 Kasım 1901.

²⁴ BOA, İ. HUS. (İrade Hususi), 141/61/1, 16 Mayıs 1906. Bu törenin bitiminde kiliseden ayrılırken gerçekleşen bombalı saldırıda az kalsın Salih Münir Paşa da yaralanıyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Salih Münir Paşa (Çorlu), "Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid

Salih Münir Paşa'nın uzun yıllar sürdürdüğü elçilik dönemindeki çok sayıdaki faaliyetleri içerisinde, Jön Türklerin yurda dönüşü için padişahın kendisine verdiği özel görev ve Balkan ittifakı meselesi diğerlerine göre öne çıkmaktadır.

II. Abdülhamid'in Salih Münir Paşa'dan en önemli beklentilerden biri, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ardından yurtdışına kaçan ve genel olarak Jön Türkler olarak ifade edilen kişilerin muhalefete son vermeye ve yurda dönmeye ikna edilmesiydi. İknası mümkün olmayanların ise buldukları ülkenin nezdinde girişimlerde bulunularak faaliyetlerinin engellenmesi ve sınır dışı edilmelerinin sağlanması isteniyordu.

II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası başlayan dönemde, Salih Münir Paşa'nın elçiliği sırasında ne tür bir rol oynadığı, padişaha mı hizmet ettiği yoksa Jön Türklerin yanında mı yer aldığı önemli tartışma konularından birisi olmuştur. Salih Münir Paşa cephesinden meseleye yaklaşıldığında kendisi, Jön Türklerle beklendiği kadar sert muamele yapmamış, hatta birçoğunu Paris'te himaye etmişti. II. Abdülhamid'in hiç sevmediği Ubeydullah Efendi'nin yıllarca elçilikte kalmasına izin vermişti. Ayrıca Avrupa'da demokratik rejimlerin hüküm sürdüğünü öne sürerek, buralara iltica etmiş kişileri sınır dışı ettirmenin yasalara göre mümkün olmadığına padişahı ikna etmeye çalışmıştı. II. Abdülhamid, Salih Münir Paşa'yı sevdiği ve diğer konulardaki başarılarını takdir ettiği için görevden almamış, bunun yerine bazı adamlarını Paris'e göndererek Jön Türkler için sert tedbirler almaları için Fransız temsilcilerle görüşmelerini istemişti.²⁵

Salih Münir Paşa, Meclis-i Mebusan'a gönderdiği savunmasında (1909) Jön Türk adı altında suç işleyen ve şantajcılık yapanlar dışında Avrupa'ya kaçan meşrutiyet taraflarına karşı izlediği politika hakkında şu ifadeleri kullanmaktaydı: *“Paris sefareti hizmetinde bulunduğum o anda suikastlar keşfiyle uğraştığımın ve hürriyet-pervâranı takip ve tenkil ve izac eylediğim aslı yoktur... Temeddühten hoşlanmam, fakat mahz-ı hakikat olarak diyebilirim ki mülteci ve firarilerin doğru özlülerinden pek çoğuna kesemden iane etmek, hastalarına bakmak ve baktırmak ve İstanbul'a avdet etmek isteyenlerine harçlık ve vusullerinde dûçar-ı ceza olmamaları için*

Dönemi”, s. 359-362. Salih Münir Paşa'nın düğün merasiminde görevlendirilmesi için bk. BOA, İ. HUS., 141/61/1, 16 Mayıs 1906. Ayrıca bk. *The Times*, nr. 38034, 31 Mayıs 1906.

²⁵ Esenbel, “Kardeşinin Kalemiyle” s. 640-642; Esenbel, “Gizli Muharebe” s. 684-685.

sahabet etmek ve cezalandırılanların bazılarını kurtarmak ve hatta bazılarını münasip memuriyetlere yerleştirmek gibi hizmetlerim sebk etmiştir.” Ayrıca savunmasında, Hariciye Nezareti’nden Jön Türk ve yurtdışına kaçmış diğer Osmanlı vatandaşlarının geri gönderilmesi, hapse atılması gibi talimatlar aldığını; fakat bunların bazılarını cevapsız bıraktığını, cevap yazdıklarında ise Fransa ve İsviçre meşrutî yönetimle idare edildikleri için bu kişilerin faaliyetlerinin suç teşkil etmediğini ifade ettiğini ileri sürmekteydi. Hariciye Nezareti, çok ısrarcı olduğunda ise gönderilen istekleri doğrudan Fransa Dışişleri Bakanlığı’na ilettiğini belirtmekteydi. Salih Münir Paşa aynı yerde, II. Abdülhamid’in, Jön Türklerin para ve memuriyet karşılığı yurda dönmeye ikna edilmesi, faaliyetlerinin engellenmesi, kitaplarının toplatılması gibi vazifelerle bazı üst düzey devlet adamlarını Avrupa’ya gönderdiğini, bunların kendini devre dışı bırakarak faaliyet yürüttüklerini ve bunlara yardım etmediğini şöyle ifade etmekteydi: “*Bunların bazıısı sefarete uğramadan vazifesini ifa edip avdet ederlerdi. Bazıları da uğrarlar ise bile memuriyetlerini ketm ile mücerred tedavi ve seyahat için geldiklerini söylerlerdi*”.²⁶

Buna karşın Paris, Bern ve Brüksel’deki İttihat ve Terakkicilerin çoğu Salih Münir Paşa’yı, II. Abdülhamid yönetiminin en sadık hizmetçilerinden biri olarak niteliyorlar ve elçilik fonlarını kendi kişisel harcamaları için harcadığını ileri sürüyorlardı. II. Meşrutiyet’in ilânıyla birlikte bu yönde birçok şikâyet yazısı İstanbul’a gönderildiği gibi benzer nitelikteki iddialar yerli ve yabancı gazeteler de yer almıştı.²⁷

Tüm bu bilgiler ışığında, Salih Münir Paşa’nın yukarıdaki ifadelerinin büyük oranda doğru olduğunu, bununla birlikte padişahı Avrupa’da üç elçilikle temsil eden bir elçinin tümüyle Jön Türkleri kayırmasının mümkün olamayacağını söylemek mümkündür. Aksi hâlde uzun yıllar görevini sürdüremezdi. Peki, Salih Münir Paşa’nın Jön Türklere yönelik yaklaşımı neydi, onlara yönelik nasıl bir politika izlemiştir?

²⁶ Taha Toros Arşivi, nr. 551358, s. 4-6; Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid’in Paris Sefir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Hatıraları*, yay. hzl. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2013, s. 735-737. Salih Münir Paşa 1908 yılında görevden alındıktan kısa süre sonra Servet-i Fünun Başyazarı Ahmed İhsan Tokgöz’e verdiği röportajda benzer fikirleri savunmuştur. Aykut Kansu, *1908 Devrimi, Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 193.

²⁷ BOA, DH. MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 2693/49/1, 26 Aralık 1908; Kansu, *age.*, s. 192.

II. Abdülhamid, Jön Türkler meselesinin öncelikle anlaşma ve itaat yoluyla çözülmesini istiyordu. Salih Münir Paşa, elinden geleni yapıyordu. Mesela Ahmed Rıza Bey'in çıkardığı *Meşveret*'in Paris'te yayınlanmasını engellemeyi başarmıştı.²⁸ Fakat beklenildiği kadar sert tedbirler almıyor²⁹, istenilen ilerlemeyi sağlayamıyordu. Paris elçisinin bu konuda tek başına yeterli olamadığını gördüğünde Ebüzziya Tefik Bey ve Yusuf Ziya Paşa'yı Paris'e gönderdi. Fakat bunlar müspet bir sonuç alamayınca bu kez Ahmed Celaleddin Paşa büyük yetkilerle (1897) Paris'e gönderildi. Salih Münir Paşa kendisi Paris'te elçi bulunuyorken böylesi olağanüstü yetkilerle padişahın üst düzey kişileri göndermesinden, hatta bir anlamda onların gerisinde bırakılmasından hoşnut değilse de buna itiraz edebilecek durumda değildi. Bu sırada Paris'teki Jön Türklerin, Ubeydullah Efendi gibi, bazıları Ahmed Rıza Bey ve Mizancı Murad arasındaki rekabet sebebiyle yurda dönmeye kolayca ikna edildi. Ahmed Celaleddin Paşa, buradan Cenevre'ye hareket etti. Salih Münir Paşa, muhalefetten vazgeçecekleri memuriyet verileceğine, eğitimlerine devam etmek isteyenlere maaş bağlanacağına, kabul etmeyenlerin ise Osmanlı tebaalığından çıkarılacağına dair bir resmî tebliğ yayınladı. Aynı günlerde Ahmed Rıza Bey ve Mizancı Murad Bey hakkında açılan davalar yeniden başlatıldı. Fakat bu girişim Fransız kamuoyunun özgürlükçü tutumu sonucu ters bir etki yaptı, hatta Paris'in en meşhur avukatları mahkemelerde Jön Türkleri savunmaya başladı. Ahmed Celaleddin Paşa, Cenevre'de ve Jön Türklerin Lideri Mizancı Murad Bey'le görüştü ve bir takım vaatler karşılığında onu dönüşe ikna etti. Bu gelişme, tereddüt içindeki birçok Jön Türk'ün direncini kırdı. Ahmed Celaleddin Paşa ve Salih Münir Paşa'nın girişimleri böylece önemli sonuçlar vermiş oldu. Görülüyor ki bu süreçte, Salih Münir Paşa ve yayınladığı tebliğ Jön Türklerin yurda dönüşe iknası konusunda kritik bir rol oynamıştı.³⁰

²⁸ *The Times*'da, Salih Münir Paşa'nın Ahmed Rıza Bey'in çıkardığı *Meşveret* adlı gazetenin yasaklanmasını sağlayarak büyük bir başarı kazandığı, bu zafer sebebiyle padişahın tarafından "ödül ve onurlandırmalar"ın kendisini beklediği bilgisi yer almıştır. *The Times*, nr. 34864, 14 Nisan 1896.

²⁹ Buna rağmen bu tarihlerde Jön Türklerden olduğu ileri sürülen Hasan ve Hasib adlarındaki iki tıp öğrencisi Salih Münir Bey'e saldırmış ve hemen sonra bunlar Fransız polisi tarafından tutuklanmıştır. Ahmed ismindeki liderleri ise Mısır'a kaçmayı başarmıştır. *The Standard*, nr. 22410, 28 Nisan 1896.

³⁰ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1945, s. 56-57, 62-81. II. Abdülhamid, bunların dışında geçmişi pek de temiz olmayan Necib Melhame Paşa'yı da aynı dönemde Paris'e elçilik müsteşarı olarak göndermiştir. Salih

Avrupa'daki Jön Türk hareketi 1897 yılının ortalarında neredeyse tamamen çözülmüş gibiydi. Ancak kısa süre sonra II. Abdülhamid'le ters düşen eniştesi Damad Mahmud Paşa ve oğullarının Paris'e gelişi rüzgârın yönünü yeniden değiştirdi. Bu olayın ayrıntıları, hem Salih Münir Paşa'nın elçiliği dönemi faaliyetleri açısından hem de Osmanlı siyaset ve diplomasisinin, son dönemde nelerle meşgul olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Öyle ki bu mesele, adeta ikinci bir Cem Sultan Vakası niteliğindedir.

Seniha Sultan ile evli olan Damad Mahmud Paşa, adliye nazırlığına ve padişahın özel müşavirliğine kadar yükselmişti. Abdülaziz'in başına gelenlerden sonra fazla şüpheli olan II. Abdülhamid, kendisine suikast düzenleme planı yapan İskalyeri-Aziz Bey Komitesi ile ilgili olduğu gerekçesiyle onu görevden aldı. Fakat yapılan tahkikat sonucu suçsuzluğu ortaya çıkınca Paşa'yı geri kazanmak için çok çalışsa da başarılı olamadı. Hatta kendisine evkaf nazırlığını teklif ettiyse de kabul ettiremedi. Damad Mahmud Paşa, uzun süre devlet işlerinden uzak kaldı. Sonradan gördüğü bir takım yanlışlıklar hakkında II. Abdülhamid'e bir takım lâyhalar gönderdiyse de bu kez padişah kendi işine karışmamasını istedi. Bundan sonra Damad Mahmud Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah'ı da yanına alarak Avrupa'ya (1899) gitti ve Jön Türklere katıldı.³¹ Bu noktadan itibaren onun faaliyetlerinin takibi ve yurda geri getirilmesi Paris Sefiri Salih Münir Paşa'nın en önemli görevleri arasına girdi ve onunla bu amaçla görüşmelerde bulundu.³² Bununla birlikte Damat Mahmud Celaleddin Paşa, kendine kesin garantiler verilmedikçe İstanbul'a dönmemekte ısrar ediyordu.³³ Salih Münir Paşa, sonraki görüşmesinde Paşa'nın taleplerini alarak bunları padişaha ilettili.³⁴ Bu girişimleri sonuç vermeyince, Mizancı Murad Bey'i yurda dönmeyi ikna eden Ahmed Celaleddin Paşa Cenevre'ye

---

Münir Paşa'nın yapmasını isteyip de yapmadıklarını ona yaptırabilmeyi tasarlamıştır. Fakat Necip Melhame Paşa kısa sürede Fransız hükümeti tarafından istenmeyen adam ilân edilerek sınır dışı edilmiştir. Kansu, *age.*, s. 186; Esenbel, "Gizli Muharebe" s. 684.

³¹ Kuran, *age.*, s. 82-85, 88; Şerif Demir, "Damad Mahmud Celaleddin Paşa ve Cenazesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, S. 47, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları, Erzurum 2012, s. 178.

³² BOA, Y. PRK. EŞA. (Yıldız Perakende Elçilik ve Şehbenderlik Tahriratları), 34/68/1, 1899.

³³ BOA, Y. PRK. EŞA., 34/84/1, 18 Ocak 1900.

³⁴ BOA, Y. PRK. EŞA., 34/81/1, 15 Şubat 1900.

(Mayıs 1900) gönderildi. Damad Mahmud Paşa, başvekilliğe getirilmek gibi taleplerin yanı sıra Salih Münir Paşa'nın cezalandırılmasını da istiyordu. Netice de bu görüşmelerden de bir sonuç alınamadı.³⁵

Cenevre, Londra, Brüksel, Kahire arasında yoğun bir çalışma sürdüren Damad Mahmud Paşa, bu sırada hastalandı. Buna rağmen oğullarıyla birlikte I. Jön Türk Kongresi'nin toplanmasına (1902) önyak oldu. Bir süre sonra hastalığı iyice ilerleyince Salih Münir Paşa durumu İstanbul'a bildirdi. Aldığı talimat üzerine, Paşa'yı Brüksel'deki evinde ziyaret ederek onu yurda dönmesi konusunda ikna etti. Bu gelişme, Salih Münir Paşa için büyük bir başarıydı. Ancak Prens Sabahattin'in konuyu öğrenir öğrenmez devreye girmesiyle babası kararını değiştirdi. Bundan kısa süre sonra vefat (17 Ocak 1903) etti.³⁶

Damad Mahmud Paşa, artık Jön Türkler için bir çeşit sembol hâline gelmişti. Canlısı değilse bile ölüsü İstanbul'a getirilmeliydi. II. Abdülhamid, Paris elçisine eniştesinin cenazesinin İstanbul'a getirilmesi için her türlü çabayı göstermesi talimatı verdi.³⁷ Salih Münir Paşa, çeşitli girişimlerde bulundu. Ancak Prens Sabahattin, babasını Paris'teki Türk kabristanına gömdü. Padişah yine de kararından vazgeçmeyince Salih Münir Paşa Fransa Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulundu. Bu sırada konu kısa sürede Fransa kamuoyunda yankı buldu ve mahkemeye taşındı. Salih Münir Paşa, çok gayret gösterse de bir sonuç alamadı. Osmanlı Devleti ve Fransa arasında diplomatik bir soruna dönüşen ve hürriyetle istibdadın mücadelesi hâline getirilen cenaze, ancak II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Prens Sabahattin tarafından yurda getirildi.³⁸

Salih Münir Paşa'nın elçiliği süresince ilgilendiği konulardan biri de Balkan ittifakı meselesiydi. Ferdinand, Bulgar prensliği tasdik edildikten sonra İstanbul'a gelmiş (1896), burada bir takım imtiyazlar karşılığı Osmanlı ile ittifak yapmaya hazır olduğunu belirtmişti. Ondan kısa bir süre önce de Bulgarları kendilerine rakip gören Romen Kralı Carol, Bulgarlara ve Rumlara karşı ittifak için bir adamını İstanbul'a göndermişti. Yunanistan'la savaşa girilince (1897) bu mesele ertelendi. Prens Ferdinand'ın savaş

---

³⁵ Kuran, *age.*, s. 123-124, 136.

³⁶ Kuran, *age.*, s. 197-198; Demir, *agm.*, s. 179-181.

³⁷ BOA, Y. MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), 239/91/1, 31 Ocak 1903.

³⁸ Demir, *agm.*, s. 181-185.

sonunda tekrar İstanbul'u ziyaret etmesiyle ittifak meselesi yeniden gündeme geldi. II. Abdülhamid, hangisiyle ittifaka girilmesi konusunda tereddüt yaşıyordu. Bu sırada Romanya kralı, gizli tuttuğu ittifak girişimlerinin Babiâli tarafından duyurulmasının güvenini sarstığını öne sürerek teklifini geri çekti. Oysa Bulgar Prensi, gizli ittifak metnini çoktan imzalamıştı³⁹.

II. Abdülhamid, 1906 yılına gelindiğinde, aradaki bu gizli ittifaka rağmen Bulgarların Rumeli'yi hatta İstanbul'u ele geçirmek için hazırlık yaptığı, silahlanmayı arttırdığı istihbaratını aldı ve Salih Münir Paşa'yı İstanbul'a çağırdı. Ondan Sofya'ya giderek Prens Ferdinand'la görüşmesini ve onun gerçek niyetini öğrenmesini istedi. Salih Münir Paşa, Sofya'daki temaslarında⁴⁰ (Şubat 1906) Bulgarların fırsat buldukları takdirde sınırlarını genişletmek için harekete geçmekten çekinmeyecekleri kanaatini edindi ve durumu padişaha rapor etti. Aradan bir sene geçtikten sonra padişah tarafından İstanbul'a çağırıldı ve Bulgarların gerçek niyetini öğrenmek için yeniden Sofya'ya gitmesini istendi. Buradan Paris'e döndükten sonra, Bulgarlar hakkında alınan istihbaratların doğru olduğunu ve buna karşı diğer Balkan devletleriyle ittifak yapılması gerektiği yönünde padişaha bir rapor gönderdi. Bunun üzerine tekrar İstanbul'a çağırılan Salih Münir Paşa, yapılan müzakerelerin ardından ittifak önerisinin kabulü sonucu Yunanistan, Sırbistan ve Romanya ile gerekli görüşmeleri yürütmekle görevlendirildi. Bu kapsamda ilk olarak Belgrat'a (Mart 1907) gitti. Burada Sırbistan Kralı Petro ile görüşerek, Avusturya, Bulgar ve Macarların kendileri için tehdit oluşturduğunu ve Osmanlı Devleti ile bir ittifakın sağlayacağı avantajları anlattı. Sırp kralı da böyle bir ittifakı arzuluyordu. Sonuçta ortaya 12 maddelik bir ittifak taslağı ortaya çıktı. Ardından Bükreş'te Kral Carol ile görüştü. Buradaki görüşmelerin olumlu geçmesi ardından o sırada Paris'te

³⁹ Salih Münir Paşa (Çorlu), "Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid Dönemi", s. 373-376; Salahaddin Güngör, "İlk Balkan Harbi Teşebbüsü", *Tan*, 14 Mart 1955, s. 4-5. Moskova elçiliği yapmış olan Galip Söylemezoğlu o günlerde Belgrat elçiliği başkâtipliğini yürütmekteydi. Söylemezoğlu'nun hatıralarına göre Salih Münir Paşa, 1906 yazında Belgrat'a gelmiş ve Kral Carol'la ittifak meselesini görüşmüştür. Kısa süre sonra yeniden Belgrat'a uğramış, hatta kraliçeye II. Abdülhamid'in gönderdiği çok değerli bir nişanı hediye etmiştir. Söylemezoğlu, *agm.*, s. 12-13.

⁴⁰ Prens Ferdinand ve Salih Münir Paşa 10 Şubat 1906'da bir araya gelmiştir. *The Times*, nr. 37941, 12 Şubat 1906. Salih Münir Paşa bir gün sonra Bükreş'e hareket etmiştir. *The Times*, nr. 37942, 13 Şubat 1906.

bulunan Yunan Kralı Georgios ile temas kurdu. Yunan kralının da konuya olumlu yaklaşması sonucu Balkan ittifakının metninin taslağı ortaya çıkmaya başladı. Ardından İstanbul'da anlaşmanın detayları ve Avrupa devletlerinin olası tepkileri üzerine bir değerlendirme süreci başladı. Aradan yedi-sekiz ay geçtikten sonra Belgrat Elçisi Fethi Paşa bu konuda görüşmek için Paris'e gönderildi. Salih Münir Paşa, bir süre sonra ittifak için tekrar Atina, Bükreş, Belgrat'a gitti. İttifak için anlaşmaya yaklaşılmış ve imza noktasına gelinmişken II. Meşrutiyet ilân edildi. Bundan sonraki günlerde İttihat ve Terakki yöneticileri, bu ittifak girişiminde II. Abdülhamid'in asıl niyetinin kendilerine karşı Balkanlardan asker toplamak olduğuna inandıkları için Balkan ittifakı projesi sonuçsuz kaldı.⁴¹

Salih Münir Paşa, Balkan ittifakı görüşmeleri sırasında izinli olarak İstanbul'a (1907) geldiğinde padişaha, her asrın kendine uygun bir yönetim şekli olduğunu, mevcut sistemi muhafazanın artık mümkün olmadığını, bunda ısrarcı olursa tahtını kaybetme riskiyle karşı karşıya olduğu uyarısını yaptı. Ayrıca ordu, ülke yönetimi ve ekonomi üzerine bazı uyarılarda bulundu. Onun dışında çok az kişi, padişaha bu tip sözler söylemeye cesaret edebilirdi. Hatta o sırada huzurda bulunan devlet adamları Paşa'yı cesaretinden ve fedakârlığından dolayı tebrik etmişlerdi.⁴² II. Abdülhamid, aralarındaki dostluğun ve ona güveninin de bir sonucu olarak, Salih Münir Paşa'nın bu tip eleştirilerini ve Jön Türkler konusundaki tavrını göz ardı ediyordu.

III. Elçilikten Alınışı ve İtibarını Geri Kazanma Mücadelesi

Salih Münir Paşa, uzun yıllardır Paris elçiliğinin yanı sıra Brüksel ve Bern elçiliğini de üzerinde bulunduruyordu. II. Abdülhamid, Brüksel elçiliğini Paşa'nın üzerinden alarak (Nisan 1908) yerine Mustafa Âsım Bey'i atadı. Salih Münir Paşa'nın almakta olduğu maaşın bir kısmı kesilerek Mustafa Âsım Bey'e bağlandı. Salih Münir Paşa, son dönemde Balkan ittifakı için gösterdiği yoğun mesaiden sonra böyle bir gelişme

⁴¹ Salih Münir Paşa (Çorlu), "Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid Dönemi", s. 69-85; Salahaddin Güngör, "İlk Balkan Harbi Teşebbüsü", s. 4-5.

⁴² Güngör, "Salih Münir Paşa'nın Kızı", s. 4; TTA, nr. 551358, s. 1-2; Salih Münir Çorlu, "Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin", s. 733. Salih Münir Paşa, o günlerde izinli olarak İstanbul'a gelmiştir. BOA, BEO (Babıâli Evrak Odası), 2942/ 220588/1, 11 Kasım 1906; BOA, BEO, 3000/224973/1, 25 Şubat 1907.

yaşanmasından son derece rahatsız oldu. Hatta diğer elçiliklerden de istifa etmeyi düşündüğünü, ya maaşından yapılan kesintinin kaldırılmasını ya da istifasının kabul edilmesini istediğini hariciye nazırına bildirdi.⁴³

Oysa aynı günlerde II. Abdülhamid için bundan çok daha büyük problemlerin kapısı aralanmak üzereydi. Binbaşı Niyazi Bey'in Resne'de başlattığı hareketlenme büyük bir ayaklanmaya dönüşme potansiyeli taşıyordu.⁴⁴ Bu sırada Salih Münir Paşa da İstanbul'a çağrıldı.⁴⁵ Ardından ihtilâlcilere karşı destek bulması amacıyla Belgrat ve Atina'ya gönderildi. Bir süre sonra İttihat ve Terakkicilerin ve halkın baskılarına dayanamayan padişah, Kanun-u Esasi'yi (24 Temmuz 1908) yürürlüğe koydu.⁴⁶

II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası, İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri doğrudan hükümette yer almasa da Said Paşa hükümeti ardından kendi baskıları ile kurdurdukları Kamil Paşa hükümetini dışarıdan yönlendiriyordu.⁴⁷ Kamil Paşa hükümetinin en önemli vazifesi, önceki yönetimin askerî, sivil bürokrasideki yöneticilerinin tasfiyesiydi. Bu kapsamda II. Abdülhamid'den bir irade alınarak, öncelikle üst düzey yöneticiler görevden alınmaya başlandı. Yeni hükümetin Hariciye Nazırı Ahmed Tevfik Paşa, Hariciye Nezareti ve elçiliklerde eski yönetimin izlerini silmek için harekete geçti. Paris, Bern ve Brüksel'deki İttihat ve Terakki Partililer, Salih Münir Paşa'yı devletin kaynaklarını şahsi ihtiyaçları için kullandığı yönünde suçlamakta, İstanbul'a bu yönde yazılar göndermekteydiler. Bu süreçte birçok elçi ve maslahatgüzarın görevine (6 Ağustos 1908) son verildi.⁴⁸

Bu elçiler arasında, hatta en başında, Salih Münir Paşa da vardı.⁴⁹ *The Times*, Osmanlı Devleti'nde "yeni bir devir" başladığı ve bu yüzden bu

⁴³ BOA, Y. PRK. HR., 36/13/1, 07 Nisan 1908; BOA, İ. HUS., 165/66/1, 29 Nisan 1908.

⁴⁴ Kansu, *age.*, s. 122-123.

⁴⁵ BOA, BEO., 3349/251110/1, 05 Temmuz 1908.

⁴⁶ Kansu, *age.*, s. 130, 159. Salih Münir Paşa, Atina'daki görüşmelerini tamamladıktan sonra 18 Temmuz 1908'de Belgrat'a hareket etmiştir. Basında yer alan haberlerde Paşa'nın ziyaretlerinin amacının tam olarak bilinmediği ve gizemini koruduğu ifade edilmiştir. *The Times*, nr. 38703, 20 Temmuz 1908; *The Times*, nr. 38707, 24 Temmuz 1908.

⁴⁷ Kansu, *age.*, s. 169 vd.

⁴⁸ Arif Kolay, "II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezaretinde Tenkikat ve Bürokratik Değişim", *Türkiyat Mecmuası*, C. 27, S. 1, s. 195-197; Kansu, *age.*, s. 192.

⁴⁹ Paris büyükelçiliğine, Salih Münir Paşa'nın yerine Hariciye Nezareti Müsteşarı Naum Paşa tayin edilmiştir. BOA, BEO., 33080/253443/1, 23 Ağustos 1908; BOA, İ. HR., 414/35/1,

görevden alışı “*sürpriz olmadığı*” ifade ediliyordu.⁵⁰ Salih Münir Paşa ise, görevden alınış sebebini Balkan ittifakı için yaptığı görüşmelere bağlamakta ve konuyu şöyle açıklamaktadır: “*O sırada inkılap yapıp devlet ve memleketimizin mukadderatına hâkim olan İttihatçıların zayıf akıllı başları ve Selanik Merkez Komitesinin erkânı ‘hürriyeti öldürmek üzere’ (!) Sultan Abdülhamid’in emriyle Balkan Devletleri’nden asker almak için dolaştığıma kani ve kail olarak beni azil ile tel’in ve aforoz etmişler*” dir.⁵¹

Salih Münir Paşa görevden alındıktan dört gün sonra *Matin* adlı Fransız gazetesine verdiği röportajda, eski rejimin devam etmesinin zaten mümkün olmadığını söyledi. Ayrıca II. Abdülhamid’i yanlış politikalar izlediği, imparatorluğun kaynaklarını geliştirmek için hiçbir şey yapmadığı, anlaşmalara uymaması sebebiyle Avrupa’nın güvenini kaybettiği ve böyle devam ederse bir ihtilâlin kaçınılmaz olduğu yönünde birçok kez uyardığını ifade etti.⁵²

Salih Münir Paşa, azledildikten sonra emeklilik maaşı alamadı. 31 Mart Olayı sonrası II. Abdülhamid’in tahtan indirilmesi (27 Nisan 1909) ardından diğer birçok eski devir paşası gibi “*efkâr-ı fesâdiye ve harekat-ı irticâiyede*” bulunduğu gerekçesiyle paşalık unvanı elinden alındı ve Nişantaşı’ndaki arsasına⁵³ el konuldu.⁵⁴ Bu sırada elçiliği süresince devletin parasını haksız ve usulsüz şekilde harcadığına ve devletin çıkarlarına aykırı faaliyetler bulunduğu dair İstanbul’a şikâyetler gelmekte, gazetelerde bu yönde çeşitli yazılar çıkmaktaydı.⁵⁵ Kendisine yönelik suçlamalara Meclis-i Mebusan’a hitaben yazdığı savunma niteliğindeki bir risaleyle cevap verdi.

---

20 Ağustos 1908. *The Times*’da, Naum Paşa’nın Hristiyan olduğu gibi Katolik de olduğu bu sebeple elçiliğe tayin edilmesini Fransız hükümetinin memnuniyetle karşıladığı haberi yer almıştır. *The Times*, nr. 38724, 13 Ağustos 1908.

⁵⁰ *The Times*, nr. 38722, 11 Ağustos 1908.

⁵¹ Salih Münir Paşa (Çorlu), “Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid Dönemi”, s. 85.

⁵² *The Times*, nr. 38722, 11 Ağustos 1908.

⁵³ Bu arsa II. Abdülhamid tarafından kendisine hediye edilmiştir. BOA, Y. PRK. EŞA., 41/25/1, 23 Ekim 1902; BOA, BEO, 2307/172954/1, 05 Nisan 1904.

⁵⁴ BOA, ZB. (Zaptiye Nezareti Belgeleri), 603/21/1, 02 Haziran 1909; BOA, ZB., 603/21/2, 06 Haziran 1909; BOA, DH. MUİ., 7/39/1, 15 Eylül 1909; Birinci, *agm.*, s. 331; Üzümeri, *agm.*, s. 53. Musavver Salname-i Servet-i Fünun’da, “*hükümet-i Hamidiye enkazı*” adı altında birçok Osmanlı paşası ve üst düzey bürokratinin resimleri yayınlanmıştır. Listede, Salih Münir Paşa da resmiyle birlikte yer almıştır. Mehmed Fuad, *Musavver Salname-i Servet-i Fünun*, İstanbul 1326, s. 134.

⁵⁵ BOA, DH. MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi), 2693/49/1, 26 Aralık 1908.

Bu noktada söz konusu risalenin ayrıntılarına bakmak faydalı olacaktır. Salih Münir Paşa burada, kendisine Meclis-i Mebusan'a şikâyet eden ve ağır ithamlarda bulunan kişi hakkında bilgi vermektedir. Buna göre bu kişi 32 yıl önce Washington elçiliğindeki görevinden yolsuzluk sebebiyle azledilmiş Aristarki Bey'dir. Salih Münir Paşa, elçilik görevine başladığında (1895), daha önceki elçilerin yanına gelip gitmiş bu kişiyle tanışmıştı. Aristarki Bey, sık sık elçiliği ziyaret ediyor ve bir takım siyasî raporlar sunarak yeniden bir göreve getirilmek istediğini Paşa'ya bildirmekteydi. Salih Münir Paşa, emeklerine bakarak bu kişinin emeklilik maaşının artırılmasına aracılık etmiş, hatta ona 5000 Frank borç vermişti. Fakat sonradan beklediği göreve getirilmesine yardım etmediği için Paşa aleyhine konuşmaya, İstanbul'a raporlar göndermeye başladı. Salih Münir Paşa, kendisini dava ederek borç aldığı para için maaşına haciz koydurduktan sonra faaliyetlerine daha da arttırdı. Salih Münir Paşa, işte kendisi hakkında isnatlarda bulunan Aristarki Bey'in tarafız olmadığını bu şekilde ortaya koyuyordu. Kendisine yönetilen suçlamalar arasında Jön Türkler aleyhine suikastlar düzenlenmesi, bu kişilerin faaliyetlerinin engellenmesi, sınır dışı edilmeleri gibi görevleri yerine getirdiği vardı ki Salih Münir Paşa bunları reddediyor ve gerçeğin tespiti için arşivde saklı belgelerin incelenmesini istiyordu. Diğer bir suçlama yüksek maaşı dışında yıllık sekiz-on bin lira ve Jön Türkler aleyhine kullanmak üzere gizli ödenerek olarak üç bin lira aldığı yönündeydi. Paşa, bunları da reddediyor ve bu hususta yine başta Hariciye ve Maliye kayıtlarındaki belgelere bakılmasını istiyordu. Diğer bir konu, II. Abdülhamid'in "*istibdat*" yönetimine rağmen elçiliği sürdürmesi ve istifa etmemesiydi. Salih Münir Paşa, bu hususta da II. Abdülhamid'e gönderdiği raporların incelenmesini ve 1907'de İstanbul'u ziyaretinde diğer devlet erkânının huzurunda padişaha yaptığı uyarılar için isimlerini vererek o gün huzurda bulunan paşaların dinlenmesini istiyordu. Salih Münir Paşa, Meşrutiyet'in ilânı sonrası yeni yönetimin destekçisi görünen birçok kişinin daha önce II. Abdülhamid yönetiminde görev ve atıye alabilmek için her şeyi yapıp, padişaha övgüler yağdıran kişiler olduğunun gözden kaçırılmamasını istiyordu.⁵⁶ Bütün bu açıklamalara rağmen önceki

⁵⁶ TTA, nr. 551358, s. 1-8; Salih Münir Çorlu, "Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin", s. 731-736. Salih Münir Paşa'nın Meclis-i Mebusan'a hitaben hazırladığı bu savunmanın önemli bir kısmı, daha önce İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerine gönderilen bir mektuptan oluşmaktadır. Taha Toros Arşivi'nde bulunan nüsha, bu mektubun müsveddesidir. Salih Münir Paşa'nın kardeşi Aziz Esenbel 1950

yönetimin izlerini tamamen silmeye çalışan İttihat ve Terakkiciler, bu dönemin sembol isimlerinden birine karşı tolerans göstermediler.

Salih Münir Paşa, bundan sonraki günlerde kendisine yapılan suçlamalardan aklanmak, emekli maaşının bağlanmasını sağlamak ve el konulan arsasını geri alabilmek için mücadele etti. Bu mücadelesinde, sadece emeklilik maaşının bağlanması konusunda başarılı olabildi. Emeklilik maaşı, ancak 1913 yılının son günlerinde bağlandı. Aradan geçen sürede alamadığı maaşlar için verdiği mücadele ise sonuçsuz kaldı. Paris'te, 13 yıldan fazla süre elçilik yaptıktan sonra azledilen Salih Münir Paşa, 1925 yılına kadar yurda dönmedi. Fransa, İtalya ve İsviçre'de yaşadı. Bu sürede, kendini ilmî çalışmalara verdi ve çeşitli eserler kaleme aldı. Fransa Siyasî Tarih Encümeni'ne üye oldu. Çorlu soyadını (1934) aldı. Hayatının son günlerine kadar Osmanlı Arşivi ve kütüphanelerde çalıştı, çeşitli eserler kaleme aldı. Gazetelerde, Avrupa ve Osmanlı tarihine ve elçilik döneminin siyasî ve diplomatik olaylarına dair yazılar yazdı. Salih Münir Paşa 27 Ocak 1939 tarihinde vefat etti ve İstanbul'da defnedildi.⁵⁷ Başta İstanbul ve Fransız gazetelerinde hayatını, eserlerini anlatan övgü dolu yazılar yayınlandı.

IV. Eserleri

Salih Münir Paşa, elçiliği döneminden başlamak üzere Fransızca ve Türkçe birçok makale ve kitap kaleme almıştır. *Revue d'Histoire Diplomatique*'de elçilik döneminden itibaren makaleleri yayınlanmıştır. Salih Münir Paşa, 1907 yılında *Louis XVI et le Sultan Sélim III*⁵⁸ adlı yazısında III. Selim ve Fransa Kralı XVI. Louis arasındaki ilişkiyi, 1912 yılında *Bonneval Pacha: son Influence sur les Relations Exterieures de la Turquie*⁵⁹ adlı makalede aslen Fransız olan Kont Bonneval'in Osmanlı hizmetine girişi ve Humbaracı Ahmed Paşa ismini alışını anlatmıştır. 1909

---

yılında *Tarih Dünyası*'nda yayınlanan yazısında abisine karşı yapılan yolsuzluk suçlamalarına belgelerle yanıt vermiştir. Aziz Esenbel, "Abdülhamid ile Paris Sefiri Salih Münir Paşa Arasında Gizli Muharebe II", *Tarih Dünyası*, C. II, S. 17, 15 Aralık 1950, s. 715-717.

⁵⁷ Birinci, *agm.*, s. 331; Koçu, *agm.*, s. 4100; Üzümeri, *agm.*, s. 53.

⁵⁸ Salih Münir Pacha, "Louis XVI et le Sultan Sélim III", *Revue d'Histoire Diplomatique*, 26, Polon&Nourrit, Paris 1912, s. 516-548.

⁵⁹ Salih Münir Pacha, "Bonneval Pacha: son Influence sur les Relations Exterieures de la Turquie", *Revue d'Histoire Diplomatique*, 21, Polon&Nourrit, Paris 1907, s. 378-393.

yılında *Meclis-i Mebusan-ı Osmani Heyet-i Celilesine*⁶⁰ hitaben on sayfalık bir risale hazırlamıştır.

Salih Münir Paşa, görevden alındıktan sonra toplam sekiz kitaptan meydana gelecek diplomasiye dair bir seri için çalışmalara başlamış ve 1910 yılında *Diplomasi: Malumat-ı Esasiye*⁶¹ adıyla serinin ilk kitabı İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu çalışmayla adeta, Osmanlı hariciyecilerine veya bu mesleğe yeni girecek kişilere, Avrupa'da uzun yıllar sonucunda kazandığı deneyimler çerçevesinde bir el kitabı hazırlamıştır. Kitapta, iyi bir diplomatın taşıması gereken özellikler, diplomatik yazışma ve görüşme usulleri, uluslararası ilişkilerin yapısı, diplomatik ilişkilerde riayet edilmesi zorun olan hususlar ve takip edilmesi gereken politikalar, Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti diplomatlarının tarihsel süreçte yaptıkları hatalar, Avrupa devletlerinin birbirleriyle ilişkileri ve önde gelen devlet adamlarının özellikleri gibi birçok konuda kapsamlı bilgiler verilmektedir.⁶² Serinin ikinci kitabı 1913 yılında yayınlandı. *Diplomasi: Almanya*⁶³ adlı kitapta Almanya'nın yönetim şekli, iç ve dış politikası, nüfusu, ordusu gibi konularda ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Salih Münir Paşa, diğer büyük altı dünya gücünü de birer kitap şeklinde hazırlamayı planlamıştır. Ancak I. Dünya ve sonrasında süreçte bu düşüncesini gerçekleştirilememiştir.

Salih Münir Paşa, 1918 yılında Rusya'nın Doğu politikasını anlattığı *La Politique Orientale de la Russie*⁶⁴ adlı kitabını yayınlamıştır. Diğer bir kitabı *Din-i İslâm*⁶⁵'dir. Bu eser, Son Halife Abdülmecid Efendi'nin Özel Kâtibi Hüseyin Nakib Bey'den Taha Toros'a geçmiştir. Taha Toros, kitabı sadeleştirerek 1986 yılında yayınlamıştır. Taha Toros'un verdiği bilgilere göre Salih Münir Paşa'nın diğer eserleri, altı ciltlik *Türkiye'nin Siyasî Tarihi*, dört ciltlik Osmanlı diplomasi tarihine dair *Histoire Diplomatique de la*

⁶⁰ Salih Münir Paşa, *Meclis-i Mebusan-ı Osmani Heyet-i Celilesine*, İstanbul 1909.

⁶¹ Salih Münir Paşa, *Diplomasi: Malumat-ı Esasiye*, I, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1328.

⁶² Salih Münir Paşa (Çorlu), *Diplomasi: Malumat-ı Esasiye: Bir Son Dönem Osmanlı Elçisinin Kaleminden Diplomasi*, hzl. Ahmet Dönmez-Refika Kart, Palet Yayınları, Konya 2018, s. 13–14.

⁶³ Salih Münir Paşa, *Diplomasi: Almanya*, C. II, Sabah Matbaası, İstanbul 1332.

⁶⁴ Salih Münir Pacha, *La Politique Orientale de la Russie*, Librairie Nouvelle, Lausanne 1918. Daha sonra kitabın, Isis Press (2000) ve Hachette Livre (2014) tarafından baskıları yapılmıştır.

⁶⁵ Salih Münir Paşa, "Salih Münir Paşa'nın Ünlü Eseri".

Turquie, Mısır meselesine dair Les Affaires Egyptiennes ve Islamisme-Christianisme et la Turquie d'Autrefois'dir.⁶⁶

Bunların dışında *Yarım Ay, Yeni Türk Mecmuası, Cumhuriyet, Akşam* gazetelerinde 1933–1939 yılları arasında *Geçmiş Zamanlar* başlığı altında makaleler kaleme almıştır.⁶⁷ Bu yazıların bir kısmı daha önce Fransızca yayınladığı makalelerin tercümesidir.

Sonuç

Salih Münir Paşa, Osmanlı hariciyesinde hızlı yükselişi ve genç yaşta Paris elçiliğine atanmasıyla dikkat çekici bir kariyere sahiptir. Bu ilerleyişi, yalnızca II. Abdülhamid'le dostluğuna borçlu olduğunu iddia edenler olmasına karşın, 13 yıldan fazla bir süre Paris elçiliğinin yanı sıra Brüksel ve Bern elçiliğini de başarıyla yöneterek bu önyargının doğru olmadığını ispatlamıştır. Bunu yaparken, ne II. Abdülhamid'in döneminin olağanüstü şartlarına tamamen uymuş ve ne de özellikle Jön Türkler konusunda kendisine verilen emirlere kayıtsız şartsız itaat etmiştir. Bunun yerine, kimi zaman verilen talimatları cevapsız bırakma yoluyla, kimi zaman da Avrupa kanunlarını öne sürerek yapılabilecek bir şey olmadığını bildirerek mümkün olduğunca adaletli davranmaya çalışmıştır. Her şeye rağmen, Avrupa'nın üç büyük başkentinde uzun bir süre bu görevi sürdürüp de Jön Türkler açısından hiçbir olumsuz faaliyette bulunmadığını söylemek de mümkün değildir. Özellikle Jön Türklerin yurda dönüşlerinde diğer bir deyişle "ikna" edilmelerinde aktif bir oynadığı açıktır. Bununla birlikte, bazı muhaliflerinin iddia ettiği gibi, Jön Türklere karşı suikast tertipleri kurduracak, bunların her türlü zulme uğraması için elinden geleni yapacak bir tutum içine girmemiştir.

Salih Münir Paşa, kendisinin dışında çok az kişinin cesaret edebileceği şekilde II. Abdülhamid'i devletin izlediği politika, yönetim biçimi, ekonomi, ordu gibi konularda uyarıyı ihmal etmemiştir. II. Abdülhamid, belki de

⁶⁶ Salih Münir Paşa, "Salih Münir Paşa'nın Ünlü Eseri", s. 7.

⁶⁷ Bu yazılar daha sonra Rahmetli İsmail Dervişoğlu ve Ali Birinci tarafından yayımlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid'in Paris Seyfir-i Kebirinin Diploması Yazıları ve Hatıraları*, yay. hzl. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2013 ve Salih Münir Paşa (Çorlu), *Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Diplomasisi İstanbul ve Paris Hatıraları*, yay. hzl. Ali Birinci-Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara 2015.

Damad Mahmud Paşa ve Ahmed Celaleddin Paşa tecrübelerinden sonra onu da kaybetmemek için, bu eleştirilere ciddi bir tepki göstermemiş ve onu cezalandırmamıştır. Salih Münir Paşa, II. Meşrutiyet'in ilânı ardından elçilik görevini, mal varlığının bir kısmını ve paşa unvanını kaybetmiştir. Bundan sonraki günlerde kendine yöneltilen suçlamalarla mücadele etmiştir. Bu mücadele süreci onu, çaresizlik çukuruna sürüklememiş ve ortaya çıkardığı çalışmalarla ilmî eserler ortaya koymuş ve hayatının son günlerine kadar Osmanlı Arşivi'nde çalışmalarda bulunmuştur. Ürettiği eserlerle, sonraki nesillere bilgi, deneyim ve hatırlarını bırakmıştır

Salih Münir Paşa'nın hayatı ve faaliyetleri, son dönem Osmanlı hariciyesinin bir panoramasını gösterdiği gibi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş döneminin şartları altında bir Osmanlı diplomatının Cumhuriyet dönemi Türk aydınına dönüşümünü yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA**A. Arşiv Kaynakları**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

DH. MKT., 2693/49/1

DH. MUİ., 7/39/1

HR. SAİD., 12/14/11-21

İ. HR., 383/2/1; 414/35/1

İ. HUS., 165/66/1; 141/61/1

İ. TAL., 208/60/1

BEO, 2942/ 220588/1; 3000/224973/1; 2307/172954/1; 33080/253443/1;
3349/251110/1

Y. PRK. EŞA., 34/68/1; 34/84/1; 34/81/1; 41/25/1

Y. A. HUS., 141/61/1; 341/32/1

Y. EE. 14/185/1; 60/13/2

Y. MTV., 239/91/1

Y. PRK. HR., 21/53/1; 36/13/1

ZB., 603/21/1; 603/21/2

İstanbul Şehir Üniversitesi E-Arşivi/Taha Toros Arşivi (TTA)

551358, 561316

B. Gazeteler

The Dundee Courier&Argus, nr. 12519

The Standard, nr. 22410

The Times, nr. 34753, 34754, 34864, 36302, 36549, 36554, 36609, 37941, 37942,
38034, 38703, 38707, 38722, 38724

C. Kitaplar ve Makaleler

Birinci, Ali, "Münir Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 330–332.

Berridge, G. R.-Alan James, *Dictionary of Diplomacy*, Palgrave Macmillian Press, Eastbourne 2003.

- Demir, Şerif, “Damad Mahmud Celaleddin Paşa ve Cenazesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED)*, S. 47, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Müdürlüğü Yayınları, Erzurum 2012, s. 177–188.
- Esenbel, Aziz, “Kardeşinin Kalemle Paris Sefiri Salih Münir Paşa”, *Tarih Dünyası*, C. 2, S. 15, 15 Kasım 1950, s. 638–642.
- ....., “Abdülhamid ile Paris Sefiri Salih Münir Paşa Arasında Gizli Muharebe I”, *Tarih Dünyası*, C. 2, S. 16, 01 Aralık 1950, s. 683–686.
- ....., “Abdülhamid ile Paris Sefiri Salih Münir Paşa Arasında Gizli Muharebe II”, *Tarih Dünyası*, C. 2, S. 17, 15 Aralık 1950, s. 715–717.
- Gövsa, İbrahim Alaaddin, “Salih Münir Paşa”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946, s. 267–268.
- Güngör, Salahaddin, “Salih Münir Paşa'nın Kızı Nimet Hanım Anlatıyor”, *Tan*, 09 Mart 1955, s. 4.
- ....., “Abdülhamid'in Huzurunda”, *Tan*, 10 Mart 1955, s. 5.
- ....., “İlk Balkan Harbi Teşebbüsü”, *Tan*, 14 Mart 1955, s. 4-5.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi, Elusive Transformation: The Revolution of 1908 in Turkey*, çev. Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Koçu, Reşad Ekrem, “Salih Münir Çorlu”, *İstanbul Ansiklopedisi*, VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, s. 4100.
- Kolay, Arif, “II. Meşrutiyet Döneminde Hariciye Nezaretinde Tenkisat ve Bürokratik Değişim”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 27, S. 1, s. 193–214.
- Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricâli (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İsis Yayınları, İstanbul 1999.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1945.
- Mehmed Fuad, *Musavver Salname-i Servet-i Fünun*, İstanbul 1326.
- Salih Münir Paşa, *Diplomasi: Malumat-ı Esasiye*, C. I, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1328.
- ....., *Salih Münir Paşa'nın Ünlü Eseri Kuran'a Göre Din ve Ahlak Kuralları*, yay. hzl. Taha Toros, Milliyet Yayınları, İstanbul 1986.
- Salih Münir Paşa (ÇORLU), *Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid'in Paris Sefir-i Kebirinin Diplomasi Yazıları ve Hatıraları*, yay. hzl. İsmail Dervişoğlu, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2013.

....., *Diplomasi: Malumat-ı Esasiye, Bir Son Dönem Osmanlı Elçisinin Kaleminden Diplomasi*, hzl. Ahmet Dönmez-Refika Kart, Palet Yayınları, Konya 2018.

Salih Münir Çorlu, *Geçmiş Zamanlar-Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Diplomasisi İstanbul ve Paris Hatıraları*, yay. hzl. Ali Birinci-Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara 2015.

Salnâme-i Nezaret-i Hariciye 3, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1318.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, “Salih Münir Paşa”, *Yedigün*, nr. 309, 07 Şubat 1939, s. 12-13.

Üzümeri, M. Ekrem-Selami Dinçer-Sadi Kazancı, “Salih Münir Paşa”, *Türkiye Ansiklopedisi*, C. V, Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik Yayınları, Ankara 1957, s. 53.Ekler

Ek 1: Salih Münir Paşa, Paris 1905 (TTA, nr. 561316)

Armand Fallières
Président de la République Française,
à Sa Majesté Abdul Hamid II,
Empereur des Ottomans.

Très-Haut, Très-Excellent et Très-Puissant
Prince, Notre Très-Cher et Grand Ami, Nous
avons reçu la lettre que Votre Majesté Impériale
Nous a écrite pour mettre fin à la haute mission
que Son Excellence Munir Pacha remplissait
auprès de Nous en qualité d'Ambassadeur.
Nous devons rendre cette justice à Son Excellence
Munir Pacha qu'il s'en parfaitement
acquitté des devoirs de la charge qui lui était
confiée. Nous lui avons recommandé, en lui
accordant son audience de congé de Nous

Ek 3: Salih Münir Paşa'nın görevden alınması ardından Fransa Cumhurbaşkanı Armand Fallières'in gönderdiği yazı (BOA, Y. EE. 60/13, 18 Eylül 1908)

TELKİHHÂNE-İ ŞÂHÂNE’NİN KURULUŞ SÜRECİNE DÂİR

ON THE FOUNDATION PROCESS OF TELKİHHÂNE-İ ŞÂHÂNE

Emre KARACAOĞLU¹

Makale Bilgisi

Başvuru : 8 Kasım 2018

Kabul : 4 Şubat 2018

Article Info

Received : November 18, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

Osmanlı İmparatorluğu’nda eskiden beri çiçek hastalığına karşı aşı uygulaması bilinmekte ve sıklıkla uygulanmakta iken Avrupa’da mikrobiyoloji bilimindeki gelişmelerle birlikte insandan elde edilen aşının bir takım mahzurlarının bulunduğu anlaşılmıştır. Avrupa’da insandan elde edilen çiçek aşısı yerine buzağıdan elde edilen aşı tercih edilmiş ve ilk özel aştevi 1866 yılında Dr. Ernest Chambon tarafından Paris’te açılmıştır. Zamanla çiçek hastalığına karşı aşılama tüm Avrupa’da yaygınlaşmış ve Osmanlı İmparatorluğu da Avrupa’da üretilen bu çiçek aşısını getirterek uygulamıştır. Dönemin Osmanlı hekimlerinden Dr. Hüseyin Remzi Bey, Avrupa’dan getirtmek yerine, bu aşının ülkemizde üretilmesi için bir aştevinin kurulması hususunda girişimlerde bulunmuş ve nihayet 1892 yılında Telkihhâne-i Şâhâne kurulmuştur. Ancak bu kurumun kuruluş süreci, Dr. Hüseyin Remzi Bey’in girişimleri ve kuruluş sürecinde yaşanan sıkıntılar kısmen karanlıkta kalmıştır.

Bu çalışmada Telkihhâne-i Şâhâne’nin kuruluş sürecine ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden temin edilen tüm belgelerin transkripsiyonları yapılarak, önceki çalışmalarla birlikte ele alınmış ve karanlıkta kalan noktalar aydınlatılmaya çalışılmıştır.

---

¹ Adli Tıp Uzmanı ve Bilim Tarihi Doktoru, Kırıkkale Adli Tıp Şube Müdürlüğü, karacaogluemre@yahoo.com

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Telkikhâne-i Şâhâne, Dr. Hüseyin Remzi Bey, Çiçek Aşısı, Aşıevi.

Abstract

Vaccination against smallpox has been known and frequently applied in Ottoman Empire for a long time. While it has been found that there are some disadvantages of the vaccine obtained from human along with developments in microbiology in Europe. Vaccine obtained from calf was preferred instead of the vaccine obtained from human. In 1866, the first private institute of animal vaccine was established by Dr. Ernest Chambon in Paris. By the time of progress, vaccination against smallpox became widespread throughout Europe, and Ottoman Empire also brought and applied that animal vaccine produced in Europe. Dr. Hüseyin Remzi Bey, one of the Ottoman physicians of that period, attempted to establish an institute for production of this vaccine in our country rather than bringing it from Europe. Eventually, the institute (Telkikhâne-i Şâhâne) was established in 1892. Therefore, the process of establishment of the institute, attempts of Dr. Hüseyin Remzi Bey, and problems in the process remained partially in the dark.

In this article, all documents obtained from the Prime Ministry Ottoman Archive on the establishment process of Telkikhâne-i Şâhâne were transcribed and evaluated with previous studies. Thus, the dark spots were tried to be clarified

Key Words: Ottoman Empire, Telkikhâne-i Şâhâne, Dr. Hüseyin Remzi Bey, Smallpox Vaccine, Institute of Vaccine.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda çiçek hastalığına karşı geleneksel olarak aşı üretildiği, elde edilen aşının başarıyla uygulandığı ve bu uygulamanın çok eskilere dayandığı bilinmektedir.² XIX. yüzyılda mikrobiyolojideki gelişmeler sayesinde daha verimli bir şekilde aşı üretiminin sağlanabileceği, üretilen aşının daha uzun süre muhafaza edilebileceği ve hatta gerekli görüldüğünde uzak yerlere nakledilebileceği bilgisine ulaşılmıştır. Bu gelişmelere uzak kalmak istemeyen ve her alanda olduğu gibi tıpta da modernleşme yolunda önemli adımlar atan Osmanlı İmparatorluğu, yüzyılın sonunda İstanbul'da bir aşıevi (Telkikhâne) ihdas etmiştir.

Bu yazıda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen ve günümüz

² A. Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s.5-15; Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970, s.17.

harfleri ile sunulan belgeler, diğer kaynaklarla birlikte değerlendirilerek³, ülkemizde uzun yıllar çiçek aşısı üretimini sağlayan Telkikhâne-i Şâhâne'nin kuruluş süreci aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Telkikhâne-i Şâhâne'nin Kuruluşuna Doğru

Çiçek aşısının hastalanmış kişilerden elde edilme usulü asırlardan beri bilinen ve uygulanan bir yöntem olmakla birlikte, insandan insana nakledilmek suretiyle uygulanan bu aşının önemli bir takım mahzurları görülmüştür. Bu aşı ile aşılanan kişiler hastalığı bazen zayıf olarak atlatmış, fakat çoğu zaman da gerçekten hasta olmuşlardır. Bildirildiğine göre; Anadolu'da yörükler arasında ise hastalanmış buzağılardan çiçek aşısı elde etme usulü uygulanmaktaydı ki bu modern mikrobiyolojik araştırmaların da tasvip ettiği bir yöntem haline gelmiştir.⁴ Nitekim, Avrupa Tıp Fakülteleri ve Tıp Encümenleri çiçek aşısının buzağıdan üretilmesinin faydalarını göstererek, bu usulü kabul etmişler ve herkesin bu usul ile elde edilen aşılarla mutlaka aşılmasını istemişlerdir.⁵ Ülkemizde de XIX. yüzyılın ortalarına doğru yönetenlerin çiçek hastalığına karşı aşı uygulanmasını desteklediği ve hatta –bazı aksaklıklarla birlikte– zaman zaman mecburi tuttuğu görülmüştür.⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nda çiçek aşısı ile ilgili kurumsal olarak atılan ilk adım Avrupa'dan celb edilen aşıları ihtiyaç duyulan uzak bölgelere dağıtmakla görevli aşı enspektörlüğünün ihdas edilmesidir. Bu göreve daha önceden beri çiçek aşısı ve mikrobiyoloji alanında araştırmaları bulunan Dr. Hüseyin Remzi Bey (1839-1896) getirilmiştir.⁷ Dr. Hüseyin Remzi Bey, zooloji, mikrobiyoloji, halk sağlığı, tıp tarihi gibi çok farklı alanlarda çalışmaları

³ Bu konuda yapılmış önceki bazı çalışmalar için bkz. Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, İstanbul 1315, s.111-112; Osman Ergin, *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul 1940, s.65-66; Ünver, *a.g.e.*; Unat, *Bakteriyoloji ve Viroloji*; Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, İstanbul 1970; Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme", *Mikrobiyoloji Bülteni*, Cilt 4, Sayı 3, 1970, s.159-175; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Cilt 5, İstanbul: 1985, s. 1320-1338; Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare*, Çev. İnanç Özekmekçi, Çev. Ed. Reiner Brömer, İstanbul 2010; Haldun Eroğlu, Güven Dinç, Fatma Şimşek, "Osmanlı İmparatorluğunda Telkih-i Cüderî (Çiçek Aşısı)", *Milli Folklor*, Sayı 101, 2014, s.193-208.

⁴ Ünver, *a.g.e.*, s.5-15.

⁵ Hüseyin Remzi, *Telkih-i Hayvânî Usûl-i Amelisi*, Karabet Matbaası, İstanbul 1308, s.3-9.

⁶ Ünver, *a.g.e.*, s.5-15.

⁷ Yıldırım, *a.g.m.*, s.1320-1338.

bulunan üretken ve çalışkan bir hekim olarak XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda dikkat çekici bir entelektüeldir.

Mikrobiyoloji çalışmaları da bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ilm-i hayvânât⁸ muallimi Dr. Hüseyin Remzi Bey, 1886 yılında kuduz aşısını öğrenmek ve gözlemlerde bulunmak üzere altı aylığına Paris'e gönderilen üç kişilik Osmanlı heyet-i fenniyesinde yer almıştır. Buradaki gözlemleri ve edinimleri sayesinde yurda döndükten sonra çalışmalarını artırmış ve çeşitli konularda çok sayıda yayın yapmıştır.⁹ Dr. Hüseyin Remzi Bey'in mikrobiyoloji alanındaki en önemli katkılarından birisi de ülkemizde bir aşıevi kurulması konusundaki ısrarlı talebi ve girişimleridir. Ülkemizde diğer ülkelerde olduğu gibi bir aşı üretim merkezinin kurulması, burada üretilen aşıların cam borulara konularak ihtiyaç halinde yurdun çeşitli bölgelerine gönderilmesi hususunda Dr. Hüseyin Remzi Bey'in verdiği layiha değerlendirilmiş ve nihayet 1892 yılı Temmuz ayında bunları hayata geçirecek olan Telkikhâne-i Şâhâne'nin kurulması konusunda irade buyurulmuştur.¹⁰ Ancak Dr. Hüseyin Remzi Bey'in verdiği layihaların içerikleri, yaşanan aksaklık ve sorunlar ile Telkikhâne-i Şâhâne'nin kuruluş süreci bazı noktalarıyla karanlıkta kalmıştır.

Bu arada, ülkemizde çiçek aşısı üretimi yapan bir özel müessese İtalyan hekim Giovanni Battista Violi (1849-1928) tarafından 1880 yılında Beyoğlu'nda açılmıştır. "Etablissement Vacciogéne" veya "Institute Vacciogéne" adlı bu özel müessese fakir çocuklara ücretsiz aşı dağıtmış ve bu faaliyetinden ötürü Osmanlı Nişanı ile ödüllendirilmiştir.¹¹

Değerlendirme ve Sonuç

Arşiv belgeleri arasında Telkikhâne-i Şâhâne'nin kuruluşu ile ilgili olarak tespit edilebilen en eski kayıtlı belge, o sırada aşı enspektörlüğü görevini de yürüten Dr. Hüseyin Remzi Bey'in 24 Ocak 1891 tarihinde Tıbbiye Nezâreti'ne takdim ettiği layihadır. Layiha metni içerisinde yeri

⁸ Zooloji.

⁹ Emre Karacaoğlu, "Doktor Hüseyin Remzi Bey (Ö.1896), Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyalogu", *Lokman Hekim Journal*, Cilt 5, Sayı 2, 2015, s.69-83.

¹⁰ Unat, *Bakteriyoloji ve Viroloji*, s.17; Unat, *Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, s. 18; Yıldırım, a.g.e., s.75.

¹¹ Yıldırım, a.g.e., s.77.

geldikçe çiçek aşısı hakkında değerli bilgiler sunan Dr. Hüseyin Remzi Bey, Telkikhâne'nin kuruluş süreci hakkında da bazı ufak bilgi kıvrıntıları vermiştir.

Layihadan anlaşıldığına göre, Meclis-i Sıhhiye-i Umûmiye ve Tıbbiye-i Mülkiye'nin tarihi bildirilmeyen toplantılarından birinde, Dr. Hüseyin Remzi Bey'in bir yazısı üzerine çiçek aşısının Avrupa'da geldiği son noktanın görüşülmesiyle, o sırada toplantıda bulunan Tıbbiye Nâzırı, ülkemizde de Aşı İdâresi tarafından inekten çiçek aşısı üretiminin sağlanarak başvuranlara her gün aşılanmanın yapılması için gerekli araç gereç ile mekanın tespit edilmesi işini şifahen Dr. Hüseyin Remzi Bey'e vermiştir.¹² Dr. Hüseyin Remzi Bey'in layihada andığı, fakat tarihini bildirmediği, Meclis-i Sıhhiye'ye ve Tıbbiye Nezâreti'ne sunduğu bu yazısının 6 Kânûn-ı Sâni 1307 (M. 18 Ocak 1891) tarihli olduğu *Telkîh-i Hayvânî Usûl-i Amelîsi* adlı eserine yazdığı 3 Mayıs 1307 (M. 15 Mayıs 1891) tarihli önsözden anlaşılmaktadır.¹³ Bu şifahî görevlendirme üzerine Dr. Hüseyin Remzi Bey, söz konusu telkikhânenin Mekteb-i Tıbbiye'nin Botanik Bahçesi'nin münasip bir yerinde inşa edilebileceğini ve masraflarının ne kadar olacağını hazırladığı bir defter ve bir kıta resim ile Tıbbiye Nezâreti'ne bildirmiştir.¹⁴

Bazı kaynaklarda Dr. Hüseyin Remzi Bey'in ülkemizde çiçek aşısı üretimi için bir telkikhâne kurulması hususunda ilk kez 1889 tarihinde bir layiha verdiği zikredilmektedir.¹⁵ Ancak bu hususta arşiv belgelerinden herhangi bir bilgi elde edilemediği gibi, bu bilgiyi zikreden kaynaklarda da bir belgeye atıf yapılmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, Avrupa'daki ve bilhassa Paris'teki aşı çalışmalarını yakından takip eden Dr. Hüseyin Remzi Bey'in, 18 Ocak 1891 tarihli yazısından daha evvel çiçek aşısının üretimi hususunda yetkililere bir takım öneriler sunmuş olması muhtemeldir.

Bu layihada bir diğer dikkat çekici husus ise, Dr. Hüseyin Remzi Bey'in aşı enspektörlüğünü 1298 yılından itibaren iftihar ile sürdürdüğünü beyan etmesidir. Kendisinin de bildirdiği gibi, aşı enspektörünün görevi aşı ihtiyacının belirlenmesi, Avrupa'dan aşı maddesinin ve aşı kalemlerinin getirilmesi, aşı memurlarının tayini hususlarını Cemiyet-i Tıbbiye-i

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Şûrâ-yı Devlet (ŞD.)*, 2568/3-7.

¹³ Hüseyin Remzi, a.g.e., s.3-9.

¹⁴ BOA, *ŞD.*, 2568/3-7. Bkz. Ek I/3,4 ve Resim I/3,4.

¹⁵ Unat, *Bakteriyoloji ve Viroloji*, s.17-24; Unat, *Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, s.23; Unat, a.g.m., s.159-175; Yıldırım, a.g.m., s.1320-1338.

Mülkiye'ye bildirerek icra etmektir.¹⁶ Belirtilen 1298 tarihinin hangi takvime göre yazıldığı konusunda bir açıklık bulunmamakla birlikte, Hicrî kabul edildiğinde 1880/1881 ve Rûmî kabul edildiğinde ise 1882/1883 yıllarına tekabül ettiği bilinmektedir. Önceki çalışmalarda ise aşı enspektörlüğünün 1872 yılında ihdas edildiği zikredilmektedir ki bunun da bir belgesi bulunamamıştır.¹⁷ Ünver ise *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi* adlı kitabında 1306-1307 (M. 1890-1891) tarihlerinde aşı enspektörlüğünün kurularak başına Dr. Hüseyin Remzi Bey'in getirildiğini¹⁸, kitabının başka bir yerinde de Telkikhâne'nin kuruluşundan önce aşı enspektörlüğünün bulunduğunu bildirmekte ve Dr. Hüseyin Remzi Bey'in 14 Kânûn-ı Evvel 1308 (M. 26 Aralık 1892) tarihli bir tavrında "Aşı Enspektörlüğü" adıyla bir mühür yaptırmak istediğini, bunun da muvafık bulunduğunu haber vermektedir.¹⁹

Dr. Hüseyin Remzi Bey'in 24 Ocak 1891 tarihli bu layihası üzerine, Tıbbiye Nezâreti 11 Şubat 1891 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne yazarak, burada kurulacak aşevinin, insanların uygun olmayan aşularla aşılmasının önüne geçmek gibi sayılamayacak faydaları bulunduğundan bahisle, gerekli masrafların ve aylık ödeneğin temini için Seraskerlik veyahut Şehremâneti'ne yazılmasını istemiştir.²⁰ Dâhiliye Nezâreti de 14 Mart 1891 tarihinde Sadâret'e hitaben kaleme alınan tezkiresinde, kurulacak aşevi için bir defaya mahsus olan altı bin kırk kuruş ile aylık ödenmesi düşünülen bin dört yüz elli kuruşu belediye gelirlerinden karşılayacağını Şehremîni'nin şifâhen bildirdiğini ve bu önemli iş için böyle cüzi bir masrafın ödenmesine müsaade edilmesini istediğini haber vermiştir.²¹ Ayrıca, Dâhiliye Nezâreti 25 Nisan 1891 tarihli tezkiresi ile Şehremâneti ve Tıbbiye Nezâreti'ne yazarak, bir defalık ödenecek olan altı bin kırk kuruş ile aylık ödenecek bin dört yüz elli kuruşun belediye gelirlerinden karşılanmasının Şûrâ-yı Devlet kararı ve padişah iradesi ile uygun görüldüğünü ve gereğinin yapılmasını istemiştir.²² Anlaşılan o ki, kısa süre içerisinde toplanan Şûrâ-yı Devlet, Şehremîni'nin bu

¹⁶ BOA, ŞD., 2568/3-7.

¹⁷ Unat, *Bakteriyoloji ve Viroloji*, s.17-24; Unat, *Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, s.21; Unat, a.g.m., s. 159-175; Yıldırım, a.g.m., s.1320-1338.

¹⁸ Ünver, a.g.e., s.5-15.

¹⁹ Ünver, a.g.e., s.150-151.

²⁰ BOA, ŞD., 2568/3-5. Bkz. Ek I/2 ve Resim I/2.

²¹ BOA, ŞD., 2568/3-1; BOA, *Dâhiliye Mektûbi Kalemi (DH.MKT.)*, 1818/65. Bkz. Ek I/1, II ve Resim I/1, II.

²² BOA, *DH.MKT.*, 1830/29. Bkz. Ek III ve Resim III.

sözü üzerine masrafların bu şekilde karşılanmasını muvafık bulmuş ve hatta bu sırada konuya ilişkin padişah iradesi de alınmıştır.

Şehremâneti ise 31 Mayıs 1891 tarihli yazısında, altı bin kırk kuruşun, aylık bin dört yüz elli kuruşun ve telkikhâne inşaat masraflarının tamamının Şehremâneti'nden karşılanmasının mâlî açıdan mümkün olmadığını, taşra belediye dairelerinin tahsisâtlarının yeterli olduğunu ve aşî kalemlerinden elde edilecek gelirin telkikhâne masrafına karşılık olarak kullanılmasını önermiştir.²³ Ancak aradan geçen süre içerisinde masrafların nereden karşılanacağı sorunu hâlâ çözülememiştir ki Tıbbiye Nâzırı Ali Saib Paşa, Aşî İdâresi'nin ve Dr. Hüseyin Remzi Bey'in hazır olduklarını, inşaat tamamlanıncaya kadar beklenmeksizin, şimdilik Mekteb-i Tıbbiye'de Tufeylât-ı Hayvâniye Ameliyâthânesi'nde aşî üretimini gerçekleştirebileceklerini ve bu amaçla gerekenin bir an evvel yapılmasını 7 Aralık 1891 tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne yazmıştır.²⁴

Arşiv belgelerinin işaret ettiği üzere, Tıbbiye Nezâreti ile Dâhiliye Nezâreti arasında gerekli masrafların tesviyesine dair bazı yazışmalar yapılmış²⁵ ve nihayet Şûrâ-yı Devlet'in 11 Şubat 1892 tarihli toplantısında bu hususlar görüşülmüştür. Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen masrafları gösterir hesap pusulası ve tezkirelerle, telkikhâne inşası kararlaştırılmış ise de inşaa olununcaya kadar şimdilik Tufeylât-ı Hayvâniye Ameliyâthânesi'nde aşî üretimine başlanmasının uygun olduğu, gerekli masrafların da aşılana laraya verilen şehadetnâmelerden birer kuruş alınması ile elde edilecek gelirden karşılanabileceği bildirilmiştir. Ancak Şûrâ-yı Devlet azalarının böyle hayırlı bir işin "kırk para ile kirletilmemesi" gerektiği görüşünde birleşmesiyle, gerekli masrafın Tıbbiye-i Mülkiye muvazenesine dahil edilmesi uygun görülmüştür.²⁶ Maârif Nâzırı ve Bütçe Komisyonu Reisi Zühdü Paşa imzasıyla gönderilen 24 Şubat 1892 tarihli tezkirede ise, bütçeye sonradan masraf eklenmesinin caiz olmadığı, gerekli masrafın Tıbbiye Nezâreti'nin önerdiği şekilde aşî şehadetnâmelerinden birer kuruş alınarak karşılanmasının komisyonca uygun görüldüğü cevaben bildirilmiştir.²⁷ Bu cevap üzerine, konuyu gündemine alan Meclis-i Vükelâ 28 Şubat 1892 tarihinde, masrafların nasıl karşılanacağına karar verilmeden önce aşının burada hemen üretimine

²³ BOA, *DH.MKT.*, 1844/115. Bkz. Ek IV/1,2 ve Resim IV/1,2.

²⁴ BOA, *ŞD.*, 2587/17-1. Bkz. Ek V/1 ve Resim V/1.

²⁵ BOA, *ŞD.*, 2587/17-2. Bkz. Ek V/2 ve Resim V/2.

²⁶ BOA, *İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.)*, 131/5618-2,6. Bkz. Ek VI/2,6 ve Resim VI/2,6.

²⁷ BOA, *İ.MMS.*, 131/5618-3. Bkz. Ek VI/3 ve Resim VI/3.

başlanmasının mı, yoksa Avrupa'dan getirilmesinin mi uygun olacağı hususunda bir kere de Sıhhiye Dâiresi'nden görüş istenmesini uygun bulmuş ve bu amaçla Seraskerlik'e yazılmıştır.²⁸

Seraskerlik Sıhhiye Dâiresi de Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâreti'nden ve dolayısıyla Dr. Hüseyin Remzi Bey'den durumu sormuştur. Dr. Hüseyin Remzi Bey 8 Nisan 1892 tarihli tavrında konuyu epey açıkça ve tüm yönleriyle değerlendirerek, burada üretilecek aşının Avrupa'dan getirilecek olandan tazelik gibi pek çok yönden üstünlüğü olacağı ve işin geciktirilmeden bir an önce başlatılmasının hayati öneme sahip olduğunun altını çizmiştir. Ayrıca, aşıcılara rehber olacak bir kitap neşrettiğini, çiçek aşısını mükemmel bir şekilde ele aldığı bir kitabını da baskıya hazırladığını bildirmiştir.²⁹ Tıbbiye Nezâreti bu tavrı 12 Nisan 1892 tarihinde Seraskerlik'e iletmiş³⁰ ve Seraskerlik Sıhhiye Dâiresi de 24 Mayıs 1892 tarihli tevkiresi ile Dr. Hüseyin Remzi Bey'in görüşü doğrultusunda aşının burada hazırlanmaya başlanmasını önermiştir.³¹ Meclis-i Vükelâ da aynı doğrultuda aşının inşaat tamamlanıncaya kadar şimdilik Tufeylât-ı Hayvâniye Ameliyâthânesi'nin bir köşesinde hazırlanmasını, gereken masrafın ise aşı şahadetnâmelerinden birer kuruş alınarak değil, Tıbbiye-i Mülkiye'nin bu seneki bütçesine dahil edilerek karşılanmasını 27 Haziran 1892 tarihinde padişaha arz etmiştir.³² Gereğinin yapılmasını emreden irade-i seniyye ise 28 Haziran 1892 tarihinde çıkmıştır.³³ Akabinde, 1 Temmuz 1892'de Dâhiliye Nezâreti'ne yazılarak masrafın Tıbbiye-i Mülkiye bütçesine ilavesi istenmiştir.³⁴ Dâhiliye Nezâreti de 22 Temmuz 1892 tarihli tevkiresi ile Tufeylât-ı Hayvâniye Ameliyâthânesi'nin bir köşesinde aşı üretimine başlanmasını Tıbbiye Nezâreti'ne bildirmiş ve masrafların da bütçeye eklendiğini duyurmuştur.³⁵

Tespit edilen bilgi ve belgeler bir araya getirildiğinde bazı bilinen hususlar doğrulanmakta ve bazı karanlıkta kalan noktalar aydınlanmaktadır. İlk olarak, o dönemin çağdaş mikrobiyoloji araştırmalarının desteklediği

²⁸ BOA, *Meclis-i Vükelâ (MV)*, 69/33. Bkz. Ek VII ve Resim VII.

²⁹ BOA, *İ.MMS.*, 131/5618-5. Bkz. Ek VI/5a,b ve Resim VI/5a,b.

³⁰ BOA, *İ.MMS.*, 131/5618-4. Bkz. Ek VI/4 ve Resim VI/4.

³¹ BOA, *İ.MMS.*, 131/5618-7. Bkz. Ek VI/7 ve Resim VI/7.

³² BOA, *İ.MMS.*, 131/5618-1. Bkz. Ek VI/1 ve Resim VI/1.

³³ BOA, *İ.MMS.*, 131/5618-8. Bkz. Ek VI/8 ve Resim VI/8.

³⁴ BOA, *Bâb-ı Âli Evrâk Odası (BEO)*, 28/2047. Bkz. Ek VIII/1,2 ve Resim VIII/1,2.

³⁵ BOA, *DH.MKT.*, 1975/80. Bkz. Ek IX ve Resim IX.

yöntem ile elde edilmiş çiçek aşısının bir üretim merkezi olmak bakımından Telkikhâne-i Şâhâne'nin kuruluşu şüphesiz Dr. Hüseyin Remzi Bey'in çabaları sonucudur. Kendisi, 24 Ocak 1891 tarihli ve 8 Nisan 1892 tarihli layihalarında da belirttiği üzere, çiçek aşısının Avrupa'daki serüvenini ve son gelişmelerini yakından takip etmektedir. Konunun önemine yetkililerin dikkatini çekmek ve konuya son derece vakıf olduğunu göstermek bakımından Avrupa'daki aşı çalışmalarının seyrini bildirmektedir. Buna göre, insandan insana aşılamanın mahzurlarını anlayan ve inekten çiçek aşısı üretimine geçen Avrupa'da bu yöntemle çalışan ilk özel aşıevi Dr. Ernest Chambon'un 1866'da tesis ettiği aşıevidir ve 1870 yılına kadar da bu işi Paris'te tek başına sürdürmüştür. Aşı İdâresi de Dr. Chambon'un laboratuvarından çok kez çiçek aşısı getirtmiştir. Daha sonra Paris Tıp Fakültesi bünyesinde 1889 yılında bir aşıevi açılmış ve hazırlanan aşı kalemleri ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmiştir.³⁶ Paris'e 1886 yılında kuduz aşısını öğrenmek üzere giden, Pasteur Enstitüsü'nde araştırmalar yapan, orada bulunduğu sırada ayrıca "La Société Asiatique" adlı Doğu kültürünü araştıran cemiyete üye kabul edilen ve nihayet Pariste iken tıp zoolojisi ve parazitoloji alanında da gelişmeleri izleyen³⁷ Dr. Hüseyin Remzi Bey'in bu bilim merkeziyle kurduğu ilişki hayatının sonuna kadar devam etmiş ve onu takip ettiği yenilikleri ülkemizde de tesis etmeye zorlamıştır.

Önceki çalışmalarda Telkikhâne-i Şâhâne'nin kuruluş tarihi olarak 1888³⁸, 1890³⁹, 23 Temmuz 1892⁴⁰, 27 Temmuz 1892⁴¹ ve Ağustos 1892⁴² tarihlerinin verildiği görülmektedir. Bu sayılanlar içerisinde 27 Temmuz 1892 tarihi, bir dönem Telkikhâne-i Şâhâne'nin müdürlüğünü de yapan Dr. Rifat Hüsameddin Bey tarafından nakledilmekle, üzerinde durulmaya değerdir. Dr. Rifat Hüsameddin Bey'in bildirdiğine göre, Dr. Hüseyin Remzi Bey bu tarihte bir layiha vermiş ve bunun üzerine Telkikhâne'nin açılışı konusunda padişah iradesi çıkmıştır.⁴³ Anlaşılan o ki, bu tarihi Telkikhâne'nin kuruluşu olarak

³⁶ BOA, *İ.MMS.*, 131/5618-5; BOA, *ŞD.*, 2568/3-7.

³⁷ Unat, *Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, s.22-24.

³⁸ Ergin, a.g.e., s.66.

³⁹ Ünver, a.g.e., s.13.

⁴⁰ Yıldırım, a.g.m., s.1320-1138.

⁴¹ Rifat Hüsameddin, *Telkikhâne-i Şâhâne'nin Bin Üç Yüz Yirmi ve Yirmi Bir Senelerine Mahsus İstatistik Risâlesidir*, Dersaâdet R.1322, s.5; Unat, *Bakteriyoloji ve Viroloji*, s.17; Unat, *Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, s.23; Yıldırım, a.g.e., s.75.

⁴² Besim Ömer, a.g.e., s.111-112.

⁴³ Rifat Hüsameddin, a.g.e., s.5

kabul edenler de buradan nakletmişlerdir. Bununla birlikte, tespit edilebilen arşiv belgelerine göre Dr. Hüseyin Remzi Bey'in Telkikhâne'nin kuruluşu hakkında verdiği layiha ve takrirlerin tarihleri 18 Ocak 1891, 24 Ocak 1891 ve 8 Nisan 1892 tarihleridir.⁴⁴ Ayrıca, ülkemizde de Avrupa'da olduğu gibi inekten çiçek aşısı üreten bir telkikhânenin kuruluşunu tasdik eden padişah iradesinin tarihi 25 Nisan 1891⁴⁵, telkikhâne inşaatı tamamlanıncaya kadar geçici olarak Tufeylât-ı Hayvâniye Ameliyâthânesi'nin bir köşesinde aşı üretimine başlanmasını onaylayan padişah iradesinin tarihi ise 28 Haziran 1892'dir.⁴⁶ Aşı üretimine hemen başlanmasının Tıbbiye Nezâreti'ne bildirilmesinin tarihi ise 22 Temmuz 1892 tarihidir.⁴⁷ Bu bilgiler ışığında Telkikhâne-i Şâhâne'nin kuruluş tarihi olarak, şayet padişah iradeleri dikkate alınacaksa 25 Nisan 1891 veya 28 Haziran 1892 tarihlerini, aşı üretimine başlanmasının ilgililere duyurulma tarihi dikkate alınacak ise de 22 Temmuz 1892 tarihini kabul etmek uygun olacaktır.

---

⁴⁴ Hüseyin Remzi, a.g.e., s.3-9; BOA, ŞD., 2568/3-7; BOA, İ.MMS., 131/5618-5.

⁴⁵ BOA, ŞD. 2587/17-1.

⁴⁶ BOA, İ.MMS., 131-5618-8; BOA, BEO., 28/2047-2.

⁴⁷ BOA, DH.MKT., 1975/80.

KAYNAKÇA**I. Arşiv Kaynakları**

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Âli Evrâk Odası 28/2047.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Mahsûs 131/5618.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektûbi Kalemi 1818/65.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektûbi Kalemi 1975/80.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektûbi Kalemi 1830/29.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektûbi Kalemi 1844/115.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Vükelâ 69/33.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şûrâ-yı Devlet 2587/17
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şûrâ-yı Devlet 2568/3.

II. Araştırma ve İncelemeler

- Besim Ömer, *Nevsâl-i Âfiyet*, İstanbul 1315.
- Ergin, O., *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, İstanbul 1940, s.65-66.
- Eroğlu, H.- Dinç, G.- Şimşek, F., “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)”, *Milli Folklor*, Sayı 101, 2014, s.193-208.
- Hüseyin Remzi, *Telkîh-i Hayvânî Usûl-i Amelisi*, Karabet Matbaası, İstanbul 1308.
- Karacaoğlu, E., “Doktor Hüseyin Remzi Bey (Ö.1896), Hayatı, Eserleri ve Bilimsel Bir Diyalogu”, *Lokman Hekim Journal*, Cilt 5, Sayı 2, 2015, s.69-83.
- Rifât Hüsameddin, *Telkikhâne-i Şâhâne'nin Bin Üç Yüz Yirmi ve Yirmi Bir Senelerine Mahsûs İstatistik Risâlesidir*, Dersâadet R.1322.
- Unat, E.K., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970.
- Unat, E.K., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji*, İstanbul 1970.
- Unat, E.K., “Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Tarihçesi Üzerine Bir Deneme”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, Cilt 4, Sayı 3, 1970, s.159-175.
- Ünver, A. S., *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1948.
- Yıldırım, N., *A History of Healthcare*, Çev. İnanç Özekmekçi, Çev. Ed. Reiner Brömer, İstanbul 2010.
- Yıldırım, N., “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Cilt 5, İstanbul 1985, s. 1320-1338.

EKLER**Ek I: BOA, Şûrâ-yı Devlet, 2568/3 Transkripsiyonlu Metin**

1) (Bkz. Resim I/1)

Bâb-ı Âli Dâ'ire-i Umûr-ı Dâhiliye Mektûbî Kalemî

°Aded 8

Huzûr-ı °Âli-i Hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma°rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Memâlik-i mahrûse-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî °ameliyâtı icrâsiyçün görülen lüzûm üzerine küllî masârif ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte olan aşî mâyesiyle memlû tüpler sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i pâdişâhîde buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsı hakkında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne aşî enspektörü tarafından verilen lâyiha ile sarfi iktizâ eden masârif pusulasının irsâliyle ba°zı ifâdeyi hâvî Tıbbiye Nezâreti'nden vârid olan tezkire leffen takdîm kılınmış ve bunun için ihtiyâr olunacak masârif mikdârı bir def'aya mahsûs olunarak altı bin kırk kuruşla beher mâh dahi bin dört yüz elli kuruş derecesinde olup bunların tamâmen ve muntazamân belediye vâridâtından tesviye olunacağı şehremîni °atûfetlü beyefendi hazretleri tarafından dahi şifâhen beyân olunmuş olmağla ve nezâret-i müşârü'n-ileyhin tezkiresinde dahi ifâde ve izbâr kılındığı üzere aşî mâyelerinin buraca tedârik ve istihzârı sıhhaten muhassenât-ı külliyeyi mûcib olarak böyle bir emr-i mühim için cüz'î olan böyle bir masrafın lüzûm-ı tesviyesi derkâr bulunmağla ifâ-yı muktezâsına müsâ°ade-i celîle-i hazret-i vekâlet-penâhîleri şâyân buyurulmak bâbında emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 3 Şa°bân 308 ve fi 2 Mart 307 [14 Mart 1891 Cumartesi]

Nâzır-ı Umûr-ı Dâhiliye Münîr

5) (Bkz. Resim I/2)

Nezâret-i Mekteb-i Tıbbiye-i °Askeriye ve Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye

°Aded 81

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Memâlik-i mahrûse-i şâhâne ahâlisine telkîh-i cüderî 'ameliyâtı icrâsiyçün lüzûm görölüp küllî masraf ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte olan aşı mâyesiyle memlû tüpler sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i pâdişâhîde buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsına dâ'ir aşı enspektörü mîralây 'izzetlû Hüseyin Remzi Bey'in Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i 'Umûmiye'ye i'tâ eylediği lâyiha ile masârifât-ı sâ'ireyi hâvî pusula zikr olunan telkîhhâne resmi ile berâber himmet ve fâ'idesine mebnî lütfen manzûr-ı 'âlî-i fahîmâneleri buyurulmak üzere leffen takdîm kılınmıştır. Mezkûr lâyihadan müstebân buyurulacağı vechile telkîhhânenin pek çok fevâ'id ve muhassenâtı olacağı gibi ez-an-cümle nezâret-i çâkerînin Avrupa'dan aşı celbine mecbûr olmaması için böyle bir mü'essesâtı bulunması elzem olup sâ'ir düvel-i mütemeddinede bulunduğu gibi bizde de aşı yetiştirecek mahalle mâlik olmadığımız takdîrce ahâlinin fenâ ve tehlikeli aşular ile aşılmasına ma'ruz bırakmak olacağı husûslarında nazar-ı dikkat-i devletlerini celb ve mezkûr telkîhhâne için vukûc bulacak masârifât-ı şehriyenin dahi muntazamân tesviyesiyle telkîhhâne inşâsı husûsunun makam-ı sâmi-i Ser'askeri'ye veyâhûd Şehremânet-i 'aliyyesine emr u iş'âr buyurulması Meclis-i mezkûrdan bâ-karârname ifâde kılınmış ve ifâ-yı muktezâsı vâbeste-i re'y ve irâde-i 'aliyye-i dâver-i ekremîleri bulunmuştur. Her hâlde emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 2 Receb 308 ve fî 30 Kânûn-ı Sâni 306 [11 Şubat 1891 Çarşamba]

Tıbbiye Nâzırı Sâ'ib

7 ve 8) (Bkz. Resim I/3 ve Resim I/4)

Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Mekâtib-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâret-i 'Aliyyesine

'Arz ve beyândan müstağnî olduğu vechile insâna 'arız olan çiçek 'illet-i müdhişesinin te'sirât-ı vahîmesinden tahaffuz için müttehiz olan aşılınmak usûl-i müstahsini nizâm-ı mahsûs ile bâ-irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî memâlik-i mahrûsa-i şâhânedede ta'mîm kılındığından bunun için nezâret-i 'aliyye-i Tıbbiye'de te'sîs buyurulmuş olan Aşı İdâresi şimdiye kadar vilâyât-ı şâhânenin her cihetinden taleb olundukça aşı kalemleri ve tüp ve camlar ile aşı mâyesi irsâline gayret etmekte ve sâye-i şâhânedede muvazzaf ve ma'âşlı olan aşı me'mûrlarının buldukları mahallerde dâ'imâ telkîh-i cüderî icrâsına sa'y etmekte oldukları, aşıladıkları eşhâsa vermekte buldukları aşı şehâdet-nâmelerinin nezâret-i 'aliyyelerine takdîm edilmekte bulunan koçanlarıyla ma'lûm, ve bunlar Aşı İdâresi'nde mahfûz bulunmağla, her bir

aşıcının ne kadar efrâd aşlamış olduğu da onların mütâla^{ca}sından münfehim olmaktadır.

Hattâ aşî me'mûrlarımız aşladıkları eşhâstan münâsib gördükleri zevâtın aşısından aşî almak ve kalem doldurmak ile, ellerindeki aşîları çoğaltmağa devâm eylemekte ve eğer mâyeleri kalmaz ise derhâl mahall-i hükûmetine mürâca^{at} ederek dolu kalem veyâhûd tûp ile inek aşîsı mâyesi talep etmektedirler.

İşte nezâret-i ^{ca}aliyelerinin Cem^{ci}yet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye ve bâ-husûs a^{ca}zâsından birisi olup aşî enspektörlüğü ile 1298 senesinden beri müftehir bulunan bu ^{ca}âciz bendelerine ihâle etmiş olduğu hidmet-i mezkûre nizâm-ı mahsûsuna tevfikân evâmîr-i ^{ca}aliyye-i nezâret-penâhîleri mücebince, hattâ lüzûm görüldükçe aşî me'mûrları ta^{ca}yîn etmek ve kalem almak ve Avrupa'nın en meşhûr ve mu^{ca}teber aşîhânelerinden inek aşîsı mâyesi mübâya^{ca}a eylemek gibi ihtiyâcât-ı mübremeyi Cem^{ci}yet-i mezkûreye bildirerek kemâl-i dikkatle icrâ eylemektedir.

Şu vazîfe-i nazîfe ile müftehir bulunan ^{ca}âcizleri bi'l-tabî^{ca} Avrupaca aşî mes'elesi hakkında cârî olan vukû^{ca}ât ve müşâhedât-ı fenniyye vukûfda kesb-i ihtisâs etmekle bugün aşînın ne derecelere kadar kesb-i ehemmiyet eylediğini ve memâlik-i mütemeddinenin hepsinde ve bâ-husûs Fransa'da dârü'l-fünûn tıbbiyelerinin her birinde bu mes'eleyi nasıl ta^{ca}mîk ile terakkiyât ve istikmâline çalışarak nerelere kadar vâsıl olmuş olduklarını tetebbu^{ca}ât-ı mütevâliye ile öğrendim.

İnek aşîsı ile insânı telkîh ederek bunda hâsıl eyledikleri aşî mâyesini onun kolundan alıp kalem doldurmak işinden ^{ca}ibâret olan "telkîh-i cüderî-i bakarîden telkîh-i cüderî-i beşerî" hâsıl etmek ka^{ca}ide-i mer^{ca}iyye-i kadîmesini Paris Encümen-i Dânişmendânı mehâzîr-i vâkı^{ca}asına mebnî tamâmen redd eylemekte bulunmuş ve binâ-berîn herkesi inek aşîsının tâzesiyle telkîh etmeği tasvîb eylemiştir. Ve hattâ dârü'l-fünûn olan her bir mahallde birer husûsî ve resmî telkîhhâne küşâd ile ehemmiyet-i mes'eleye göre ikdâm olunmakta olduğu aşî hakkında yazılmış olan kitâblarda sûret-i mufassalada beyân ve fûnûn-ı cerâ'id-i husûsiyelerinde dahi mükemmelen bahs ve ityân edilmekte ve mütâla^{ca}âtından anlaşılmalıdır ki: Paris'te Encümen-i Dânişmendân-ı Tıb 1866 sene-i milâdiyesinden beri orada bulunan Mösyö Şambon'un⁴⁸ husûsî olan cüderî-i bakarî ^{ca}ameliyâthânesine mürâca^{ca}at ve hattâ

⁴⁸ Ernest Chambon (1836-1910), Fransız hekim.

1887 ve 88 senelerinde her perşembe günü mûmâ-ileyhden birer aşılı buzağı talep ederek bundan ta'cûm ve aşılama umûruna mu'âvenet usûlüne devâm eylemekte iken 88 senesi Teşrîn-i Sâni'sinde gördükleri lüzûm-ı kat'î üzerine Fransa'da hıfzû's-sıhhat-i 'umûmiyeye nezâret etmekte bulunan Dâhiliye Nezâreti'ne Doktor Hiroyo'nun raportu ile melfûfen takdîm edilmiş olan akademi takrîri üzerine Dârü'l-funûn-ı Tıbbiye ve Encümen-i Dânişmendân-ı Tıbb'ın idâresinde olarak sûret-i resmiye bir telkîhhâne nezâret-i mezkûre cânibinden te'mîn kılınmış ve artık husûsî olan telkîh-i cüderî 'ameliyâthânelerine mürâca'attan istiğnâ edilmiş ve telkîhhâne-i resmiye-i mezbûreye mürâca'at edenleri meccânen telkîh etmek ve etıbbâya lüzûmu olan aşı mâyesini i'tâ ederek herkesi inek aşısı ile aşılama ve hattâ mutlaka telkîh-i cüderî-i beşerî isteyenlere de mü'temen olarak o yolda da edinmiş buldukları kalemleri vermek gibi hizmet-i girân-kıymete başlamışlardır.

Keyfiyetin kesb ü muvâsalat ettiği şu hâli çâkerleri 'arz ve beyâna hâzırılmakta iken aşı mâdde-i ehemminin bugünkü sûret-i cereyânının kaleme alınmasıyla sâye-i merâhim-vâye-i hazret-i pâdişâhîde Dârü'l-funûn-ı Tıbbiye olan mektebimizde Aşı İdâresi tarafından inek aşısı mâyesinin istihsâl ve tehyi'esi ve mürâca'at edeceklerin külli yevmin telkîh kılınması için lüzûmu olan vesâ'it ve mahallin beyân edilmesi, zât-ı 'âlî-i nezâret-penâhîlerinden Meclis-i Sıhhiye-i 'Umûmiye ve Tıbbiye-i Mülkiye'de şifâhen çâkerlerine emr olunmuş ve binâ'en-'aleyh tersîm edilen bir kıta resmi mücebince münâsib bir telkîhhâne barakasının mektebimizin Botanik Bahçesi'nin bir köşesinde te'sîs edilmesi lüzûmunun 'arzına ve onun inşâsından sonra icrâ edilecek aşı masârif-i esâsiye ve dâ'ime ve müteferrikasının mikdârını mübeyyin olan defterinin matviyyen takdîmine müsâra'at kılınmıştır.

Bi-hüsnu'l-kerîm itmâmıyla işe mübâşeret de bu telkîhhânedeki buzağıdan müstahsal tâze aşı fiskelerinin hâlis suyuyla insâna aşılama fâ'ide-i 'azîmesiyçün lâzım olduğu gibi, bir de Fransa'nın 1886 senesinden beri kabûl ve i'ân edilmiş olan aşı nizâmânâmesinin üçüncü maddesinde "zükûr ve inâs herkes yirmi bir yaşından akdem tekrâr aşılamağa mecbûr tutulur." denilmiş olmasıyla aşının iki def'asına herkes mecbûr olunca, Cenâb-ı Hak 'ömr ü şevket ve şâhânelerini müzdâd buyursun sâye-i mekarim-pirâye-i mülûkânede çoktan beri mer'î bulunan aşı nizâmânâme-i hümâyûnuyla "büyük küçük bütün teb'a-i şâhânenin aşılamağa" mecbûriyeti ve silk-i celîl-i askerî ile kâffe-i mekâtib-i 'Osmâniye'ye duhûl edenlerin kemâl-i dikkat ile tefîş altında bulundurulması ve'l-hâsıl gerek vilâyât-ı şâhâne ve gerekse merkez-i hilâfet

ve saltanatın her bir köşesinde Umûr-ı Tıbbiye Nezâret-i ʿaliyyesi vesâtatı ve husûsî aşî meʿmûrları ve etebbâ maʿrifetleriyle meccânen ve mütevâliyen aşî icrâsı usûlüyle, merʿî bulunan emr-i tahaffuzun da her husûs için zamân-ı terakkî bulunan şu ʿasr-ı hümâyûnda bizde de ikmâliyle mükerrer telkîh kaʿide-i mühimmesinin ittihâzı, ve bu tekerrür de aşî mâyesinin maʿcûnları ve suyunun müstahliblerinin münâsib olmadığından başka çiçek ʿilleti teʿsîrâtından da muhâfaza edemediğinden bu husûs için ʿâdetâ elzem bulunduğu rehîn-i ʿilm-i ʿâlî-i nezâret-penâhîleri buyurulduktan artık Parisʼteki husûsî ʿameliyâthânelerden mâdde-i mülakkaha celbimizden ve bunun az vakitte tagayyür etmesi ve vücûdda baʿzı ʿavâriz-ı vahîmeye sebep olması misillü mahzûrlardan istihlâs etmek ve gelecekleri aşılama husûsü muʿtenâsiyçün mezkûr olan telkîhhânenin teʿsîsine vesâtat-ı ʿaliyye-i nezâret-penâhîlerinin ibzâlî istirhâm, ve muvaffakiyet husûlünde oraya mürâcaʿat edecekler için iktizâ edecek muʿâmelât-ı dâhiliyeyi müşʿir olacak beyânâmesi dahi hâzır olmağla der-dest-i takdîm bulunduğu ʿarz olunur ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehüʼl-emrindir.

Fî 12 Kânûn-ı Sâni 306 [24 Ocak 1891 Cumartesi]

Cemʿiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye Aʿzâsından

Aşî Enspektörü Doktor Mîralây

Hüseyin Remzi

Ek II: BOA, Dâhiliye Mektûbî Kalemi, 1818/65 Transkripsiyonlu Metin (Bkz. Resim II)

2 Mart 307 / 3 Şaʿbân 308 [14 Mart 1891 Cumartesi]

Huzûr-ı ʿÂlî-i Hazret-i Sadâret-penâhîye

Memâlik-i mahrûsa-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî ʿameliyâtı icrâsiyçün görülen lüzûm üzerine küllî masârif ihtiyârıyla Avrupaʼdan getirilmekte olan aşî mâyesiyle memlû tüpler sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i pâdişâhîde buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsı hakkında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne aşî enspektörü tarafından verilen lâyiha ile sarfi iktizâ eden masârif pusulasının irsâliyle baʿzı ifâdeyi hâvî Tıbbiye Nezâretiʼnden vârid olan tezkire leffen takdîm kılınmış bir defʿaya mahsûs olarak altı bin kırk kuruşla be-her mâh dahi bin dört yüz elli kuruş derecesinde olup bunların tamâmen ve muntazaman tesviye olunacağı Şehremîni ʿatûfetlü beyefendi hazretleri tarafından dahi şifâhen beyân edilmiş olmağla ve nezâret-

i müşârû'n-ileyhânın tezkiresinde dahi ifâde ve izbâr kılındığı üzere aşî mâyelerinin buraca tedârik ve istihzârı sıhhaten muhassenât-ı külliye-yi mûcib olarak böyle bir emr-i mühim için zarûrî olan böyle bir masrafın lüzûm-ı tesviyesi derkâr bulunmağla ifâ-yı muktezâsına müsâ'ade-i celîle-i hazret-i vekâlet-penâhîleri şâyân buyurulmak bâbında.

Ek III: BOA, Dâhiliye Mektûbî Kalemi. 1830/29 Transkripsiyonlu Metin (Bkz. Resim III)

16 Ramazân 308 / 13 Nisan 307 [25 Nisan 1891 Cumartesi]

Şehremânet-i Celîle ve Tıbbiye Nezâret-i Behiyyesine

Memâlik-i mahrûsa-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî 'ameliyâtı icrâsiyçün masârif-i külliye ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte olan aşî mâyesiyle memlû tüpler buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsı câlib-i fevâ'id ve muhassenât olacağından bunun için bir def'aya mahsûs olmak üzere sarfî îcâbeden altı bin kırk kuruşla şehri bin dört yüz elli kuruşun vâridât-ı belediyeden tesviyesi husûsuna Şûrâ-yı Devlet karârıyla bi'l-istîzân-ı irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârî şeref-müte'allik buyurularak Tıbbiye Nezâret-i behiyyesine ma'lûmât verilmiş olmağla nezâret-i behiyyelerince, emânet-i celîlelerince ifâ-yı muktezâsına himmet buyurulması bâbında.

Ek IV: BOA, Dâhiliye Mektûbî Kalemi, 1844/115 Transkripsiyonlu Metin

1) (Bkz. Resim IV/1) 20 Zilka'ade 308 / 15 Haziran 307 [27 Haziran 1891 Cumartesi]

Şehremânet-i Celîlesine

İşbu cevâb-ı 'âlî-i asâfâneleri mütâla'a-güzâr-ı 'âcizî oldu. Mezkûr telkîhhâne inşâsiyçün sarfî lâzım gelen meblağla şehri vukû'a gelecek masârifin vâridât-ı belediyeden tesviye olunacağı taraf-ı devletlerinden şifâhen ifâde buyurulduğu ol bâbdaki Şûrâ-yı Devlet karârını mutazammın mazbatada muharrer olarak irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî dahi ol merkezde şeref-müte'allik buyurulmuş olmağla ber-mantûk-ı emr u fermân-ı hümâyûn icrâ-yı îcâbına himem-i 'aliyye-i dâverîleri derkâr buyurulmak bâbında.

2) (Bkz. Resim IV/2)

Medlûl-i emr u iş'âr-ı 'âlî-i dâverîleri müdrîk-ârâ-yı 'âcizânem oldu. Dersa'âdet ahâlîsi etfâline icrâ olunacak telkîh-i cüderî 'ameliyâtı için Mekteb-i Tıbbiye mu'âyenehânesiyle mevâki'-i muhtelif nöbet eczâhânelerinde elyevm istihdâm olunan etıbbâ ve aşıcı ve cerrâhları ma'rifetiyle hastahâne nisbetinde icrâ-yı 'ameliyât olunmakta ve bunların muhassasât-ı seneviyeleri olarak Şhremâneti muvâzenesi dâhilinde seksen dokuz bin kûsûr kuruş tesviye ve îfa kılınmakta olduğu ve inşâsı der-dest olan telkîhhânedeki hâsıl olacak istifâdenin memâlik-i mahrûse-i şâhânenin her cihetine şumûlû derkâr bulunduğu hâlde sarfiyât-ı mezkûrenin dahi hasren Şhremâneti'ne tahmîli muvâfik-ı hakikat olamayacağı gibi beyân buyurulan bin dört yüz elli kuruş masârif-i dâ'ime-i şehriye ile berâber bir def'aya mahsûs olarak altı bin kûsûr kuruş telkîhhânenin bu hesâbına dâhil olmayan masârif-i inşâ'iyesi dahi inzimâm edince bunun tesviyesi nezd-i 'âlî-i azîme-i fahîmânelerinde vâreste-i 'arz ve îzâh olan müzâyaka-i mâliyyeye karşı hakikaten Emânet muvâzenesinin dâ'ire-i tahammülünü tecâvüz eyleyeceğine ve aşî kalemleri istihzârı masrafına mukabil taşra devâ'ir-i belediyesinde tahsîsât-ı kâfiye olduğu tahkikat-ı vâki'adan anlaşılıp telkîhhânenin inşâsı hâlinde ise tahsîsât-ı mezkûre aşî kalemleri celbinden husûlü tabî'î olan istiğnâsına mebnî? mezkûr telkîhhâne masrafına karşılık ittihâz olunmak muvâfik-ı îcâb ve maslahat olacağına mebnî masârif-i mezkûrenin sâlifü'l-'arz tahsîsâtından tesviye-i îfâsına müsâ'ade buyurulması husûsunun cevâben 'arz ve izbârı bi'l-havâle Muhâsebe-i Emânet'ten ifâde kılınmağla icrâ-yı iktizâsına müsâ'ade-i celîle-i efhamîlerinin sezâvâr buyurulması bâbında emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 22 Şevval 308 ve fî 19 Mayıs 307 [31 Mayıs 1891 Pazar]

Şhremîni Rıdvân

EK V: BOA, Şûrâ-yı Devlet, 2587/17 Transkripsiyonlu Metin

1) (Bkz. Resim V/1)

Nezâret-i Mekteb-i Tıbbiye-i 'Askeriye ve Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye

'Aded 53

Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Memâlik-i mahrûse-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî 'ameliyâtı icrâsiyçün lüzûm görülüp küllî masraf ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte

olan aşî mâyesiyle memlû tüpler sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i pâdişâhîde buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsına dâ'ir Aşî Enspektörlüğü tarafından Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i 'Umûmiye'ye i'câ olunan lâyiha ve merbûtu pusula ile telkîhhâne resmi 30 Kânûn-ı Sâni 306 târihli tezkire-i çâkerî ile 'arz ve takdîm kılınmıştı. Ol bâbda mezkûr telkîhhânenin inşâsı ve sâ'iresi hakkında şeref-sudûr ve sünûh buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı tâcidârî 13 Nisan 307 târihli ve yirmi dokuz numarolu tezkire-i 'aliyye-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri ile emr u tebliğ buyurulmuş ise de akdemce Paris'ten celb olunan aşî mâyeleri tüpleri sarf olduğundan ve telkîhhâne inşâsıyla aşî istihsâline başlamak tabî'i ise de mezkûr telkîhhâne inşâ olununcaya kadar aşî mâyesini Avrupa'dan celb etmekten ise şimdilik Tufeylât-ı Hayvâniye 'Ameliyâthânesi'nde⁴⁹ bulunan buzâğı ahûrunda beslemek ve 'ameliyât-ı telkîhiyeyi icrâ ederek kovpoks⁵⁰ hâsıl etmek üzere Aşî İdâresi hâzır olduğundan masârif-i şehriyesi olan bin dört yüz elli kuruluş ile buzâğı mübâya'ası ve malzeme-i sâ'iresi akçesinin nezâret-i çâkerîye irsâliyle bir ân evvel işe başlamağa hâzır olduğuna dâ'ir aşî enspektörü Mîralây 'izzetlü Hüseyin Remzî Bey tarafından verilen varaka Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye'ye lede'l-havâle işbu tedbîr Paris'ten aşî getirtmeğe müreccah ve insân aşısı ile aşılınmak husûsuna da fî'l-yevminâ-hazâ erbâbı i'cîrâ etmekte olduğundan lûtfen elzem olan mezkûr telkîhhânenin te'sîs ve idâre-i muntazaması için meblağ-ı mukteziyenin nezâret-i çâkerîye i'câsı zımnında lâzım gelenlere evâmîr-i celîle-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri bî-dirîğ buyurulması meclis-i mezkûr karârıyla 'arz ve ricâsına ictisâr olunmuştur. Ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 5 Cemâdiye'l-evvel 309 ve fî 25 Teşrîn-i Sâni 307 [7 Aralık 1891 Pazartesi]

Tıbbiye Nâzırı Sâ'ib

5) (Bkz. Resim V/2)

Nezâret-i Celîle-i Dâhiliye

Muhâsebe Kalemi Te'diyât Şu'besi

'Aded 2205

⁴⁹ Parazitoloji Laboratuvarı

⁵⁰ Cowpox

Mezkûr tezkirede muharrer buzâğı bahâsı kaç kuruştan ʿibâret ve bununla berâber masârif-i şehriye denilen bin dört yüz elli kuruş için Tıbbiye Nezâreti muvâzenesinde karşılık var mıdır keyfiyeti evvel-emirde nezâret-i mezkûrede muhâsebe me'mûrluğu cânibinden beyân olunmak icâb eder. Fî 25 Kânûn-ı Evvel 307 [6 Ocak 1892 Çarşamba]

Numero 61

Zikr olunan buzâğı bahâsının kaç kuruştan ʿibâret olduğu Aşı Serenspektörlüğü'nden lede'l-su'al buzâğı bahâ ve sâ'iresi şehri beş yüz elli kuruş mikdârı olup şu hâlde masârif-i şehriyesi olan bin dört yüz elli kuruş ile berâber şehri iki bin kuruş sarfi lüzûmu beyân edilmiş ise de Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti muvâzenesinde meblağ-ı mezbûrun bir gûnâ karşılığı olmayıp ancak şimdiye kadar aşılana meccânen i'tâ edilmekte olan aşı şehâdetnâmelerine bundan böyle birer kuruş resm vaz' edilir ise bundan hâsıl olacak mebâliğ masârif-i mezkûreye kifâyet edip karşılık olabileceği ʿarz olunur. Fî 26 Kânûn-ı Evvel 307 [7 Ocak 1892 Perşembe]

Yeniden vâridât ihdâs ve istihsâli Şûrâ-yı Devlet karâr ve tasdîkiyle irâde-i seniyyenin şeref-sünûhuna mütevakkıf olmasına ve işbu tezkire üzerine yazılan der-kenâr ve melfûf tezkire me'allerine nazaran icâbının li-ecli'l-tezekkür Şûrâ-yı mezkûra havâle buyurulması bâbında fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 30 Kânûn-ı Evvel 307 [11 Ocak 1892 Pazartesi]

Ek VI: BOA, İrâde Meclis-i Mahsûs, 131/5618 Transkripsiyonlu Metin

1) (Bkz. Resim VI/1)

Bâb-ı Âlî

Meclis-i Mahsûs

Memâlik-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî ʿameliyâtı icrâsı için masârif-i külliye ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte olan aşı mâyesiyle memlû tüpler buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsı hakkında şeref-sünûh ve sudûr buyurulan irâde-i seniyye hükm-i ʿâlîsine tevfikân bu bâbda iktizâ eden masârif ve teferru'ât-ı maslahata dâ'ir Tıbbiye Nezâreti'nden gönderilen müzekkere üzerine Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi'nden kaleme alınan mazbata ve bu husûsa dâ'ir sebk eden iş'âra cevâben taraf-ı Ser'askerî'den

meb'ûs tezkire birleştirilerek takımıyla miyâne-i bendegânemizde kırâ'at ve mütâla'ca olundu. Mezkûr mazbata me'alinden müstebân olduğu vechile zikr olunan aşî mâyesinin ber-mûceb-i emr u fermân-ı hümâyûn-ı mülûkâne buraca istihzârı için sarfına Tıbbiye Nezâreti'nden lüzûm gösterilen şehîrî iki bin kuruşun beş yüz kuruşu be-her ay mübâya'ca olunacak dört re's buzağı esmânı ve dört yüz kuruşu bunların bir aylık me'kûlât bahâsı olup bundan ba'de'l-°ameliyât fûrûhtu iktizâ eden mezkûr buzağuların esmânının tenzîl edileceği ve telkîh °ameliyâthânesinde istihdâm olunacak müstahzıra beş yüz ve mukayyide üç yüz ve iki nefer hademeye de dört yüz kuruş ki cem'an bin iki yüz kuruş ma'âş ve yüz elli kuruş masârif-i müteferrika ve kırtâsi bahâsı ve yüz kuruş da mübâya'asına lüzûm görülen tûp ve edevât esmânı bulunduğu ve buraca bir telkîhhâne inşâ edilinceye kadar istihzârı îcâb eden aşî mâyesinin şimdilik Tufeylât-ı Hayvâniye °Ameliyâthânesi'nin münâsib bir mahallinde tedârik edileceği anlaşıldığından zikr olunan şehîrî iki bin kuruş ma'âş ve masârifin Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti'nin sene-i hâzıra muvâzenesine idhâlen tesviyesi beyân ve sâlifü'l-zikr mâyenin buraca tedârik ve istihsâli fevâ'îdi müstelzem olacağı aşî enspektörü tarafından bâ-takrîr ifâde edildiği dahi tezkire-i Ser'askerî'de dermiyân kılınmış olduğuna ve eğerçi buraca komisyonunca masârif-i mezkûreye karşılık olmak üzere aşî şehâdetnâmelerinden birer kuruş ahzı tezekkür olunmuş ise de bu yolda akçe istihsâli ahvâl-i ahâli ile mütenâsib olmadığı gibi bu bâbda şehîrî ihtiyârına lüzûm gösterilen iki bin kuruş masraf dahi şâyân-ı istiksâr görünmediğine binâ'en sâye-i muvaffakiyet-vâye-i cenâb-ı pâdişâhîde ileride îcâbi vechile bir telkîhhâne inşâ edilinceye kadar şimdilik iktizâ eden aşî mâyesinin ber-mûceb-i iş'âr Tufeylât-ı Hayvâniye °Ameliyâthânesi'nin münâsib bir cihetinde istihzârı ve masârif-i mezkûrenin dahi Tıbbiye-i Mülkiye'nin sene-i hâzıra bûdcesine zamîmeten tesviyesi bâ-tezekkür mezkûr mazbata ve tezkire takımıyla °arz ve takdîm kılınmış ise de ol bâbda ve katıbe-i ahvâlde emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 1 Zilhicce 309 ve fî 14 Haziran 308 [27 Haziran 1892 Pazartesi]

[İmzâlar]

2) (Bkz. Resim VI/2)

Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi

°Aded 2339

Tıbbiye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne meb'ûs 5 Cemâdiye'l-evvel 309 târîhli tezkire ile Dâhiliye Muhâsbesi'nin Tıbbiye-i Mülkiye Muhâsbesi'nden müzeyyel müzekkeresi Şûrâ-yı Devlete i'tâ olunmağla Dâhiliye Dâ'iresi'nde kırâ'at olundu.

Tezkire me'alinde memâlik-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî 'ameliyâtı için masârif-i külliye ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte olan aşî mâyesiyle memlû tüpler buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsı muktezâ-yı irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhîden bulunmuş ise de mukaddemâ Paris'ten celb olunan aşî mâyeleri tüpleri sarf olunduğundan ve mezkûr telkîhhâne inşâ olununcaya kadar aşî mâyesini Avrupa'dan celb etmekten ise şimdilik Tufeylât-ı Hayvâniye 'Ameliyâthânesi'nde bulunan buzağî ahûrunda beslemek ve 'ameliyât-ı telkîhiyeyi icrâ ederek kovpoks hâsıl eylemek üzere Aşî İdâresi hâzır bulunduğundan masârif-i şehriyesi olan bin dört yüz elli kuruşla buzağî mübâya'ası ve malzeme-i sâ'iresi akçesinin sarfı Paris'ten aşî getirtmeğe müreccah ve insân aşısı ile aşılanmak husûsuna erbâbı mu'teriz bulunduğu cihetle mezkûr telkîhhânenin te'sîsi için meblağ-ı mezbûrun sarfı istîzân kılınmış ve Tıbbiye-i Mülkiye Muhâsbesi'nin mezkûr zeylinde buzağî bahâ ve sâ'iresi beş yüz elli kuruş olup masârif-i mezbûre ile cem'an iki bin kuruşla bâliğ olduğu ve nezâret muvâzenesince buna karşılık olmadığından şimdiye kadar aşılananlara meccânen i'tâ edilmekte olan aşî şehâdetnâmelerine bundan böyle birer kuruş resm konulduğu hâlde hâsıl olacak mebâliğ masârif-i mezbûreye kifâyet edeceği ifâde olunmuştur.

İş'âr-ı vâkı'ada sarfına lüzûm gösterilen akçenin müfredâtına dâ'ir sarâhat-i kâfiye görülememesi hasebiyle vukû' bulan talebe mebnî dâ'ireye gönderilen Tıbbiye-i Mülkiye Muhâsebe me'mûru tarafından verilen îzâhât ile i'tâ eylediği deftere nazaran zikr olunan şehîrî iki bin kuruştan beş yüz kuruşu be-her ay mübâya'a olunacak dört re's buzağî esmânî ve dört yüz kuruş bunların bir aylık me'kûlât bahâsı olup bundan ba'de'l-'ameliyât fûrûhtu iktizâ eden mezkûr buzağîlar esmânının tenzîl edileceği ve telkîh 'ameliyâthânesinde istihdâm edilecek müstahzıra beş yüz ve mukayyide üç yüz ve iki nefer hademeye de dört yüz kuruş ki cem'an bin iki yüz kuruş ma'âş ve yüz elli kuruş masârif-i müteferrika ve kırtâs bahâsı ve yüz kuruşu da mübâya'asına lüzûm görülen tüp ve edevât esmânî bulunduğu anlaşılmış ve telkîhhâne-i mezkûr ebniyesinin ikmâl-i inşâsına değîn tedârîki iktizâ eden aşî mâyesinin buraca tedârik ve tehyi'esi yolundaki iş'âr-ı vâkı'ın tervîci muvâfık-ı maslahat bulunmuş ise de hasbî ve meccânî olarak icrâ olunan şu

emr-i hayrın kırk para ile lekelenmesi münâsib olamayacağından mârrü'l-zikr şehri iki bin kuruş ma'âş ve masârifin üç yüz sekiz senesi Tıbbiye-i Mülkiye Nezâreti muvâzenesine idhâlen sarfiyla ber-mûceb-i istizân ifâ-yı muktezâsı zımında Tıbbiye Nezâreti'ne me'zûniyet i'tâsının Dâhiliye Nezâreti'ne havâlesi tezekkür ve mezkûr defter leffen takdîm kılınmak emr u fermân-ı hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 12 Receb 309 ve fi 30 Kânûn-ı Sâni 307 [11 Şubat 1892 Perşembe]

[İmzâlar]

3) (Bkz. Resim VI/3)

Ma'ûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Memâlik-i şâhâne ahâlîsine icrâ edilmekte olan telkîh-i cüderî °ameliyâtı için Avrupa'dan getirilen aşî mâyesinin buraca tedârik ve istihzârı zımında şehri sarfına lüzûm görülen iki bin kuruşun sûret-i tesviyesi hakkında cereyân eden müzâkerâtı hâvî Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi'nden tanzîm olup taht-ı riyâset-i °âcizîde müteşekkil bûdce komisyonuna tevdi° buyurulan mazbatada meblağ-ı masârif-i mezkûrenin üç yüz sekiz senesi Tıbbiye Nezâreti bûdcesine idhâlen sarfi sûreti dermiyân olunmuş ise de bûdceye yeniden masraf tahmîli câ'iz olamayacağından mazbata-i mezkûrede hikâye olunan Tıbbiye Nezâreti'nin tezkiresinde gösterilmiş olacağı vechile aşî şehâdetnâmelerinden birer kuruş alınarak ondan tesviyesi komisyonca tezekkür olunmuş ve mazbata-i mebhûse leffen i°ade ve takdîm olunmuş olmağla her hâlde emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 25 Receb 309 ve fi 12 Şubat 307 [24 Şubat 1892 Çarşamba]

Ma'ârif Nâzırı ve Bûdce Komisyonu Re'isi Zühdî

4) (Bkz. Resim VI/4)

Huzûr-ı Sâmi-i Hazret-i Ser°askerî'ye

Devletlü °Atûfetlü Efendim Hazretleri

Çiçek °illet-i müdhîşesi mazarrâtının çâre-i indifâ° ve izâlesi olan telkîh-i cüderî usûlünün mükemmelen sûret-i icrâsı şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî ahkâm-ı celîlesince Avrupa memâlik-i mütemeddinesinde olacağı gibi burada dahi aşî mâyesini buzağılardan istihzâr etmek usûlünün icrâsı zımında bir mahall-i mahsûs meydâna gelinceye kadar Tufeylât-ı Hayvâniye °Ameliyâthânesi'nin bir köşesinde telkîh-i hayvânî ve mâdde-i

mülakkaha usûlünün mevki^c-i icrâya vaz^cı lüzûmuna ve usûl-i mebhûsun fevâ'id ve muhassenâtının derecâtına dâ'ir 'ilm-i hayvânât ve aşî enspektörü Doktor Mîralây 'izzetlü Hüseyin Remzî Bey cânibinden verilen takrîr lutfen manzûr-ı sâmi-i sipehdâr-ı e'âzımîleri buyurulmak istihâmıyla leffen 'arz ve takdîm kılınmış ve icrâ-yı icâbıyla sâye-i hükûmet-vâye-i cenâb-ı şehinşâhîde böyle 'âmü'l-menfa'a bir husûsun daha Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de vücûda gelmesi vâbeste-i 'inâyet-i celîle-i cenâb-ı dâver-i e'âzımîleri bulunmuştur. Her hâlde emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 14 Ramazân 1309 ve fi 30 Mart 308 [12 Nisan 1892 Salı]

Tıbbiye Nâzırı Sâ'ib

5) (Bkz. Resim VI/5a ve b)

Cüderî-i Bakarî Mâdde-i Mülakkahası

Ebnâ-yı beşerin i'dâm-ı hayâtiyesinden bulunan çiçek 'illet-i müdhîşesinin telkîh-i cüderî ile önü alınmış ve zamânımızda Avrupa memâlik-i mütemeddine ve müterakkiyesinin her birinde mes'ele-i mezkûrenin her ciheti mütâla'a olunmuş ve hakîkaten birinci derecelerde bulunan mü'essirât-ı tıbbiye ve hayriyeden olan telkîh-i cüderî mâdde-i mülakkahasının kemâl-i dikkat ve i'tinâ ile yetiştirmekte bulunmuş oldukları dikkatimizi celb eylemiştir. Ve fi'l-hakîka Nezâret-i Tıbbiye Avrupalılar'ın kendi beldelerinde yetiştirdikleri sağlam ve ter ü tâze ve her hâlde mü'temin olarak mâdde-i mülakkahayı "kovpoks" Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de bulunan Aşî İdâresi tarafından hazırlamak lüzûmunu Bâb-ı 'Âlî cânib-i sâmisine 'arz ile 13 Nisan 307 târihiyle memâlik-i mahrûsa-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî 'ameliyâtı icrâ için masârif-i külliye ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte olan aşî mâyesiyile memlû tüpler burada istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsı câlib-i fevâ'id ve muhassenât olacağından icâb-ı icrâsı hakkında bi'l-istîzân-ı irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyârî şeref-müte'allik buyurulmuştur.

İşbu telkîhhâne inşâ olununcaya kadar Aşî İdâresi memâlik-i mahrûsa-i şâhânenin ve Şehremânet-i celîlesi taraflarından talep olunmakta bulunan aşî kalemlerini mâdde-i mülakkaha ile doldurmak ve tüpleri dahi imlâ' ederek istenilen mahallere müsâra'aten göndermek mecbûriyetinde bulunmuştur. Şimdiye kadar aşî mâyesinin Avrupa'dan celb etmek ve burada aşıladığımız zevâtan aşısını verenlerden tedârik etmektedir. Hâlbuki Aşî İdâresi'nde mâye kalmamış ve telkîhhâne yapılacak ve bu irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhîden

hârice çıkmamak üzere Avrupa'dan mâye celb olunuyor. Burada aşılınmış olanlar ise aşılarını göstermekten ihtirâz etmekte bulduklarından Aşî İdâresi mâtde-i mülakkahadan sermâyesiz kalmıştır. Bunun çâresini bulmak ve telkîhhâne inşâ edilinceye kadar Tufeylât-ı Hayvâniye 'Ameliyâthânesi derûnunda bulunan ufacık bir ahûrda buzâğları barındırarak ve onları orada i'âşe ve haffiyle soğuk te'sîrinden vikaye ile Avrupalılar'ın yaptıkları gibi bunları aşılayarak aşî kabartı fiskelerinden kalemleri doldurarak talep olunan yerlere sevk ederek şu emr-i hayrın sâye-i merâhim-vâye-i hazret-i pâdişâhîde ta'mîm ve hüs-n-i sûretle cereyânı lüzûmu Aşî İdâresi tarafından ihtâr olunmuş ve nezâret-i 'aliyye-i Tıbbiye de hemân Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i 'Umûmiye'ye li-ecli'l-tezekkür havâle buyurarak oraca dahi tasvîb edilerek tekrâr Bâb-ı 'Âlî'ye 'arz olunmuş idi.

Şu vak'a-yı câriyeyi 'arz ve ihzâr eyledikten sonra aşî mâyesi istihsâline Avrupa'da nasıl başlanmış ve usûl-i istihzârı neden 'ibâret bulunmuş olduğunu dahi beyân edeyim. Bugün Avrupa memâlik-i mütemeddinesindeki kullanılan aşî mâyesi tamâmen buzağlardan alınmaktadır. İnsânı aşıladıktan sonra ondan alınan aşîyi esbâb-ı kesîreden nâşî terk etmişlerdir ve aşî mâyesi yetiştirmek üzere husûsî olarak telkîhhâneler açılmış bu husûsî telkîhhânelerde istihzâr edilen aşî mâyesinin sâhibi para ile satmaktadır. Meselâ Paris'te Mösyö Şambon hayli zamândandır kendi kendisine 'ameliyâthânesinde aşî mâyesi yetiştirmektedir ve hattâ bizim Aşî İdâresi defa'âtle oradan mâye almıştır ve sâ'ir husûsî telkîhhâneler de böyledir. Bir buzağı aşılandıktan sonra onun aşısından dört veyâhûd beş yüz gâyet tâze aşî kalemleri dolduruluyor. Mâhiye 'ameliyâthâne de be-heri beşer günden altı buzağı telkîh edilerek (3500) kalem dolmuş olur. Şâyed iş sıkışıp da bir yerine iki buzağı aşılanırsa bir mâh zarfında yedi bin kalem doldurmuş veyâhûd buna mu'âdil tûp imlâ edilmiş olur. Paris'te 1863 senesinde Mösyö Şambon husûsî bir telkîhhâne te'sîs eylemiş 1870 senesine kadar bundan başka 'ameliyât yapan yok idi. Mu'ayyen günlerde birden sâ'at beşe kadar mürâca'at edenleri aşîler idi. 1873 Şambon hastahâneleri ve mekâtib ve sâ'ireyi dolaşım inek aşîsiyle devlet tarafından herkesi aşılamağa aşîci ta'yîn olunmuş idi. Bir senede 311 buzağı telkîh eylemiş ve bunların hâsılâtı ile (25.000) ve mükerrer olarak (100.000) kişiyi telkîh eylemiştir. Ve'l-hâsıl Avrupa'da aşînin pek tâzesi mültezemdir. Aşî mâyesi tüplerde olsun kalemlerde olsun çabuk bozulacağından her büyük şehirlerde dahi 'ameliyâthâneler açılmıştır. 1866 senesinden beri Mösyö Şambon'un husûsî 'ameliyâthânesine mürâca'at ederek perşembe günleri mûmâ-ileyhden Encümen-i Dâniş-mendân-ı Tıbb aşîli birer buzağı talep ederek telkîh-i cüderiyi ta'mîm etmek üzere meccânen

aşılama için bezl-i himmet etmekte iken 1889 senesinde Dârü'l-fünûn-ı Tıbbiye İdâresi'ne Paris'te bir telkîhhâne açmışlardır. Hâsıl-ı kelâm ma'mûre-i cihânın her tarafında kovpoks (aşı mâyesi) yetiştirerek 'ibâdullahın sıhhât-i bedeniyeleri için bu uğurda dârü'l-fünûn-ı tıbbiyeler masârif-i kesîre etmektedirler.

Böyle aşı mâyesi istihzârına Mekteb-i Tıbbiye-i hazret-i pâdişâhîde eşedd-i lüzûm olduğu cihetle hemân Aşı İdâresi telkîh-i hayvânîye başlanıp mâdde-i mülakkahayı gözünün önünde hâsıl eylemek ve böylelikle aşılama isteyenleri telkîh-i cüderî-i bakarî ile telkîh eylemek ve insânlardan alınmış aşı mâyesini isteyen olursa onun da çâresini bulmak üzere çalışacaktır.

Çâker-i kemînelerinin şu telkîh-i hayvânî ve mâdde-i mülakkaha istihzârı hakkında ma'lûmât-ı tâme ve kâfiyem bulunduğundan ber-müceb-i irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî telkîhhâne inşâ olununcaya kadar bendenizin ve resm-i mahsûs olan Tufeylât-ı Hayvânîye 'Ameliyâthânesi'nin bir köşesinde müsâra'aten aşı mâyesi yetiştirmek ve refâkat-i 'âcizânemde çalışacak açıcılara da 'ameliyâthânedeki rehber olmak üzere 1886 Val-de-Grace hâcelerinden Mösyö Vayar'ın⁵¹ kitabı⁵² gâyet açık bir ifade ile Türkçeye tercüme ve tab' ve gazetelerle neşr eyledim⁵³.

Ve bu mes'ele hakkında Hamsîn-i Cüderî⁵⁴ nâmıyla daha mükemmel bu hayvân aşısı hakkında zamânımıza tamâmen muvâfık bulunmak ve usûl-i ta'kîm ve sâ'ireye ri'âyet edilerek 'ameliyâthânedeki çalışanlara düstürce olmak üzere kitâb yazdım 'an-karîb 'âlem-i matbû'âta 'arz olunacaktır.

Hâsıl-ı kelâm bugün kovpoks istihzâlından başka çiçek 'illet-i müdhîşesinin çâre-i indifâ'iyesi olmadığı ma'rûzdur.

Fî 27 Mart 308 [8 Nisan 1892 Cuma]

Mu'allim-i 'İlm-i Hayvânât

Aşı Enspektörü Mîralây Hüseyin Remzi

⁵¹ Louis Vaillard (1850-1935), Fransız hekim.

⁵² Louis Vaillard, *Manuel pratique de la vaccination animale : Technique, procédés de conservation du vaccin*, Paris 1886, 77s.

⁵³ *Telkîh-i Hayvânî Usûl-i Ameliyesi* adlı eseri olup ilk olarak Tercümân-ı Hakikat Gazetesi'nde neşr edilmiş ve ardından 1308 tarihinde tab edilmiştir. Bkz. Emre Karacaoğlu, a.g.m., s.69-83.

⁵⁴ Bu kitabın basımının yapıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bkz. Emre Karacaoğlu, a.g.m., s.69-83.

6) (Bkz. Resim VI/6) Telkîh-i Cüderî °Ameliyâthânesi Masârif-i Şehriyesi

	Be-şehriye
Mustahzır ücret-i şehriyesi	500
Mukayyid ücreti	300
Masârif-i müteferrika ve kırtâsiye	150
Hademe ücreti	400
Noksân bulan ve lüzûm görünen tûp ve edevât esmânı	100
	1450
Buzağı Esmânı ve Sâ'iresi	Be-heri
Dört °aded buzağı esmânı	500
Bir aylık me'külât bahâsı	400
	900
°Ameliyâttan sonra fûrûht olunacak buzağı esmânından hâsıl olunacak olan	-350
	550
Yalnız iki bin kuruştur.	2000

Fî 13 Kânûn-ı Sâni 307 [25 Ocak 1892 Pazartesi]

Bâlâda muharrer mustahzır ve mukayyid ve hademe ücretleri ma'rûz olunduğu.

7) (Bkz. Resim VI/7)

Makam-ı Ser°askerî Sıhhiye Dâ'iresi

132

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Memâlik-i şâhâne ahâlîsine icrâ edilmekte olan telkîh-i cüderî °ameliyâtı için Avrupa'dan getirilen aşî mâyesinin buraca tedârik ve istihzârı zımında şehri sarfına lüzûm görülen iki bin kuruşun sûret-i tesviyesi hakkında cereyân eden müzâkerâtı hâvî Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi'nden tanzîm olunan mazbata bûdce komisyonu riyâset-i celîlesinin ol bâbdaki tezkiresiyle berâber Meclis-i Mahsûs-ı Vûkelâ'da bi'l-mütâlâ'a iktizâsı ba°de müzâkere olunmak

üzere evvel-emirde sıhhat nokta-i nazarınca aşı mâyesinin Avrupa'dan celbi veyâhûd buraca tedârik ve istihzârı sûretlerinden hangisi müreccâh ve münâsib olacağıнын bir kere de Sıhhiye Dâ'iresince tedkikiyle netîce-i karârın bildirilmesinin taraf-ı °acizîye işârı tensîb buyurularak mezkûr mazbata ve tezkirenin irsâl buyurulduğu beyân-ı °âlîsiyle ber-vech-i muharrer iktizâsının îfâsı şeref-vârid olan fî 7 Şa°bân 309 târîhli ve 1114 numarolu tezkire-i sâmiye-i cenâb-ı sadâret-penâhîlerinde emr u izbâr buyurulmaktan nâşî keyfiyet dâ'ire-i mezkûreye lede'l-havâle sûret-i emr u iş°âr-ı sâmi-i dâver-i e°âzımîlerine nazaran maslahat bi'l-müzâkere buraca istihzâr olunacak mâye îcâbât-ı fenniye derecesinde usûl-i ta°kîm ve ka'ide-i tezâdd-ı tefessühe ri°âyet olunarak sıhhati ma°lûm olan bir hayvândan istihzâr olduğu hâlde Avrupa'dan celb edilecek mâyeden daha tâze ve daha fâ'ideli olacağı cihetiyle sıhhat nokta-i nazarınca Avrupa'dan celb mâyeye müreccâh olacağına karâr verilmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezâret-i behiyyesinden alınan tezkirede dahi çiçek °illet-i müdhîsesi mazarratının çâre-i indifâ° ve izâlesi olan telkîh-i cüderî usûlünün mükemmelen sûret-i icrâsı hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî ahkâm-ı celîlesince Avrupa memâlik-i mütemeddinesinde olduğu gibi burada da aşı mâyesini buzağılardan istihzâr etmek usûlünün icrâsı zımında bir mahall-i mahsûs meydâna gelinceye kadar Tufeylât-ı Hayvâniye °Ameliyâthânesi'nin bir köşesinde telkîh-i hayvânî ve mâdde-i mülakkaha usûlünün mevki°-i icrâya ve vaz°-ı lüzûmuna ve usûl-i mebhûsenin fevâ'id ve muhassenâtının derecâtına dâ'ir °ilm-i hayvânât ve aşı enspektörü Doktor Mîralây Hüseyin Remzî Bey tarafından verilen takrîrin gönderildiği beyânıyla icrâ-yı îcâbı ve sâye-i hükûmet-vâye-i cenâb-ı pâdişâhîde böyle °âmü'l-menfa°a bir husûsun daha mekteb-i mezkûre vücûda getirilmesi gösterilmiş olduğundan karâr-ı mezkûrun ber-vech-i muharrer cevâben huzûr-ı me°âlî-mevfûr-ı cenâb-ı vekâlet-penâhîlerine °arz ve inbâsıyla berâber nezâret-i müşârü'n-ileyhânın mebhûs tezkiresinin dahi melfûfuyla me°an takdîmi dâ'ire-i mezkûreden i°lân ve îfâde olunması ve ol vechile nezâret-i müşârü'n-ileyhânın me°a melfûf tezkire-i mezkûresiyle anifü'l-beyân mazbata ve dîger tezkire leffen takdîm ve i°âde kılınmış olmağın ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 26 Şevval 308⁵⁵ ve fî 11 Mayıs 308 [24 Mayıs 1892 Salı]

Ser°asker Rızâ

⁵⁵ Şevven 308 yazılmış, doğrusu 309 olmalı.

8) (Bkz. Resim VI/8)

Bâb-ı Âlî

Dâ'ire-i Sadâret

Âmedî-i Dîvân-ı Hümâyûn

Devletlü Efendim Hazretleri

Memâlik-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî 'ameliyâtı icrâsı için bir telkîhhâne inşâsı hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî hükm-i 'âlîsine tevfikân Tıbbiye Nezâreti'nden gönderilen müzekkere üzerine Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'îresi'nden kaleme alınan mazbata ve ol bâbda taraf-ı Ser'askerî'den meb'ûs tezkire Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da lede'l-mütâla'a ol bâbda cereyân eden müzâkerâtı hâvî kaleme alınan mazbata 'arz ve takdîm kılınmış olmağla mündericâtı husûsunda her ne vechile emr u fermân-ı hümâyûn cenâb-ı mülûkâne müte'allik ve şeref-sudûr buyurulur ise hükm-i 'âlîsi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

Fî 1 Zilhicce 309 ve fî 14 Haziran 308 [27 Haziran 1892 Pazartesi]

Sadr-ı A'zam ve Yâver-i Ekrem Cevâd

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Resîde-i dest-i ta'zîm olup melfûfâtıyla manzûr-ı 'âlî buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine mücebince irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-müte'allik buyurulmuş olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 2 Zilhicce 309 ve fî 15 Haziran 308 [28 Haziran 1892 Salı]

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Süreyyâ

Ek VII: BOA, Meclis-i Vükelâ, 69/33 Transkripsiyonlu Metin (Bkz. Resim VII)

Meclis-i Vükelâ müzâkerâtına mahsûs zabıt varakasıdır.

29 Receb 309 / 16 Şubat 307 [28 Şubat 1892 Pazar]

Hülâsa-i Me'ali

Memâlik-i şâhâne ahâlîsine icrâ edilmekte olan telkîh-i cüderî °ameliyatı için Avrupa'dan getirilen aşî mâyesinin buraca tedârik ve istihzârı zımında şehri sarfına lüzûm görülen iki bin kuruşun sûret-i tesviyesi hakkında cereyân eden müzâkerâtı hâvî Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi'nden tanzîm olunup buraca komisyona tevdi° edilen mazbata üzerine komisyon-ı mezkûr riyâsetinden vârid olan tezkire okundu.

Karârı

Tezkire-i mezkûrede buraca yeniden sarf tahmîli câ'iz olamayacağından bahisle işbu meblağın aşî şehâdetnâmelerinden birer kuruş alınarak ondan tesviyesi lüzûmu gösterilmiş ise de iktizâsı ba°de müzâkere olunmak üzere evvel-emirde sıhhat nokta-i nazarınca aşî mâyesinin Avrupa'dan celbi mi yoksa buraca tedârik ve istihzârı mı münâsibdir burasının bir kere de Sıhhiye Dâ'iresince tedkîkiyle netîce-i karârın bildirilmesi zımında işbu evrâkın leffîyle taraf-ı vâlâ-yı Ser°askerî'ye tezkire-i sâmiye-i tastîri karârlaştırıldı.

[imzâlar]

Ek VIII: BOA, Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, 28/2047 Transkripsiyonlu Metin

1) (Bkz. Resim VIII/1)

5 Zilhicce 309 / 18 Haziran 308 [1 Temmuz 1892 Cuma]

Dâhiliye'ye

Sûretleri bâlâda muherrer Meclis-i Mahsûs-ı Vûkelâ mazbatasıyla tezkire-i ma°rûza ve şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî mücebince Dâhiliye Nezâret-i celîlesinden icrâ-yı îcâbına himmet buyurulmak.

Memâlik-i şâhâne ahâlîsine icrâ edilecek telkîh-i cüderî için inşâ olunacak telkîhhâne masârifinin tıbbiye bûdcesine °ilâvesine dâ'ir.

2) (Bkz. Resim VIII/2)

Bâb-ı °Âlî

Evrâk Odası

Tezkire-i Ma°rûza Sûretidir

Memâlik-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî °ameliyâtı icrâsı için bir telkîhhâne inşâsı hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî hükm-i °âlîsine tevfikân Tıbbiye Nezâreti'nden gönderilen müzekkere üzerine Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi'nden kaleme alınan mazbata ve ol bâbda taraf-ı Ser°askerî'den meb°ûs tezkire Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da lede'l-mütâla°a ve ol bâbda cereyân eden müzâkerâtı hâvî kaleme alınan mazbata °arz ve takdîm kılınmış olmağla mündericâtı husûsunda her ne vechile emr u fermân-ı hümayûn-ı cenâb-ı mülûkâne müte°allik ve şeref-sudûr buyurulur ise hükm-i °âlîsi infâz edileceği beyânıyla tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

Fî 1 Zilhicce 309 ve fî 14 Haziran 308 [27 Haziran 1892 Pazartesi]

Sadr-ı A°zam ve Yâver-i Ekrem Cevâd

Îrâde-i Seniyye Sûretidir

Resîde-i dest-i ta°zîm olup melfûfâtıyla manzûr-ı °âlî buyurulan işbu tezkire-i sâmiye-i sadâret-penâhîleri üzerine mücebince irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-müte°allik buyurulmuş olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî 2 Zilhicce 309 ve fî 15 Haziran 308 [28 Haziran 1892 Salı]

Serkâtib-i Hazret-i Şehriyârî Süreyyâ

Ek IX: BOA, Dâhiliye Mektûbî Kalemi, 1975/80 Transkripsiyonlu Metin (Bkz. Resim IX)

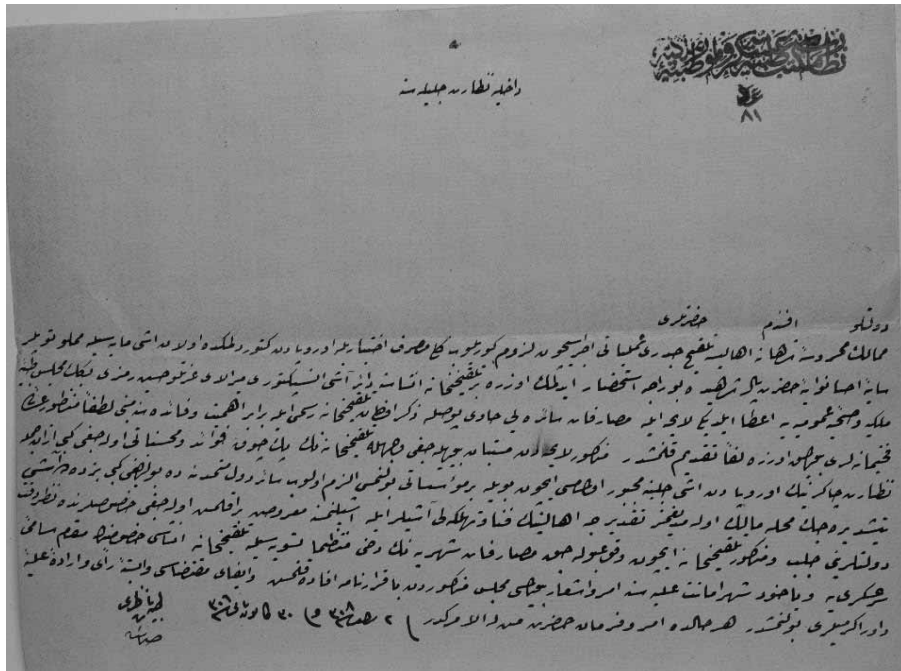
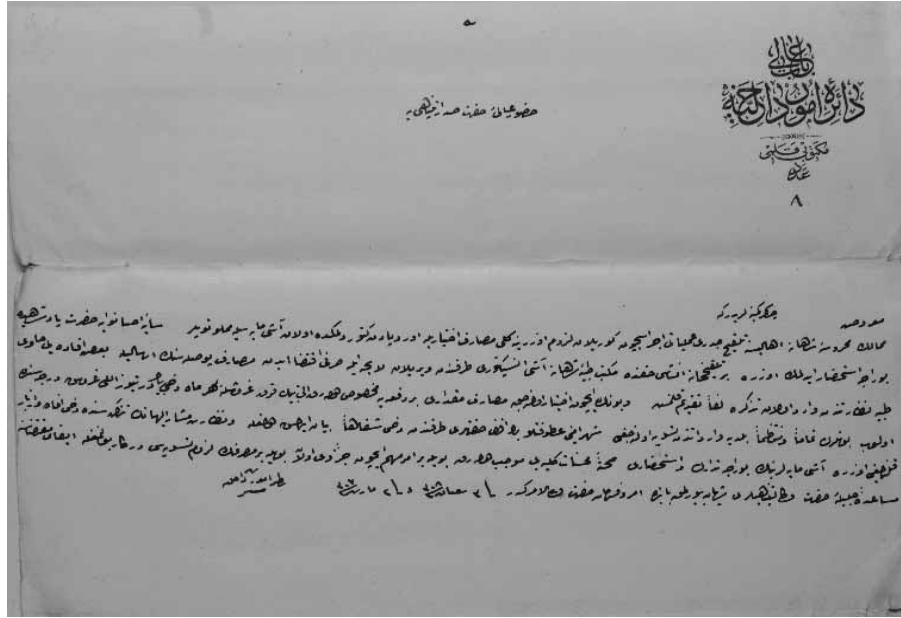
26 Zilhicce 309 / 8 Temmuz 308 [22 Temmuz 1892 Cuma]

Tıbbiye Nezâret-i Behiyyesine

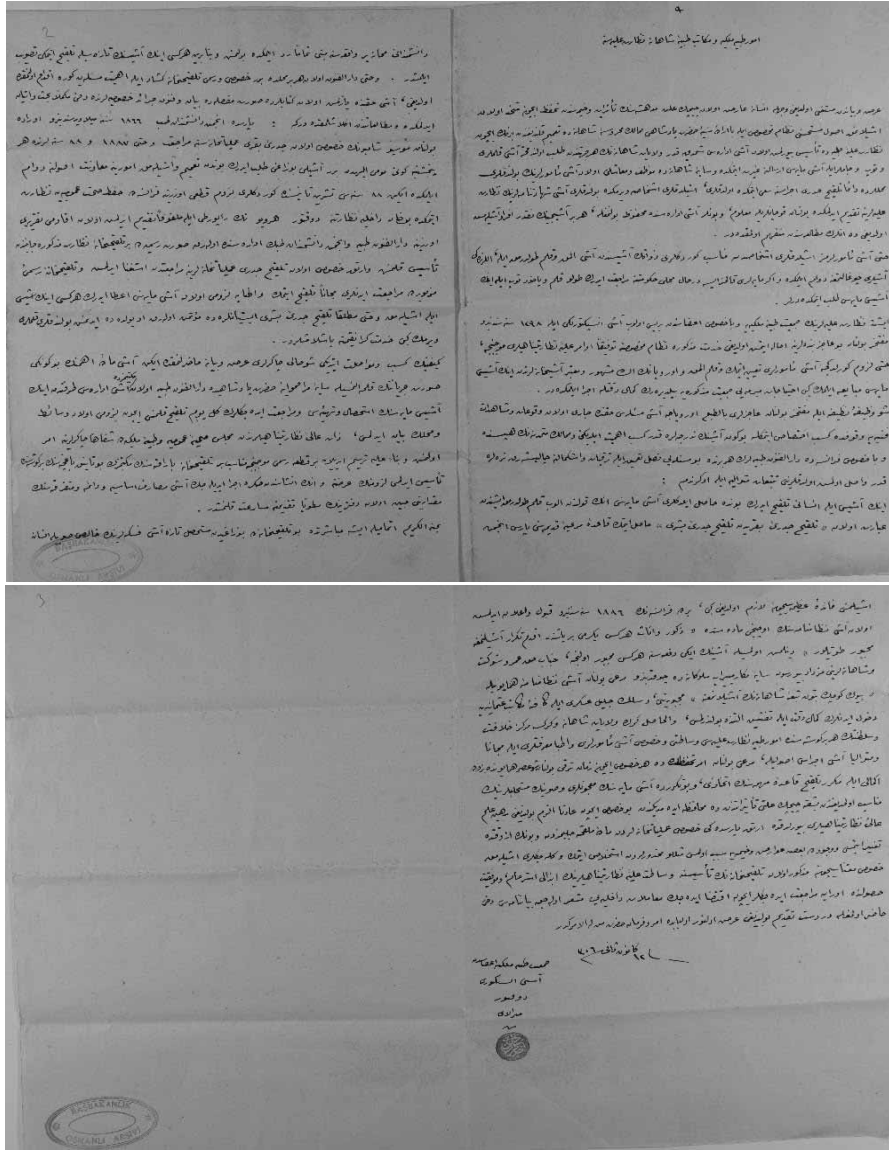
Memâlik-i şâhâne ahâlîsine telkîh-i cüderî °ameliyâtı icrâsı için masârif-i külliye ihtiyârıyla Avrupa'dan getirilmekte olan aşî mâyesiyle memlû tüpler buraca istihzâr edilmek üzere bir telkîhhâne inşâsı hakkında şeref-sünûh ve sudûr buyurulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî mantuk-ı °âlîsine tevfikân bu bâbda sebk eden iş°âr-ı vâlâdan ve cevâben gelen tezkire-i Ser°askerî üzerine Şûrâ-yı Devlet Dâhiliye Dâ'iresi'nden kaleme alınan mazbatada gösterildiği vechile mezkûr aşî mâyesinin buraca istihzârı için sarfına lüzûm gösterilen şehri iki bin kuruşun beş yüz kuruşu be-her ay mübâya°a olunacak dört re's buzağı esmânî ve dört yüz kuruşu bunların bir aylık me'kûlât bahâsı olup bundan ba°de'l-°ameliyât fûrûhtu iktizâ eden mezkûr buzağların

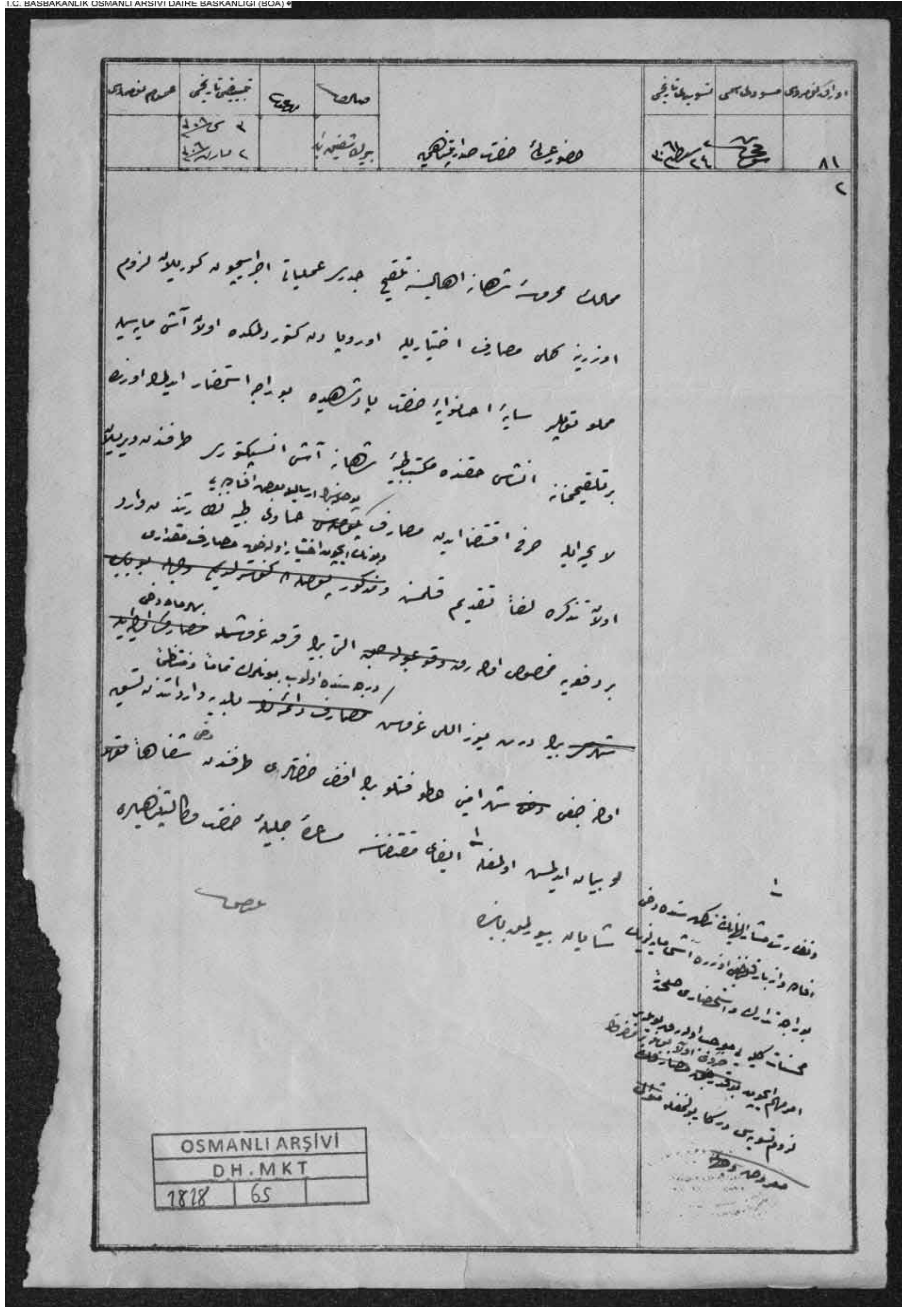
esmânının tenzîl edileceği ve Telkîh °Ameliyâthânesi'nde istihdâm olunacak müstahzıra beş yüz ve mukayyide üç yüz ve iki nefer hademeye de dört yüz kuruş ki cem°an bin iki yüz kuruş ma°aş ve yüz elli kuruş masârif-i müteferrika ve kırtâsî bahâsı ve yüz kuruşu da mübâya°asına lüzûm görülen tûp ve edevât esmânı bulunduğu ve buraca bir telkîhhâne inşâ edilinceye kadar istihzârı îcâb eden aşî mâyesinin şimdilik Tufeylât-ı Hayvâniye °Ameliyâthânesi'nin münâsib bir mahallinde tedârik olunacağı anlaşılmağla sâye-i muvaffakiyet-vâye-i cenâb-ı pâdişâhîde ileride îcâbı vechile bir telkîhhâne inşâ edilinceye değin şimdilik lâzım gelen aşî mâyesinin ber-mûceb-i iş°âr Tufeylât-ı Hâyvâniye °Ameliyâthânesi'nin münâsib bir cihetinde istihzârı ve masârif-i mezkûrenin dahi Tıbbiye-i Mülkiye'nin sene-i hâzıra bûdcesine zamîmeten tesviyesi Meclis-i Mahsûs-ı Vûkelâca bâ-tezekkür mücebince emr u fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı cihân-bânî şeref-müte°allik buyurulduğı bâ-buyuruldu-ı sâmi iş°âr kılındığından ol vechile îfâ-yı îcâbı bâbında.

Resim I/1 ve I/2: BOA, ŞD. 2568/3-1 ve 5

Resim I/3 ve I/4: BOA, ŞD. 2568/3-7 ve 8

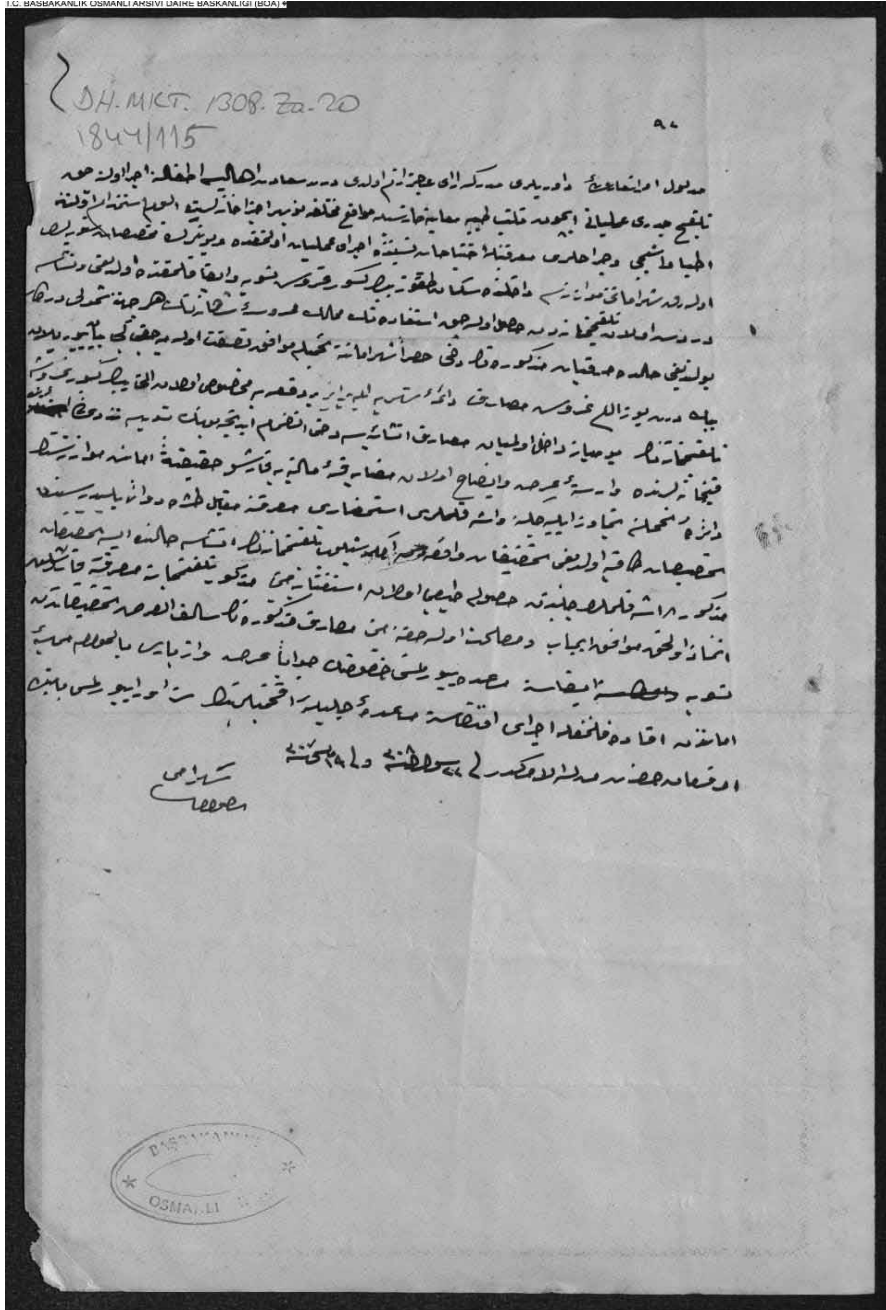

DH.MKT.01818.00065.001

Resim II: BOA, DH.MKT., 1818/65

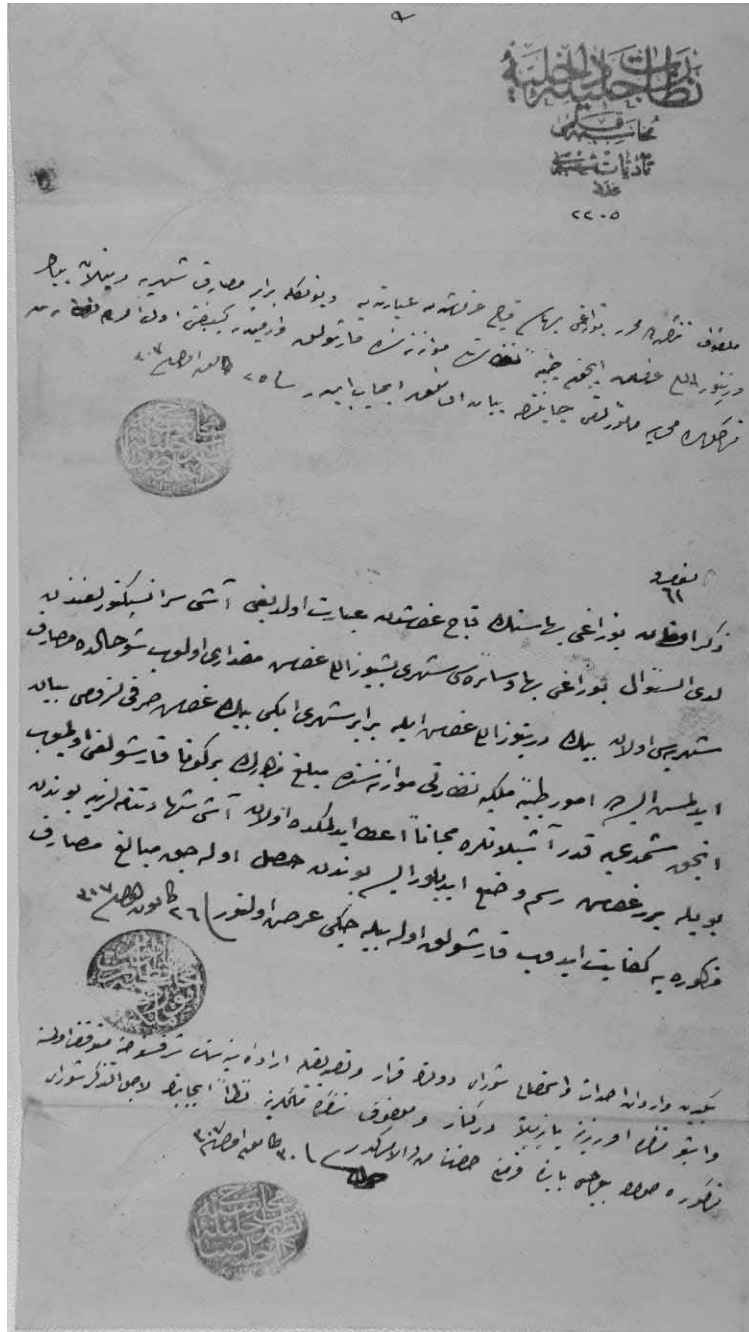

DH.MKT.01844.00115.001

Resim IV/2: BOA, DH.MKT., 1844/115-2

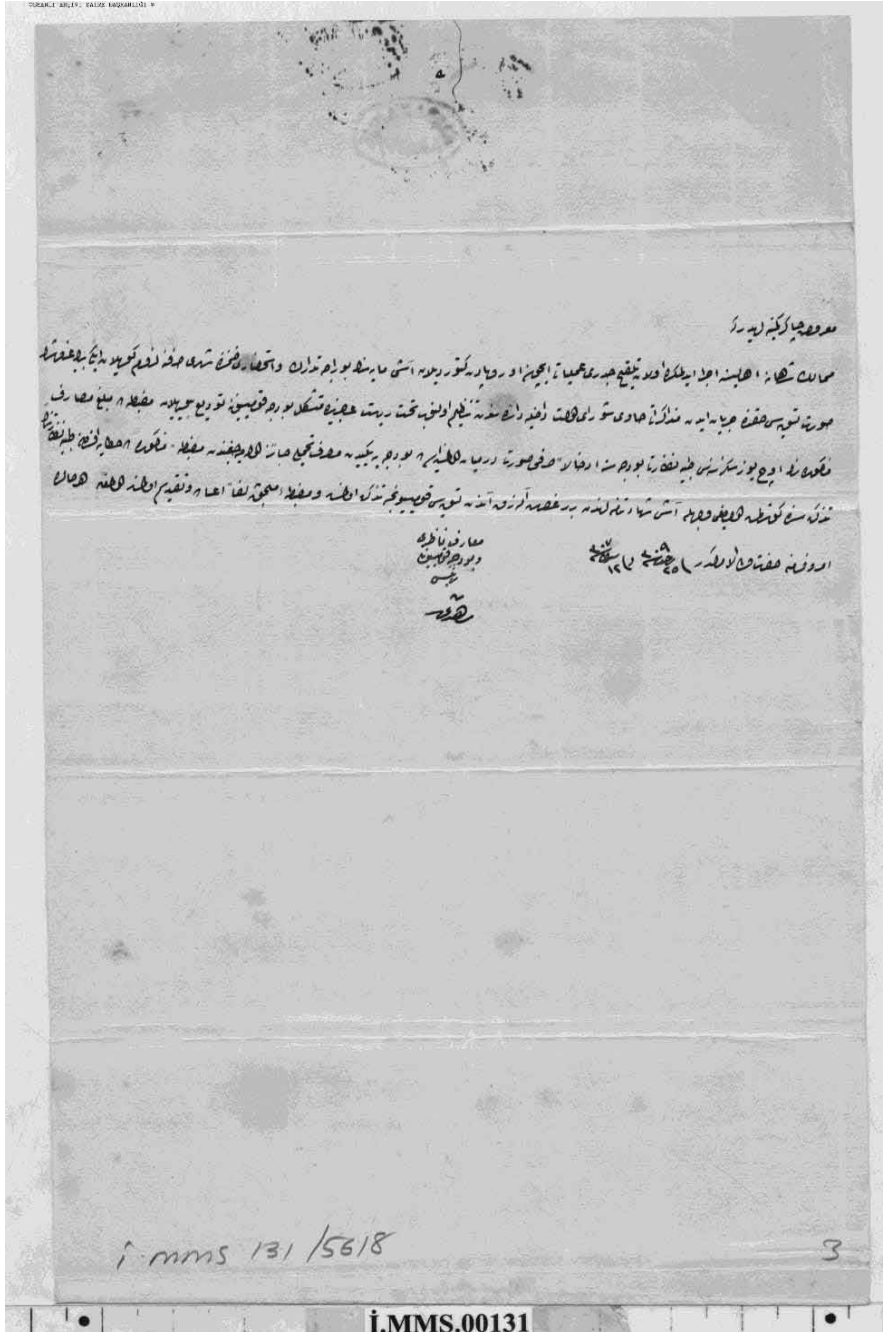
Resim V/2: BOA, ŞD., 2587/17-5

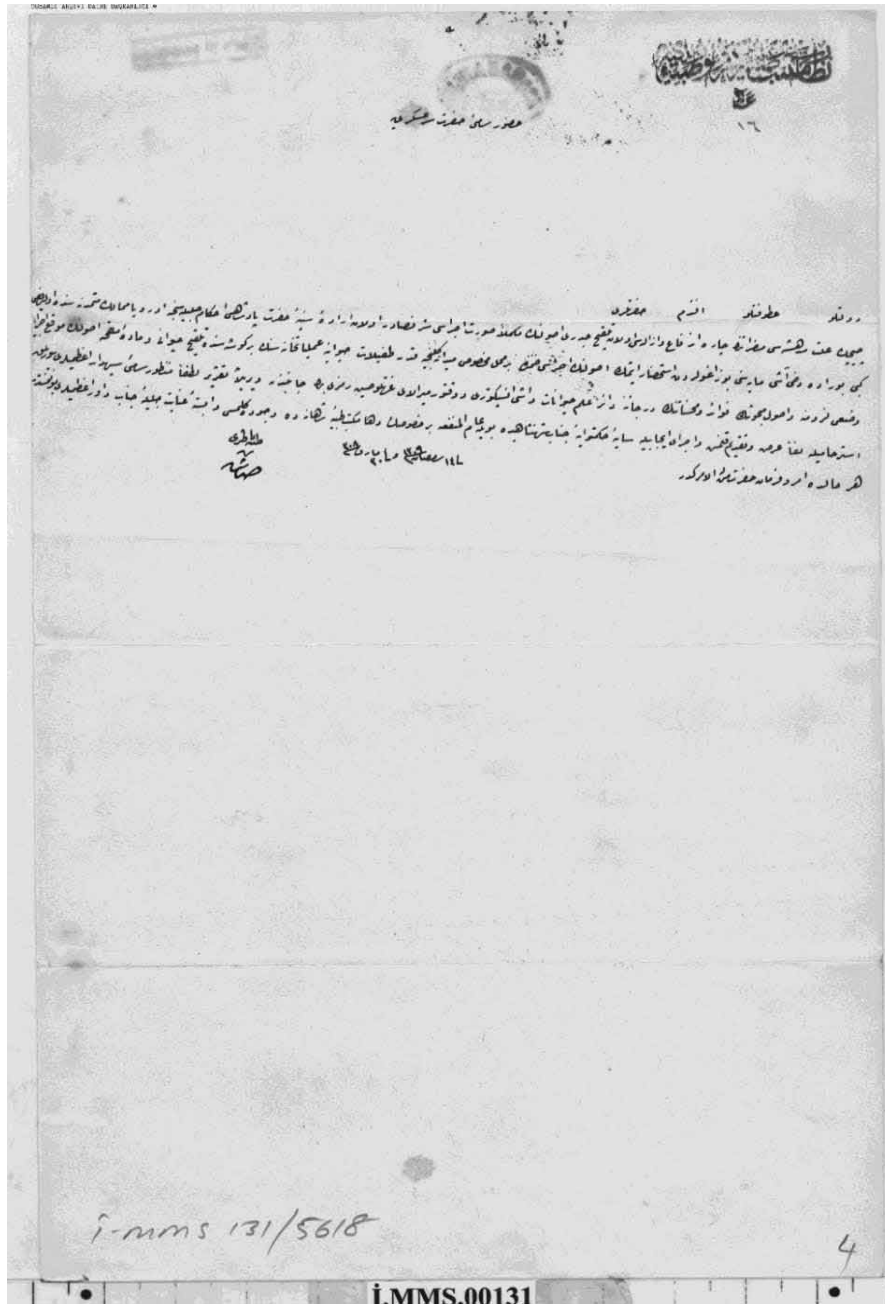
Resim VI/1: BOA, İ.MMS., 131/5618-1

Resim VI/2: BOA, İ.MMS., 131/5618-2

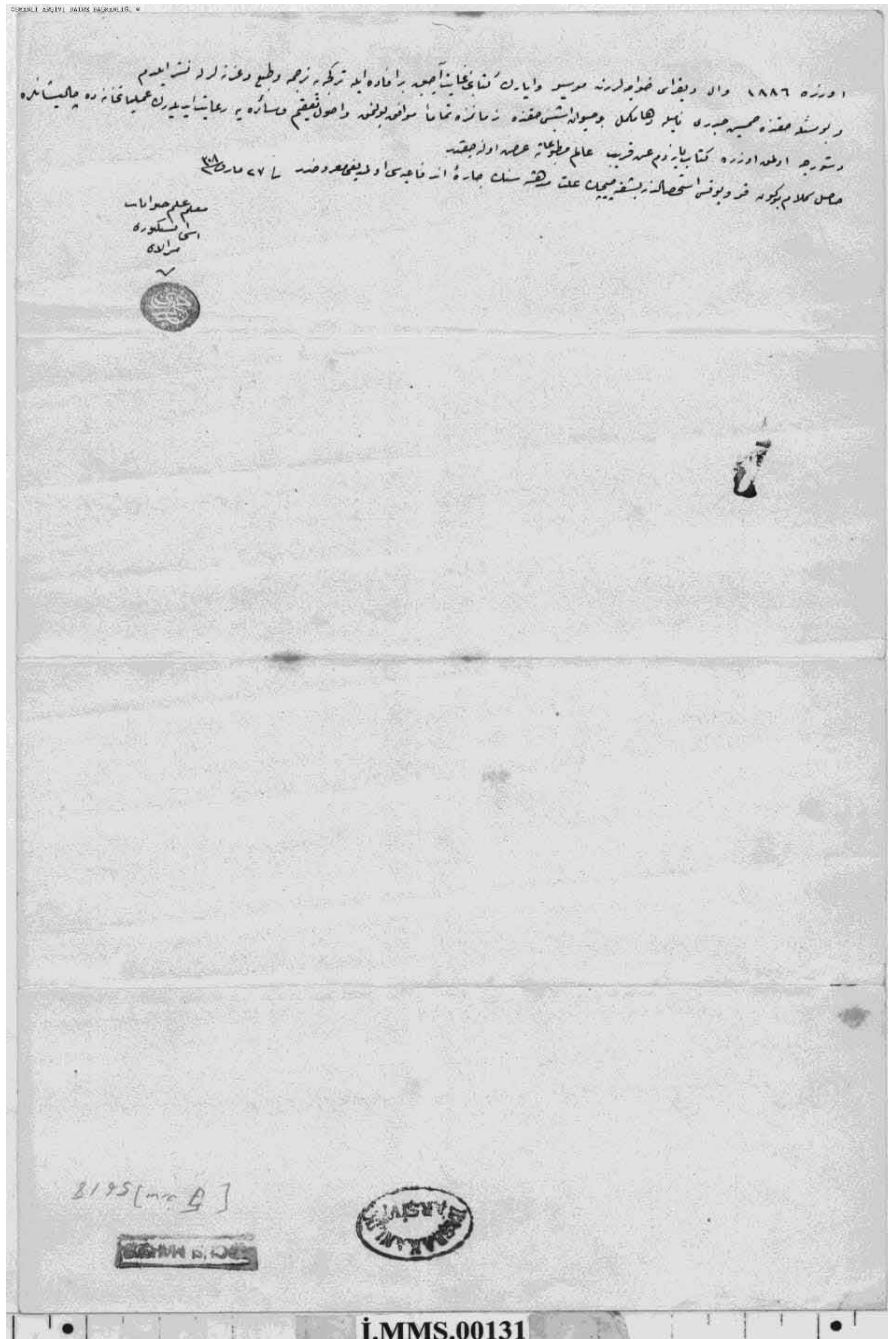

Resim VI/3: BOA, İ.MMS., 131/5618-3

Resim VI/4: BOA, İ.MMS., 131/5618-4

Resim VI/5b: BOA, İ.MMS., 131/5618-5b

4

تفصیح جدیدی عجبیاخانسی مصارف شهریک

مجموع	۵۰۰
متخصر اجرت شهریک	
مقید اجرت	۲۰۰
مصاف متفرق و فرطاسیم	۱۵۰
خدم اجرت	۴۰۰
نقصان بولایه و لزوم کورنیا به توب و دردت امانی	۱۰۰
بوزغی امانی و ساره ک	۱۲۵۰
درت عدد بوزغی امانی	۵۰۰
برایلوه حاکولوت برک	۹۰۰
عجبیاخانسیه فزوهنت اوله جوبه بوزغی امانی حاصل اوله جوبه اوله	۵۰۰
	۵۰۰
	۲۰۰۰

بالذ ایکی بیگ عفتی

۱۲۵۰ کا نونه یایلا

باروده محرر مستخر و خدمت اجرتی معصنه اولیغ

۱۲۵۰ کا نونه یایلا

i-mms 131/5618

6

İ.MMS.00131

Resim VI/6: BOA, İ.MMS., 131/5618-6

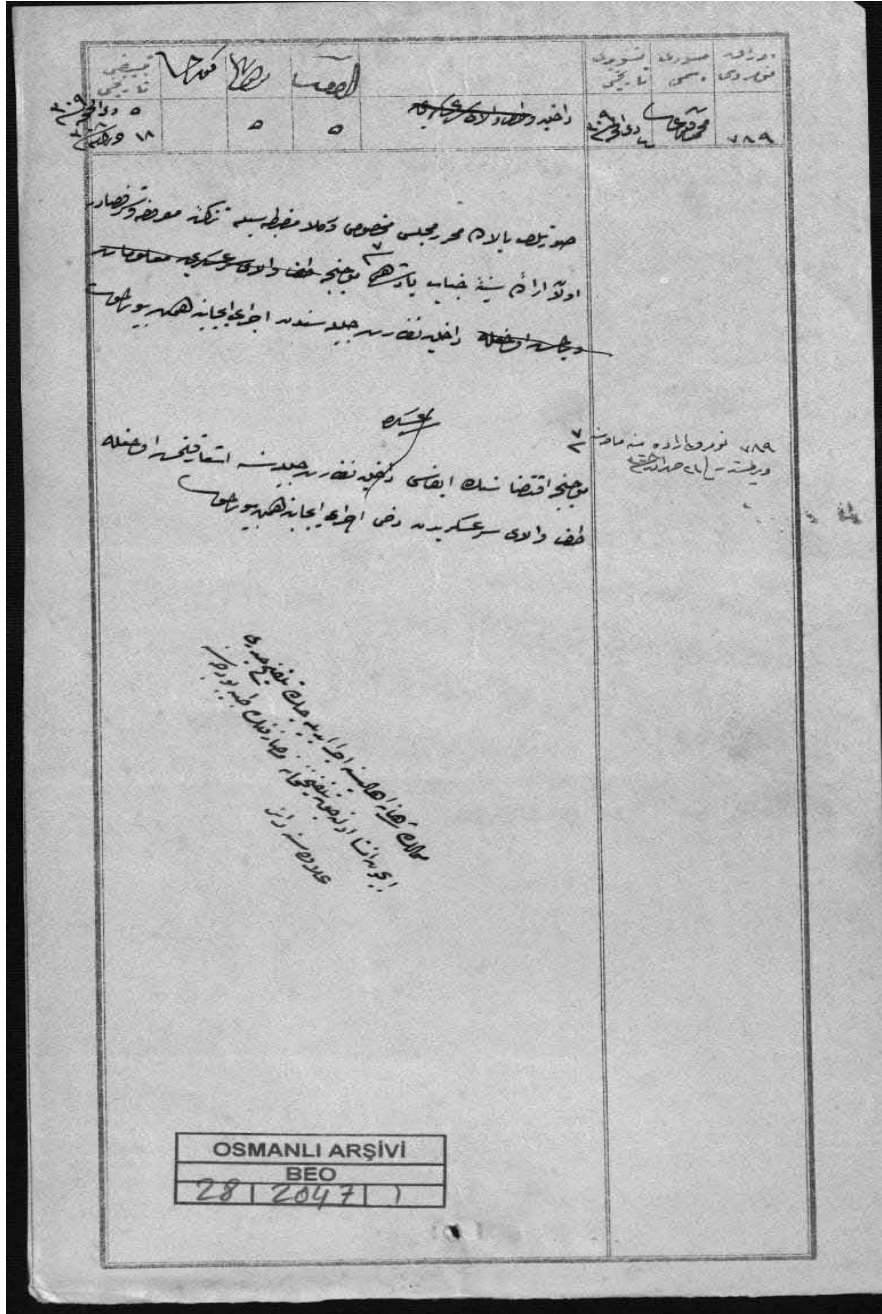

جلسه وکیل مددکاری خصوصی محیط ورد سید

مدت جلسه	حاضرین و غایبان روزنامه قمارک بیک		شماره پرونده
تاریخ روز	تاریخ جلسه		تاریخ روز
ساعت	تاریخ جلسه		تاریخ روز
<p>تذکره اولاد و مراد و شعلی و در زمان نوبت خدمت مالی و با عیال اولاد او طرح اولاد نورسی و مجلس هوایای تاییدی و معرفه تاریخ فقه اولاد</p>			
نوع	عدد ملفوظات	اولی او طرح نورسی	تاریخ جلسه
<p>موضوع جلسه</p> <p>صالحه رفقا اهلینہ اجلا بیگم اولاد خلیج جدری عیالہ بچہ اور اولاد کتور دیرتاشی ماہ سنک بورام تارک و آنجملہ خندہ ستره صرفہ لزمہ کویلو ایان بیک عقلمت صوبہ توتوس خندہ جویانہ ایدم مذکورہ حاکم سوری خندہ داخدا دارہ سنہ تنظیم اولاد بورام خیسونہ قویع ایریلو رجبہ اور زینہ خیسونہ منگور یاشندہ وارد اولاد تنگہ و قریبہ</p>			
<p>قرار</p> <p>تنگہ تنگہ د بورام بیکم صرفہ خلیج جدری عیالہ جندہ بچہ ابو بیگم ای سلا ندہ لزمہ در عقلمہ لزمہ اندہ تنسین لزمہ کویلو ایان بیک خندہ ایدم اولاد اولاد حاکم سوری خندہ جویانہ ایدم مذکورہ حاکم سوری خندہ داخدا دارہ سنہ تنظیم اولاد بورام خیسونہ قویع ایریلو رجبہ اور زینہ خیسونہ منگور یاشندہ وارد اولاد تنگہ و قریبہ</p> <p style="text-align: right;">قرار تارک صالحه رفقا اهلینہ اجلا بیگم</p>			
جلسه مسودہ خصوصی رضا علی	تاریخ	آدم جندہ خصوصی رضا علی	تاریخ
تاریخ	تاریخ	تاریخ	تاریخ

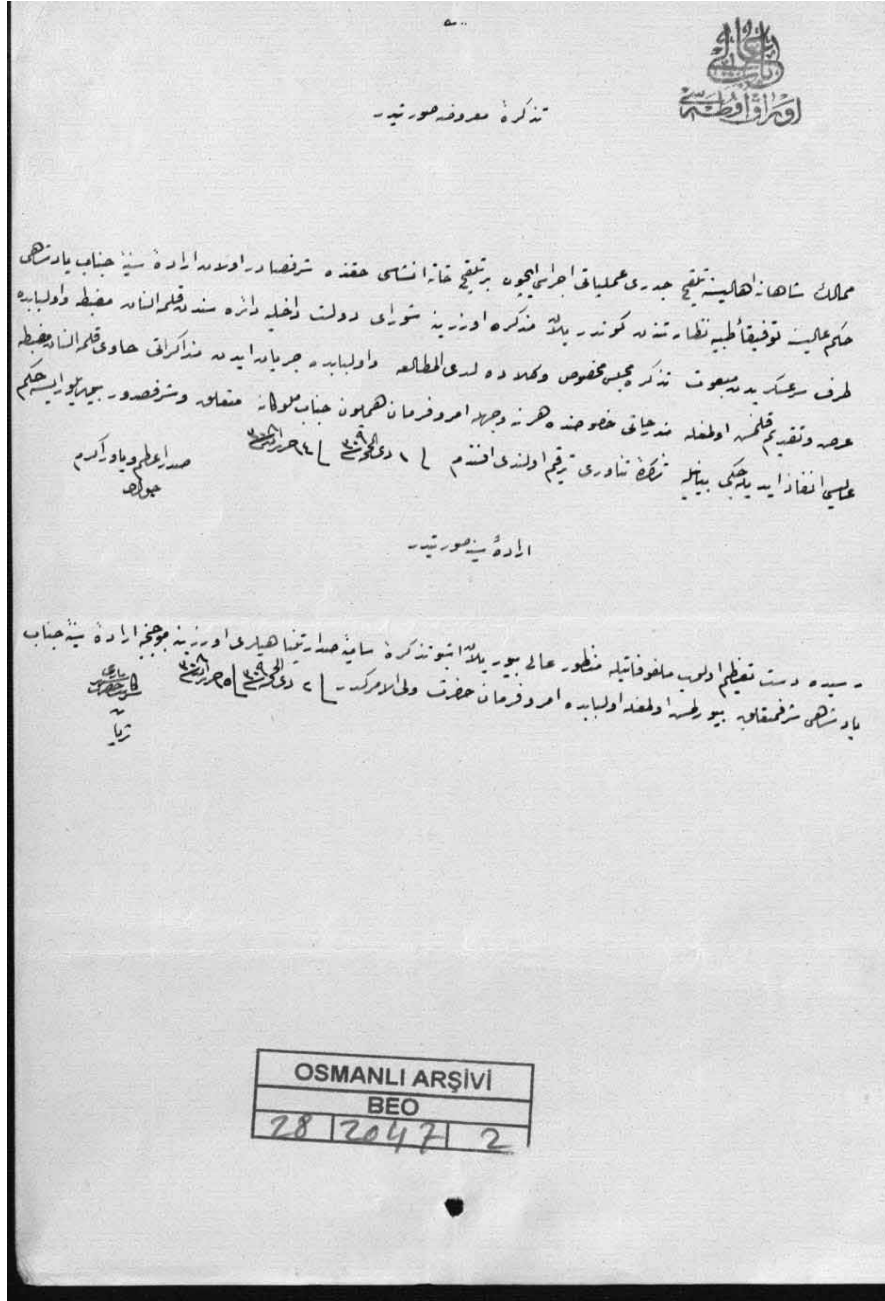
MIV.00069

Resim VII: BOA, MV., 69/33

BEO 000028 002047 001

Resim VIII/1: BOA, BEO., 28/2047-1

BEO 000028 002047 002

Resim VIII/2: BOA, BEO., 28/2047-2

İLK İKAMET ELÇİLERİNİN HALEFLERİ RUM MASLAHATGÜZARLAR (1800-1821)

GREEK CHARGE D’AFFAIRES, THE SUCCESSORS OF
THE FIRST RESIDENCE AMBASSADORS (1800-1821)

Musa KILIÇ*

Makale Bilgisi

Başvuru : 6 Ağustos 2018

Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : August 6, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

Modern Osmanlı Diplomasi tarihinde ilk ikamet elçilikleri dönemi önemli dönüm noktalarından biri olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk ikamet elçiliği 1793 yılında Londra'da faaliyete geçti ve ardından Viyana, Paris ve Berlin'de de temsilcilikler açıldı. Fakat kısa bir süre sonra Müslüman elçilerin yerine Osmanlı elçiliklerinde görev yapan Fenerli Rum tercümanların maslahatgüzar olarak atanmasına karar verildi. İlk atamalar 1800 yılında gerçekleşti. 1811'den itibaren Avrupa başkentlerindeki Osmanlı daimi temsilcilikleri tamamen Rum maslahatgüzarlara emanet edildi. Rum maslahatgüzarlar, Napolyon Savaşları ile Avrupa'da sürekli siyasi dengelerin değiştiği ve 1815 Viyana Kongresi sonra Avrupa'nın yeniden inşa edildiği bir dönemde hassas bir görev üstlendiler. 1821 Rum İsyanı ile maslahatgüzarların görevine son verildi. İlk ikamet elçilerine dair önemli bilimsel çalışmalar olmasına rağmen onları halefleri konumundaki Rum maslahatgüzarlar dönemi yeterince ilgi görmemiştir. Makalemizin amacı Osmanlı diplomasi tarihinin pek bilinmeyen bu süreciyle ilgili derli toplu bir bilgi sunabilmektir.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı. musakilic@ogu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Diplomasi, Fenerli Rumlar, Maslahatgüzar

Abstract

In the history of Modern Ottoman Diplomacy, the period of the first residence embassies is seen as one of the important turning points. The first residence embassy of the Ottoman Empire came into operation in London in 1793, and later in Vienna, Paris and Berlin, representatives had been opened. However, shortly after, it was decided that the Phanariot translators who served in Ottoman embassies, were appointed as Charges D'affaires instead of Muslim ambassadors. The first assignments took place in 1800. Since 1811, the Ottoman permanent representatives in the European capitals have been entrusted to the Greek Charges D'affaires. The Greek Charges D'affaires took on a delicate task at a time when the political balances in Europe were constantly changing with Napoleonic Wars and then during Europe were rebuilt after 1815 Congress of Vienna. With the 1821 Greek Rebellion, the task of the Charges D'affaires was ended. Although there are important scientific studies on the first residence ambassadors, there has not been enough interest in the period of the Greek Charges D'affaires who were in the successor positions of them. This paper aims to present a comprehensive information about this process of the history of Ottoman diplomacy.

Key Words: Ottoman, Diplomacy, Greek Phanariots, Charge D'affaires

Giriş

Osmanlı Devleti, III. Selim dönemine kadar herhangi bir ülkede ikamet elçiliği açma gereksinimi duymamıştır.¹ Buna rağmen, kurulduğu günden beri, değişik sebeplerle önce çavuş ve daha sonraları fevkalade elçi sıfatıyla yabancı ülkelere geçici (ad hoc) elçiler göndermişti.² Fevkalade elçiler barış görüşmelerinde bulunmak, antlaşmalar yapmak, iyi ilişkiler kurmak, yeni bir sultanın cülusunu bildirmek veya tahta çıkan yeni bir monarkı tebrik, sultanın

¹ Osmanlı Devleti'nin ikamet elçilikler uygulamasını geç benimsemesine dair ilgi çekici bir çalışma için bkz. A. Nuri Yurdusev, "The Ottoman Attitude Toward Diplomacy", *Ottoman Diplomacy, Conventional or Unconventional*, Ed. A. Nuri Yurdusev, Palgrave-Springer Press, Hampshire 2004, s. 5-35.

² Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçiliklerinin Rolü", *Toplumsal Tarih*, S. 32, C. 6, Ağustos 1996, s. 45.

mektubunu iletmek ve taç giyme töreninde hazır bulunmak gibi nedenlerle gönderilir ve vazifeleri biter bitmez geri dönerlerdi.³

III. Selim'in tahta çıktığında Osmanlı Devleti, Rus-Avusturya ittifakıyla savaş halindeydi. Bu savaş, genç Sultan'ın Osmanlı Devleti'nin mevcut yapısı ile Avrupa karşısında varlığını fazla sürdüremeyeceğini anlamasını sağlamıştı. Savaş sırasında önce İsveç ve ardından Prusya ile ittifak antlaşmaları yapılmıştı. İttifak antlaşmaları tek yanlı diploması anlayışı terk edilerek karşılıklılık esasına dayanan iyi ilişkiler kurulmasının ve icabında ittifak sağlanmasının faydalı yanlarını göstermişti. Bu nedenle Nizâm-ı Cedid reformlarına Avrupa'nın önemli başkentlerinde ikamet elçiliklerinin açılması fikri de dâhil edildi. Böylece Batılı devletlerde meydana gelen olaylar ve siyasi gelişmeler hakkında daha sağlıklı bilgi sahibi olmak mümkün olabilecekti.⁴

Avrupa'da ikamet elçilikleri kurulması meselesi gündeme geldiğinde ilk nerede açılması gerektiği konusu bir probleme dönüşmüştü. Kanuni devrinden bu yana süregelen yakın ilişkiler ve şehzadeliğinden beri III. Selim'in Fransa'ya duyduğu sempati öncelikle Paris'te bir daimi temsilcilik açılması fikrini gündeme getirdi. Ancak 1789 yılında patlak veren ihtilal, Fransa'da rejim değişikliğine yol açmış ve Avrupa'da monarşiyi tehdit eden yeni iktidara karşı büyük bir cephe oluşmuştu. Ayrıca, yeni Fransız hükümetinin İstanbul'a gönderdiği Descorches henüz elçi olarak kabul edilmemişti.⁵ Hem Avrupa'nın diğer devletleri ile olan ilişkilerinin bozulmasını istemediğinden hem de resmen tanımadığı bir hükümet nezdine elçi atamayı doğru bulmayan Babıâli, Paris'te elçilik açmak fikrinden vazgeçmek zorunda kaldı. Paris yerine XVII. yüzyılın başlangıcından beri iyi ilişkilerin yürütüldüğü ve o döneme kadar herhangi bir çatışmanın yaşanmadığı İngiltere'nin başkenti Londra'da elçilik kurulmasına karar verildi. Böylece Osmanlı Devleti, tarihinde ilk defa güçler dengesini göz önünde tutarak bilinçli bir tercihte bulunmuştu.⁶

³ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, TTK, Ankara 1968, s. 17-19; Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diploması*, Ümit Yayınları, Ankara 1995, s. 44-45; Bülent Arı, "Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period", *Ottoman Diplomacy, Conventional or Unconventional*, Ed. A. Nuri Yurdusev, Palgrave-Springer Press, Hampshire 2004, s. 48.

⁴ Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 44-45.

⁵ERCÜMEND KURAN, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968, s. 13.

⁶ Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 46.; Ömer Kürkçüoğlu, "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy", *Ottoman Diplomacy, Conventional or Unconventional*, Ed. A. Nuri Yurdusev, Hampshire, Palgrave-Springer Press, 2004, s. 133.

1793 yılında Kalyonlar Kâtibi Yusuf Âgah Efendi, Osmanlı'nın ilk daimi elçisi olarak Londra'ya tayin edildi.⁷ Yusuf Âgah Efendi'nin Londra'ya elçi olarak gönderilmesinden iki yıl sonra Avusturya ve Prusya'ya birer ikamet elçisi tayin edilmesine karar verildi. Ancak İstanbul'da bulunan Fransız elçisinin girişimleri ve elçilik vazifesini yerine getirebilecek devlet adamı bulmakta yaşanan sıkıntıdan dolayı bu karar birkaç yıl için askıya alındı. Nihayet 1797 yılında Paris'e Morali Esseyid Ali Efendi, Berlin'e Giritli Ali Aziz Efendi, Viyana'ya İbrahim Afif Efendi ikamet elçisi olarak gönderildiler.⁸ Görev süresi dolan Yusuf Âgah Efendi'nin yerine ise İsmail Ferruh Efendi görevlendirildi.⁹ Böylece Avrupa'nın dört önemli başkentinde Osmanlı ikamet elçilikleri faaliyete geçmiş oldu. Fakat ilk Müslüman elçilerin yerini 1800 yılından itibaren Fenerli Rumlar almaya başlayacaklardır.

Fenerli Rumlardan maslahatgüzar tayin etme usulü, 1821 yılında patlak veren Rum İsyanına kadar devam ettirildi. 1811'den itibaren, on yıl boyunca, Osmanlı ikamet elçiliklerine hiçbir Müslüman elçi veya maslahatgüzar atanmadı ve elçilikler tamamen Rum maslahatgüzarlara emanet edildi.

Müslüman elçilere dair mevcut çalışmalara rağmen Rum maslahatgüzarlar konusu neredeyse tamamen ihmal edilmiştir. Makalemizde ikamet elçiliklerinde yaşanan değişim süreci, Rum maslahatgüzarların kimler olduğu, görev tanımları, karşılaştıkları zorluklar ve ilk ikamet elçilikleri döneminin sonlanmasına değinilecektir. Böylece Osmanlı diplomasi tarihinin pek bilinmeyen bir meselesini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Müslüman Elçiler Yerine Rum Maslahatgüzarların Görevlendirilmesi

İlk ikamet elçileri üç yıllığına atanmıştı. Görev süreleri dolduktan sonra yerlerine yenileri tayin edilecekti. Ancak 1798'de, Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal etmesiyle iki ülke arasında savaş durumunun ortaya çıkmasından dolayı Paris'e Babiâli'nin yeni bir elçi tayin etmesi söz konusu değildi.

⁷ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, *The First Permanent Ottoman-Turkish Embassy in Europe, The Embassy of Yusuf agah Efendi to London (1793-1797)*, Isis Press, İstanbul 2010, s. 35-41.; Thomas Naff, "Reform and the Conduct of Otoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *JAOS*, 83/1963, s. 303.

⁸ Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu*, s. 23-25. Naff, "Reform and the Conduct of Otoman Diplomacy", s. 304.

⁹ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "İsmail Ferruh Efendi'nin Londra Elçiliği ve Siyasi Faaliyetleri (1797-1800)", *Pax Otomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç*, Ed. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 381.

Berlin'deki Osmanlı elçisi Ali Aziz Efendi ise görevine başladıktan bir yıl sonra vefat etmişti. Yerine Mahmud Esad Efendi, maslahatgüzar olarak gönderildiğinden yeni bir atamaya ihtiyaç yoktu. Dolayısıyla üç yılın sonunda yalnız İngiltere ve Avusturya'ya yeni elçilerin tayin edilmesi söz konusuydu. Nitekim Neşet Efendi'nin Londra'ya ve Ragıb Efendi'nin Viyana'ya tayin edilmesine karar verilmiş ve bu karar ilgili devletlere bildirilmişti.¹⁰ Fakat daha sonra ikamet elçilerinden beklenen faydanın görülmemesi, Müslümanların uzun süreli olarak Hıristiyan ülkelerinde ikamet etmelerinin sakıncalı bulunması ve yapılan masrafların beyhude olduğu gibi gerekçelerle yeni elçilerin gönderilmesi kararından vazgeçildi.¹¹

Babiâli, yeni bir Müslüman elçi göndermemekle birlikte ikamet elçiliklerinin faaliyetlerine hemen son vermenin uygun düşmeyeceği kanaatindeydi. Nitekim ilk olarak, azledilmiş Fenerli Rum voyvodalarından güvenilir olanların seçilerek sefaretlere gönderilmesi gündeme geldi.¹² Fakat voyvodaların Avrupa hükümetleri nezdinde kral mesabesinde hürmet görmeleri sakıncalı olabilirdi. Ayrıca voyvodaların kalabalık maiyetleriyle, parasal açıdan hayli maliyetli olacağı aşikârdı. Bu nedenle, Fenerli Rum beyzâdeler, beyzâde çocukları veya boyarlardan elçi tayini düşünüldü ve buna dair ayrıntılı bir rapor kaleme alındı.¹³ Fakat reayadan olmalarından dolayı diğer devletler nezdinde pek itibar görmeyecekleri için bu fikirden de vazgeçildi. Nihayet, görevi biten elçilerin maiyetlerinde bulunan Fenerli Rum tercümanlardan istidat ve liyakatlı olanlarına birer kıta itimâdnâme gönderilerek, yeni bir elçi atanıncaya kadar maslahatgüzar unvanı ile elçiliklere tayin edilmeleri uygun bulundu. Eğer bu uygulama itiraza sebep olmazsa Rum taifesinden sefir tayini hususu yeniden müzakere edilecekti.¹⁴

Müslüman elçilerin yerine Fenerli Rum tercümanların maslahatgüzar tayin edilmesi Osmanlı Devletindeki diplomasi geleneği adına şaşırtıcı değildir. Çünkü Fenerliler, uzun yıllardan beri, Osmanlı diplomasisinde önemli mevkileri işgal etmekteydiler. Bu mevkilerin başında, Reisülküttabın önde gelen yardımcılarında biri olan Divân-ı Hümâyün Tercümanı gelmekteydi. Panaiotis Nikoussios'in (Panayot Efendi) 1669 yılında baş tercümanlığa atanmasından beri Divân Tercümanları, Fenerli ailelerden

¹⁰ BOA, *HAT.*, 5843, tsz.

¹¹ Kürkçüoğlu, *a.g.m.*, s. 134-136.

¹² BOA, *HAT.*, 13745, tsz.

¹³ BOA, *HAT.*, 13745-A, tsz.

¹⁴ BOA, *HAT.*, 13745, tsz.

seçilmekteydi.¹⁵ Donanma Tercümanlığı, Ordu Tercümanlığı, Mora Tercümanlığı gibi görevler de Fenerlilerin tekelindeydi.¹⁶ Yine Fenerlilerden seçilen Eflak ve Boğdan Voyvodalarının da diplomatik vazifeleri bulunmaktaydı. Komşu devletlerdeki siyasi gelişmeler hakkında bilgi toplamak ve düşman devletlerle savaş sonrası yapılan ateşkes ve barış görüşmelerinde tercümanlık yapmak gibi hizmetleri yerine getiriyorlardı.¹⁷ Hem tercümanların maiyetindeki diloğlanları hem de voyvodaların himayesindeki memur kadrosu çoğunlukla Fenerli Rumlardan oluşuyordu.¹⁸ Bu tecrübelerinden dolayı, ilk daimi elçilikler faaliyete geçtiğinde her elçinin maiyetine Fenerli Rumlardan iki tercüman verilmesi, usul olarak benimsenmişti.

Aslında elçilik tercümanlarıyla ilgili ciddi sıkıntılar da yaşanmıştı. Aralarında tecrübesiz veya liyakatsiz isimler olduğu gibi yabancı devletler adına casusluk yapanlar da vardı.¹⁹ Fakat hem Batı dillerini bilmeleri hem de diplomatik usullere aşinalıkları, Fenerli Rumları alternatifsiz kılmaktaydı. Üstelik en azından başlangıçta, Rum tercümanların maslahatgüzar olarak görevlendirilmeleri geçici bir çözüm yolu olarak düşünülmüştü.

İlk ikamet elçilikleri döneminde toplam dokuz Fenerli Rum Berlin, Londra, Paris ve Viyana'da maslahatgüzar olarak görevlendirildi. İçlerinden yalnızca Yanko Argiropoulo üç farklı başkentte maslahatgüzarlık yaptı. İlk

¹⁵ Sezai Balcı, "Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık", *Osmanlı Diplomasi Tarihi, Kurumları ve Tatbiki*, Ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s. 70

¹⁶ Christine M. Philliou, *Biography of an Empire, Governing Ottomans in an Age of Revolution*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 2011, s. 11.

¹⁷ Cafer Çiftçi, "Bâb-ı Âli'nin Avrupa'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 26 (Yaz 2010), s. 39.

¹⁸ Philliou, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁹ Bu konuda en çarpıcı örnek hiç şüphesiz Esseyid Ali Efendi'nin tercümanı Panayoti Kodrika'dır. Atina'da doğan Kodrika 1783 yılında Eflak voyvodasının katipliği görevini üstlenmişti. Paris'te görevli olduğu sırada Talleyrand'a Babıâli ile Osmanlı elçisinin arasında yapılan yazışmalar hakkında düzenli bilgiler vermiş, idam edileceğini bildiği için İstanbul'a dönmeyerek 1827 yılındaki ölümüne kadar Fransız dışişlerinde çalışmıştır. Bu görevi sırasında Osmanlı topraklarının paylaşılmasına dair projeler hazırlamıştır. Bkz. Maurice Herbertte, *Fransa'da İlk Daimî Türk Elçisi "Moralı Esseyid Ali Efendi" (1797-1802)*, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.

s. 13.; Alexandra Sfını, "Fenerlilerin Günlüklerinde Değerler Sistemi ve Milletler (17. Yüzyıl Sonundan 19. Yüzyıl Başına)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, 1. Uluslararası Tarih Kongresi*, 24-26 Mayıs 1993 Ankara, İstanbul 1999, s. 98.

ikamet elçilikleri dönemindeki Rum maslahatgüzarların isimleri ve görevlendirildikleri yıllar şu şekildedir;

Londra	
Yanko Argiropoulo	1800-1803
Antonaki Ramadani	1811-1821
Berlin	
Yanko Koperi	1802-1804
Yakovaki Argiropoulo	1804-1806
Yanko Argiropoulo	1806-1807
Viyana	
Konstantin Dibalto	1800-1808
Yanko Argiropoulo	1808-1811
Yanko Mavroyani	1811-1821
Paris	
Aleksandır Ralli	1802-1803
Panayotaki Argiropoulo	1811-1817
Nikolaki Mano	1817-1821

Londra'da Rum Maslahatgüzarlar

Müslüman elçilerin yerine Rum tercümanlarının maslahatgüzar olarak bırakılması kararı, ilk defa Londra'da uygulandı. Maslahatgüzarlığa atanan ilk isim ise Yanko Argiropoulo (Jean Argyropoulos) idi. 1797 yılında Yusuf Âgah Efendi'nin yerine tayin edilen İsmail Ferruh Efendi maiyetinde, kendisi ve kardeşi Georges tercüman olarak görevlendirilmişlerdi. Dönemin İstanbul'daki İngiliz maslahatgüzarı Spencer Smith hükümete yazdığı mektupta eğitimlerinin görevlerini yerine getirmekte kifayetsiz olmasına rağmen saygıdeğer bir aileye mensup Argiropoulo kardeşlerden yardımın esirgenmemesini istemişti.²⁰ Gerçekten de Argiropoulo ailesinin kökenlerinin Bizans'taki *Argyre* hanedanına dayandığı rivayet edilmektedir. Babaları Manolaki'nin (Emmanuel) asıl mesleği hekimlik olmakla birlikte Donanma Tercümanlığında bulunmuş ve kayınbiraderi olan Eflak Voyvodalarından Aleksandır Muruzi'nin kapı kethüdalığını yapmıştı.²¹

²⁰ Yalçınkaya, *a.g.m.*, s. 386-390.

²¹ Mihail Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Genealogique des Grandes Familles de Grece d'Albanie et de Constantinople*, Paris 1983, s. 215-217.; Eugene Rizo Rangabé, *Livre*

Argiropoulo kardeşler, İsmail Ferruh Efendi'nin üç yıllık görev süresi bitinceye kadar onun maiyetinde çalışmaya devam ettiler. İsmail Ferruh'un İngiltere'den ayrılmasıyla hem başkâtip hem de baştercüman olan Yanko Argiropoulo²², 11 Ağustos 1800 tarihi itibarıyla ve yıllık 20 bin kuruş maaşla Londra maslahatgüzarlığı görevine getirildi.²³ Aslında bu atama, Fransızların 1798'deki Mısır'ı işgali ile kurulan Osmanlı-İngiliz ittifakının zayıflamaya başladığının açık göstergesi idi. Osmanlı Devleti, İngiltere'ye rağmen kadim dostu bildiği Fransa ile bir an önce barış yapmak istiyordu. Ayrıca İngiltere'nin Mısır'da kalıcı olması ihtimalinden ve Babiâli'nin aleyhine Memlûk Beyleri ile yaklaşmasından rahatsızlık duyuluyordu. Bu nedenle Rum maslahatgüzarların görevlendirilmesi kararının ilk defa "*mülken bir maslahati*" olmayan İngiltere'de uygulanmasına karar verildi.²⁴

Yanko Argiropoulo 1803 yılına kadar Londra maslahatgüzarı olarak görev yaptı. Üç yılın ardından ailesinden uzun zamandır ayrı kaldığını gerekçe göstererek İstanbul'a dönüş izni istedi. Zaten o sıralarda Mısır'daki Memlûk Beyleri ile devam eden sorunların çözüme kavuşturulması için Divan kâtiplerinden Sıdkı Efendi, Londra'da bulunmaktaydı. İki ülke ilişkilerinin hassas bir dönemden geçtiği göz önünde bulundurularak İngiltere'nin başkentinde bir Müslüman maslahatgüzarın görev almasının daha iyi olacağına karar verildi. Bunun sonucunda Sıdkı Efendi Londra maslahatgüzarlığına tayin edilirken Yanko Argiropoulo, 24 Kasım 1803 tarihinde İngiltere'den ayrıldı.²⁵

Sıdkı Efendi, geçici görevle gittiği Londra'da sekiz yıl görev yaptıktan sonra 27 Mart 1811 tarihinde vefat etti.²⁶ Yerine Fenerli Rumlardan Antonaki Ramadani tayin edildi. Fakat onun tayini meselesi hem Batılı bir devletin Rum temsilcilere bakışımı hem de Babiâli'nin İngiltere'nin isteksizliğine karşılık kararını uygulamada izlediği yöntemi göstermesi açısından oldukça ilginç bir örnektir. Aslında Babiâli, Sıdkı Efendi vefat etmeden önce tercümanı Dimitraki Efendi'yi (Demetrius Dukas) maslahatgüzar atamayı düşünmüştü.²⁷

d'Or de la Noblesse Phanariote, en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie, Athenes 1892, s. 1-6.; BOA, C.HR., 6632, 11 Ş 1215 (28 Aralık 1800)

²² BOA, C.HR., 3614, 10 B 1219 (15 Ekim 1804)

²³ BOA, C.HR., 6632, 11 Ş 1215 (28 Aralık 1800)

²⁴ BOA, HAT., 13745, tsz.

²⁵ BOA, A.İAMD.d., 1703, 25 Ş 1218 (10 Aralık 1803); BOA, C.HR., 3614, 10 M 1219 (21 Nisan 1804).

²⁶ Ercüment Kuran, "Osmanlı Devleti'nin Londra Maslahatgüzarı Mehmed Sıdkı Efendi, 1803-1811" *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK, Ankara 1988, s. 43.

²⁷ BOA, HAT., 32117, 01 B 1223 (23 Ağustos 1808).

Ancak bu tercümanın Sıdkı Efendi'den önce hayatını kaybetmesi üzerine Antonaki Ramadani'nin maslahatgözarlığa tayin edilmesi kararı alındı.²⁸ Fakat Osmanlı hükümeti, bir süreliğine bu niyetini İstanbul'daki İngiliz elçiliğinden gizlemiş hatta Antonaki Ramadani'yi Dimitraki yerine atanması düşünülen tercüman olarak bildirmişti.²⁹ Bir ay kadar sonra Reisülküttap Mustafa Mazhar Efendi, İngiliz sefaretine vekâlet eden Stratford Canning ile yaptığı görüşmede Sıdkı Efendi'nin görevden alınması ve yerine Ramadani'nin atanması konusunda niyetleri olduğu beyanında bulunmuştu. Canning ise bu karardan hiç hoşnut olmamıştı. Babiâli'ye, benzer bir atamanın Avusturya veya Fransa'ya yapılması durumunda bu devletlerin asla kabul etmeyeceği ve İngiliz hükümetince herhangi bir Türk sefirin hiç ummadığı yetkilere kavuşan bir Rum'dan daha tercih edilir olduğu cevabını vermişti. Reis Efendi, Canning'in itirazını dikkate alacağını belirtmekle birlikte Antonaki Ramadani'yi İngiliz dışişlerine takdim eden muğlak ifadeli bir mektubu almayı başarmıştı. Canning, hükümetine daha önce Londra'da bir Rum maslahatgözar görev yaptığı için bu duruma kesin bir dille karşı çıkamadığını ve istenen mektubu vermek zorunda kaldığını bildirmişti.³⁰

Altı ay kadar sonra Antonaki Ramadani, İngiliz elçiliğine haber verilmeden ve pasaport başvurusunda bulunmadan İstanbul'dan ayrıldı. Stratford Canning, bu gelişmeyi doğal olarak çok şaşkıncı bulmuştu. Reis Efendi, Canning'e bunun bir ihmal sonucu olduğunu ve Ramadani'nin sadece tercüman olarak atandığını açıkladı. Diğer yandan ise, Canning tarafından verilen mektubun maslahatgözar olarak akredite edilmek üzere kullanılmak istendiğini ima etmişti. Stratford Canning, Ramadani'nin maslahatgözar olarak kabul edilmesi meselesinin majestelerinin onayına bağlı olduğunu Reis Efendi'ye anlatmaya çalışmış ve İngiliz pasaportuna sahip olmadığı için herhangi bir uygunsuzlukla karşılaşıp karşılamayacağına dair sorulara cevap vermekten kaçınmıştı.

Canning hükümetine, Antonaki Ramadani'nin kişisel karakteri hakkında itham ve önyargıda bulunmaksızın onun Türk temsilcisi seçilmesini görmekten dolayı üzgün olduğunu bildirmişti. Babiâli'nin tutumunu diplomatik nezaketlere uymayan bir davranış olarak nitelemişti. Canning, Türk hükümetinin dostça olmayan niyetler taşıdığını düşünse de masraflardan

---

²⁸ BOA, C.HR., 6722, 03 C 1225 (06 Temmuz 1810).

²⁹ FO., 78/70, 13 September 1810.

³⁰ FO., 78/70, 14 October 1810.

kurtulmak için bir Rum'un tercih edilmesini anlayabildiğini de ifade etmiştir.³¹

İngiliz sefaretine haber verilmeden yola çıkarılan Antonaki Ramadani, Ekim 1811'de Londra'ya ulaşmıştı. İlk olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı başkâtibi ile görüşmüş ve kendisine verilen itimâdnâmede maslahatgüzarlığa tayin edildiği ifade edilmesine rağmen Canning tarafından verilen mektupta tercüman olarak zikredilmesinin nedeni sorulmuştu. Antonaki Ramadani, Sıdkı Efendi'nin vefat haberi İstanbul'a ulaşmadan önce yola çıktığını, Sıdkı Efendi'ye dönüş izni verildiği için de Osmanlı hükümetince verilen itimâdnâmede başka bir elçi görevine başlayıncaya kadar maslahatgüzarlıkla tayin edildiğinin belirtildiğini ifade etmişti.³² Antonaki Ramadani, bu sıkıntılı sürece rağmen başkâtib ile yapılan mülakattan dört gün sonra İngiliz Dışişleri Bakanının konağına giderek itimâdnâmesini takdim etmiş ve görevine başlamıştır.³³

Babiâli'nin en başından beri niyetinin Antonaki Ramadani'yi maslahatgüzarlığa getirmek olduğu aşikârdır. Osmanlı Devleti, İngiliz hükümetinin olumsuz tavrına rağmen konuyu bir oldu-bitti ile kabul ettirmeyi başarmıştı. Bu şekilde Londra maslahatgüzarlığına tayin edilen Antonaki Ramadani,³⁴ ikamet elçiliklerinin kapatıldığı 1821 Rum İsyanına kadar vazifesinde kaldı. Fakat bir daha İstanbul'a dönemeyen Antonaki Ramani'nin akıbeti hakkında bir bilgiye sahip değiliz.

Berlin'de Rum Maslahatgüzarlar

Berlin'e gönderilen ilk ikamet elçisi Giritli Ali Aziz Efendi idi. Aziz Efendi'nin göreve başladıktan sadece bir yıl sonra vefat etmesi³⁵ üzerine Kethüda kâtibi halifelerinden Mehmed Esad Efendi maslahatgüzar olarak

³¹ FO., 78/74, 23 June 1811.

³² İtimâdnâme için bkz. BOA, HAT., 52701-B, tsz.

³³ BOA, HAT., 49635, 25 L 1226 (12 Kasım 1811).

³⁴ 1818 yılında Londra'da basılan "The Military Costumes of Turkey" adlı Osmanlı askerlerinin kıyafetlerinden oluşan kıyafet albümünde Ramadani Efendi'nin de tam boy bir portresi bulunmaktadır. Esmâ İğüs, "Kültürlerarasılık, 19. Yüzyılda Londra'da Basılan Osmanlı Albümleri", *Cedrus III*, 2015, s. 373-374.; Antonaki Ramadani, C.S. Harris adlı yazar tarafından kaleme alınan "Where Shadows Dance" adlı romandaki karakterlerden biridir. Roman onun görev yaptığı dönemde Londra diplomatik çevrelerinde yer alan bir dizi cinayetle ilgilidir. Bkz. C.S. Harris, *Where Shadows Dance*, Penguin Group, New York 2011.

³⁵ H. Ahmed Schmiede, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı, ty., s. 25.

tain edildi.³⁶ Esad Efendi'nin iki yıl devam eden Berlin maslahatgüzarlığı 17 Eylül 1802 tarihi itibarıyla sona erdi³⁷ ve yerine Yanko Koperi atandı. Yanko Koperi, Ali Aziz Efendi'nin elçiliğinde sefaret tercümanlığı yapmış³⁸ ve görevine Esad Efendi döneminde de devam etmişti.³⁹

XIX. yüzyılın başlarında Napolyon savaşlarından dolayı Avrupa'da sürekli değişen dengeler Osmanlı Devleti'ni de etkilemekteydi. 1804 yılında Prusya'nın hem Rusya ve hem de Fransa ile Osmanlı aleyhine yakınlaşmaya başlaması Berlin'e daha liyakatli bir maslahatgüzarın atanmasını gündeme getirdi. Ayrıca Yanko Koperi'nin Prusya'daki Fransız elçisinin adamı olduğuna dair duyular alınmıştı. Sonuçta iki yıldan beri Berlin maslahatgüzarlığı yapan Yanko Koperi'nin azline karar verildi.⁴⁰

Koperi'nin yerine tayin edilen Yakovaki Argiropoulo, eski Londra maslahatgüzarı Yanko'nun ağabeyi idi.⁴¹ Daha önce Rum Patrikhanesinde çalışmış ve Eflak voyvodası olan kayınpederi Michel Soutza'nın kapı kethüdalığında bulunmuştu.⁴² Maslahatgüzarlığa atandığı sırada Babiâli'de Avrupa gazetelerini tercüme etmekle vazifeliydi.⁴³

Yakovaki Efendi, 10 Temmuz 1804 tarihi itibarıyla görevine başladı.⁴⁴ Vazifesinde iki yılını doldurmadan Berlin'in havasına uyum sağlayamamasını ve sağlık sorunlarını gerekçe göstererek yerine kardeşi Yanko Argiropoulo'nun tayin edilmesi ricasında bulundu.⁴⁵ Aslında daha önce

³⁶ Aslında Babiâli, Berlin'e yeni bir elçi ataması yapmayı planlamıştı. Fakat Berlin hükümeti yeni bir Osmanlı elçisi istemiyordu. Hatta İstanbul'daki elçileri Knobelsdorf'a rahatsızlık verici bir merasimden başka bir şey olmayan ve gerçekten yararlı olduğu tartışmalı bir misyon şefliğini Berlin'de bulundurma fikrinden Babiâli'yi kırmadan, tamamen vazgeçirme gibi bir şansları olup olmadığını sormuşlardı. Prusya'nın bu tutumundan dolayı Babiâli, Berlin'e yeni bir elçi gönderme fikrinden vazgeçmiş ve Mehmed Esad Efendi'yi maslahatgüzar olarak tayin etmişti. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C. VII, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 38-39.

³⁷ Borçlarından dolayı Berlin'den ayrılmayan Esad Efendi, kısa bir süre sonra da hastalanmış ve aylarca devam eden hastalığının ardından Nisan 1804'de vefat etmiştir. Irena Fliter, "The Diplomats' Debts: International Financial Disputes between the Ottoman Empire and Prussia at the end of the Eighteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII (2016), s. 399. BOA, *HAT.*, 5727-A, 06 R 1217 (06 Ağustos 1802).

³⁸ Schmiede, *a.g.e.*, s. 21.

³⁹ BOA, *C.HR.*, 7341, 19 Z 1217 (12 Nisan 1803).

⁴⁰ BOA, *HAT.*, 7724, tsz.

⁴¹ BOA, *C.HR.*, 1743, 24 Ra 1219 (03 Temmuz 1804).

⁴² Rangabé, *a.g.e.*, s. 3

⁴³ BOA, *HAT.*, 7724, tsz.

⁴⁴ BOA, *C.HR.*, 1662, 25 R 1219 (03 Ağustos 1804).

⁴⁵ BOA, *HAT.*, 52732, tsz.

kardeşinin kendi emrinde kâtip olarak istihdam edilmesini istemişti. Ancak Yakovaki Efendi'nin kendisi de yabancı dil bildiği için isteği geri çevrilmişti.⁴⁶ Fakat bu defaki talebi kabul edildi ve yerine kardeşi Yanko Efendi atandı.⁴⁷

Kısa süreli Berlin Maslahatgüzarlığına rağmen sonraki yıllarda Yakovaki Bey'in önemli hizmetlerde bulunduğunu görmekteyiz. 1809 yılında Donanma Tercümanlığına getirildi. Ancak güvenilir ve muktedir olmadığı gerekçesiyle 1811 yılında görevinden azledildi.⁴⁸ 1812-1815 yılları arasında Divan Tercümanlığı yaptı. Rakiplerinden Michael Soutzo'nun entrikaları sonucu görevinden alındı.⁴⁹ Bir ara Eflak voyvodalığına atanması gündeme geldi. Fakat donanma ve divan tercümanlıkları ile voyvodalıkları sadece dört Fenerli ailenin tekeline bırakan bir düzenleme yapıldığı için emekliye sevk edildi.⁵⁰

Yakovaki Bey'in Osmanlı bilim literatürüne de katkıları olmuştur. Mahmut Raif Efendi tarafından kaleme alınan bir Fransızca coğrafya kitabını *el-İcaletü'l-Coğrafiyye* başlığı altında tercüme etmişti. Ayrıca Jean Henri Castera'dan uyarladığı Çariçe Katerina'ya dair bir tarih kitabı da bulunmaktadır.⁵¹

Rum İsyanının başlamasından sonra Anadolu'ya sürgün edilen Fenerli Rumlar arasında Yakovaki Argiropoulo da bulunmaktaydı. İlk olarak Çorum'a sürgün edildi. 1824 yılından itibaren Bursa'da ikametlerine izin verildi.⁵² İstanbul'a ancak 1828 yılında dönebildi. Sürgünden sonra Edirne Antlaşması'nda çözümlenmeyen bazı sorunların müzakeresi için St. Petersburg'a fevkalade elçi olarak gönderilecek Fethi Paşa maiyetine tercüman tayin edildi. Fakat başına bir şey gelmesinden korktuğu için yanına ailesini de alarak bir Fransız gemisiyle Osmanlı topraklarından firar etti.⁵³ 1850 yılında Atina'da hayatını kaybetti.⁵⁴

⁴⁶ BOA, *HAT.*, 4887-B, 01 R 1220 (29 Haziran 1805).

⁴⁷ BOA, *C.HR.*, 8384, 12 N 1220 (04 Aralık 1805).

⁴⁸ BOA, *HAT.*, 27972, tsz.

⁴⁹ Johann Strauss, "The Millets and The of Ottoman Languages, The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", *Die Welt Des Islams*, 35/2, 1995, s. 221-222.; Sturdza, a.g.e., s. 157.

⁵⁰ Sezai Balcı, *Babiâli Tercüme Odası*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 121.

⁵¹ *A.g.e.*, s. 130.

⁵² BOA, *C.HR.*, 99, 17 Ş 1239 (15 Haziran 1824).; BOA, *HAT.*, 36414, tsz.; BOA, *HAT.*, 36414-A, tsz.; BOA, *HAT.*, 40222, 20 B 1240 (10 Mart 1825).

⁵³ BOA, *HAT.*, 48156, tsz.

⁵⁴ Strauss, *a.g.m.*, s. 222.; Sturdza, *a.g.e.*, s. 157.; BOA, *HAT.*, 48156, tsz.

Yakovaki Bey'in yerini alan kardeşi Yanko Argiropoulo'nun Berlin maslahatgüzarlığına atanması Kasım 1805'de gerçekleşmiş olmasına rağmen İstanbul'dan ayrılması ancak ertesi sene Mart ayında mümkün oldu⁵⁵ ve 9 Mayıs 1806 tarihi itibarıyla itimadnâmesini sunarak görevine başladı.⁵⁶ Göreve başlamasından kısa bir süre sonra Fransız ordularının Berlin'e girmesi Prusya ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkileri de olumsuz etkiledi. Tilsit Antlaşması öncesinde, 1807 yılı ortalarına doğru İstanbul'a gelen Prusya elçisi Baron Senfft von Pilsach, Fransa'nın isteği doğrultusunda kabul edilmedi ve elçiden ülkesine geri dönmesi istendi. Babıâli'nin tavrını kabul etmeyen Prusya, İstanbul'daki elçiliğini kapatma kararı aldı.⁵⁷ Anlaşıldığı kadarıyla müteakabiliyet esasları doğrultusunda Yanko Argiropoulo'nun görevi de sona erdi. Bu şekilde faaliyetleri sonlandırılan ilk ikamet elçiliği olan Berlin'deki Osmanlı temsilciliği ancak 1837 yılında yeniden açılabilirdi.⁵⁸

Viyana'da Rum Maslahatgüzarlar

İlk ikamet elçilikleri döneminde Viyana'da sadece İbrahim Afif Efendi, elçi olarak görev yapmış ve onun ardından 1821 yılına kadar Rum maslahatgüzarlar tarafından idare edilmiştir. Babıâli'nin Müslüman elçiler yerine Rum tercümanları maslahatgüzarlığa tayin etme kararına uygun bir şekilde üç yıllık görev süresi dolan İbrahim Afif Efendi, 1800 yılının sonlarında Viyana'dan ayrılırken tercümanı Konstantin Dibalto'yu maslahatgüzar olarak bıraktı.⁵⁹

Kefalonyalı aristokrat bir aileden gelen Konstantin Dibalto,⁶⁰ sekiz yıl Viyana'da maslahatgüzarlık yaptıktan sonra⁶¹ hem kendi talebi hem de Avusturya hükümetinin isteği neticesinde görevinden alındı. Kendisi doktorların sağlığı için hava değişikliğine ihtiyacı olduğunu söylediklerini

⁵⁵ BOA, *HAT.*, 13179-F, 18 Ra 1221 (05 Haziran 1806)

⁵⁶ BOA, *HAT.*, 13806, 29 S 1221 (18 Mayıs 1806)

⁵⁷ Zinkeisen, *a.g.e.*, C. VII., s. 340-349.

⁵⁸ *Devlet-i Aliyye-i Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi Sâlnâmesi 1301*, C. I, Haz. Ahmed Neziha Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003. s. 168.

⁵⁹ Kuran, *a.g.e.*, s. 45.; Afif Efendi, Konstantin Tibaldon'un maslahatgüzarlık başlangıcını kendisinin İstanbul'a döndüğü tarih olan 5 Ocak 1801'i vermektedir. Oysa Dibalto'nun maslahatgüzarlığı Afif Efendi'nin Viyana'dan ayrıldığı tarihten itibaren başlaması gerekir. BOA, *C.HR.*, 6832, 12 M 1216 (25 Mayıs 1801).

⁶⁰ Sturdza, *a.g.e.*, 433.

⁶¹ BOA, *HAT.*, 51992, tsz.

belirterek görevinden affını ve İstanbul'a dönmesine izin verilmesini istemişti. Avusturya hükümetinin de Konstantin Dibalto hakkında bazı şikâyetleri vardı.⁶² Avusturya hükümeti reayadan bir maslahatgüzar yerine Müslüman bir büyükelçinin Viyana'da görevlendirilmesini istiyordu. Babîali de, Avrupa'daki yeni gelişmelerden dolayı Viyana'ya dirayetli bir Müslüman elçinin atanmasının uygun olacağını düşünmekteydi. Çünkü Avusturya ve Rusya, Fransa'ya karşı yeni bir cephe oluşturuyorlardı. Bu ise o sıralarda Osmanlı Devleti'ni kendisiyle ittifaka zorlayan Fransa'nın pençesinden kurtulmak için bir fırsat olabilirdi. Fakat büyükelçi göndermek masraflı olacağı için yerine birkaç kişilik maiyetle bir ortaelçinin gönderilmesi daha uygun bulundu. Hatta bu görev için daha önce İran'a elçi olarak giden Refi Efendi seçildi. Fakat Refi Efendi'nin İstanbul'dan hilat giydirilerek Viyana'ya gönderilmesi durumunda Fransa'nın tepki göstermesinden korkuluyordu. Bu nedenle Refi Efendi'nin önce orduda görevlendirilmesi, oradan da Viyana'ya geçmesinin daha uygun olduğuna karar verildi.⁶³

Refi Efendi'nin atama süreci tamamlanıncaya kadar Viyana'da bir Osmanlı memurunun bulunması elzem görülmüştü. Fakat Konstantin Dibalto'nun maslahatgüzarlığı bırakmak istemesinden dolayı yerine bir başkasının görevlendirilmesi gerekiyordu. Berlin ikamet elçiliğinin kapanmasından dolayı görevi sonlanan Yanko Argiropoulos bir süreden beri Viyana'daydı. Kendisi iki defa maslahatgüzarlık hizmetinde bulunmuş tecrübeli bir isimdi.⁶⁴ Üstelik ağabeyi Yakovaki Bey, o dönemde Divan Tercümanı idi. Bu nedenlerle tercih edilen Yanko'ya bir şukka yazılarak, bir elçi tayin edilinceye kadar Avusturya hükümeti nezdinde Devlet-i Aliyye'nin temsilcisi olarak görevlendirildiği ve hazırlanan itimâdnâmenin eline ulaşmasından sonra Başvekile teslim etmesi emredildi.⁶⁵

Viyana'daki ilk Rum maslahatgüzar Konstantin Dibalto'nun (Constantin Tibaldo) bu görevi sırasında ilmi çalışmalarda bulunduğunu da bilmekteyiz. *The Universal Magazine* dergisinde çıkan bir habere göre, Doğu Akademisinden Prof. Chabert gözetiminde Osmanlıca bir dünya ve bir de Avrupa haritası hazırlamıştı.⁶⁶ Yine bu dönemde *Safahat-ı Hendesiyye* adlı

⁶² BOA, HAT., 3385, tsz.

⁶³ BOA, HAT., 53414, 11 R 1223 (06 Haziran 1808).

⁶⁴ BOA, HAT., 3385, tsz.

⁶⁵ BOA, HAT., 52698, tsz.

⁶⁶ The Universal Magazine, Vol. VI, July to Decembre 1806, London, p. 148.

eseri kaleme aldı.⁶⁷ Fakat Dibalto'nun maslahatgüzarlık sonrası hayatı hakkında sağlıklı bir bilgiye sahip değiliz.⁶⁸

Konstantin Dibalto yerine Viyana'ya maslahatgüzar atanan Yanko Argiropoulo, Müslüman bir elçi gönderilene kadar yani geçici bir süre için bu göreve getirilmişti.⁶⁹ Fakat muhtemelen 1808 Temmuz ayında İstanbul'da gerçekleşen taht değişikliği ve ardından yaşanan gelişmeler Refi Efendi'nin tayin sürecinin tamamen askıya alınmasına sebep oldu. Böylece Yanko Argiropoulo, 1811 yılına kadar görevinde kaldı. O tarihte iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri yürütme konusunda yetersiz olduğu gerekçesiyle İstanbul'daki Avusturya elçiliğinin isteği üzerine görevinden alındı.⁷⁰

Yanko Argiropoulo, ilk ikamet elçilikleri döneminde birden fazla başkentte maslahatgüzarlık yapan tek isimdi. Rum İsyanı sırasında ağabeyi ile beraber sürgün edildi.⁷¹ 1850 yılında İstanbul'da hayatını kaybetti.⁷²

Viyana maslahatgüzarlığına tayin edilen yeni isim Yanko Mavroyani (Jean Mavroyeni) idi. Fenerli Rumların önemli ailelerinden birine mensuptu. Köklerinin Venedikli Morosini hanedanına dayandığı rivayet edilmekteydi. Kiklad Takım Adaları, Paros, Tinos ve Mikonos adalarında zengin mülkleri bulunmaktaydı. Babası Dimitraki, Mikonos Beyi olarak zikredilmekle birlikte⁷³ hiç şüphesiz ailenin en bilinen siması, Eflak voyvodası olan amcası Nikolaki idi.⁷⁴ Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın himayesi sayesinde voyvodalığa getirilen Nikolaki Mavroyani, hamisinin vefatının ardından hıyanetle suçlanarak idam edildi.⁷⁵ Bu olayın ardından amcasının hazinedarı olan Yanko Mavroyani, Viyana'ya firar etti.⁷⁶ Napolyon'un Viyana'yı işgal

⁶⁷ BOA, C.MF., 8620, 29 Ca 1220 (25 Ağustos 1805)

⁶⁸ Konstantin Dibalto adlı bir kişi 1844-1864 yılları arasında İstanbul Heybeliada Ruhban Okulunun ilk müdürlüğünü yapmıştır. Fakat her ikisinin aynı kişi olup olmadığı konusunda kesin bir bilgiye rastlayamadık. Salih İnci, *Dinler Tarihi Açısından Heybeliada Ruhban Okuluna Genel Bir Bakış*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, s. 64.

⁶⁹ BOA, HAT, 52698, 05 Ca 1223 (29 Haziran 1808).

⁷⁰ BOA, C.HR., 4892, 01 Ca 1226 (24 Mayıs 1811).

⁷¹ BOA, C.HR., 99, 17 L 1239 (15 Haziran 1824).; BOA, HAT., 40222, 20 B 1240 (10 Mart 1825).

⁷² Sturdza, a.g.e., s. 157.

⁷³ A.g.e., s. 339-340.

⁷⁴ Theodore Blancard, *Les Mavroyénis: l'Histoire d'Orient*, C. II, Paris 1909. s. 136.

⁷⁵ Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler 110 Yılın Öyküsü, (1711-1821)*, Aybay Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 137.

⁷⁶ Viyana'da bulunduğu ilk yıllarda Rum milliyetçiliğinin sembol ismi Rigas'la yakın ilişkisi olduğuna dair iddialar için bkz. Blancard, a.g.e., s. 136-137.

ettiği dönemde Osmanlı maslahatgüzarının firar etmesi nedeniyle sahipsiz kalan Osmanlı tebaasının temsilciliğini üstlendi.⁷⁷ Hizmetleri nedeniyle, Babîâli tarafından kendisine sefaret başkâtibi unvanı verilerek maaş bağlandı.⁷⁸ Sonraki yıllarda da Babîâli ile iyi ilişkilerini sürdürdüğü için Yanko Argiropoulo yerine Viyana maslahatgüzarı tayin edildi. Yanko Mavroyani'nin tayinine aslında onun Osmanlı tabiiyetinden çıkıp Avusturya vatandaşlığına geçtiği ve yabancı bir devlet tebaasının maslahatgüzarlık yapmasının sakıncalı olacağı gerekçesiyle itirazlar söz konusuydu.⁷⁹ Fakat bu itiraz sonuçsuz kaldı ve Yanko Mavroyani 16 Mayıs 1811 tarihinde itimâdnâmesini teslim ederek görevine başladı.⁸⁰

1821 Rum İsyamı ile Yanko Mavroyani'nin görevi sonlandırıldı. Babîâli tarafından İstanbul'a dönmesi istendi ancak hayatından endişe ettiği için Metternich'in telkiniyle Macaristan'ın Pressburg şehrine sığındı. 1829 Londra Protokolü'nün imzalanmasından sonra Viyana'ya dönebildi. 1832 yılında Babîâli tarafından yeniden Viyana maslahatgüzarlığına tayin edildi. Bir ara Mehmed Ali Paşa meselesinde İngiltere'nin yardımını temin edebilmek amacıyla fevkalade memur olarak Londra'ya gönderildi.⁸¹ 1836 yılında Ferik Ahmed Paşa'nın Viyana'ya elçi atanmasıyla Yanko Mavroyani'nin maslahatgüzarlığı sona erdi. Fakat hizmetlerinin karşılığı olarak Viyana sefaret müsteşarlığına getirildi ve bu görevini ⁸²1841 yılındaki vefatına kadar devam ettirdi.⁸³

Paris'te Rum Maslahatgüzarlar

Osmanlı Devleti'nin Paris ikamet elçiliği diğer elçiliklere göre farklı bir tarihi seyir izlemiştir. Diğer elçilikler 1800 yılından sonra maslahatgüzar düzeyinde temsil edilirken Paris sefaretleri, bir yıllık istisna dışında, 1811 yılına kadar Müslüman elçiler tarafından idare edildi. Fransa'nın başkentindeki ilk Osmanlı ikamet elçisi, 1797'de göreve başlayan Morali Esseyid Ali Efendi idi. Fakat Esseyid Ali Efendi'nin elçilik süresi henüz bir yılı doldurmuşken,

⁷⁷ Yanko Mavroyani'nin özellikle Avusturya hükümetinin Osmanlı tebaasına konulan ağır vergilerin kaldırılmasında önemli katkısı bulunmaktaydı. Bkz. BOA, *HAT.*, 51992, tsz.

⁷⁸ BOA, *HAT.*, 57916, tsz.

⁷⁹ BOA, *C.HR.*, 4892, 30 CA 1226 (22 Haziran 1811).

⁸⁰ BOA, *C.HR.*, 3700, 08 C 1226 (30 Haziran 1811).

⁸¹ Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009., s. 113.

⁸² *A.g.t.*, s. 146-147.

⁸³ *A.g.t.*, s. 187.

Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesinden dolayı iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler kesintiye uğradı. Mısır işgalinin sona ermesinin ardından barış müzakerelerinde bulunmak üzere Ali Efendi'nin yerine fevkalade elçi sıfatıyla Mehmed Said Galib Efendi görevlendirildi. 1802 yılında Paris antlaşması imzalanarak iki ülke ilişkileri yeniden tesis edildi.⁸⁴ Görevini tamamlayan Mehmed Said Galib Efendi, aynı yılın Eylül ayında İstanbul'a dönerken Aleksandır Ralli adlı Rum tercümanını maslahatgüzar olarak Paris'te bıraktı.⁸⁵

Aleksandır Ralli, Sakız Adasının önde gelen tüccar ailelerinden birine mensuptu.⁸⁶ Fransa adına casusluk yaptığı ortaya çıkan Panayotaki Kodrika'nın yerine Moralı Esseyid Ali Efendi maiyetine tercüman olarak tayin edilmişti.⁸⁷ Esseyid Ali Efendi ve halefi Mehmed Galip Efendi'nin elçiliklerinde tercümanlık yaptıktan sonra 29 Eylül 1802 tarihi itibarıyla Paris maslahatgüzarı olarak göreve başladı.⁸⁸ Fakat sadece bir yıl kadar maslahatgüzarlık hizmetinde bulundu. Halet Efendi'nin Paris'e gelmesi ile birlikte görevi sona erdi.⁸⁹ Aleksandır Ralli, Rum İsyanı sırasında idam edildi.⁹⁰

Halet Efendi'nin ardından Paris sefaretine Muhib Efendi tayin edilmişti. Onun görev süresi de 1811 yılında sona erdi. Babıâli, sefaret kâtibi Galip Efendi'nin maslahatgüzar olarak Paris'te kalmasına karar vermişti. Sefaret tercümanlarından biri Muhib Efendi ile İstanbul'a dönecek, diğeri ise Galip Efendi ile beraber Paris'te kalacaktı. Fakat Muhib Efendi'nin 31 Ağustos 1811'de⁹¹ Paris'ten ayrılmasından sadece iki hafta sonra Galip Efendi vefat etti. Bunun üzerine Galip Efendi yanında kalan tercüman Panayotaki Argiropoulo⁹² Paris maslahatgüzarlığına tayin edildi.⁹³

⁸⁴ Nihat Karaer, "Fransa'da İlk İkamet Elçiliğinin Kurulması Çalışmaları Ve İlk İkamet Elçimiz Seyyid Ali Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1797 – 1802) Sürecinde Osmanlı – Fransız Diplomasi İlişkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXI/51, 2012, s. 87.

⁸⁵ BOA, *A.İDVNSNMH.d.*, No: 10, Hüküm 1, s.1., 17 Ca 1217 (15 Eylül 1802); BOA, *HAT.*, 5686, 07 B 1218 (23 Ekim 1803).

⁸⁶ Sturdza, *a.g.e.*, s. 386.

⁸⁷ BOA, *AE.SSLM.III.*, 10413, tsz.

⁸⁸ BOA, *AE.SSLM.III.*, 23000, tsz.

⁸⁹ Aleksan Efendi, borçları yüzünden bir süre daha Paris'ten ayrılamaz. Bkz. BOA, *C.HR.*, 8884, 18 Ca 1218.

⁹⁰ Philliou, *a.g.e.*, s. 72.

⁹¹ *FO.*, 78/74, 23 June 1811.

⁹² Panayotaki Efendi'nin ailesi hakkında bilgi sahibi değiliz. Muhtemelen Berlin'de maslahatgüzarlık yapmış olan Argiropoulo kardeşlerle akrabalığı vardı.

⁹³ BOA, *HAT.*, 52628, 25 S 1226 (21 Mart 1811)BOA, *HAT.*, 14153, tsz.; BOA, *C.HR.*, 5213, 1 C 1227 (12 Haziran 1812)

Panayotaki Efendi'nin Paris maslahatgüzarlığı başlangıçta geçici statüsündeydi. Fransa hükümeti, Babıâli'nin yeni bir Müslüman elçi tayin etmesini beklemekteydi.⁹⁴ Aynı sıralarda İngiliz hükümeti de Londra maslahatgüzarı Sıdkı Efendi yerine bir elçinin tayin edilmesi isteğini Osmanlı hükümetine bildirmişti.⁹⁵ Her iki ülkeden gelen baskılar sonucunda Amedî Odası hulefasından Hamid Bey Londra'ya ve Necib Efendi ise Paris'e tayin edildi.⁹⁶ Hatta bu gelişmelerden haberdar olan Avusturya hükümeti de Viyana'ya Müslüman bir elçinin atanmasını talep etmişti.⁹⁷ Fakat o sıralarda Fransa ile Rusya arasında gerginliğin artması yeni elçilerin gönderilmesinin askıya alınmasına neden oldu. Paris'e tayin edilen Necip Efendi'nin, Osmanlı Devleti ile Fransa arasında bir ittifak kurulması konusunda baskı görmesinden korkuluyordu. Böyle bir ittifakın yarardan çok zarar vereceğini öngören Babıâli, elçilerin gidişinin elden geldiğince ertelenmesi kararını aldı.⁹⁸

Ertelemenin nedenlerinden biri de o sıralarda Osmanlı Devleti'nin mâlî durumunun elçi masraflarını karşılamayı elvermemesiydi. Hatta elçi gönderilemeyeceği ve Rum maslahatgüzarlara da güvenilemeyeceği için danişlü kâtiplerinden birer kişi seçilip serkâtip unvanıyla tayin edilmesi gündeme geldi. Fakat bu fikir Ordu-yu Hümayun tarafından gelen iradelere aykırı görüldüğünden kabul edilmedi.⁹⁹ Napolyon'un Moskova seferine çıkması ve yaşadığı hezimet Babıâli'nin gönülsüz olduğu elçi gönderme fikrinden büsbütün vazgeçmesini sağladı.¹⁰⁰

Panayotaki Efendi'nin maslahatgüzarlığının geçici statüden daimiye dönüştürülmesi ancak Fransa'da rejim değişikliğinden sonra mümkün olacaktı. Napolyon Bonapart, 1813'de Uluslar Savaşı'nda (Leipzig) yenilmesinden sonra Elbe Adasına sürgün edilmiş ve Fransa'da anayasal monarşi ilan edilerek XVIII. Louis tahta çıkarılmıştı. Bu gelişmelerin ardından Osmanlı Devleti, Fransa'daki yeni rejimin tanındığına dair bir nâme ile Panayotaki'nin daimi maslahatgüzarlığına ilişkin bir itimâdnâmeyi Paris'e gönderdi. Fakat Panayotaki Efendi, Sultan'ın nâmesini krala ve

⁹⁴ BOA, *HAT.*, 37644, 25 R 1226 (19 Mayıs 1811).

⁹⁵ *FO.*, 78/74, 9 December 1811.

⁹⁶ BOA, *C.HR.*, 4361, tsz.

⁹⁷ BOA, *HAT.*, 40836, 21 Ra 1227 (04 Nisan 1812).

⁹⁸ BOA, *C.HR.*, 4361, tsz.

⁹⁹ BOA *HAT.*, 42289, tsz.

¹⁰⁰ Ahmet Dönmez, "Osmanlı Devleti'nde Tek Taraflı Diplomasi Anlayışı ve Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Süreci", *Osmanlı Diplomasi Tarihi, Kurumları ve Tatbiki*, Ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara 2018, s. 169-170.

itimâdnâmesini başvekil takdim edemedi Elbe adasından kaçan Napolyon Bonapart Paris'e geri döndü.

Napolyon'un dönüşü ile birlikte, Panayotaki Efendi dışında diğer ülke temsilcileri Fransa başkentini terk ettiler. Osmanlı maslahatgüzarının Paris'te kalması yeni bir diplomatik sorun anlamına gelmekteydi. Panayotaki Efendi, Napolyon rejiminin tanınması için baskı altında tutulmaktaydı. İstanbul'a maslahatgüzar tayin edilmiş fakat henüz Fransa'dan ayrılmamış olan Mösyö Juber ve bizzat Dışişleri Bakanı Duke de Caulaincourt XVIII. Louis'e gönderilen nâmelerin kendilerine teslim edilmesini talep etmişlerdi. Panayotaki Efendi ise buna izni olmadığı ve Babiâli'den haber beklediğini beyan ederek talepleri reddetmişti.¹⁰¹ Aynı sıralarda Avusturya hükümeti, Viyana'da bulunan Osmanlı maslahatgüzarı Yanko Mavroyani aracılığıyla, Osmanlı Devleti'nin Napolyon karşıtı bloğa katılmasını ve derhal Paris'teki temsilciliğinin kapatılmasına dair bir notayı Babiâli'ye göndermişti.

Her iki cihetten baskı altında kalan Babiâli, meselenin derhal Şura Meclisinde müzakere edilmesine karar verdi. Şura Meclisine göre; Fransa kralına nâme gönderilmesi ve nezdine maslahatgüzar tayin edilmesi, Osmanlı Devleti'nin Bourbonne hanedanını tanıdığını göstermekteydi. Her ne kadar Napolyon Paris'e dönmüş ve Fransa kralı başkenti terk etmiş ise de Osmanlı Devleti açısından XVIII. Louis'in konumunda herhangi bir değişiklik olmamıştı. Paris maslahatgüzarlığının kapatılması, hem Fransızlarla düşmanlığa yol açabilir hem de tarafsızlık ilkesine aykırı olabilirdi. Şura Meclisi, Metternich'e cevap verilmesi durumunda; Osmanlı Devleti'nin Paris ve sahil bölgelerinde ticari faaliyetlerde bulunduğu ve ticaret erbabının korunması ile işlerine yardımcı olunması için maslahatgüzarlığın açık tutulduğunun belirtilmesini kararlaştırdı. Ayrıca Osmanlı maslahatgüzarının her elçinin doğal görevi olan diplomatik işlerle meşgul olmayacağını vurgulanması da uygun bulunmuştu.¹⁰²

Napolyon Bonapart'ın Waterloo Savaşında yenilmesi, St. Helene adasına sürgünü ve XVIII. Louis'in Paris'e dönüşü krizin daha fazla büyümeden sonlanmasını sağladı. Panayotaki Efendi, 14 Ekim 1815'de saraya davet edilerek XVIII. Louis'e Osmanlı sultanının nâme-i hümayununu ve kendisinin daimi maslahatgüzar atandığına dair itimat mektubunu teslim etti. Aslında maslahatgüzar sıfatına haiz olan diplomatların itimat mektuplarını diplomatik teamüller gereği başvekillere veya dışişleri bakanlarına sunmaları

¹⁰¹ BOA, *HAT.*, 49272, 16 N 1230 (22 Ağustos 1815).

¹⁰² BOA, *HAT.*, 37563., tsz.

gerekmekteydi. Fakat Panayotaki'nin talebi üzerine nâme-i hümâyun ve itimat mektubu bizzat XVIII. Louis tarafından alınmış ve bu olay dönemin gazetelerinde de yankı bulmuştu.¹⁰³

Panayotaki Argiropoulos, 1817 yılına kadar ifa ettiği Paris maslahatgüzarlığından kendi isteğiyle ayrılmıştır. Uzun yıllardır ailesinden ayrı kaldığını ve vefat eden babasının vasisi olarak miras işleriyle ilgilenmesi gerektiğini belirterek görevinden affi talebinde bulunmuş ve bu talebi Babîâli tarafından kabul edilmiştir.¹⁰⁴ Başkente dönüşünden sonra uzun yıllar önemli bir devlet hizmetinde yer alamadı. Hatta Pertev ve Akif Paşa hizipleri arasındaki çekişmeden dolayı kısa bir süreliğine sürgüne gönderildi. 1840 yılında hem affedildi hem de Kıbrıs Kapıkethüdası olarak tayin edildi.¹⁰⁵ İhtiyarlığına rağmen 1848 yılındaki ölümüne kadar bu görevine devam etti.¹⁰⁶

Panayotaki Efendi'nin Paris maslahatgüzarlığından alınması üzerine yerine Fenerli Rumlardan Mano ailesine mensup ve muteber boyarlardan Dimitraki'nin oğlu Nikolaki Mano'nun tayin edilmesine karar verildi.¹⁰⁷ Nikolaki Mano, ilk ikamet elçilikleri döneminde Paris'te görev alan son Rum maslahatgüzarıdır. Ailesi aslen Sicilya kökenliydi. Bir dönem Galata'daki Ceneviz kolonisini idare eden aile, İstanbul'un fethinden sonra Ortodoksluğa geçerek Fenerli Rum aileleriyle bütünleşmişti.¹⁰⁸ Nikolaki Mano'nun Paris maslahatgüzarlığı üç yıl kadar devam etti. 1821 Rum İsyanı arifesinde sağlık sorunlarını gerekçe göstererek görevinden ayrılma talebi kabul edildi ve yerine Todoraki Negrikomis tayin edildi.¹⁰⁹ Fakat Nikolaki Mano isyanın başlamasından dolayı İstanbul'a geri dönmedi ve 1824'te Paris'te hayatını kaybetti.¹¹⁰

¹⁰³ BOA, *HAT.*, 49759, tsz.

¹⁰⁴ BOA, *HAT.*, 37593, tsz.

¹⁰⁵ Panayotaki Argiropoulos, belgelerde Topal Panayotaki adıyla zikredilmektedir. Sürgüne dair bkz. BOA, *İ.HR.*, 6/274, 2 C 1256 (1 Ağustos 1840).

¹⁰⁶ Panayotaki Efendi, hizmetlerine karşılık çeşitli defalar ödüllendirilmiştir. İki defa nişan verilen Panayotaki Efendi'ye ayrıca 30 bin kuruş değerinde bir sahilhane tevcih edilmiştir. 19 Haziran 1848 tarihinde vefat eden Panayotaki'nin yerine damadı Yorgaki atanmıştır. Bkz. BOA, *İ.HR.*, 23/1081 28 N 1259 (23 Ekim 1843).; BOA, *İ.HR.*, 33/1506, 8 S 1262 (05 Şubat 1846).; BOA, *A.MKT.*, 35/44, 14 S 1262 (11 Şubat 1846).; BOA, *HAT.*, 35774, tsz.; BOA, *MVL.*, 60/50, 01 Ş 1264 (03 Temmuz 1848).; BOA, *A.MKT.*, 79/3, 25 Ş 1264 (27 Temmuz 1848).

¹⁰⁷ BOA, *HAT.*, 37593, tsz.

¹⁰⁸ Rangabe, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁰⁹ BOA, *HAT.*, 46811, tsz.

¹¹⁰ Sturdza, *a.g.e.*, s. 316.

Nikolaki Mano yerine Paris maslahatgüzarlığına getirilen Todoraki Negrikomis daha önce Boğdan Voyvodası Kalimaki'nin kapı kethüdalığında bulunmuştu.¹¹¹ Fenerli toplumuna sonradan entegre olmuş ailesi aslen İtalyan kökenliydi. Atandığı sırada ağabeyi Konstantin Eflak kaymakamı idi.¹¹² Todoraki Negrikomis Fransa'ya gitmek üzere hareket ettiğinde Mora'da isyan yeni başlamıştı. Fakat Mora yakınlarında bindiği gemiden kaçarak isyancılara katıldı.¹¹³ Todoraki'nin firarı üzerine Viyana ve Londra'daki Rum maslahatgüzarları da görevlerinden azledildi.¹¹⁴ Babiâli'nin aldığı karara göre Rum İsyanının bastırılmasından sonra Müslümanlar arasından elçi seçilerek yeniden Avrupa'ya gönderilecekti. Bu sayede genç bürokratlarından birkaçının batı dillerini öğrenmeleri sağlanacaktı.¹¹⁵ Fakat Kavalalı Mehmed Ali Paşa sorununun gündeme gelmesi ile birlikte Avrupa devletleriyle diplomatik ilişkilerin yeniden kuvvetlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkıncaya kadar Osmanlı ikamet elçilikleri yeniden açılmayacaktı.¹¹⁶

Sonuç Yerine

Osmanlı Devleti'nin ilk ikamet elçiliklerinden istediği verimi alamamasından dolayı çeşitli çözüm yolları gündeme gelmiş ve en sonunda elçiliklerde görev yapan Fenerli Rum tercümanların maslahatgüzar tayin edilmesine karar verilmişti. Fakat Rum maslahatgüzarları uygulamasına atandıkları ülke hükümetleri tepki göstermişlerdir. Bu atamaları, Osmanlı Devleti'nin mütekabiliyet esaslarını göz ardı ettiği ve diplomatik ilişkilere yeterince önem vermediği şeklinde algılamışlardır. Pek fazla itibar göstermedikleri Rum maslahatgüzarların yerine Müslüman elçi tayin edilmesini Babiâli'den ısrarlı bir şekilde talep etmişlerdir. Nitekim Avrupa başkentlerine Rum maslahatgüzarlar yerine Müslüman elçi tayini birkaç defa daha gündeme gelmiş ise de gerçekleşmemiştir. Böylece geçici bir çözüm yolu olarak düşünülen bu uygulama 1821 Rum İsyanına kadar devam etmiştir.

¹¹¹ Thomas Gordon, *History of the Grek Revolution*, C. I, London 1844, s. 108.

¹¹² Rangabé, *a.g.e.*, s. 95.

¹¹³ Thomas Frost, *The Secret Societies of European Revolution 1776-1876*, C. I, London 1876, s. 76.; Todoraki Negrikomis'in isyana katılmasının ardından Eflak kaymakamı olan ağabeyi Konstantin kardeşi ile mektuplaştığı gerekçesiyle idam edilmiştir. Bkz. *FO*, 78/111.; Todoraki ise isyancıların kurduğu ihtilal hükümetinde çeşitli görevler almıştır. 22 Kasım 1826'da Anabolu'da hayatını kaybetmiştir. Bkz. Rangabé, *a.g.e.*, s. 95.

¹¹⁴ *FO*, 78/99, 12 June 1821.

¹¹⁵ *BOA, HAT.*, 49736, tsz.; *BOA, HAT.*, 52282, tsz.

¹¹⁶ İkamet elçiliklerinin yeniden açılmasına dair bkz. Ahmet Dönmez, "Karşılıklı Diplomasiye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa'da Yeniden Tesisi 1832-1841", *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu Armağanı*, Ed. Ersin Embel, Ankara 2008, s. 153-182.

Müslüman elçiler yerine Rum maslahatgüzarlarının tercih edilmesinin nedenlerinden biri ekonomik kaygılardı. Müslüman elçiler kalabalık maiyetleri ile birlikte Osmanlı maliyesine ağır bir yük getirmekteydi. Babîâli'nin bu maliyetleri karşılamakta zorlanması elçilerin zor durumda kalmasına ve devletin itibarının zedelenmesine yol açıyordu.¹¹⁷ Oysa Rum maslahatgüzarlar hem daha az maaş alıyorlar hem de kendileri dışında maiyetlerinde sadece birkaç çalışan bulunuyordu. Yine de Müslüman elçiler gibi Rum maslahatgüzarlar da maddi zorluklar yaşamışlar ve sık sık borçlanmışlardır. Örneğin Paris'te elçilik yapan Muhib Efendi ve halefi Panayotaki Efendi'nin borçlandıkları bir Fransız kadın İstanbul'a kadar gelerek alacakları için Babîâli'ye başvurmuştu.¹¹⁸ Sıdkı Efendi, Londra maslahatgüzarlığına atandığında selefi Yanko Argiropoulos ile geçirdiği iki ay boyunca onun yaşadığı maddi sıkıntılara bizzat şahit olmuştu. Aynı şeylerin başına gelmesinden korktuğu için kendisine ödenecek maaşın daha fazla olmasını Babîâli'den talep etmişti.¹¹⁹ Antonaki Ramadani, görevden alındığında İngiliz hükümetine 59500 kuruş borçlu idi. Babîâli'ye başvuran İstanbul'daki İngiliz maslahatgüzarı Canning, bu paranın 45 bin kuruşunun Antonaki'nin alacağı maaşlardan ve geri kalanının da sadakatine binaen yine Babîâli tarafından karşılanmasını istemişti¹²⁰.

Uygulamanın başlangıcında Rum maslahatgüzarların maaşlarında adaletsizlik de söz konusuydu. Viyana'daki Rum maslahatgüzarlardan Dibalto ilk tayin edildiğinde aylık 1500 kuruş alırken daha sonra maaşı 2500 kuruşa çıkmıştı. Oysa halefi Yanko Mavroyani yıllık 20000 kuruşla göreve başlamıştı. Berlin'de maslahatgüzarlık yapan Yakovaki Argiropoulos'a yıllık 40 bin kuruş ödenirken yerine tayin edilen kardeşine 30 bin kuruş bağlanmıştı.¹²¹ Rum maslahatgüzarlar sık sık ödemelerdeki düzensizlikten ve maaşlarının yetmediğinden şikâyet etmekteydiler. Hatta bu durum bizzat II. Mahmud'un dikkatini çekmişti. "*Ecnebi devlet içinde bulunan me'mûr izzet ve zilleti taraf-ı saltanata râcidir*" diyerek konu hakkındaki hassasiyetini belirtmiş ve bir çare bulunmasını istemişti. Bunun üzerine Rum

¹¹⁷ Ahmet Dönmez, "Yeniden Tesis Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Finansmanı", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür, Prof.Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2013, s. 529-530.

¹¹⁸ BOA, *HAT.*, 51461, tsz.

¹¹⁹ BOA, *HAT.*, 46639, 07 S 1218 (29 Mayıs 1803).

¹²⁰ BOA, *C.HR.*, 2396, 29 S 1237 (25 Kasım 1821).; Borcun Darbhane-i Amire'den ödenmesine dair bkz. BOA, *C.HR.*, 2297, 17 L 1237 (07 Temmuz 1822).

¹²¹ BOA, *HAT.*, 6087, tsz.

maslahatgözarların maaşı yıllık 30000 kuruş olarak belirlenmişse de¹²² ödemelerdeki aksaklıklar sona ermemiştir.

Osmanlı Devleti'nin daimi temsilciliklerini Rum maslahatgözarlara emanet etmesini değerlendirirken o dönemde Avrupa'da yaşanan siyasi gelişmeleri göz ardı etmememiz gerekmektedir. Osmanlı Devleti, Fransız İhtilali ve Napolyon savaşları sonucunda Avrupa siyasetindeki yapı taşlarının yerle bir olduğu ortamda tarafsız kalarak bu sarsıntıyı en az zararla kapatmak arzusunda idi. İkamet elçilerinin buldukları ülke devlet adamlarıyla müzakerelerde bulunarak bazı adımlar atması ya da bu konuda zorlanmaları, diğer devletler tarafından yakınlaşma veya ittifak kurma girişimleri kurma çabası olarak algılanması, tarafsızlık siyasetine zarar verebilirdi. Oysa maslahatgözarların yetkilerindeki sınırlılık ve Babîâli üzerinde hiçbir tesirde bulunamayacakları bilinen Rum tebaasından seçilerek gönderilmelerinin tarafsızlık ilkesine daha uygun görüldüğü aşikârdır.

Gerçekten de Rum maslahatgözarlardan, daha çok Avrupa'daki siyasi ve Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren gelişmelerden haber veren birer *havadisnûvis* olarak faydalandığı görülmektedir. Rum maslahatgözarların Babîâli tarafından görevlendirilmedikleri sürece müzakerelerde bulunamayacakları ve kendilerine gönderilen talimatnamelerin dışına çıkamayacakları açık bir şekilde ifade edilmişti.¹²³ Talimatnamelerde Babîâli'nin kendilerinden beklentileri, görevleri ve hatta buldukları başkentlerde diğer ülke temsilcileri ile neyi müzakere edebilecekleri dahi ayrıntılı bir şekilde belirtilmekteydi.

Paris'e maslahatgözar tayin edilen Nikolaki Mano'ya verilen gizli talimatname bu konuda çarpıcı bir örnektir. Talimatnamede, öncelikle bir süreden beri Fransa'daki siyasi durumun karışık olduğu ve Napolyon döneminde Osmanlı aleyhine tutum ve davranışlarda bulunulmasına rağmen XVIII. Louis'in tahta geçmesi ile Babîâli'nin dostluğun yeniden tesisine gayret ettiği belirtilmişti. Ancak bir yandan kralın geleceğinin belirsizliği diğer yandan Rusya ve İngiltere'nin Fransa üzerindeki nüfuz mücadelesinden dolayı dış siyasetinin nasıl şekilleneceği bilinmediği ifade edilerek yeni maslahatgözarlardan bu konulara dikkat ederek Babîâli'yi gelişmelerden haberdar etmesi istenmişti. Bunun yanında, Fransa'da iktidarın nasıl devam edeceği konusundaki tartışmalar ve gelişmeler hakkında da malumat toplaması emredilmişti. Nikolaki Mano'nun dikkatini yalnız Fransa'ya

---

¹²² BOA, HAT., 17728, tsz.

¹²³ BOA, HAT., 13745, tsz.

vermesi istenmiyordu. Özellikle Avrupa'nın dört büyük devleti İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya'nın arasındaki ilişkilerin nasıl bir seyir izlediğini takip etmeliydi. Talimatnamede, bu büyük devletlerin Osmanlı'ya dair politikaları hakkında bilgi verildikten sonra o devletlerin diplomatlarıyla görüşmelerinde karşılıklı ilişkilere dair Osmanlı Devletinin ne gibi bir tutum içinde olduğuna ve sorunlara dair vereceği cevaplar da yeni maslahatgüzara açık bir şekilde belirtilmişti. Bir diğer önemli nokta, hangi ülkelerin diplomatik temsilcilikleriyle fikir alışverişinde bulunabileceği ve verdiği haberlere ne kadar güvenilebileceğinin söylenmesidir.¹²⁴

Gizli talimatnamenin ortaya koyduğu gibi Rum maslahatgüzarların asıl vazifesinin siyasi gelişmelerden Babîâli'yi haberdar etmek olmasına ve görev sınırlarının ayrıntılı bir şekilde çizilmesine rağmen gönderdikleri havadis kâğıtlarına bile şüphe ile bakılmaktaydı.¹²⁵ Fakat bu güvensizliğe rağmen maslahatgüzar seçimlerinde hassas davrandığı söylenemezdi.¹²⁶ Seçme işi genellikle Voyvoda, Divan tercümanı veya Donanma tercümanı gibi önde gelen Fenerlilerin yanında çalışan, kan bağı veya evlilik yolu ile akraba olan kişiler arasından yapılmaktaydı.

1821'de Rum isyanının patlak vermesiyle birlikte Rum maslahatgüzarlara olan güven tamamen ortadan kalktı. Paris maslahatgüzarı Todoraki Negrikomis'in Mora isyancılarına katılması sebebiyle Rum maslahatgüzarların görevine son verildi. Fakat Osmanlı Devletinin ikamet elçiliklerini tamamen kapatmasının olumsuz etkileri yadsınamaz. Babîâli, Rum İsyanı boyunca Avrupa kamuoyundaki gelişmelerden ve Batılı devletlerin değişen siyasetlerinden zamanında haberdar olamadı.

Rum İsyanı Fenerlilerin Osmanlı Devleti nezdindeki itibar ve statülerini temelinden değiştirdi. Tercümanlıklar ve voyvodalıklar üzerindeki tekellerinin sonlanması ve Rum maslahatgüzarların görevlerinden alınması Osmanlı diplomasisindeki vazgeçilemez görünen konumlarını kaybetmelerine neden oldu. Yine de bu geçici bir süreçti. Çünkü Fenerli Rumlar 1830'lardan itibaren Osmanlı hariciyesinde ve diplomatik misyonlarda yeniden önemli görevler üstleneceklerdi.

¹²⁴ BOA, *HAT.*, 40835/G, tsz.

¹²⁵ BOA, *HAT.*, 46516, 7 R 1230.

¹²⁶ Viyana maslahatgüzarı Dibaltın sağlık sorunları gerekçesi ile görevinden affını istediği arzuhale II. Mahmud, "maaş ve harcırah deyu verilecek akçe yoktur. Kim olursa olsun." diye hat düşmüştü. BOA, *HAT.*, 3385, tsz.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.): 10413, 23000.

Amedi Mektubi (A.MKT.): 35/44, 79/3

Bab-ı Asafî Defterleri (A.İAMD.d.): 1703.

Cevdet Hariciye (C.HR.): 99, 1662, 2297, 2396, 3614, 3700, 4361, 4892, 5213, 6632, 6722, 6832, 7341, 8384, 8884,

Cevdet Maarif (C.MF.): 8620

Hatt-ı Hümayun (HAT.): 1743, 3385, 4887-B, 5686, 5727-A, 5843, 6087, 7724, 13179-F, 13745, 13745-A, 13806, 14153, 17728, 27972, 32117, 36414, 36414-A, 37563, 37593, 37644, 40222, 40835-G, 40836, 42289, 46639, 46811, 48156, 49272, 49635, 49736, 49759, 51461, 51992, 51999, 52282, 52628, 52698, 52701-B, 52732, 53414, 57916.

İrade Hariciye (İ.HR.): 6/274, 23/1081, 33/1506,

Meclis Vükela (MVL): 60/504

Name-i Hümayun Defterleri (A.İDVNSNMH.d.): 10/1/1.

National Archive

Foreign Office (FO): 78/70, 78/74, 78/99, 78/111.

Kitap ve Makaleler

Arı, Bülent, “Early Ottoman Diplomacy: Ad Hoc Period”, *Ottoman Diplomacy, Conventional or Unconventional*, Ed. A. Nuri Yurdusev, Palgrave-Springer Press, Hampshire 2004, ss. 36-65.

Balcı, Sezai, *Babiâli Tercüme Odası*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013.

Balcı, Sezai, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık”, *Osmanlı Diplomasi Tarihi, Kurumları ve Tatbiki*, Ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.

Blancard, Theodore, *Les Mavroyénis: l’Histoire d’Orient*, C. II, Paris 1909.

Çiftçi, Cafer, “Bâb-ı Âlî’nin Avrupa’ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan’da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 26 (Yaz 2010), ss. 27-48.

- Devlet-i Aliyye-i Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi Sâlnâmesi 1301*, C. I, Haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003.
- Dönmez, Ahmet, “Karşılıklı Diplomasıye Geçiş Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Avrupa’da Yeniden Tesisi 1832-1841”, *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu Armağanı*, Ed. Ersin Embel, Ankara 2008, s. 153-182.
- Dönmez, Ahmet, “Yeniden Tesis Sürecinde Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Finansmanı”, *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür*, Prof. Dr. Nejat Göyünç’e Armağan, Selçuk Üniversitesi Matbaası, Konya 2013, s. 525-538.
- Dönmez, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Tek Taraflı Diploması Anlayışı ve Karşılıklı Diplomasıye Geçiş Süreci”, *Osmanlı Diploması Tarihi, Kurumları ve Tatbiki*, Ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya-Uğur Kurtaran, Grafiker Yayınları, Ankara 2018.
- Fliter, Irena, “The Diplomats’ Debts: International Financial Disputes between the Ottoman Empire and Prussia at the end of the Eighteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVIII (2016), s. 399-416.
- Frost, Thomas, *The Secret Societies of European Revolution 1776-1876*, C. I, London 1876.
- Gordon, Thomas, *History of the Grek Revolution*, C. I., London 1844.
- Harris, C.S., *Where Shadows Dance*, New York, Penguin Group, 2011.
- HERBETTE, Maurice, *Fransa’da İlk Daimî Türk Elçisi “Moralı Esseyit Ali Efendi” (1797-1802)*, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.
- İgüs, Esmâ, “Kültürlerarasılık, 19. Yüzyılda Londra’da Basılan Osmanlı Albümleri”, *Cedrus III*, 2015, s. 365-377.
- İnci, Salih, *Dinler Tarihi Açısından Heybeliada Ruhban Okuluna Genel Bir Bakış*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007.
- Karaer, Nihat, “Fransa’da İlk İkamet Elçiliğinin Kurulması Çalışmaları Ve İlk İkamet Elçimiz Seyyid Ali Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1797 – 1802) Sürecinde Osmanlı – Fransız Diploması İlişkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXI/51, 2012, ss. 63-92.
- Kılıç, Musa, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

- Kuran, Ercüment, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faâliyetleri 1793-1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1968.
- Kuran, Ercüment, "Osmanlı Devleti'nin Londra Maslahatgüzarı Mehmed Sıdkı Efendi, 1803-1811" *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK, Ankara, 1988, ss. 38-43.
- Kürkçüoğlu, Ömer, "The Adoption and Use of Permanent Diplomacy", *Ottoman Diplomacy, Conventional or Unconventional*, Ed. A. Nuri Yurdusev, Palgrave-Springer Press, Hampshire 2004, ss. 131-150.
- Naff, Thomas, "Reform and the Conduct of Otoman Diplomacy in the Reign of Selim III, 1789-1807", *JAOS*, 83/1963, ss. 295-315.
- Philliou, Christine M., *Biography of an Empire, Governing Ottomans in an Age of Revolution*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles 2011.
- Rangabé, Eugene Rizo, *Livre d'Or de la Noblesse Phanariote, en Grece, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, Athenes 1892.
- Schmiede, H. Ahmed, *Giritli Ali Aziz Efendi'nin Berlin Sefareti*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, ty.
- Sfîni, Alexandra, "Fenerlilerin Günlüklerinde Değerler Sistemi ve Milletler (17. Yüzyıl Sonundan 19. Yüzyıl Başına)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar*, 1. Uluslararası Tarih Kongresi, 24-26 Mayıs 1993 Ankara, Tarih Vakfı, İstanbul 1999, ss. 91-103.
- Sözen, Zeynep, *Fenerli Beyler 110 Yılın Öyküsü, (1711-1821)*, Aybay Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Strauss, Johann, "The Millets and The of Ottoman Languages, The Contribution of Ottoman Phanariots to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)", *Die Welt Des İslams*, 35/2, 1995, s. 189-249.
- Sturdza, Mihaîl Dimitri, *Dictionnaire Historique et Genealogique des Grandes Familles de Grece d'Albanie et de Constantinople*, Paris 1983.
- The Universal Magazine*, Vol. VI, July to Decembre 1806, London, p. 148.
- Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diploması*, Ümit Yayınları, Ankara 1995.
- Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri*, TTK, Ankara 1968.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, "Osmanlı Devleti'nin Yeniden Yapılanması Çalışmalarında İlk İkamet Elçiliklerinin Rolü", *Toplumsal Tarih*, S. 32, C. 6, Ağustos 1996, ss. 45-53.

- Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin, “İsmail Ferruh Efendi’nin Londra Elçiliği ve Siyasi Faaliyetleri (1797-1800)”, *Pax Otomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç*, Ed. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, ss. 381-408.
- Yalçinkaya, Mehmet Alaaddin, *The First Permanent Ottoman-Turkish Embassy in Europe, The Embassy of Yusuf ağah Efendi to London (1793-1797)*, Isis Press, İstanbul 2010.
- Yurdusev, A. Nuri, “The Ottoman Attitude Toward Diplomacy”, *Ottoman Diplomacy, Conventional or Unconventional*, Ed. A. Nuri Yurdusev, Palgrave-Springer Press, Hampshire 2004, s. 5-35.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epeçeli, C. VII, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.

İSPANYOLLARIN GÖZÜNDEN OSMANLI DEVLETİ'NDE 1876 DARBESİ VE SULTAN II. ABDÜLHAMİD'İN TAHTA ÇIKIŞ SÜRECİ

COUP D'ETAT OF 1876 IN THE OTTOMAN EMPIRE AND
THE ASCEND PROCESS OF SULTAN ABDULHAMID II
TO THE THRONE THROUGH THE EYES OF SPANIARDS

Tufan TURAN*

Makale Bilgisi

Başvuru : 3 Ocak 2019
Kabul : 12 Şubat 2019

Article Info

Received : January 3, 2019
Accepted : February 12, 2019

Özet

Osmanlı Devleti ile İspanya'da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eşzamanlı olarak liberal gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz'in hal'i ile meşrutî monarşi düzenine geçiş başlamışken, İspanya'da da Kraliçe II. Isabel tahttan indirilmiş ve cumhuriyet rejimi denemesi yapılmıştır. İki ülkede de bu süreçler kısa sürmüştür ve monarşiler liberal hareketlere karşı üstünlük sağlamışlardır. Bu süreçler içerisinde, İspanya, kendisiyle aynı türden gelişmelerin yaşandığı dostu Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip etmiştir. İspanyol basını da, Sultan Abdülaziz'in hal'inden itibaren süreci yakından takip etmiş ve İspanya halkını bu gelişmelerden haberdar etmiştir. Çalışmanın temel kaynağı olarak kullanılan İspanyol gazetelerinde yayımlanan haberler, İspanya Milli Kütüphanesi ve İspanya Kültür ve Spor Bakanlığı bünyelerindeki gazete arşivlerinden temin edilmiştir. Haberlerde sadece bilgiler verilmekle kalınmamış ve yapılan yorumlarla İspanyolların Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerle ilgili düşünce ve yargıları da ortaya konulmuştur. Haberlerde ele

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
tturan@sakarya.edu.tr. Tel: 0264 295 6031.

alınan temel konular, Sultan Abdülaziz'in hal'i, Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı, faaliyetleri ve hastalığı ile Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışıdır. Bunların yanı sıra, İspanyol basınında, özellikle Sultan Abdülaziz'in hal'inde önemli rol oynayan softalarla ilgili de ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülaziz, Sultan V. Murad, Sultan II. Abdülhamid, basın, darbe, İspanya, İspanyollar.

Abstract

From the second half of the 19th century, there has been liberal movements in the Ottoman Empire and Spain simultaneously. In the Ottoman part, after the demolition of Sultan Abdulaziz transition process to the constitutional monarchy had started. In Spain, similar movements had dethroned the Queen Isabel II and republican regimen had tried for the first time. In both countries, these processes had ceased in a short time and monarchs had outbalanced against liberal movements. Within these processes, Spain had closely tracked the similar developments in the allied Ottoman Empire. Even Spanish press, have closely followed up the liberal process in the Ottoman Empire after the demolition of Sultan Abdulaziz and kept Spaniards informed about the improvements. News in the Spanish newspapers as the main source of this work, was collected from the newspaper archives of Spanish National Library and Spanish Ministry of Culture and Sports. Newspapers not only gave information about the movement in the Ottoman Empire but also transmitted thoughts and judgments of Spaniards by making comments in the news. Main subjects handled in the news were, demolition of Sultan Abdulaziz, accession of Sultan Murad V. to the throne, his activities and illness and accession of Sultan Abdulhamid to the throne. Besides these, Spanish newspapers gave detailed information especially on "Softa"s which played an important role in the demolition of Sultan Abdülaziz.

Keywords: Sultan Abdulaziz, Sultan Murad V, Sultan Abdulhamid II, press, coup d'etat, Spain, Spaniards.

Giriş

Kuruluşundan kısa bir süre sonra İspanyollarla ilişkiye giren olan Osmanlı Devleti¹, zaman içerisinde Akdeniz'de İspanya'nın en büyük rakibi

¹ Osmanlılarla İspanyolların ilk teması, Bizans İmparatoru II. Andronicos'un yardım talebi üzerine Aragon Kralı II. Jaime'nin sonradan Katalan Kumpanyası olarak adlandırılacak olan Roger de Flor kumandasında bir Katalan Birliğini 1302 yılında Bizans'a yardıma göndermesi ile başlamıştır. Edwin Pears, "The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople", *The Cambridge Medieval History*, ed: J. R. Tanner vd., c. 4 (The Eastern Roman Empire (717-1453), Cambridge University Press, Cambridge, 1923, s. 657;

haline gelmiş, taraflar arasında XVI. yüzyılda büyük deniz savaşları yaşanmıştır. Diğer yandan da İspanya Kralı I. Carlos'un 1519 yılında V. Carlos unvanıyla Kutsal Roma-Germen İmparatoru olmasının² ardından iki devlet Orta Avrupa'da da mücadele içerisine girmiştir³. 1578 yılında imzalanan ateşkes antlaşması⁴, Osmanlı Devleti ile İspanya arasındaki çatışmayı sona erdirmişse de iki ülke arasında bir barış antlaşması imzalanması için iki asır daha geçmesi gerekmiştir.

14 Eylül 1782 tarihinde imzalanan Barış, Dostluk ve Ticaret Antlaşması ile aralarında dostluk ilişkileri başlayan iki devlet, yeni dostunu tanımak için birbirlerine elçiler göndermiştir. İspanya yeni dostu hakkında bilgi sahibi olmak ve onunla diplomatik ve ticari ilişkilerini geliştirmek amacıyla, antlaşmanın imzalanmasının ardından İstanbul'da bir elçilik kurmuş⁵ ve bu elçiliğin hazırladığı raporlar doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni tanımıştır. Osmanlı Devleti'nde ise bu süreç daha yavaş işlemiş, antlaşmanın ardından Ahmed Vasıf Efendi, olağanüstü yetkili elçi olarak İspanya'ya gönderilmiş⁶ olsa da bu elçilik geçici olmuş ve İspanya'da daimî elçiliğin kurulması 1857 yılını bulmuştur⁷. Bu elçilik de kısa süre sonra Paris Büyükelçiliği'ne bağlanmış⁸ ve kalıcı olarak 1881 yılında tekrar açılmıştır⁹.

Muzaffer Arıkan, "Türk-İspanyol Münasebetleri Bakımından Aragon Kraliyet Arşivi'nin Ehemmiyeti ve Türklerle İlgili Vesikalar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c: 2, sayı: 2, Ankara, 1964, s. 240.

² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 40; Hayrullah Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 6, haz: Zuhuri Danışman, Son Havadis Yayınları, İstanbul, 1971, s. 60.

³ Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Altın Devri ve Gerileyişi", *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c. 1, ed: P. M. Holt, A.K.S. Lambton, B. Lewis, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 331-332.

⁴ Jose M. Floristan Imizcoz, "II. Felipe Döneminde İspanyol Siyaseti: Sabotaj ve Utanç Verici Ateşkes", *İspanya-Türkiye, 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*, ed: Pablo Martin Asuero, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 211-214.

⁵ İspanya Kralı III. Carlos, antlaşmadan hemen sonra 24 Kasım 1782'de barış antlaşmasını imzalayan Don Juan De Boulogne'yi İstanbul'a elçi olarak atamıştır. Bkz. Hüseyin Serdar Tabakoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İlişkileri", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı, İstanbul, 2010, s. 42.

⁶ Jose Maria Sanchez Molledo, "El Viaje de Federico Gravina a Constantinopla en 1788", *Arbor*, vol. 180, no. 711-712 (2005 Mart-Nisan), s. 743; Melek Öksüz, "Türk-İspanyol İlişkileri Çerçevesinde Ahmed Vasıf Efendi'nin İspanya Elçiliği (1787-1788)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 1998, s. 40-41; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1309, s. 51.

⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, I HR, 149/7841.

⁸ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, I HR, 187/10423.

Bu tarihsel süreç içerisinde, İspanya Hükümeti gibi İspanya kamuoyu da yeni dostlarını tanıma arzusundaydı. Kamuoyunu yönlendiren, toplumun düşüncelerini şekillendiren ve hatta yayımlandıkları ülkelerin hükümdarlarını dünyanın farklı bölgelerinde yaşananlardan haberdar eden¹⁰ basın, İspanya halkının Osmanlı Devleti'ni tanınması ve Osmanlılarla ilgili fikirler edinmesi konusunda en önemli unsur olmuştur. İspanya'da basın oldukça erken bir tarihte, 1661 yılında *La Gaceta* gazetesinin kurulması ile başlamıştır¹¹. Bu tarihten sonra, özellikle 18. yüzyıl boyunca yeni gazeteler kurulmuştur. İspanya'da gazetecilik hem sayısal hem de özgürlük alanında, 1868 Devrimi sonrasında ilan edilen I. İspanya Cumhuriyeti döneminde zirveye ulaşmıştır. Nitekim anayasada “basın özgürlüğü vatandaşların vazgeçilmez bir hakkıdır”¹² ifadesi bulunmaktadır ve bu ifade ile birlikte İspanya'da basın özgürlüğü dönemi başlamıştır. Franco'nun diktatörlüğüne kadar devam eden bu özgürlük altında çok sayıda gazete ve dergi yayım hayatına başlamıştır.

İspanya'da 1868 Devrimi ile Kraliçe II. Isabel'in tahttan indirilmesi ve cumhuriyet yönetimi ilan edilmesi¹³ sürecinde, İspanyol liberalleri ve gazeteleri, dünyadaki diğer liberal hareketleri de yakından takip etmekteydi. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nde yaşanan liberal gelişmeler ve özellikle de Osmanlı Devleti'nde yaşanan ve 1876 yılında Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ve meşrutiyetin ilanı ile sonuçlanan olaylar, İspanyol basınında yoğun bir şekilde ele alınmıştır. Bu makalede, İspanya'nın *Diario Oficial de Avisos Madrid*, *El Globo*, *El Imparcial*, *El Siglo Futuro*, *El Solfeo*, *La Correspondencia de España*, *La Epoca*, *La Iberia* ve *La Ilustracion Española* y *Americana* gazetelerinde, Osmanlı Devleti'ndeki siyasî gelişmeler ve taht değişiklikleri hakkındaki haberler incelenecektir. Konuyla ilgili daha önceden yapılmış olan çalışmalarda, Osmanlı Devleti'nin 1782 yılından beri dostu olan ve dostluk ilişkilerini bozmayan İspanya'daki özgür basının

⁹ Ali Sinan Küneralp, “İspanya'da Osmanlı Temsilciliği ve Osmanlı-İspanyol Münasebetleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, c. XI-XIV, 1975, s. 165; Kemal Beydilli, “İspanya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul, 2001, s. 168.

¹⁰ Martin Walker, *Basının Gücü*, çev. Gülten Şen, Ad Kitapçılık, İstanbul, 1999, s. 12.

¹¹ Maria Verónica de Haro de San Mateo, *Historia de la Prensa a través de los periódicos y las revistas de información general. Selección de artículos para el estudio de la Historia del Periodismo Español*, Murcia, 2011.

¹² Miriam Orozco Núñez, *El Nacimiento de la Prensa de Masas en Europa: El Caso de España*, Cadiz, 2016, ss. 13-19.

¹³ G. F. White, *A Century of Spain and Portugal (1788-1898)*, Methuen & Co Yayınevi, Londra, 1909, s. 253-256.

kaleme aldığı haberler ve yorumlara yer verilmemiştir. Bu anlamda bu çalışma ile bu kaynaklar ilk kez kullanılacak ve İspanyolların gözünden Osmanlı Devleti'ndeki 1876 yılı siyasî bunalımı ele alınacaktır.

Sultan Abdülaziz'in Hal'i

Osmanlı Devleti'nde 1876 yılındaki siyasî bunalımın ilk adımı, İspanya basınıının da üzerine haberler yayımladığı ve yorumlar yaptığı Sultan Abdülaziz'in hal'i meselesidir. Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme fikri ilk kez Hüseyin Avni Paşa tarafından ele alınmıştır¹⁴. Hüseyin Avni Paşa, henüz Hüdavendigâr Valiliği yaptığı süreçte, etrafındakilere fesat tohumlarını yaymaya başlamıştır¹⁵. Sultan'ın hal'i konusunda ilk adım 1876 yılının Mayıs ayında atıldı. Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme projesi, İstanbul'da medrese öğrencilerinin isyanı ile başladı. Mahmud Nedim Paşa'nın Sadrazamlığı süresince yaşanan Andrazy Notası'nın kabulü, Selanik olayları ve Berlin Memorandumu gibi başarısızlıklar, softaların kendisinin azlini talep etmeleri ile sonuçlanmıştır. Sultan Abdülaziz softaların üzerine asker sevk etmeyi düşünse de Sadrazam bunda tereddüt etmiştir¹⁶. Neticede softaların talepleri doğrultusunda Mahmud Nedim Paşa azledilerek yerine Mütercim Rüşdi Paşa'nın sadrazam olmuş ve ardından da Sultan'ın hal'inde önemli bir rol oynayacak olan Hüseyin Avni Paşa Seraskerliğe, Midhat Paşa da Şûrây-i Devlet Reisliğine ve Hasan Hayrullah Efendi de Şeyhülislamlığa getirilmiştir¹⁷. Adı geçenler, Sultan Abdülaziz'in hal'i konusunda ittifak etmişler ve bu ittifaka Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa da katılmıştır¹⁸.

Midhat Paşa, Her ne kadar son zamanlarında Sultan Abdülaziz'le görüşerek, kendisini yeni ve büyük ıslahatlar yapılması konusunda ikna etmiş ve Avni Paşa'ya Sultan'ı hal'den vazgeçirmeye çalışmış¹⁹ olsa da

¹⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, c. 7, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003, s. 105. Avni Paşa, Abdülaziz'e karşı büyük bir kin duyuyordu. Bir konuşmasında Mustafa Fazıl Paşa'ya "Abdülaziz'den intikamımı almadan Allah canımı almasın" demişti. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967, s. 24.

¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40- *Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 152.

¹⁶ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 13-16.

¹⁷ Ali İhsan Gencer, "Hüseyin Avni Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 526; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 153.

¹⁸ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 16.

¹⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 257.

sonrasında yaşanan bir olay nedeniyle bu çalışması yetersiz kalmıştır. Nitekim Valide Sultan'dan Sultan Abdülaziz'in Mahmud Nedim Paşa'yı yeniden sadarete getirme planı öğrenilmiş ve bu durum üzerine Rüşdi, Hüseyin Avni Paşalar, Sultan'ın hal'i için çalışmalarını hızlandırmışlardır. Mayıs ayı içerisinde yapılan planlar sonucunda Dolmabahçe sarayı karadan ve denizden ordu ve donanma tarafından kuşatılmıştır²⁰. İki paşanın harekete geçmesi üzerine Midhat Paşa da onlara katılmaya mecbur kalmış ve Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi de Sultan Abdülaziz'in hal'i yönünde fetva verince²¹, 30 Mayıs 1876 tarihinde tellallar, gazeteler ve cülus topları Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiğini ilan etmiştir²².

Sultan Abdülaziz'in hal'i İspanya gazetelerine ertesi gün yansımıştır. Konu ile ilgili ilk haber, 31 Mayıs 1876 tarihinde yayımlanmıştır. Haberde, Türkiye Sultan'ının tahttan indirildiği ve yeni Sultanın bir seçkinler meclisi kurulmasını, sarayın yetkilerini azaltmayı ve kraliyet bütçesini azaltmayı içeren bir programa uyacağına söylendiği ifade edilmiştir. Haberde, Türkiye'deki devrim haberinin dünya politikası ve spekülâtorler (yalan haberler çıkararak borsada spekülasyonlar yaratan ve kazanç elde eden kişiler) tarafından oldukça faydalı görüldüğünün ifade edilmiştir. Yeni rejimin, Doğu'daki sorunların çözümünü kolaylaştıracağına inanıldığı da aktarılmıştır²³. Sultan Abdülaziz'in hal'i konusunda İspanyol basınındaki ilk intiba olumlu yöndedir. Nitekim liberal bir hareket içerisinde olan İspanya kamuoyu ve basını, diğer liberal hareketleri de desteklemekteydi.

Sultan Abdülaziz'in hal'inin olumlu karşılandığına dair yayımlanan 1 Haziran tarihli haberde, bütün gazetelerde İstanbul'da Sultan'ın tahttan indirildiğine ilişkin bir telgrafın yayımlandığı ve borsaların bu konuyu oldukça olumlu karşıladığı bildirilmiştir. Ayrıca, tahttan indirilen Sultan'ın boğularak öldürüldüğü haberinin gerçeği yansıtmadığı da haberde belirtilmiştir. Aynı gazetede diğer bir haberde, Türk devriminin siyasi çevrelerce oldukça iyi karşılandığı ve barış için faydalı görüldüğü ifade edilmiştir²⁴. Osmanlı Devleti, Sultan'ın tahttan indirildiği süreçte Hersek İsyanı ile uğraşmaktaydı. Bu isyan neticesinde, Sırbistan ve Karadağ'la da

²⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 154-155.

²¹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 257

²² Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 109.

²³ *El Siglo Futuro*, 31 Mayıs 1876, s. 3; *La Epoca*, 31 Mayıs 1876, s. 3.

²⁴ *El Siglo Futuro*, 1 Haziran 1876, s. 3.

savaşın eşiğine gelmişti²⁵. Osmanlı Devleti'ndeki bu taht değişikliği sonrasında yeni Sultan'ın barış yanlısı olacağını ve Hersek'teki sorunun ortadan kalkacağını umuyorlardı.

Sultan Abdülaziz'i tahttan indirenlerin kendi nazırları olduğunun belirtildiği diğer bir haberde, Midhat Paşa'nın programındaki öncelikli noktalar sıralanmıştı: *Sarayın yetkilerini kısıtlama, bunu bir ferman ile garanti altına alma ve imparatorluk masraflarını, vergi mükelleflerinden oluşan bir heyetin denetlemesini sağlama*. Haberde, reform hareketini gerçekleştiren softaların, bu devrimin sonuçları konusunda varsayımda bulunmadan önce İslam ülkelerinin, isyankâr Hristiyanların ve Avrupa güçlerinin olay karşısındaki tepkilerini bekledikleri ifade edilmiştir. Habere göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet'in uygulanması oldukça zor olacaktı. İslamiyet, Türkiye'de hanedanın tam ve mutlak bir üstünlüğünü kabul ediyordu ve bir anayasa ilan edilmesi durumunda, büyük çatışmalar ortaya çıkacaktı. Ayrıca haberde, tahttan indirilen Sultan'ın bir İngiliz vapuru ile sınır dışı edilmek zorunda kalındığı şeklindeki söylemin gerçekliğine ihtimal verilmediği de vurgulanmaktadır²⁶.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle ilgili ayrıntılar, 2 Haziran tarihinde İspanyol *La Iberia* gazetesine yansımıştır. Buna göre, önce softalar, kendisini dokunulmaz kılan *Halife* unvanından feragat etmesini istemişlerdi. Bu üstün dinî sıfatı kendisinden alındıktan sonra, elinde sadece geçici gücüyle alakalı *Sultan* unvanı kalmıştı. Hareket, aşağıdaki terimlerle tasarlanmış bir metnin ilanı ile devam etmişti:

"Biz, Abdülaziz, tebaamızın çoğunluğunun arzusu çerçevesinde, yeğenimiz Sultan Mehmet Murad Efendi lehine tahttan çekiliyoruz."

Yeni Sultan, alelacele bir manifesto ilan etmişti. Manifestonun detayları hakkında henüz bilgi edinilememişti ancak softaların taleplerine ve Midhat Paşa'nın siyasî programına uygun bir metin olduğu düşünülüyordu. Türkiye'nin yabancı temsilciliklerine hemen durumla ilgili bilgilendirme yapılmıştı. Sultan V. Murad, güvenmediği nazırlarını özellikle de Abdülaziz'in büyük oğlu olan Yusuf Efendi'yi tahta çıkarmaya yönelik fikirleri olan Harbiye Nazırı Hüseyin Avni'yi görevden almak istiyordu.

²⁵ Nitekim Sırbistan Prensi Milan 30 Haziran 1876'da ve Karadağ Prensi Nikola ise 2 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edeceklerdi. Bkz. L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, Hurst & Company, London, 2001, s. 402.

²⁶ *La Iberia*, 1 Haziran 1876, s. 2.

Büyük ihtimalle Midhat Paşa Sadrazamlık, Halil Şerif Paşa nazırlık ve Sadık Paşa Maliye Nazırlığı görevlerine gelecekti²⁷.

La Iberia'daki diğer bir haberde, Sultan Abdülaziz'in hal'inin, etkileri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Buna göre, olayın İstanbul borsa çevrelerinde yarattığı ilk etki oldukça iyiydi. Bileşik endeks, son rakamlara göre 11,40'tan 15'e yükselmişti. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, Türkiye siyasetine yeni ufuklar sunacak olmasına rağmen, bu değişikliğin İngiliz ve Fransız basınının beklediği gibi tek başına bütün sorunları ortadan kaldıramayacağı da açıktı²⁸. Olayın yarattığı olumlu havaya rağmen İspanyol basını durumu gerçekçi bir şekilde ele almaktadır.

Haberin devamında, Hersek'te ateşkes konusu işlenmektedir. Habere göre, Hıristiyanların durumu kötüleşmediği sürece, Avrupa güçleri, büyük ihtimalle yeni Sultan'ın tekliflerini kabul edecekti. Ancak tehlikeli kısım ateşkesin başlangıcı değil, sonuydu. Sultan Murad, imparatorluk genelinde liberal bir rejim kurulması için siyasî özgürlükle ilgili konulara engel çıkarmayacaktı. Bosna, Hersek ve Bulgaristan Hıristiyanları için geniş ölçekli reformlar yapacaktı ancak bunların elde edilmesinden sonra sosyal ve ekonomik reformlar eksik kalacaktı. Haberde, Sultan'ın, evleri, kilise ve okulları yeniden inşa etmek, bir yıl boyunca bu eyaletlerdeki fakir insanların bakımını sağlamak, onlara tohum ve tarımsal malzeme tedarik etmek ve onları üç yıl boyunca haraçtan muaf etmek için hangi yeni kaynaklara sahip olduğu sorgulanmaktaydı. Devrimciler, hükümette kötü niyetli kimse kalmadığına dair güvence veriyorlardı ancak devrimi abartmak isteyenlerin entrikalarına devam edecekleri aşikârdı. Bu devrimin çıktıları, mevcut bilgiler ışığında yetersizdi. Devrimin ortaya çıkardığı fikirlerin Doğu Sorunu'nun çözümünde yardımcı olacağına inananlar aşırı derecede iyimser düşünenlerdi²⁹. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin ardından heyecanla yapılan olumlu yorumlar, artık yerini daha gerçekçi yorumlara bırakmaya başlamıştır. Sultan değişikliğinin bir anda bütün sorunları ortadan kaldırması mümkün değildi. Nitekim Hersek İsyanı ile başlayan olayların bir Osmanlı-Sırp, Karadağ ve ardından da Osmanlı-Rus savaşına dönüşmesi, olumlu havayı tamamen ortadan kaldıracaktı.

²⁷ *La Iberia*, 2 Haziran 1876, s. 2.

²⁸ *La Iberia*, 2 Haziran 1876, s. 2.

²⁹ *La Iberia*, 2 Haziran 1876, s. 2.

Sultan Abdülaziz'in hal'i ile ilgili ayrıntılara 3 Haziran tarihli haberlerde de yer verilmiştir. *El Globo* gazetesinde yer alan haberde, 29 Mayıs'ı 30 Mayıs'a bağlayan gecede Türkiye'nin Sultanı Abdülaziz'in tahttan indirildiği belirtilerek olayın ayrıntıları verilmiştir:

“Çok sayıda softa, kraliyet sarayına yönelmiş, Sultan'a direkt olarak hükümünün sona erdiği bildirilmiştir. Sultan, istenmeyen misafirlere karşı koymamış, sadece 19 yaşındaki en büyük oğlu Yusuf İzzeddin Efendi'yi tahta çıkarma arzusunu dile getirmiştir. Softalar, Türkiye'nin kaderini ellerine vermek için bu kadar deneyimsiz birine güvenememiş ve ihtiyatlı davranarak Sultan'ın 35 yaşındaki yeğeni Murad Bey'i tahta çıkarmışlardır. Yeni Sultan, Avrupa medeniyetine eğilimdi. Fransızca'yı düzgün bir biçimde konuşabiliyordu ve Avrupa'nun farklı ülkelerini ziyaret etmişti. Eski Sultan ise 46 yaşındaydı. Tahta çıktığında reform sözleri vermiş ancak bu sözleri tutmamıştı. Mütevazı ve düzenli yaşamından övgüyle söz edilirdi. Tek bir eşi vardı ancak pozisyonu kendisinin daha fazlasına sahip olmasına izin veriyordu. O da haremde 1000'den fazla kadını bir araya getirmişti.”

Haberin devamında da, softalarla ilgili bilgiler verilmiştir:

“Softaların sayısı, İstanbul'da 20.000, ülkenin kalanında ise 80.000'di. Çin'deki okuryazar kastı ile herhangi bir benzerliği yoktu. Bu sınıfta, imamlar, mollalar, ulema, kadılar ve müftüler bulunmaktaydı. Softa olabilmek için bir medreseye girmek, yani inananların cömertliği veya dindar başışçılar sayesinde camilerin yanına inşa edilen bir okula girmek yeterliydi. Bu okullara girmek için bir sınavdan geçmek veya para ödemek gerekmiyordu. İyi tavrını belgelemek ve dinî duygularını sunmak yeterliydi. Eğer softa fakirse, okulda kendisine verilen mütevazı yemekle yaşardı ya da kendisine destek olmak için sekreter, muhasebeci veya hoca olarak çalışması sağlanırdı. Medreselerde sadece teoloji değil aynı zamanda hukuk, tarih, matematik ve tıp da öğretilirdi.

Softaların hükümet programı, ilk olarak şu üç noktayı kapsamaktaydı: Daimi seçkinler meclisi, Haremin ortadan kaldırılması ve Sultan'ın saray bütçesinin 5 milyon kuruş azaltılması. Türk devriminin ruhu, dinî fanatikliğe yabancıydı. Devrimciler, Hıristiyanların hukukuna saygı göstermeye istekliydi³⁰.”

---

³⁰ *El Globo*, 3 Haziran 1876, s. 2.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi ile ilgili ayrıntı veren bir haber de 5 Haziran'da yayımlanmıştır. Haberde, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilişi anıyla ilgili bilgi verilmiştir. Buna göre, pek çok büyük devlet adamının başı olan General Süleyman Paşa, bütün direniş ihtimallerini ortadan kaldırmış ve ardından İstanbul'u askeri olarak işgal etmişti. 29 Mayıs'ı 30 Mayıs'a bağlayan gece Dolmabahçe Sarayı'na çıkmış ve Sultan Abdülaziz'den tahtı halefine bıraktığına dair bir fermanı almıştı. Sultan hiç karşı çıkmamış ve refakatçileriyle birlikte Topkapı sarayına geçmişti³¹. Haberde, Süleyman Paşa'nın İstanbul'u işgal ettiği şeklinde abartılı bir bilgi paylaşılmaktadır. Süleyman Paşa'nın Sultan'ın hal'indeki görevi Mekteb-i Harbiye öğrencileriyle birlikte sarayın veliaht dairesini yani Beşiktaş Çarşı yönünü tutmaktı. Kendisinin yanı sıra hal'e destek olan Redif Paşa ve Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa'nın da katılımıyla saray karadan ve denizden kuşatılmıştı³². Bu durum, *El Globo* gazetesinde yer alan haberde İstanbul işgal edildi şeklinde yorumlanmıştır.

İspanyol basınında, Sultan Abdülaziz'in hal'iyle ilgili İngiliz basınının yorumları da aktarılmıştır. 4 Haziran tarihli bir haberde, *The Times* gazetesinin güvenilir kaynaklardan edindiğini vurguladığı bilgilere yer verilmiştir. Buna göre, Dük Decazes, diğer devletlerin temsilcileri ile iletişim kurmayı beklemeden, İstanbul'daki Fransız elçisi Monsenyör Bourgoing'e bazı talimatlar göndermiştir. Bu talimatlarda, kendisinden, yeni Sultan'ın selefinin verdiği sözlere açık olup olmadığını gözlemlemesi ve Hersek Meselesi ile ilgili Osmanlı Devleti'ne karşı kolektif bir baskı başlamadan önce Sultan'ın söz verilen reformları isyancılara bahşetmesini sağlamasını istenmiştir. *The Times*'daki haberde, Türkiye'yle dost olan bütün devletlerin bu talimatları alkışlaması gerektiği ve bütün Avrupa'nın aynı dili kullanmasının beklendiği vurgulanmaktaydı. Habere göre, Londra'nın önemli gazetelerinde, İstanbul'da gerçekleşen devrim olumlu karşılanmıştı ancak bazı şüpheler nedeniyle abartılı beklentilere yer verilmemekteydi. Softaların devrimi ustaca yönettikleri kabul ediliyordu ancak niyetlerinin ilan ettikleri programla uyumlu olup olmadığı ve bu programı uygulayıp uygulayamayacakları da sorgulanıyordu³³. Osmanlı Devleti'ndeki devrimle ilgili olarak İspanyol basınında ele alınan şüpheler, İngiliz basınında da işlenmekteydi.

³¹ *El Globo*, 5 Haziran 1876, s. 2.

³² Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 108-109.

³³ *La Epoca*, 4 Haziran 1876, s. 3.

İngiliz basınında yer alan şüphelere rağmen, İngiltere Hükümeti, Türk devrimine sempati ile bakıyor ve bu hareketi siyasi yeteneğin zaferi olarak görüyordu. Rusya ise bu gelişmeleri kişisel bir mağlubiyet addediyordu. Diğer taraftan Türk devriminin barış ve huzur ortamını sağlamasının, Avrupa'da son derece ciddi felaketlerin habercisi olacağı da düşünülüyordu. Türkiye'deki devrimciler, tahttan indirilmesinin ardından, imparatorluğun bağımsızlığı için tehdit oluşturan isyanı bastırmak için Sultan'ın özel hazinesinden 2 milyar Real elde etmişlerdi. Bu çerçevede, yeni bir enerji ile isyancılara karşı operasyonlar yapacakları ve hatta belki de Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmak için bütün girişimlerini daha büyük bir enerji ile reddedeceklerinden korkuluyordu. Ancak bunların hiçbiri kesin değildi. Açık olan tek şey, Rusya'nın isyancıların lehine müdahale etmesinin mümkün olduğu ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin bir çözüm yöntemi olmadığıydı³⁴. Osmanlı Devleti'nde yaşanan taht değişikliğine karşı duyulan şüphe, artık yerine tedirginliğe bırakmaya başlamıştı.

Berlin'deki siyasi çevrelerde ise, Sultan'ın tahttan indirilmesi büyük bir şaşkınlık yaratmamıştı. Bunun nedeni, softaların da içinde bulunduğu Genç Türkiye Partisi'nin (Jöntürkler), en azından on beş gündür, Abdülaziz'i tahttan indirerek yerine Abdülmecid'in oğlu Murad'ı geçirmeyi önermeleriydi³⁵. Haber doğru kabul edilirse, Sultan'ın tahttan indirilmesi için uluslararası destek arandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sultan V. Murad

Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra tahta çıkan yeni Sultan V. Murad da İspanyol basınında konu edinilmiştir. 4 Haziran tarihli haberde, Sultan Murad ile ilgili bilgiler verilmiştir. Habere göre, V. Murad, Sultan olana kadar, Mehmet Murad Efendi olarak tanınıyordu. Sultan II. Mahmud'un torunu ve Sultan Abdülmecid'in büyük oğluydu ve 21 Eylül 1840 tarihinde doğmuştu. Babasının ölümünün ardından, ailedeki en yaşlı kişinin tahta geçmesini içeren kanun gereğince, taht kendisine değil, amcası Abdülaziz'e geçmişti. Aynı kanun hükmünce, Murad, amcasının veliahdıydı. Sultan Abdülaziz ise tahtın aynı çizgide devam etmesini ve 9 Eylül 1857 doğumlu

---

³⁴ *La Epoca*, 4 Haziran 1876, s. 3.

³⁵ *El Globo*, 5 Haziran 1876, s. 2.

oğlu Yusuf İzzeddin'in tahta çıkmasını istiyordu. Ancak sonuç olarak, Abdülaziz'in tahtı kaybetmesinin ardından, Murad tahta çıkmıştı³⁶.

Yeni Sultan'ın ilk faaliyeti, Midhat Paşa'ya vilayetlere bir yazı gönderilmesini emretmek olmuştu. Midhat Paşa'nın 30 Mayıs tarihinde bütün valilere gönderdiği yazı, İspanyol gazetelerinde de yer bulmuştur. Yazıda, Selanik'teki olayların bir sonucu olarak, yeni Sultan'ın arzusu ve diplomatik temsilciliklerin talebi doğrultusunda, Hıristiyanlara ve özellikle de yabancı devletlerin Türkiye'de görevli temsilcilerine karşı saldırı ve şiddet girişimlerinden bizzat valilerin sorumlu tutulacağı bildirilmekteydi³⁷. Sultan V. Murad, yabancı devletlerin tedirginliğini gidermek için böyle bir yol izlemişti. Nitekim bu politikanın meyvelerini verdiği ertesini günkü haberlerden anlaşılmaktadır.

5 Haziran tarihli haberde, Türkiye'nin yeni Sultan'ının, yeni Türk Hükümeti'nin kabul ettiği bazı koşullardan dolayı, bütün büyük güçler ve hatta Rusya tarafından tanınacağı belirtilmekteydi. Bu koşullar arasında, Sultan'ın Hıristiyan vatandaşları için büyük güçler tarafından talep edilen reformları sadakatle gerçekleştirme zorunluluğu da yer alıyordu. Babiâli, bu konuda her türlü garantiyi sunuyordu³⁸. Sultan V. Murad, Hersek meselesi nedeniyle Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları yumuşatmak ve hatta ortadan kaldırmak amacıyla Hıristiyan vatandaşlar için talep edilen reformları kabul etmek durumunda kalmıştı.

Yeni Sultan'la ilgili İspanya'nın İstanbul temsilcisi Guillermo Crespo'nun 4 Haziran tarihinde hükümetine gönderdiği iki telgraf, 6 Haziran'da basına da yansımıştır. Elçi ilk telgrafında, yeni Sultan'ın Cuma günü Ayasofya'da coşku ile karşılandığını, cülus töreninin 8 Haziran'da yapılacağını ancak altı büyük gücün yeni padişahın tahta çıkışını zaten uygun bulduklarını bildirmişti. Ayrıca Babiâli'nin kendisine resmi olarak, V. Murad'ın tahta çıktığını bildirdiğini de eklemiştir. Elçinin ikinci telgrafında, Sultan Abdülaziz'in bir makasla intihar ettiği ve farklı pek çok Avrupalı doktorun bundan emin oldukları bildirilmiştir. İspanya Hükümeti'nin Paris büyükelçisinden aldığı diğer bir telgrafta da, tahttan indirilen Sultan'ın damarlarını bir makasla keserek intihar ettiği ve

³⁶ *La Epoca*, 4 Haziran 1876, s. 3.

³⁷ *La Epoca*, 4 Haziran 1876, s. 3.

³⁸ *El Globo*, 5 Haziran 1876, s. 2.

kendisinin vefatının resmi olarak ilan edildiği ifade edilmiştir³⁹. Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili İspanyol basınında yer alan tek haber budur. Bu haberde de olay bir intihar olarak aktarılmış ve katledilmiş olabilme ihtimaline yer verilmemiştir.

V. Murad'ın sultan olmasının ardından, İspanyol basınında Türkiye'de yaşanması beklenen yönetsel değişikliklerle ilgili beklentiler işlenmeye başlamıştır. Örneğin, 14 Haziran tarihli haberde, ilk olarak Türkiye'de Avrupa devletlerindeki biraz farklı bir temsilcilik sistemi oluşturulacağı belirtilmiştir. Bu sistemde, Şûrây-i Devlet'e her vilayetten üçer temsilci seçilecek (herhangi bir dinden olabilir), bu yapı başlangıçta bir danışma ve daha sonra da yasama organı olacak ve reisi Sultan tarafından seçilecekti (o sıralarda bu pozisyonu Midhat Paşa dolduruyordu). İkinci olarak, isyan halinde olan vilayetlerde, "Andrassy Notası" çerçevesinde eski Sultan Abdülaziz'in kabul etmiş olduğu reformlar gerçekleştirilecekti. Sultan Murad isyancıları affedecek, ancak eğer silah bırakmazlarsa güç kullanacaktı. Ayrıca Sultan Niş ve Podgoritza'daki keşif birliklerini geri çekecekti. Üçüncü olarak, imparatorluk nezaretleri yeniden düzenlenecekti. Dördüncü beklenti, borçlarla ilgiliydi. Buna göre, hazine kısa süre içerisinde açıklarını kapatacak ve borçların faizlerini tamamen ödeyecekti. Diğer bir beklenti, adalet sisteminde Avrupa sistemini temel alan ve her dinden insana eşit haklar veren reformlar yapılmasıydı⁴⁰. Sultan V. Murad, bu reformları gerçekleştiremeden rahatsızlanıp tahttan çekilmek zorunda kalınca bu beklentiler de havada kalmıştı.

Sultan Murad'ın isyancı vilayetlerle ilgili yapması beklenen reformlarla ilgili diğer bir habere göre, eğer Sultan bu reformları bahşederse ve söz verilen hususları yerine getirirse, büyük devletler bir süre diplomatik faaliyetlerini askıya alacaklar ve bu reformların sonuçlarını bekleyeceklerdi. Bu noktada şu soru sorulmaktaydı. Sultan Murad, Türkiye'den daha iyi durumda olan devletlerde bile oluşturulması oldukça uzun süren kurumları tesis ederek bu zor sorunun üstesinden gelebilecek miydi? Diğer bir soru da Andrassy Notası'ndaki hususların karşılanmasının ardından, isyancıların başka taleplerde bulunmadan silah bırakıp bırakmayacaklarıydı. Bu iki konunun aydınlatılamaması durumunda, büyük ihtimalle büyük devletler konferanslar düzenleyerek ve sorunun temellerini yeniden değerlendirerek

³⁹ *La Iberia*, 6 Haziran 1876, s. 3.

⁴⁰ *La Iberia*, 14 Haziran 1876, s. 2.

Doğu'da barışı sağlamaya çalışacaklardı⁴¹. Bu haberden sonra, Sultan V. Murad dönemi ile ilgili bilgi akışı, Sultan'ın rahatsızlığı haberlerine kadar kesintiye uğramıştır. Bu sırada İspanyol basınında ele alınan bir diğer husus, devrimi gerçekleştiren softalar konusuydu.

Softalar (Medrese Öğrencileri)

İspanyol basınının bu süreçte ele aldıkları konulardan biri de softalar olmuştur. Liberal süreçlerden geçmekte olan İspanya'daki kamuoyuna, başarılı bir liberal devrim yaptıklarını düşündükleri softaları tanıtmak için yayımlanan haberlerde oldukça ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir. Bu çerçevede, 6 Haziran'da yayımlanan bir haberde, Türkiye'deki sultan değişikliğinde en önemli rolü oynayan softalar, hocalar, ulema, mollalar ve imamlar ile ilgili bilgiler verilerek, bu konuda kesin bilgiye sahip olmayan okuyucular bilgilendirilmiştir. Buna göre:

Ulema, ilahiyat veya Müslümanların kutsal bilimleri olan *fıkıh*, *kelam*, *tefsir* vs. doktorlarıydı. Ulema ismi, *bilge* kelimesinin çoğul halinden gelmekte ve bu isim, enstitülerde veya külliyelerde hukuk ve din okuyanların tamamına verilmekteydi. Bu eğitim kurumlarının öğrencileri, *softalar* olarak anılırdı. Softalar, Sultan Abdülaziz'in görevden alınmasında en önemli rolü oynamışlardı. Bu isim, "soukté" kelimesinden türetilmişti ve "yanmış" anlamına gelmekteydi. Kendilerinin ibadet ve pişmanlık dünyasına karşı hissettikleri aşk ateşini simgelemektedir. Softalar, üstadları olan hocaların medrese veya yukarıda belirtilen eğitim kurumlarındaki derslerine katılırlar ve bu dindar amaca yönelik miraslardan elde edilen kiralar sayesinde süregelen imaretlerde ücretsiz kalırlardı. Fakir softalardan hiçbir ücret alınmazdı. Ancak ailelerin ikinci ve daha sonraki çocukları için kıyafet ve kalacak yer ücreti ödenirdi. Softaların sayısı oldukça fazlaydı. Sayılarının İstanbul'da 30.000'e ulaştığı tahmin edilmekteydi. Bu bolluk, bir zamanların İspanyol manastırlarındaki aşırı bollukla aynı nedenleri taşımaktaydı.

Büyük bir çalışma veya ödeme yapmadan, saygı duyulan ve çok kazançlı görevlere ulaşmanın kolaylığı ve buna ek olarak askerlik hizmetinden muaf olma imtiyazı⁴², bütün fakir ve arzulu gençleri bu kariyere

⁴¹ *La Iberia*, 15 Haziran 1876, s. 3.

⁴² II. Meşrutiyet'in ilanına kadar, talebe-i ulûm yani softalar, askerlikten muaftılar. Askerlik kurası çıkması durumunda müderrislik tarafından onaylı bir şahadetnameyi askerî makamlara gösterirler ve muafiyet kazanırlardı. Bkz. Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet

çekmekteydi. Arap dili ve tefsir üzerine birkaç yıllık eğitimin ardından, bir sınava girerler ve çoğunluğu bu sınavda başarılı olurlardı. Sınavı başarmaları durumunda, kökeni Farsça “khavadje” olan ve okuyucu veya koro şefi anlamlarına gelen “hoca” unvanını alırlardı. Ardından, stajyer olarak, öğrendiklerini softalara öğretmekle görevlendirilirler ve belirli bir süre sonra, kendilerine bir sınavdan sonra verilen ulema veya teoloji doktoru unvanını almak için Şeyhülislamlığa başvururlardı.

Bu kategoriye, 30'lu yaşlarda ulaşırlar ve önemli biri olmanın tadını çıkarırlardı. Bunların arasından münhasıran Şer'i mahkemelere yargıçlar, büyük camilere imamlar, medreselere öğretmenler ve Adliye Nezareti'ne memurlar temin edilirdi. Ancak bu durumda, sınıfın özel imtiyazlarına sahip olamazlardı. *İmamların* görevi, dini ibadetlerdi ve Arapçadan gelen bu isim “önderlik eden, rehberlik eden” anlamına gelmekteydi. Bunları papazlarla kıyaslamak mümkündü. İmamlardan, en önemli camilerde 3'er tane, *mescid* adı verilen ikincil öneme sahiplerde ise birer tane bulunurdu ve imamların neredeyse tamamı ulema sınıfından gelmekteydi. *Mollalar* ise özel bir sınıf oluşturmuyorlardı. Örnek yaşamları dikkat çeken insanlar ve ayrıca faaliyetleri dolaylı bir şekilde tarikatla ve kutsal bilimler veya İslam teolojisi ile ilişkilendirilen çalışanlar bu isimle adlandırılırdı.⁴³ Görüldüğü üzere, haberde sadece softalarla ilgili değil aynı zamanda mollalar, imamlar, hocalar ve ulema ile ilgili verilen bilgilerle Türkiye'nin dinî ve sosyal yapısına dair bilgiler İspanya kamuoyuyla paylaşılmıştır.

Softalarla ilgili diğer bir haberde, Sultan Murad'ın Sırbistan'a karşı bir saldırıda bulunulmamasını istediği ancak nazırların ise Sırbistan'a karşı enerjik bir tavır takınmayı amaçladıkları ve bunu gerçekleştirebilmek amacıyla da sınır bölgesine, biri 60.000 diğeri ise 24.000 kişilik iki ordu aktarılması konusunda fermanlar çıkartıldığı belirtilmiştir. Yeni Sultan, *Genç Osmanlılar* tarafından tahta çıkarılmasını, artık Hıristiyanlarla uzlaşmanın önemli olmadığı şeklinde yorumluyordu. Softalar ise Hıristiyanlara saygı duyulmasını telkin ediyorlardı ancak bu saygı Türkiye'de yaşayan ve iş yapan yerleşik Hıristiyanlara ilişkindi. Bu saygı hiç bir şekilde Hıristiyan devletlerin gereksinimleriyle ilgili işlemleri kapsamıyordu. Bunun en önemli nedenlerinden biri Sultan Abdülaziz'den Sadrazamın ve Şeyhülislamın azlini

---

Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 30, sayı. 1-2, Ankara, 1982, s. 73.

⁴³ *La Iberia*, 6 Haziran 1876, s. 3.

talep etmeleri ve özellikle Rus elçisi General Ignatieff'in bu konudaki tutumuydu. Yeni Sultan'ın Hıristiyanlarla kendi halkına aynı hakları sağlayabileceğine ihtimal verilmediği ve bunun da kısa süre içerisinde ortaya çıkacağı da haberde vurgulanmaktaydı. Haberde, Sultan Abdülaziz'in Şeyhülislam'a camilerdeki seminerlerin sona erdirilmesini emretmesi ve İstanbul softalarının da bu durumdan rahatsız olmaları, kendisinin tahttan indirilmesinin nedenleri olarak gösterilmiştir. Softalar açısından bu haberi duymak bardağı taşıran son damla olmuştu ve o andan itibaren ülkedeki nüfuzlarını ortaya koyan adımları atmaya başlamışlardı⁴⁴.

Sultan Abdülaziz'le softalar arasındaki zıtlıklarla ilgili bir haber de 13 Haziran'da yayımlanmıştır. Habere göre, softalar ve ulemalar tarafından Türkiye'deki çalkantılı dönemde çimlendirilen hareketin temelini oluşturan fikirler, hızlı bir şekilde ve radikal bir şekilde sonuçlanacaktı. Abdülaziz ise bu süreçte sadece haremdeki cariyelerle ve arkeolojik porselenlere ve diğer antikalara karşı saplantısı ile meşguldü. Deneyimli devlet adamlarının önerilerine en ufak şekilde de olsa kulak asılmıyordu.

Softalar, Batı'dan yapılan borçlanmaya, çağdaşlaşma hareketlerine ve Avrupa yönetim alışkanlıklarının Doğu'da başlamasına karşıydı. Genç Osmanlıların ise, ideali Türk İmparatorluğunu, Batı devletlerinin kurumları ile düzenleyerek batılı bir devlete dönüştürmekten ibaretti. İki tarafın fikirlerinin zıtlığına rağmen, her iki grup da Sultan Abdülaziz'in yönetiminin ülkenin genel çıkarlarına uygunsuz hale geldiği konusunda kesin olarak hemfikirdi. Bu nedenle de yönetimin değişmesi için radikal bir değişiklik yapılmasına karar vermişlerdi. İstanbul'un softa ve ulemaları, Sultan Abdülaziz'i tahttan şiddet uygulamadan indirip, yerine veliahdı V. Murad'ı tahta çıkarmalarıyla, Türkiye'nin kurtuluşunu sağlama hareketine son vermişlerdi.

Abdülaziz'in kendisine yapılan önerileri ve kendisinden talep edilenleri dikkate almaması, softaların bu elverişsiz ortama daha fazla katlanamayarak darbe yapmaları ile sonuçlanmıştı. Softaların talepleri, Sultan V. Murad'ın ilk sadrazamı tarafından kabul edilmiş gibi görülmekteydi. Softalar, haremde kapatılmasını (Abdülaziz döneminde cariye sayısı 1200'ü bulmuştur), imparatorluk harcamalarının onda bir oranına düşürülmesini (50 milyon kuruş), halka anayasa hediye etmek üzere hemen bir meclis kurulmasını

---

⁴⁴ *La Iberia*, 7 Haziran 1876, s. 3.

talep etmişlerdi. 38 yaşında tahta çıkan Sultan V. Murad, biri popüler diğeri eski uygulamalar olmak üzere iki kale ile kuşatılmıştı. Abdülaziz, tahtı 19 yaşındaki oğlu Yusuf İzzeddin'e bırakmak ve bu amaçla da Murad'ı veliaht yapan tahta çıkış sistemini değiştirmek istemişti. Sultan Murad, bu nedenle tehditler almış, tecrit edilmiş ve çok zor yıllar geçirmişti. Tahta çıkmasının ardından, imparatorluğun iyi yönetimi ve refahının sağlanması için işbirliği yapma yolunu tercih etmiş ve bu nedenle de softaların taleplerini kabul etmişti. İstanbul'da gerçekleşen pasif Türk devrimi, Avrupa barışının elde edilmesi için elverişli bir durum oluşturmuştu. Bu nedenle, mantık sahibi herkesin bu olayı sempati ile alkışlaması gerekmektedir⁴⁵. Softalar ile ilgili verilen bu haberlerde, taht değişikliğinin yaşanmasından sonra ortaya çıkan şüphe ve tedirginliklerin ortadan kalktığı görülmektedir. Sultan V. Murad her ne kadar büyük güçlerle işbirliği içerisine girip Osmanlı Devleti'ni içerisinde bulunduğu zor durumdan kurtarmaya çalıştıysa da kendisinin sağlığı buna engel olacaktı. Nitekim İspanyol basınında da işlendiği üzere Sultan V. Murad yaşayacağı bir hastalık sonucunda tahttan çekilmek zorunda kalacaktı.

Sultan V. Murad'ın Hastalığı

Sultan V. Murad'ın eskiden beri bir hastalığı mevcuttu. 1876 yılı yaz aylarında peşi sıra gerçekleşen oylarlar nedeniyle sinirleri iyice tahrip olmuştu. Manevî olarak çökmüş ve bilincini yitirmiş gibi görünüyordu. Biat merasimi ve ilk Cuma selamlığında, şuurunda bozukluk olduğu iyice belli olmuştu. İkinci Cuma selamlığından sonra ise aklî dengesini tamamen kaybettiği düşünülerek Saray'a kapatılmış ve kimseyle görüştürülmemiştir. Kılıç kuşanma merasimi bile iptal edilmiş ve elçiler kendisine itimatnamelerini sunamamışlardır⁴⁶. Osmanlı Hükümeti her ne kadar bu hastalığı gizlemeye çalışmış olsa da bunda başarılı olamamış ve hem Osmanlı halkı hem de yabancı devletler Sultan'ın durumundan haberdar olmuşlardı.

Sultan V. Murad'ın hastalığı ile ilgili İspanyolların kaleme aldığı ilk haber 21 Haziran tarihli dir. Haberde, Sultan Murad'ın amansız bir hastalığa yakalandığı bildirilmiştir. Haberde, İstanbul'da şiddet eylemlerinin devam

⁴⁵ *La Epoca*, 13 Haziran 1876, s. 4.

⁴⁶ Cevdet Küçük, "Murad V", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 184, Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 362-365.

ettiği ve en son saraydan iki memurun öldürüldüğü de belirtilmiştir⁴⁷. Sultan'ın rahatsızlığının sebepleri ise ertesi günkü haberlere yansımıştır. Buna göre, Türkiye'de önemli olaylar yaşanmaya başlanmıştı. Bu olaylar arasında en çok dikkat çeken, ismi Genç Osmanlılar adlı reformcu kesimle özdeşleşmiş olan ve Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde en önemli rolü oynayan Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesiydi⁴⁸.

Konuyla ilgili diğer bir haberde, Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünün öngörüldüğü ancak bu kadar kısa süre içerisinde beklenmediği ifade edilmiştir. Haberde, bu olaydan sonra, Abdülaziz'in üçüncü eşi, iki nazır, bu nazırların iki yardımcısı ve bir askerinin daha öldürüldüğü ve iki askerinin de yaralandığı belirtilmiştir. Olaylar sırasında Sultan'ın refakatindeki iki memurun öldürülmesi de eklenince, kısa süre içerisinde, biri sultan ve ikisi nazır olmak üzere 9 önemli şahsiyet vefat etmişti. Habere göre, Sultan V. Murad, bu olayların etkisinde kalarak, amansız bir hastalığa yakalanmıştı. Ancak Sultan'ın hastalandığı haberi yalanlanmıştı⁴⁹. Ancak kısa süre sonra, 30 Ağustos tarihinde Sultan V. Murad'ın doktorları, Sultan'ın çıldırdığına ilişkin bir deklarasyon yayınlacaklardı⁵⁰. Konuyla ilgili haberlerde, Sultan V. Murad'ın rahatsızlığının nedeninin İstanbul'da yaşanan şiddet olayları olduğu öngörülmüştür. Sultan V. Murad'la ilgili deklarasyonun yayımlanmasının ardından Sultan II. Abdülhamid tahta çıkmış ve kendisiyle ilgili haberler İspanya kamuoyunu meşgul etmeye başlamıştır.

Sultan II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı

II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da Sultan V. Murad'ın hal'inden sonra törenle Osmanlı tahtına çıkmıştır. Sultan V. Murad'ın rahatsızlığı göz önüne alındığında II. Abdülhamid'in tören sırasındaki davranışları oldukça güven vericiydi. Törenin ardından ülkenin her yerinde 3 gün süren şenlikler düzenlenmişti. Osmanlı halkı da yabancı milletler gibi Sultan II. Abdülhamid hakkında bir bilgi sahibi değildi⁵¹. Yeni Sultan'la ilgili hem Osmanlı basınında hem de yabancı devletlerin basınında makaleler yayımlanarak, kendisinin tanınması sağlanmaya çalışılmıştı.

⁴⁷ *Diario Oficial de Avisos Madrid*, 21 Haziran 1876, s. 4; *El Imparcial*, 21 Haziran 1876, s. 3; *La Correspondencia de España*, 21 Haziran 1876, s. 1; *La Epoca*, 21 Haziran 1876, s. 3.

⁴⁸ *La Iberia*, 22 Haziran 1876, s. 3.

⁴⁹ *La Ilustracion Española y Americana*, 22 Haziran 1876, s. 2.

⁵⁰ *El Imparcial*, 1 Eylül 1876, s. 2.

⁵¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 8, s. 1.

Bu çerçevede, İspanyol basınında, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışı ile ilgili ilk haber, 1 Eylül tarihlidir. Haberde, Osmanlı Devleti'nin ileri gelenlerinin yer aldığı 31 Ağustos tarihli bir mecliste, Sultan V. Murad'ın yerine Sultan Abdülhamid'in tahta çıktığının ilan edildiği bildirilmiştir⁵². Sultan'ın tahta çıkışı ile ilgili diğer bir haberde, Paris'teki Osmanlı elçiliğine, 31 Ağustos'ta bir telgraf geldiği belirtilmiş ve bu telgraftan bilgiler aktarılmıştır. Telgrafa göre, Sultan V. Murad, tahta çıkmasından 10 gün sonra yakalandığı amansız hastalık nedeniyle imparatorluk işlerini yapamaz hale gelmişti. Bu nedenle de tahttan feragat etmiş ve kendisinin yerine Şeyhülislam'ın fetvası ve tahta çıkışı düzenleyen kanunlar gereğince II. Abdülhamid, padişah olmuştu⁵³.

Sultan Abdülhamid'in tahta çıkışı vesilesiyle, İspanyol basını, kendisini İspanya kamuoyuna tanıtmak amacıyla, Abdülhamid'in biyografisini içeren bir makale yayınlamıştır. Makale şu şekildedir:

"Nazırlar Meclisi tarafından tahta çıkarılan Abdülhamid Efendi, 12 Eylül 1842 tarihinde doğdu. Çocukken annesinin ölümünün ardından, bakımını babasının ikinci eşi Kadın Sultan üstlendi ve hayatının ilk yıllarını huzur içerisinde geçirdi. Kısa süre içerisinde haremdeki bozukluğa ve ruhanî gelişimine önem vermeksizin, zamanının çoğunu dünyevî zevklere ayırmaya alıştı. Sayısız hocası olmasına rağmen, bu hocalar kendisine ancak Arapça ve Türkçe okuma ve yazmayı öğretebildi. 1867 yılında, Sultan Abdülaziz, kendisini Paris Evrensel Sergisi'ne götürdü ve bu seyahat genç veliahdın Avrupa kültürü, Batı'nın devlet politikaları ve birkaç Fransızca kelime ile zenginleşen zekâsını uyandırdı.

Abdülhamid, orta boylu, uzundan çok kısa, yüzü ince ve hizipleri vurgulu, büyük siyah gözlü ve kendisine son derece enerjik bir görünüm sağlayan uzun sakalları olan bir adamdır. Avcılık ve bütün vücut egzersizlerinden, özellikle de uzun zaman harcadığı ve uzmanı olduğu eskrimden hoşlanır. Evcil hayvanlara özel ilgisi bulunmaktadır ve onlara kendisi bakar. Hayatının sunduğu pek çok şeye rağmen, geleneksel sadelikle yaşamaya çalışır. Belirgin bir şekilde, modernliğin tamamına ilgi duyar ve ekonomik olsa bile, kendi eğilim ve kaprislerini tatmin etmeye yönelik her türlü masraftan kaçınır.

⁵² *Diario Oficial de Avisos de Madrid*, 1 Eylül 1876, s. 4; *El Siglo Futuro*, 1 Eylül 1876, s. 3; *La Correspondencia de España*, 1 Eylül 1876, s. 2.

⁵³ *La Epoca*, 3 Eylül 1876, s. 3.

Sarayında sayısız ve güzel cariyeleri vardır ancak kendi gözde sultanı ile yoksun ve sakin bir hayat yaşar. Gözde sultanından altı yaşında bir erkek ve üç yaşında bir kız çocuğu vardır. Siyasetin karıştığı ve doğulu geleneklerin istendiği ve Osmanlı tahtına açıkça yanlış bir adamın çıkarıldığı döneme kadar, çocuklarıyla birlikte Fransız hayatı yaşardı ve iyi bir baba gibi onlarla aynı masada otururdu.⁵⁴

La Iberia gazetesinin 2 Eylül tarihli haberinde, İstanbul'dan alınan Türkiye'deki taht değişikliği ile ilgili haber yorumlanmıştır. Habere göre, bu değişiklik hiç kimse için sürpriz olmamıştı ve bir buçuk ay önce Sultan Murad'ın hastalığının ilerlediği zaman, bu değişiklik öngörülmüştü. Midhat Paşa'nın önderliğinde 29 Ağustos'ta İstanbul'da bir meclis toplanmış ve Ramazan ayından önce (20 Eylül) Sultan Murad'ın tahttan indirilmesi kararlaştırılmıştı. Haberde, yeni Sultan'la ilgili bilgiler de verilmekteydi. Buna göre, Sultan II. Abdülhamid'in Avrupa hükümetleri ile ve özellikle de Avusturya ile resmi ilişkileri vardı. Kendisinin Türk halkının mutsuzluğunu giderebileceği düşünülüyordu. Yeni Sultan, imparatorluğun çok kritik bir döneminde tahta çıkmıştı ve pek çok sorunla karşı karşıya kalacaktı. Haberde, Sultan'ın sadece doğum tarihinden şüphe edilemeyeceği, karakter özelliği olarak, bazılarının göre iyiliksever, bazılarının göre zorlu bir kişi olduğu ve pek çok kişi tarafından zeki olarak nitelendirildiği yazılmıştır. İngiliz ve Avusturya gazetelerinin kendisinden oldukça iyi bahsettiği ancak bu açıklamaların siyasi tutku ve çıkar çerçevesinde yapılmaları nedeniyle güvenilir olmadığı vurgulanmıştır. Haberde, Viyana basınında bazı gazetelerin Abdülhamid'den övgü ile bahsettiklerini ancak bazılarının kendisinin fanatik, nefret dolu, Hıristiyan karşıtı ve muhafazakâr bir kişi olduğunu belirttiklerine de değinilmiştir. Bu nedenle de bu haberlerin göz ardı edilmesi gerektiği ve kendisiyle ilgili yorum yapılabilmesi için icraatlarının beklenmesi gerektiği ifade edilmiştir⁵⁵. Haberde, yeni Sultan'la ilgili olumlu veya olumsuz yorumların göz ardı edilmesi gerektiği ifade edilmiş ve kendisine karşı İspanya kamuoyunda bir önyargı oluşmasının önüne geçilmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçişinin ayrıntılarına, 3 Eylül tarihli haberlerde rastlamaktayız. Haberde, II. Abdülhamid'in 31 Ağustos sabahı Topkapı Sarayı'na geçtiği ve orada bütün nazırlar ve ileri gelenler tarafından

⁵⁴ *El Imparcial*, 2 Eylül 1876, s. 2; *La Epoca*, 2 Eylül 1876, s. 3.

⁵⁵ *La Iberia*, 2 Eylül 1876, s. 2.

karşılandığı belirtilmiştir. Daha sonra Sultan V. Murad'ı sağlık sorunları nedeniyle tahttan indiren fetva okunmuş ve ardından halkın ve askerlerin tezahüratları altında Abdülhamid tahta çıkmıştır. Yeni Sultan, top atışları eşliğinde hemen saraya yönelmiştir. Eski Sultan Murad ise Çırağan Sarayı'na taşınmıştır⁵⁶.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in ilanı ile sonuçlanacak olan olaylar dizisi, kısa süre önce İspanya'nın başından geçen olaylarla büyük bir benzerlik arz etmektedir. Nitekim İspanya'da 1868 yılındaki *Muzaffer Devrim*'le başlayan, Kraliçe II. Isabel'i tahtından eden ve 1873 yılında cumhuriyet ilan edilmesi ile sonuçlanan olaylar dizisi, 1876 yılında Osmanlı Devleti'nde de ortaya çıkmıştır. İspanya'daki cumhuriyet dönemi 1 yıl sürmüş ve ertesi yıl monarşi rejimi yeniden kurulmuş olsa da liberal gelişmeler devam etmiştir. İspanya'nın dostu olan Osmanlı Devleti'nde benzer olayların ortaya çıkması, İspanyol kamuoyunun (özellikle de liberallerin) ve İspanyol basınının oldukça ilgisini çekmiştir. Kendi ülkelerinde kısa süreli de olsa başarıya ulaşan liberal hareketin, bu dost devlette nasıl sonuçlanacağı yakından takip edilmiştir.

Bu çerçevede, İspanyol basını, 1876 yılının bahar ve yaz aylarında, Osmanlı Devleti'ndeki taht değişikliklerini ve bu değişikliklerin unsurlarını yakından incelemiştir. Sultan Abdülaziz'e karşı yapılan darbe ve kendisinin tahttan indirilmesi, İspanyol basınında olumlu karşılanmıştır. Nitekim İspanyollar, liberal bir süreçten yeni çıkmışlardı ancak meşrutiyet ruhu henüz sona ermemiştir. Bu nedenle de çevrelerinde gerçekleşen bütün liberal hareketleri destekliyorlardı. İspanya'da I. Cumhuriyet, Karlistlerle (kralcılar) liberaller arasında yaşanan kanlı çatışmalar sonucunda kurulmuştu. Türkiye'de ise liberal gelişmeler, darbe ve Sultan'ın tahttan indirilmesi kansız ve çatışmasız bir şekilde gerçekleşmişti. Bu durum, İspanyolları derinden etkilemişti. Bunun önemli örneklerinden biri belki de *El Solfeo* gazetesinde S. O. Elidan tarafından kaleme alınan ve "Türk Olmak İstiyorum" başlıklı makale idi.

Makalede, Türklerin her daim İspanyollardan daha medeni oldukları, orada softaların bile liberal olduğu ve daha annelerinin karnındayken

---

⁵⁶ *La Epoca*, 3 Eylül 1876, s. 3.

pozitivist olmaya başladıkları ifade edilmektedir. İspanya'da ise liberal bir hocaya rastlanamayacağı ve *Genç İspanya* gibi bir hareketten bahsedilemeyeceği vurgulanmıştır. Haberde, kimsenin kimseyi öldürmek istemediği bir ortamda, eski Sultan Abdülaziz'in intihar etmesinin oldukça zor bir durum olduğu ancak barışçıl Türklerin karşısında her zaman birilerinin olacağı ifade edilmiş ve en azından İspanya'da bütün Türklerin eşit görülmediği vurgulanmıştır. Elidan, İspanya'da bulamadığı bu liberal hareketten etkilenerek, hükümetlerin vatandaşlarına başka bir milliyete geçme hakkı vermesi gibi bir durum söz konusu olsa, Türk olmayı tercih edeceğini ifade etmiştir⁵⁷.

Gazetelerde yer alan haberlerde, önyargılı yorumlardan kaçınıldığı ve dostluğa yakışır bir tavır izlendiği de görülmektedir. Örneğin Sultan V. Murad'ın hastalığı ile ilgili yapılan haberlerde, aşırı ifadeler yer verilmemiş ve yaşadığı olayların bu hastalığa neden olduğu vurgulanmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçiş sürecinde, kendisiyle ilgili olumsuz eleştiriler yapılıyor olmasına rağmen, İspanyol basını eleştiri yapılabilmesi için icraatlarının beklenmesi gerektiğini belirtmekteydi. Bu söylem, İspanya'nın 1782 yılından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı dostluk ve muhabbetine yakışır bir yorum olmuştur.

---

⁵⁷ *El Solfeo*, 24 Temmuz 1876, s. 2.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, I HR, 149/7841.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, I HR, 187/10423.

Gazeteler

Diario Oficial de Avisos Madrid.

El Globo.

El Imparcial.

El Siglo Futuro.

El Solfeo.

La Correspondencia de España.

La Epoca.

La Iberia.

La Ilustracion Española y Americana.

Basılı Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 2, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1309.

Arıkan, M., “Türk-İspanyol Münasebetleri Bakımından Aragon Kraliyet Arşivi’nin Ehemmiyeti ve Türklerle İlgili Vesikalar”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c: 2, sayı: 2, Ankara, 1964, s. 251-275.

Beydilli, K., “İspanya”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 165-168.

Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40- Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

Ergün, M., “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islâh Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 30, sayı. 1-2, Ankara, 1982, s. 59-89.

Floristan Imizcoz, J. M., “II. Felipe Döneminde İspanyol Siyaseti: Sabotaj ve Utanç Verici Ateşkes”, *İspanya-Türkiye, 16. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Rekabet ve Dostluk*, ed: Pablo Martin Asuero, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 191-216.

Gencer, A. İ., “Hüseyin Avni Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 18, İstanbul, 1998, s. 526-527.

- Haro de San Mateo, M. V. de, *Historia de la Prensa a través de los periódicos y las revistas de información general. Selección de artículos para el estudio de la Historia del Periodismo Español*, Murcia, 2011.
- Hayrullah Efendi, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 6, haz: Zuhuri Danışman, Son Havadis Yayınları, İstanbul, 1971.
- İnalcık, H., “Osmanlı Devleti’nin Altın Devri ve Gerileyişi”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, c. 1, ed: P. M. Holt, A.K.S. Lambton, B. Lewis, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 331-362.
- İnalcık, H., *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev: Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi- İslahat Fermanı Devri (1861-1876)*, c. 7-8, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Küçük, C., “Murad V”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 31, İstanbul, 2006, s. 183-185.
- Küneralp, A. S., “İspanya’da Osmanlı Temsilciliği ve Osmanlı-İspanyol Münasebetleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, c. XI-XIV, 1975, s. 161-175.
- Orozco Núñez, M., *El Nacimiento de la Prensa de Masas en Europa: El Caso de España*, Cadiz, 2016.
- Öksüz, M., *Türk-İspanyol İlişkileri Çerçevesinde Ahmed Vasıf Efendi’nin İspanya Elçiliği (1787-1788)*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, 1998.
- Pears, E., “The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople”, *The Cambridge Medieval History*, ed: J. R. Tanner vd., c. 4 (The Eastern Roman Empire (717-1453)), Cambridge University Press, Cambridge, 1923, s. 653-706.
- Sanchez Molledo, J. M., “El Viaje de Federico Gravina a Constantinopla en 1788”, *Arbor*, vol. 180, no. 711-712 (2005 Mart-Nisan), s. 727-744.
- Stavrianos, L. S., *The Balkans Since 1453*, Hurst & Company, London, 2001.
- Tabakoğlu, H. S., *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İlişkileri*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı, İstanbul, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1967.
- Walker, M., *Basının Gücü*, çev. Gülten Şen, Ad Kitapçılık, İstanbul, 1999.
- White, G. F., *A Century of Spain and Portugal (1788-1898)*, Methuen & Co Yayınevi, Londra, 1909.

MODERN MISIR'DA NUBAR PAŞA'NIN KARMA MAHKEMELER PROJESİ VE LE BOSPHORE ÉGYPTIEN MESELESİNDE DİPLOMATİK GİRİŞİMLERİ

NUBAR PASHA'S PROJECT OF MIXED COURTS IN
MODERN EGYPT AND DIPLOMATIC INITIATIVE
IN LE BOSPHORE ÉGYPTIEN ISSUE

Fatma UYGUR*

Makale Bilgisi

Başvuru : 18 Ocak 2019

Kabul : 18 Şubat 2019

Article Info

Received : January 18, 2019

Accepted : February 18, 2019

Özet

XIX. yüzyılda âsi Mehmet Ali Paşa (1769-1849), Mısır'da metbû devletine isyan etmesiyle Mısır'ın bambaşka bir sürece girmesine neden olmuştur. Çeşitli sebeplerden kaynaklanan ve yaklaşık on yıl süren (1831-1840) bu isyan beraberinde Osmanlıdan ciddi bir kopuş sürecini başlatmıştır. Bu kopuş, Mısır'da yaşayan Avrupaî eğitim almış Gayr-i Müslimlerin devlet yönetiminde kritik noktalara getirilmesiyle ve yapılan birtakım reformlarla hızlanmıştır. Bu sancılı süreçte kilit rol oynayanlardan en meşhur isim Nubar Paşa (1825-1899) olacaktır.

Nubar Paşa, Karabağ'dan İzmir'e göç eden Ermeni kökenli varlıklı bir aileye mensuptur. Toulouse ve Belçika'da eğitim görmüş Paris'te uzun zaman ikamet etmiş ve bu dönemde Batı toplumunu yakından tanımıştır. Parlak bir zekâyâ sahip Nubar Paşa kariyerine, Mısır'da ticaret ve hariciye nazırlığı yapan dayısının aracılığıyla (1842) Mehmet Ali Paşa'nın kâtibi olarak başlamıştır. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa (1789-1848)'nin da tercüman/sekreterliğini yapmıştır.

---

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, fuygur@humanity.ankara.edu.tr

Nubar Paşa Said Paşa (1822-1863) ve İsmail Paşa (1830-1895) döneminde Mısır'ın iç ve dış politikasında rol oynamıştır. Çeşitli alanda müşavirlik, bakanlıklar ve başbakanlık yapmıştır. Süveyş Kanalı yapımı sırasında Türk ve Fransız temsilcilerle yapılan görüşmelere katılmıştır. III. Napolyon (1808-1870-3)'a Süveyş Kanalı ile ilgili şirketin haklarını kabul ettirerek başarılı bir pazarlıkla (1864) diplomatik maharetini göstermiştir. Fakat Nubar Paşa'nın dışişleri bakanlığı ve başbakanlık yaptığı dönemde Bâb-ı Âli'den kopmayı idée fixe haline getirdiği siyasî icraatlarında görülmektedir.

Bu çalışmada, Mısır'da kurulacak yeni karma mahkemeleri nizamnamesinin gerçekleşmesinde Fransız yetkilerle yaptığı görüşmeler ve Le Bosphore égyptien adlı gazetenin kapatılmasıyla meydana gelen diplomatik krizdeki rolü, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı diplomatik arşiv belgelerinden, Fransız resmî/gayri resmî gazetelerinden ve dönemin araştırma eserlerinden faydalanılarak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nubar Paşa, Le Bosphore égyptien, Mısır, Hdiv, İsmail Paşa, Karma Mahkeme.

Abstract

In the 19th century, the rebellious Mehmet Ali Pasha caused Egypt to enter a completely different process with the rebellion of the state (metbu) in Egypt. This rebellion, which lasted for a decade and caused by various reasons, started a serious break. This break has accelerated by bringing some non-Muslim living in Egypt to the critical points of state administration and by a number of reforms. Nubar Pasha will be the most famous name in this painful process.

Nubar Pasha (1825-1899) belongs to a wealthy family of Armenian origin who migrated from Karabakh to Izmir. He had education in Toulouse and Belgium, he lived for a long time in Paris and became acquainted with Western society during this period. Nubar Pasha who has a brilliant intelligence, began his career as the clerk of Mehmet Ali Pasha, via his uncle (1842) who served as the minister for trade and foreign affairs in Egypt. He was also the interpreter / secretary of Ali Pasha's son Ibrahim Pasha.

Nubar Pasha had played a role in Egypt's domestic and foreign policy during the period of Said Pasha (1822-1863) and Ismail Pasha (1830-1895). He worked as a consultant, ministries and prime minister in various fields. He participated in the negotiations with Turkish and French representatives during the construction of the Suez Canal. He demonstrated his diplomatic dexterity in a successful negotiation (1864) by adopting the rights of the company concerning the Suez Canal to III. Napoleon. But during the period when Nubar Pasha was foreign minister and prime minister, it is seen that he made the rupture of the Bâb-ı Âli as "idée fixe".

In this study, the interviews with French authorities in the realization of the law of new mixed courts to be established in Egypt and the role of the diplomatic crisis with the closure of the newspaper Le Bosphore égyptien are intended to be evaluated by using the diplomatic archival documents issued by the French Ministry of Foreign Affairs, French official / non-official newspapers and research works of the period.

Keywords: Nubar Pasha, Le Bosphore égyptien, Egypt, Khedive, Diplomacy, Ismail Pasha, Mixed Courts.

Giriş

Osmanlı Devleti tarafından, Mısır'ın 1517'de fethiyle beraber buraya atadığı vali ile mevcut Memlûklü¹ yerel güçlerin katıldığı bir yönetim anlayışı geliştirilmiş ve bu sistem karma/melez bir nitelik taşımıştır. Önceleri aksamadan devam eden bu sistem daha sonra bozulmaya başlamıştır. Osmanlı'nın zayıfladığı, Memlûk beylerinin iltizam sistemi sayesinde ekonomik olarak güçlendikleri ve aralarında iktidar mücadelesinin yaşandığı karakteristik bir dönemde Fransa/İngiltere Mısır'la ilgilenmeye başlamıştır. Fransa'nın dış politikasında Mısır önem arz etmiş ve adeta zapt edilmesi zorunlu hale gelmiştir.² Yeni bir İskender gibi Mısır'ı ele geçirmeyi hayal eden Napolyon aynı zamanda İngiltere'yi zarara uğratmak niyetiyle Mısır'ı işgal etmiştir.³

Fransızları Mısır'dan çıkartmak için gelen Osmanlı ordusunun içinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa da vardır. Rusya ve İngiltere'nin yardım ve desteğiyle Fransız askerleri Mısır'dan çıkartılmış,⁴ zamanla onların idarî, askerî ve malî bilgi ve tecrübeleri son *Firavun*⁵ Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından burada hâkim kılınmıştır.⁶ Paşa Avrupaî bilgi birikimini birçok

¹ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 139-144.

² Soysal, İsmail, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 217, 226.

³ Edward Said, *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İrfan yayıncılık, İstanbul 1998, s. 121; Campo Formio antlaşması Osmanlı -Fransız ilişkisinde bir dönüm noktası olmuştur. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 139.

⁴ Soysal, a.g.e., s. 182.

⁵ Bu tabiri Mısırlı yazar Gilbert Sinoue kitabında kullanmıştır, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa Son Firavun*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, 1999; Kendisine *Doğu'nun gâvuru* denilmesini istemezken Mısır'ın *adalet şampiyonu* olarak anılmak istemiştir. Jules Cocheris, *Situation internationale de l'Égypte et du Soudan (juridique et politique)*, Université de Paris, Faculté de droit, Thèse pour le doctorat soutenue le 23 avril 1903, impr. de Plon-Nourrit et Cie, Paris 1903, s. 234.

⁶ Mısır, fethinden 1841'e kadar Osmanlı Devletine bağlı bir eyalet iken 1841 fermanı ile hukukî statüsü değişerek Mehmet Ali Paşa ve ailesine verilerek yarı müstakil hale gelmiştir.

alandaki kalkınma hamlesine dönüştürmüştür. Mısır yönetiminde disiplini sağlayan paşa, teçhizatlı, düzenli ve kuvvetli bir ordu kurmuştur. Ekonomik ve ticarî alanda da başarılı olan Mehmet Ali Paşa'nın yanında artık iyi eğitilmiş Gayrı-Müslimler bulunmaktadır.⁷ Paşa, bu kişilere dışişleri, bayındırlık ve

---

Mısır'ın idaresi beraberinde Sudan topraklarını, Kızıldeniz'in gümrük idaresi de fiilî Mehmet Ali Paşa yönetimine verilmiş oldu. Avusturya, Prusya, Rusya, İngiltere de bu fermanın garantörü oldular. Bu fermanla Mısır'ın yönetimi devletlerarası bir değer taşımaya başlamıştır. 1841 fermanıyla verilen imtiyazlar, daha sonraki mısır valileri tarafından daha da genişletilmek istenmiştir. Süveyş kanalının projesi, Avrupa devletlerinden alınan borçlar gibi derin meseleler Mısır valilerini metbûna itaate hayli zorlamıştır. Esas itibarıyla Mısır Paşası Osmanlı padişahının tebaası olmasına rağmen İngiliz/Fransız marifetiyle Bâb-ı Âli'nin hâkimiyetinden kurtulmak için yanlış adımlar atılacaktır. 8 Haziran 1867 fermanıyla ilk hidivlik unvanı İsmail Paşa'ya nasip olmuş, 8 Haziran 1873 fermanı da Mısır'ı hesapsız istikraza sürüklemiştir. Mısır hazinesinin bu kötü durumu İngiliz ve Fransız komiserleri vasıtasıyla düzeltilmeye çalışılmışsa da bir sonuç elde edilemeyince 1878'de Hidiv mesuliyeti hükümet nazırlarına bırakmış ve ilk mesul hükümeti Nubar Paşa yabancı komiserlerle kurmuştur. Yeni hükümet bütçeyi toparlamak için sert tedbirler alınca halkın isyanıyla karşılaşılır. Neredeyse İngiliz ve Fransız nazırlar Mısır'ın fiilî hidivi durumuna geldiler. Sonuçta Mısır valileri Bâb-ı Âli'den aldıkları muhtariyeti İngiliz/Fransızlara teslim etmiş oldular. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, Türk Tarih Kurumu, 2011, Ankara, s. 39-53; Hidiv-i Mısır unvanının verildiğini gösteren ferman: "Atüfettü efendim hazretleri Mısır Vilâyet-i Celîlesi'nin mukaddemce vuku bulan bazı müsted'iyât üzerine bi'd-defaât Encümen-i Mahsus-ı Vükelâ'da cereyân etmiş olan müzâkerâtın hulûsatü'l-hulûsası olarak hukuk-ı mukaddese-i Saltanat-ı Seniyye'yi muhafaza ile beraber verilen kararı mutazammın tanzim ve temhîr olunan mazbata manzûr-ı ma'âli-mevfûr-ı cenâb-ı şehinşâhî buyrulmuş ve mazbata-i mezkûrede beyân olunan suret münasib ve yolunda görüldüğünden ol vechile iktizâsının icrası ve Devletlü İsmail Paşa hazretlerinin kemâ-kân bilfi'l Sadâret pâyesi ve paşalık unvanı bâki olduğu hâlde vali tabirinden sarf-ı nazarla ba'd-ezîn Hidiv-i Mısır denilmesi şeref-sünûh ve sudûr buyrulan emr u fermân-ı lütf-i beyân-ı hazret-i cihan-dârî muktezâ-yı celîlinden olarak sâlifü'z-zikr mazbata yine savb-ı sâmi-i âsafilerine iade kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

5 Safer 1284 / 8 Haziran 1867

Ma'rûz-ı çâker-i keminelidir ki Hâme-zîb-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiye-i Sadâret-penâhileriyle mârû'l-beyân mazbata manzûr-ı ma'âli-mevfûr-ı cenâb-ı şehinşâhî buyrulmuş ve mazbata-i mezkûrede beyân olunan suret münasib ve yolunda görüldüğünden ol vechile iktizâsının icrası ve Devletlü İsmail Paşa hazretlerinin kemâ-kân bilfi'l Sadâret pâyesi ve paşalık unvanı bâki olduğu hâlde vali tabirinden sarf-ı nazarla ba'd-ezîn Hidiv-i Mısır denilmesi şeref-sünûh ve sudûr buyrulan emr u fermân-ı lütf-i beyân-ı hazret-i cihan-dârî muktezâ-yı celîlinden olarak sâlifü'z-zikr mazbata yine savb-ı sâmi-i âsafilerine iade kılınmış olmağla ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

5 Safer 1284 / 8 Haziran 1867"

Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 120, İstanbul 2012, s. 124.

⁷ II. Mahmud yeni askeri reformlar için Avrupa savaş tekniğini kullanan Müslüman öğretmenler getirtmesi için Kavalalı'ya başvurmuştu. Kavalalı "Müslümanların arasında henüz modern askerlik ve fenden anlayan olmadığını bildirmiştir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 51; Mehmet

maliye gibi alanlarda kritik görevler vermekten çekinmemiştir. İzmir doğumlu Ermeni asıllı kâtabi Nubar Paşa⁸ bunlardan birisidir. Mehmet Ali Paşa'dan sonra oğlu İbrahim Paşa'nın tercüman/sekreterliğini de yapmıştır.⁹

Batı ve Doğu kültürüne hâkim olan Nubar Paşa, İbrahim Paşa'dan sonra Abbas Paşa (1813-1854)'nın danışmanlığını yapmıştır. Abbas Paşa 1854'te öldürülünce¹⁰ yerine geçen Said Paşa önceleri kendisine pek güvenmemiştir, fakat yine de Mısır demiryolları yönetimini Nubar Paşa'ya vererek onu "Bey" sıfatıyla 1856'ya kadar idareci olarak yanında tutmuştur. Nubar Paşa bu görevde parlak bir yönetim sergileyince Said Paşa onu tekrar önemli görevlere getirmiştir. Nubar Paşa bu dönemde İsmail Paşayla yakın dostluk kurmuştur. Said Paşa'dan sonra İsmail Paşa döneminde yıldızı daha da parlamıştır. İstanbul'a İsmail Paşa'nın yönetime gelişini bildirmek üzere giderken artık çalışma ve dışişleri bakanı sıfatını taşımaktadır. İsmail Paşa'nın mutlak yardımcısı olan Nubar Paşa daha sonra Tevfik Paşa'nın döneminde gözden düşmeye başlamasına rağmen (1894) yine de icraatlarıyla kendinden söz ettirmiştir.¹¹

Osmanlı sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşalar başta olmak üzere çok sayıda devlet ricaliyle muhatap olmuştur. İngiliz başbakanları Benjamin Disraeli (1804-1881) ve Robert Salisbury (1830-1903) gibi politikacıların aldığı kararlara itiraz etse de kabul etmek zorunda kalmıştır. Modern Mısır'ın tarihiyle özdeşleşen Nubar Paşa, yerli halkın haklarının korunmasını ve yabancı konsoloslukların yerli halka keyfi ve hukuksuz davranışlarını engellemek için çaba sarf etmiştir. Uzun yazışma ve tartışmalardan sonra Fransız kanunlarından uyarlanarak uygulanmaya konulmasıyla *Karma Medenî Kanununun* 1875'te yürürlüğe girmesini sağlayarak hukuk alanında değişim getirmiştir.¹²

Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 29.

⁸ Nubar Paşa belgelere "N. Nubar" şeklinde imza atmıştır. Enver Ziya Karal "Nobar" olarak kullanmıştır. Karal, s. 42; Fransızca bazı kaynaklarda doğum tarihi 1817 olarak verilmiştir. *Journal Officiel de la République Française*, Paris, 1875-02-09.

⁹ Fransızca, İngilizce, Arapça gibi dilleri iyi bilmektedir. Alexandre Holynski, *Nubar Pacha devant l'histoire*, E. Dentu Editeur, Paris 1886, s. 15.

¹⁰ Nicolea Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 2963.

¹¹ Holynski, a.g.e., s. 10-15.

¹² Ministère des Affaires Etrangères, *Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875*, Imprimerie Nationale, Paris M DCCC LXXV.

Osmanlı Devletinden *vezirlik payesini* ve Mısır'ın yöneticilerine *hidiv* unvanı olarak yönetimin babadan oğula intikalini sağlamıştır.¹³ Bu durum Mısır'a yarı bağımsız ayrıcalıklı bir eyalet statüsü kazandırmıştır. Daha sonra Nubar Paşa Bâb-ı Âli'den alabildiğine bağımsız hareket etmekte bir beis görmemiştir. Tek amacı Fransa'yı Mısır'da etkisiz hale getirmek arzusunda olan İngiltere'nin¹⁴ telkinlerine kapılan Paşa yabancı devletlerle yaptığı ekonomik ve siyasi anlaşmazlıklar yüzünden Mısır'ı ödeyemeyeceği büyük bir borç yükü altına sokmuş¹⁵ ve ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.

Nubar Paşa ve Mısır Serüveni

Mısır her zaman Osmanlı Devleti için olduğu kadar Fransa için de ticarî ve stratejik önem arz etmiştir. Napolyon Bonapart (1769-1821)'ın Mısır'ı işgaliyle birlikte Fransa Doğu'da emperyalist bir politika takip etmeye başlamıştır.¹⁶ Fransa'da bir antik Mısır modası başlamış Mısır'ın tüm

¹³ İsmail Paşa, Girit'e asker göndererek orada çıkan isyanı bastırmasında devlete yardım ettiği için bir mükâfat olarak Girit'e valilik istemiştir. Bu gerçekleşmeyince "Azizi Mısır" unvanı istemiştir. Bu talep de yerine getirilmeyince Sultan Abdülaziz "hidiv" unvanını 8 Haziran 1867'de bir fermanla İsmail Paşa'ya iletmesi için Dışişleri Müşaviri Nubar Paşa vermiştir. Karal, a.g.e., 43.

¹⁴ "Küstah İngiliz kibiri sınır tanımaz hale gelmiş ve Fransa'nın bilimsel çalışmalarına engel olarak Fransa'yı Mısır'da etkisiz hale getirmiştir." Bu sözlerle Fransa'nın Mısır'da alan kaybedişini dile getiren Notovitch'e göre, İngiltere Fransızlara her fırsatta eziyet etmeye çalışmıştır. Mısır Hidivliği'nde her geçen gün Fransızlara bilimsel alanlar, mesela, müzeler ellerinden alınmaktadır. 1882 yılında Mısır hükümetinde çalışan Fransız görevli sayısı 340 iken bu sayı kısa sürede 240 kadar inmiştir. Özellikle finans, kamu hizmetleri ve idare sektörlerinde Fransız memurların azaltılması söz konusu olmuştur. Bazı sektörlerde kademeli olarak azaltılmıştır. Nicolas Notovitch, *L'Europe et L'Égypte*, Editeur Paul Ollendorfe, Paris 1898, s. 112-115.

¹⁵ Notovitch, a.g.e., s. 205; 1862'de 3.292.000 Sterlin ile başlayan borç alma 1864, 1865, 1867, 1868, 1870, 1873, 1874 ve 1876 tarihlerinde devam etmiştir. On üç yıl sonra biriken bu borçlar 98. 748. 930 Sterlin olmuştur. Bu borç İsmail Paşa'nın Nubar Paşa'dan istifasını istemesine yol açsa da daha fazla dayanamayan Paşa yerine oğlunu bırakarak feragat etmiştir. İngiliz Wilson ve Fransız Blignières'e ile bir anlaşma imzalayarak yetkilerini oğlu Tefik Paşa'ya devretmiş İngiliz ve Fransız başkonsoloslarına da resmî olarak iletmiştir. Bu durum iki büyük gücün *condominiumuna* uygun olacaktır. Kendi hükümetlerine durumu bildiren konsoloslar sonucu dikkatlice yönetmişlerdir. Bu süreçten İngiltere kazançlı çıkarken Fransız politikası yetersiz kalacaktır. Jules Cocheris, *Situation internationale de l'Égypte et du Soudan (juridique et politique)* Université de Paris Faculté de droit, Thèse pour le doctorat soutenue le 23 Avril 1903, impr. de Plon-Nourrit et Cie, Paris 1903, s. 67, 72, 81, 82..

¹⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedidi ve Tanzimat Devirleri (1789-1886)*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 101.

zenginliği, antik medeniyeti Fransızların hayallerini süslemiş ve bu yüzden pek çok Fransız entelektüel Mısır'a gitmiştir.¹⁷ Zira Mısır "Batı'nın Doğu üzerinde edindiği bilgiler hazinesi içinde canlı bir laboratuvar malzemesi gibi etüt sahası olarak kullanılmışlardır."¹⁸

XIX. yüzyılın başlarında Mısır'da Türkler yönetime hâkim iken daha sonra Avrupa'dan iyi eğitim alan kişiler de üst düzey görevler almaya başlamışlardır. Bu eğitilmiş kişiler arasında Ermeniler öne çıkmıştır. Üstelik bu yüzyılın sonunda Mısır Avrupa ekonomisine açık hale geldiği için yabancı akınına uğramış, Süveyş kanalının açılmasıyla da cazibe merkezi haline gelmiştir. Yunanlılar, Ermeniler, İtalyanlar, Fransızlar, İngilizler ve benzeri çok sayıda insan Mısır'da çeşitli faaliyetlerde bulunmak üzere buraya yerleşmiştir. Mısır'ın sahil şehirlerinde 1897'de 109 bin yabancı nüfusun içinde Avrupalı sayısı 30.000 kadar olduğu bunlardan bazıları; Ermeniler 7.760, Fransızlar 21.270, İngilizler 24.354 ve İtalyanlar 41.198 olarak görülmektedir.¹⁹

Mısır'da Fransız etkisi XIX. yüzyılın ortalarına doğru yadsınamaz durumdadır. Kahire'de Fransız okulları, Fransız tiyatrosu, Fransız basın yayın organlarıyla tam bir koloni kurmuştur. Mısır'da Fransız kültürünü yaymak ve geliştirmek için kolonizatörler tarafından kültürel/çalışmalar yerli halka kadar indirilmiştir. Fransa, Mısır'ın siyasî, sosyal, finansal, ticarî ve endüstriyel alanlarında hep var olmuş ve özellikle devlet yönetiminde etkisini hep hissettirmiştir. Bankacılık faaliyetleri yanı sıra sağlık sektöründe hastane işletmişler ve Fransız hükümeti nezdinde kadrolu ajanlardan *milletin vekili* unvanıyla seçilen iki temsilci Fransız dışişleriyle her zaman doğrudan temas halinde olmuş ve bu kanaldan bilgi akışını kesintisiz sağlamışlardır. Keza

---

¹⁷ İlk ejiptolog olarak kabul edilen kişi Savary (1750-1788)'nin mektuplar halinde yayınlanan Mısır ve Yunanistan'a yaptığı seyahat notları örnek olarak verilebilir. Claude Etienne Savary, *Lettres sur la Grèce, pour servir de suite à Celles sur l'Égypte*, Chez Bleuet Jeune, Paris, 1.Edition 178-1786, 3. Edition 1798. Napolyon inandığı seyyahlardan biri olan Volney'in eserlerini dikkatlice okumuştur Volney *Les Ruines*, s. XXXIX; Bu "Suriye ve Mısır'a Seyahat" eseri Mısır hakkında kendinden önce yazılan eserleri geride bırakmış, adeta Mısır'ın yeniden keşfi olarak kabul edilmiş ve Volney de Mısır'ın Kristof Kolomb'u olmuştur. Volney, *Voyage en Syrie et En Égypte Pendant Les Années 1783, 1784 et 1785*", Tome I II, Volland Libraire, Paris 1787, s. V.

¹⁸ Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel, İrfan yayıncılık, 1998, İstanbul, s. 67.

¹⁹ Durmuş Akalın, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır Hidivliği'nde Ermeniler, s. 322 <https://www.academia.edu/>

basında çıkan resmî veya gayri resmî gazeteler Fransız tezini desteklemese bile Fransızca yayınlanmış böylece Mısır'ın Avrupâî tarzda gelişimine katkıda bulunmuşlardır.²⁰

Meclis-i Tüccar²¹ Mısır'ın gelişiminde ve değişiminde etkili olan kurumlardan birisidir. Zira burada ticaret yapan dört fabrika sahibi bir Ermeni ailesi olan Nubarlardan Nubar Nubarian Mısır'ın değişiminde büyük rol oynamış bir siyasetçidir. Mehmet Ali Paşa'nın yanında yetişecektir. Mısır için en önemli icraatı hukuki alanda yaptığı Fransız menşeli karma mahkemelerle ilgili reformlarıdır.²² Osmanlı'nın Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile girdiği mücadeleden sonra Mısır üzerindeki egemenliği bir hayli zayıflamıştır. Kavalalı bu dönemde yabancıları ve Mısır'da yaşayan iyi eğitilmiş Gayr-i Müslimleri üst düzey görevlere getirmiştir. Askerî ve yönetim alanında Fransız etkisinin Mısır'ın değişim sürecine katkısı Sait Paşa döneminde Süveyş kanalı²³ yapım aşamasında Ferdinand Lesseps ile teknik alanda da kendini göstermiştir. Mısır'da değişim hızlı devam ederken Osmanlıdan kopuş da hızlanmaktadır. Fakat bu plansız ve hesapsız değişim iktisadi ve finansal sorunlar çıkarmaya başlamış Mısır'ı iflase sürüklemiştir. Daha sonra da Mısır İngiliz işgaliyle karşı karşıya kalmıştır.

Hidiv Tevfik Paşa yönetiminde Nubar Paşa hâkimiyetini epeyce pekiştirmiştir. Bâb-ı Âli Tevfik Paşa'yla istediği gibi sıcak bir ilişki

²⁰ Louis Malosse, *Impressions d'Égypte*, A. Colin, Paris 1896, s. 274.

²¹ “Meclis-i Tüccar Mısır'da 1840'lı yılların ortasında kurulmuş ve 1870'li yıllara kadar devam etmişti. Bu tarihten sonra da yerini Karma Mahkemelere bırakmıştı. Bu mahkemeler bir yargılamadan ziyade daha çok meclis özelliği gösteriyordu ve buralarda yerli ve yabancı tüccarlar bulunuyordu.” Akalın, a.g. m., s. 325; Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 30.

²² *Journal officiel* de la République française, 9 Février 1975, s. 1063.

²³ “Süveyş Kanalı, Osmanlı Devleti'nin toprağı Mısır'da Akdeniz ve Kızıldeniz'i birbirine bağlamak amacıyla Süveyş kıstağında 1859 tarihinde inşaatına başlanan 17 Kasım 1869 tarihinde kullanıma açılan uluslararası siyasî, ekonomik ve stratejik bir su yolu projesidir. Bu proje Sultan Abdülmecid döneminde, Fransız mühendis-diplomat Ferdinand de Lesseps tarafından 1854'te ve 1856'da Mısır Hidivi Said Paşa'dan imtiyaz alınarak başlatılmış; ancak, Sultan Abdülaziz döneminde tamamlanarak hizmete açılmıştır. İngilizler kendi çıkarlarına zarar verecek olan bu stratejik projeyi engellemesi için Bâb-ı Âli'ye siyasî ve diplomatik baskılar uygulayarak Fransızları durdurmak istemiştir. Bu çerçevede İstanbul'da yaşanan Fransız-İngiliz rekabeti farklı boyutlara ulaşmıştır. Sadrazam tayin ve azlinde dönemin diplomatları doğrudan etkili olmuştur.” Fatma Uygur “Süveyş Kanalı Projesinde İstanbul'da Yaşanan Diplomatik Mücadeleler,” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-Turkish Journal of Social Research*, yıl 22, sayı 3, ss. 699-720, Aralık Ankara 2018, s. 699.

kuramamıştır. Finansal anlamda başarılı sayılmayan ama liberal Avrupa²⁴ eğitim alan yetenekli ve enerjik bir yapıya sahip olan Nubar Paşa doğulu alışkanlığıyla yönetimde despotça davranmıştır. İngiliz yetkililerle mali konularda ters düştüğü durumlarda diplomatik ilişkileri de kesintiye uğramıştır.²⁵ Fakat zamanla muhtelif hadiseler şiddetlenmiş ve aradığı bahaneyi bulan İngiltere *Arabî Paşa isyanında* Fransa ile anlaşarak 19 Mayıs 1882'de savaş gemilerini İskenderiye'ye çıkartarak yeni bir fiili durum yaratmıştır. Yapılan diplomatik girişimler sonuçsuz kalınca İngiltere Fransa'ya Fas'ı bırakarak 20 Ağustos 1882'de Port-Said'e asker çıkarmıştır. Nihayet 15 Eylül 1882 tarihinde başkent Kahire'ye giren İngiltere Orta ve Uzakdoğu'daki sömürgelerini korumak amacıyla fiilen Mısır'a, hâkim olmuştur. Osmanlı Devleti'nin buna engel olma çabaları sonuçsuz kalmıştır.²⁶

Nubar Paşa'nın Dışişleri Bakanı Olarak Bâb-ı Âli'den Talepleri

Nubar Paşa, 1872 yılının haziran ayının son günlerinde Mısır Hidivliği'nin *Hariciye Nazırı* sıfatıyla bir takım siyasi taleple İstanbul'a gelmiştir.²⁷ Paşa'nın *idée fixe* (sabit fikir) haline gelen düşüncesi dağılmakta olan Osmanlı Devleti'nden Mısır'ı kârlı bir biçimde tam bağımsız olarak ayırmaktır.²⁸ 1840-1841 anlaşmalarında²⁹ elde edilen haklar çerçevesinde

²⁴ Çocuk yaşta Avrupa'ya giden Nubar Paşa Fransız İsviçresinde bir Protestan mektebinde Cizvitlerin yanında eğitim almıştır. Burada Latinceyi öğrenir, kuvvetli bir hafızası ve enerjisi vardır. Edebiyatı güçlü olmasına karşın fizik ve matematikte o kadar iyi değildir. Potemkine gibi bilgisi çok okuduğu için değil çok iyi bir dinleyici olduğu düşünülmektedir. Asker olmayı hayal ederken amcası Bogos onu Mısır'a sivil görev için çağıracaktır. Holynski, Alexandre, *Nubar Pacha devant l'histoire*, E. Dentu Editeur, Paris 1886, s. 6-8.

²⁵ Alfred Milner, *L'Angleterre en Égypte* (ouvrage traduit de l'anglais par M. F. Mazuc), E. Plon, Nourrit et Cie, Paris 1898, s. 175.

²⁶ "Osmanlı Devleti, Mısır'daki hâkimiyetine hâlel getiren İngiltere'ye, bir ara savaş ilanını dahi düşünmüştür", Haluk Dursun, *Akabe Meselesi, Türkler Osmanlı*, Cilt13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70-77.

²⁷ Nubar Paşa'nın İstanbul'a gelişini Fransız resmî gazetesi 25 Haziran olarak vermiştir. Habere göre, Boğaz'da Emirgân sarayında üç hafta konaklayacak olan Hidivin beraberinde gelen Nubar Paşa, Hidiv'den sonra bir müddet daha İstanbul'da kalacaktır. *Journal Officiel de la République Française*, Paris, 1872-07-13, s. 4770.

²⁸ Barkouff-Effendi, *A propos du voyage de Son Excellence Nubar Pacha à Constantinople*, impr. de E. Brière, Paris 1872, s. 2.

²⁹ Vali Mehmet Ali Paşa'nın uzun ve yıpratıcı isyanı karşısında yenik düşen Osmanlı Devleti bekası için diğer devletlerden yardım almak zorunda kalmıştı. Bir iç mesele iken *Avrupa sorunu* haline gelen bu meselede Osmanlı Devleti 15 Temmuz 1840'da Rusya, Avusturya, Prusya arasında Londra Antlaşması imzalamıştır. Buna göre, Mısır'da yönetim irsi olarak

Osmanlı devletinden mutlak bir bağımsızlık talebinin yanı sıra kabul edilemez istekleri olmuştur. Nubar Paşa'nın entrikaları efendisi İsmail/Mehmet Ali Paşa (1769-1848) sülalesinin yaptıkları kadar zararlı olabilecektir. Kavalalı Mısır'ı ancak yabancı güçlerin sayesinde elinde tutabilmişti. Nubar Paşa'nın Bâb-ı Âli'den Efendisi İsmail Paşa adına para bastırmak, bağımsız diplomatik ilişkiler kurmak, Süveyş kanalı ile ilgili hukuki kararlar almak taleplerinden bazılarıdır.³⁰

Bağımsız bir devlette gerektiğinde uluslar arası ilişkiler çerçevesinde diğer devletlere özel durumlarda madalya, nişan ve kıymetli armağanlar hediye edilmektedir. Nubar Paşa Mısır adına böyle hatıra verme yetkisi talep etmiştir. Mevcut duruma göre Mısır Hidivliği sultanın himayesinde olup 3. dereceden Mecidiye nişanı alabilmektedir. Görünürde masum bir istek olsa da bağımsızlık için atılan bir adımdır. Diğer monarşi yönetimlerinden Mısır'a böyle nişan ve armağanlar verilmesi Nubar Paşa'nın gururunu incitmiş gibi gözükmektedir.³¹

Nubar Paşa'nın taleplerinden bir diğeri de mutlak yetki veren bir fermanla bağımsız hareket etmektir. Daha önce yapılmış kapitülasyonları değiştirmek veya yenilerini yapmak amacı taşımaktır. Bâb-ı Âli'nin bunu takipte zorlanacağı düşüncesinden yola çıkan Paşa, hukuk reformlarının Mısır'ı ileri seviyeye çıkarırken büyük güçler tarafından Osmanlıya hazırlanmış bir tuzak olduğunu belki de biliyordu.³² Fransız basını bir ara Nubar Paşa'yı İngiliz ajanı olmakla itham etmiştir. Paşa'nın sırtını Rus,

---

ömür boyu şartıyla Mehmet Ali Paşa'ya verilmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa, kendisini destekleyen Fransa'nın telkinleriyle bu anlaşmayı kabul etmek istememiştir. Fakat İngiltere, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu bir ittifak donanması Suriye'nin sahillerine gelmiş Sayda, Beyrut, Hayfa ve Akka'yı Paşa'nın elinden geri almışlardır. Mehmet Ali Paşa, çok güvendiği Fransa'dan yardım alma ümidi suya düşünce anlaşma imzalamıştır. Böylece Mısır valiliği babadan oğula geçmiştir. 13 Şubat 1841 tarihli ikinci bir fermanla Mehmet Ali Paşa soyundan gelen en büyük oğula Mısır ve Sudan valiliği verilecektir. Daha sonra Londra'da 10 Temmuz 1841 protokolüyle bu sorun kapanacaktır. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 317-324.

³⁰ Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 4.

³¹ Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 6; Nubar Paşa François Joseph tarafından Grand-Croix nişanı ile taltif edilmiştir. Kahire'de resmi toplantılarını ihtişamlı dekorlar eşliğinde muhataplarını etkilemek suretiyle düzenlemeye özen göstermiştir.

³² Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 8.

İtalyan ve Avusturya politikalarına dayadığı da yazılmıştır.³³ Sultan Abdülmecid'in kızlarından birini büyük oğluna eş olarak istemek de talepleri arasındadır.³⁴ Bu evlilik talebi protokol sorunu yaşatacağı gerekçesiyle kabul edilemez. Paşa Yemen'in yönetiminin Mısır'a verilmesini de talep edecektir. Nubar Paşa'nın kabul edemediği şey ise Mısır'ın halen Osmanlı Devleti'ne bağlı iç işlerinde serbest bir taşra eyaleti olduğudur.

Nubar Paşa ve Mısır'da Karma Hukuk Organizasyon Projesi

Nubar Paşa, Sadrazam Âli Paşa ile 1870 yılında Paris'te hazırlanan Mısır karma mahkemeleri projesiyle³⁵ ilgili olarak bir anlaşmaya varmıştı. Ancak Kahire komisyonundaki tartışmalar sonucu ortaya çıkan bir takım göstergeler bu hususta şüpheler doğurmuştur.³⁶ Nubar Paşa'nın İstanbul'daki büyük güçlerin temsilcileriyle birlikte projede kullanılacak terimleri ilave edilen veya çıkarılan hususları müzakere etmek koyduğu çekincesi İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğinin diplomatik yazışmalarına *öncelikli sorun* olarak yansımıştır. Fransız Dışişleri Bakanı, Nubar Paşa'nın İstanbul'a erken gelişinin tahmin edilmediğini telaşlı bir biçimde yazmış ve İstanbul'daki büyükelçisinden paşanın yaptığı her görüşme hakkında ivedilikle bilgi istemiştir. Versailles'dan yazılan bu belgede, 1870 anlaşmasına Hidiv ile Bâb-ı Âli görüş ayrılığına düşmüşken aynı konu hakkında Nubar Paşa-Âli Paşa arasında oluşan konsensüs Nubar paşa tarafından açıklanmaması Fransızları şaşırtmıştır. Bâb-ı Âli 1870 tarihli proje antlaşma maddesinin 21. maddesine³⁷

³³ Süveyş Kanalı kazma sürecine Nubar Paşa'nın takındığı oyalayıcı tutuma Fransız gazeteler bu şekilde tepki göstermişlerdir. Amédée Sacré et Louis Outrebon, *L'Égypte et Ismail Pacha*, J. Hetzel, Paris 1865, s. 109.

³⁴ Barkouff-Effendi, a.g.e. s. 4.

³⁵ İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği'nden Fransız Dışişlerine gönderilen 22 Temmuz 1872 tarihli bir telgrafa göre, Bâb-ı Ali hidive 1870 Osmanlı projesini kabul etmesini ve yeni Mısır kanunlarına uygulaması için izin vermiştir. Nubar Paşa ise İstanbul'daki büyük güçlerin temsilcileriyle kabul şartlarını birlikte hazırlamak istemiştir. Diplomatik misyon şefleri danışma toplantısı yapmakta ısrar eden Nubar Paşa'ya hükümetlerinden telgraf beklediklerini söyleyerek teklifi reddettiler. Daha sonra Paris'ten gönderilen telgrafta ise Fransız büyük elçisine Nubar Paşa'nın gerçek niyetini öğrenmesi için toplantıya gitmesi istenmektedir. Ministère des affaires étrangères, *Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875*, Imprimerie Nationale, Paris M DCCC LXXV, s. 10.

³⁶ *La Renaissance* politique, littéraire et artistique, 25 Janvier 1930.

³⁷ Ministère des Affaires Etrangères, *Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875*, Imprimerie Nationale, Paris M

Mısır yönetimin Osmanlı otoritesini sarsacak yeni bir yetki vereceği gerekçesiyle itiraz etmektedir.³⁸ Fransa ise Nubar Paşa aracılığıyla söz konusu anlaşmayı kabul ettirmek istemektedir.³⁹

O sıralarda, aynı konuda Süveyş kanalının yapımcısı Fransız diplomat-yüksek mühendis Ferdinand de Lesseps (1805-1894)'in Nubar Paşa'ya gönderdiği 22 Ağustos 1872 tarihli bir telgrafı bulunmaktadır. Telgrafta Fransa'nın Mısır'da olası yargısal herhangi bir projeyi desteklemeye hazır olduğu bildirilmektedir. Mısır'da kurulması düşünülen karma mahkeme sistemi ile ilgili karşılaşılan sorunları Lesseps'e anlatan Nubar Paşa'nın (3 Eylül 1872) mektubu da cevap olarak verilmiştir.⁴⁰

Pera, İstanbul Fransız Büyükelçiliği'nden çekilen 22 Temmuz 1872 tarihli telgrafta, Bâb-ı Âli'nin, hidivliğin 1870 tarihli Osmanlı menşeli projeyi kabul etmesine ve bu çerçevede Mısır'a yeni mahkemeler kurulmasına rıza gösterdiğini bildirmektedir. Nubar Paşa ise İstanbul'daki büyük güçlerin temsilcileriyle birlikte danışma toplantısı düzenleyerek bazı maddeler üzerinde çalışmak ve uygulamada beş yıl gibi bir süre istemektedir. Fransızlar için Nubar Paşa'nın açıklamalarına binaen gerekli görürse kendi inisiyatiflerini kullanmak esastır. Sözü edilen toplantı İstanbul'da Rus Elçiliğinde General İgnatiev başkanlığında kordiplomatlar eşliğinde yapılmıştır.⁴¹ Özellikle Ceza hukuku konusunda anlaşmazlık öne çıkmıştır.⁴²

Fransız Büyükelçi Vogué kendisine emredilmesi üzerine toplantı sırasında Nubar Paşa'yı iki konuda kışkırtarak dikkatleri ülkesinden yana çevirmiştir. Fransız tezi ile Bâb-ı Âli'ninki tartışılmadan konu Fransa-Mısır

---

DCCC LXXV, s. 5; *Note à consulter sur le projet de convention envoyé de Constantinople/ Canal maritime de Suez*, 1864.

³⁸ Journal Officiel de la République Française, Paris, d'édition Date, 1875-02-09, s. 1063.

³⁹ 4 Temmuz 1872, MAE Documents diplomatiques, s. 2-3.

⁴⁰ Konuyu bildirmeden Fransa adına destek veren Mühendis Lesseps'in telgrafı, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni Milleti'nin siyasi statüsünü ve isyanlarını konu eden diplomatik yazışmalardan oluşan on iki ciltlik bir koleksiyon Viyana'da yayımlanmıştır. Bu koleksiyonda Artem Ohandjanian, Avusturya kaynaklı belgelerle Ermeni *sözde* soykırımını ispatlamak istemiştir. *Österreich-Armenien (1872-1936), Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke (Fotokopien), Herausgegeben und eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian*, Ohandjanian'ın şahsi Yayınevi, Viyana 1995.

⁴¹ MAE Documents diplomatiques, s. 11; 12 Ağustos 1872 tarihli gazetenin okuyucularına verdiği bilgiye göre söz konusu toplantıda henüz bir anlaşmaya varılamamıştır. *Journal des débats*, 12. Août 1872.

⁴² Journal des débats, 12 Août 1872.

ilişkisi çerçevesine oturtulmuştur. Nubar Paşa, büyük güçlerin Sultan ile hidiv arsında bir çekişme istemediklerini, Fransa ve Mısır arasındaki angaje olmuş her türlü ilişkiye Bâb-ı Âli'nin doğrudan karışmasını istemediğini toplantı sırasında yüksek sesle dile getirmiştir. Doğrudan egemenlik hakkını ihlal ettiği için Fransız projesi 21. maddeye itiraz eden Âli Paşa iyileştirilmesini talep etmiştir. Öte yandan hidiv ise verilen süre içinde projeyi Sultana kabul ettirmek zorundadır. Nubar Paşa hayati bir görev üstlenmiş Paris'te hazırladığı projeyi uyarlamak için garanti vererek canla başla çalışmış Fransızların takdirini kazanmıştır.⁴³

Toplantıda kendisini destekleyen Fransız Büyükelçisine ve diğer temsilcilere 6 Ağustos 1872 tarihli bir yazıyla teklifini sunmuştur. Fransız tezini destekleyen bu teklif Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır.⁴⁴ Buradaki teklifler arasında konsoloslara ve karma jüriye ilişkin ifadeler hayli iddialıdır. Buna rağmen İngiltere ve Avusturya'nın teklif ve uygulama konusunda şüpheleri bulunurken Rusya'nın Mısır'da çok sayıda tebaası olduğu için meseleyi Bâb-ı Âli aracılığıyla halletme yolunu tercih etmiştir. 3 Kasım'a gelindiğinde Nubar Paşa'nın Fransız teklifini kabul ettiği yazısı Fransız Büyükelçi Vogüé imzalı bir telgrafla Avusturya, Rusya ve İngiltere'ye gönderilmiştir.⁴⁵

Netice itibarıyla *modern* ama *bağımsız* Mısır'ı inşa etmeye çalışan Hidiv İsmail, 1866-1867 yıllarında Fransız Medeni Kanunu'nu tercüme ettirerek Mısır'da uygulamaya koymuştur. Daha sonra yeni bir *Usûl-i Mehâkim Nizamnamesi* hazırlanması ve Mısır Mahkemeleri'nin yeniden düzenlenmesi söz konusu olmuştur. 1869'da Meclis-i Nüvvâb'da nizamnâme tartışılmıştır. Nizamnameye göre, özellikle yabancılar ile Osmanlı tebaası arasındaki uyuşmazlıklarda daha etkin bir yapı tesis edilmek istenmiştir zira ülkedeki konsolosluk mahkemeleri kaotik bir durum arz etmektedir. Aslında adı geçen bu nizamnâmeyle Mısır Mahkemeleri yabancı (Fransız) hâkimler olarak Osmanlı hükümranlılığını sarsacaktır. Hidiv'in adeta bağımsızlık projesini İstanbul'a getiren Nubar Paşa aradığını bulamaz. Buna karşın Sadrazam Âli Paşa (1815-1871), Mısır'ın bir Osmanlı toprağı olduğunu ve yabancıların tâbi

⁴³ MAE Documents diplomatiques, s. 13.

⁴⁴ "Déclarations de Nubar-Pacha" başlığıyla ikinci ek olarak 7 Ağustos 1872 tarihlidir. MAE Documents diplomatiques, s. 15.

⁴⁵ MAE Documents diplomatiques, s. 23.

olduğu kuralların Mısır’da yaşayanları da bağladığını vurgular. Âli Paşa’nın ölümünden sonraki gelişen süreçte artan baskıları göğüsleyemeyen Bâb-ı Âli Mısır’ın Osmanlı hukukundan ayrılmasına mani olamamıştır.⁴⁶

İngiliz İşgali Altındaki Mısır’da Nubar Paşa

Nubar Paşa İngiliz işgali (1882) sonrası Mısır’a İngilizler tarafından davet edilmiş ve vekil olarak atanmıştır. Mısır siyasetinde iki kez kısa süreli başarısız bir başbakanlık yapmıştır (1884-1888/ 1894-1895).⁴⁷ İngilizlere göre, siyasi kariyerindeki hatalar gözden düşmesine yol açmıştır.⁴⁸ Fransız basını ise Fransa’da sevilmeyen Paşa’ya hakaretamiz dil kullanmıştır. Çünkü Britanya hükümet temsilcileri Nubar Paşa’ya hidivliği kaldırmasını ve bir darbe yapmasını gizlice teklif etmişlerdir. Paşa da başkanlığını üstlendiği *genel valilik* yönetim şeklini hidivlik yerine ikame etmiştir.⁴⁹

Lord Cromer⁵⁰(1841-1917)’in iktidarında Nubar Paşa istifa ettirilecektir. Cromer Mısır’da önceden yapılan uluslar arası anlaşmaları hiçe sayan çok özel bir mahkeme kurduştur. Bu mahkeme tarafından İngiliz askerine yapılacak herhangi bir hareket veya hakaret durumunda temyizi kabul edilmeyerek derhal ölüm cezası verilebilecektir. Söz konusu Mahkemenin bütün azaları İngilizlerden müteşekkil olup Hidivin herhangi bir dahli olmayacaktır.⁵¹ Mısır’da *L’Egyptian-Gazette* adında kendi resmi basın organından halka olaylar hakkında bilgi verirken kışkırtıcı üslup kullanmaktan çekinmemiştir. İngiltere, Tıpkı Hindistan’da yaptığı gibi çeşitli

⁴⁶ “İsmail Paşa gâyet cür’etli ve metanet-i ahlâkça kuvvetli bir adam olduğundan Mehmed Ali’nin tayin eylediği meslek üzerine devâm ile Mısır’ı Bâbîâli’nin hükmünden kurtarub nâ’îl-i istiklâl-i tam itmek gayretini ele almış idi (...) bu neticeyi istihsâl için dahi Avrupa ile hüsn-i amîz şeyi emel idinmiş idi” Y.EE., 116/55. Musa Gümü, *II. Abdülhamid’in Mısır Politikası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013, s. 17.

⁴⁷ Gazeteye göre Hidiv, Nubar Paşa’nın davranışlarına artık tahammül edemediği için görevden azledilmiştir. *Journal des débats*, 21 Juin 1888.

⁴⁸ *Journal des débats*, 15 Février 1899.

⁴⁹ Eğitimi Fransa’da yapan Nubar Paşa kendisini *Fransız* olarak hissettiğini, en iyi dostlarının Fransızlar olduğunu sık sık dile getirmiştir. Nubar Paşa yazar Cocheris’e göre ne Fransız, ne İngiliz ne de Almandır. O Ermeni asıllı Hıristiyan olmasına rağmen Mısır’a kendini adanmış bir Mısırlıdır. Yedi dil bilen Nubar Paşa ciddi bir servet sahibidir. Cocheris, a.g.e., s. 233.

⁵⁰ Lord Cromer’e göre Nubar Paşa Mısır için talihsiz bir devlet adamıdır. Zira istikrarsız, karmakarışık bir düşünceye sahiptir. *Le Journal* 13 Novembre 1895.

⁵¹ Notovitch, a.g.e., s. 166.

plan ve politikalarla Fransa'yı Mısır'da önce pasifize edecek sonra da uzaklaştıracaktır⁵². Oysaki Süveyş kanalı ve karma mahkemeler Fransa'nın prestijini artırmıştı. Nubar Paşa ayak uyduramadığı İngiliz siyasetine daha fazla tahammül edememiş ve sağlık bahanesiyle istifa etmek zorunda kalmıştır.⁵³

Nubar Paşa Mısır'da hukuk mevzuatında ve tarihinde kalıcı çalışmalarla adaleti temin etmeğe ve bir tarım politikası tesis etmeğe angaryanın kaldırılmasına çok önem vermiştir.⁵⁴ Yaptığı çok sayıda ticari anlaşmalarla⁵⁵ ve kapitülasyonlarla Mısır'da ticareti canlandırmaya çalışmıştır. Adalet olmadan iyi bir yönetim olmaz düşüncesiyle hareket eden Nubar Paşa Mısır'da yabancı tebaa karşısında yerli halkın maruz kaldığı haksız durumu gidermek için yaptığı mücadelede Bâb-ı Âli'yi karşısına almaktan çekinmemiştir. Mısır'ın bağımsızlığına giden yolda büyük güçlerle stratejik anlaşmalar yapan Nubar Paşa'nın etkisi ve reformları tartışmasız kabul görmüştür.⁵⁶

İngiliz işgali sonrası Nubar Paşa malî konularda hayli zorlanmıştır. Finansal meseleler siyasi meselelerden ayrı düşünülemezdi. Borçları ödemek için Süveyş kanalı hisse senetlerini İngilizlere satmak zorunda kalmışlardır. Bu durum İngiliz hâkimiyetini pekiştirmiş ve Prusya karşısında yenilen Fransa siyasi prestijini kaybederek Mısır'daki üstünlüğünü İngiltere'ye kaptırmıştır.⁵⁷ Lord Cromer *Modern Mısır*'ı sistematik bir biçimde İngilizleştirmiştir.⁵⁸ İngilizler 1894'te Hidive yayınlattıkları fermanla içişleri bakanlığını yeniden organize ederek Mısır'a yerleşmişlerdir. Cromer Mısırlı yöneticileri Abbas Hilmi Paşa'yı gazeteler yoluyla tahkir etmiş ve halkta

---

⁵² Nubar Paşa başlıklı bir makale yayınlayan *Le Journal*'a göre Nubar Paşa'nın İngilizlere karşı hoşgörüsü sınırları zorlamıştır. Fransızlara karşı düşmanca tutum sergilemiştir. Mısır'da kamu ve finans işlerini İngilizlere teslim etmiş hatta Sudan'ı da vermekten çekinmemiştir. Mısır'da kamuoyunu bilgilendiren ve mahkemelere hakim olan İngilizlerdir. Mısır'ın İç işlerini de emekli olmadan önce yine bir İngilizle teslim etmiştir. *Le Journal*, 13 Novembre 1895,

⁵³ Notovitch, a.g.e., s. 57.

⁵⁴ Holynski, a.g.e., s. 125.

⁵⁵ *Archives diplomatiques Recueil de diplomatie et d'histoire. 1893 Recueil Mensuel International de Diplomatie et d'Histoire*, Louis Renault, Tome XLVII, Paris 1893, s. 274.

⁵⁶ *Mémorial Diplomatique*, 30 Décembre 1869, s. 821.

⁵⁷ Karal, a.g.e. s. 50.

⁵⁸ Cromer "Makine'nin çeşitli parçaları arasındaki ahenkli çalışma düzeninden sadece merkez sorumludur." diyerek merkez gücüne vurgu yapmıştır. Mısır'ı 25 yıla yakın yöneten Cromer anılarını yazdığı *Modern Mısır* adlı eserde İngiliz politikasını anlatmıştır. Said, a.g.e.,s. 61, 70.

hoşnutsuzluk meydana gelmiştir. Mısır'daki İngiliz tasallutuna karşın sessiz kalan Avrupa Cromer'in zaferine ortak olmuştur. Artık Mısır yönetimi İngilizlerin elindedir.

“Le Bosphore Egyptien” Meselesi

Mısır'da Fransızlara hitap eden, milletler arası siyasî ve diplomatik olaylara yer veren ve önemli Fransız edebiyatçıları Guy de Maupassant (1850-1893) ve Arthur Rimbaud (1854-1891) gibi kalemlerin yer aldığı günlük siyasî gazete “*Le Bosphore Egyptien*” (1878) önce Pord-Said'de yayın hayatına başlamış daha sonra Kahire'de devam etmiştir. Gazete Mısır'ın resmî ekonomik, finansal antlaşmalarını da yayınlayan aktüel bir gazetedir.⁵⁹ Kahire'de adı geçen gazetenin 8 Nisan 1885'te cebren kapatılması, çalışanlarına şiddet uygulanması, bir Fransızın hanesine tecavüz edilmesi diplomatik krize sebep olmuştur. Nubar Paşa'yı şiddetle eleştiren, İngiliz işgaline karşı çıkan üçüncü sayfası Arapça basılan bu gazetenin *Mehdi'nin*⁶⁰ *Moniteur*'ünde kışkırtıcı ve tehlikeli bir yayın yaptığı görülmüştü.⁶¹ Nubar Paşa gazetenin kapatılmasıyla patlak veren krizde Mısır hükümeti adına kilit rol oynayacaktır.

21 Mayıs 1885'e kadar süren bir dizi telgraf, nota, zabıt ve tutanaklarda, Fransız Dışişleri Bakanlığı'ndan Fransız Başkonsolosluğu'na oradan da

⁵⁹ <http://www.medias19.org/index.php?id=21358> (Web 10. 1. 2019).

⁶⁰ 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal ile daha da kaotik hale gelen yönetim boşluğu *Mehdilik* hareketini güçlendirmiştir. Osmanlı-İngiliz mücadelesinden faydalanarak dini söylemlerle ortaya çıkan mehdilik siyasî bir nitelikte de taşımaktadır. Muhammet Ahmet (1884-1885) adlı bu kişi *Mehdilik* iddiasını pekiştirmek amacıyla peygamber soyundan geldiğini ve Mehdi olduğunu ölümüne kadar mektuplarla İslam coğrafyasına duyurmaya çalışmıştır. Mısır'daki adaletsizlik, siyasî düzensizlik, İngilizlerin bölge üzerindeki faaliyetleri ve kötü ekonomik şartlar bu hareketi beslemiş, büyütmüş ve toplumda beklenen bir kurtarıcı algısını doğurmuştur. Le Bosphore égyptien'nin kapatılmasında etki eden bir başka sebep de böylesi hareketlerin domino etkisi göstermesini önlemektir. “Bâb-Âli, Muhammet Ahmet'in Mısır'daki gazeteler aracılığı ile propaganda faaliyetlerine başlamasının çevre bölgelerde yaratacağı etkiden endişe duymaktaydı. Nitekim Muhammet Ahmet'in Türk idaresine karşı olumsuz söylemleri bu bölgelerdeki Osmanlı otoritesini sarsabilirdi. Yerel idareciler, bu hareketin bir Arap hükümeti tesisine müsait olabileceği konusunda Babiâli ile hemfikir idi.” Abdullah Özdağ, “Sudan'da Mehdilik Hareketi”, *TAD*, C.37/S. 63, 2018, 309-330, s. 314, 318.

⁶¹ Holynski, a.g.e., 120; Mehdi hareketi büyük bir halk hareketine zemin hazırlamış bu durum bazı gazete ve çevrelerce desteklenmiştir. Mehdi hareketi tarafından, General Hicks komutasındaki İngiliz askerleri El-Ubeyd mevkiinde tamamen yok edilmiştir. Louis Malosse, *Impressions d'Égypte*, A. Colin, Paris 1896, s. 192.

Kahire hükümetini temsilen Nubar Paşa'ya gönderilen ultiमतolar konunun bir *prestij* meselesi haline geldiğini göstermesi bakımından önem arz etmiştir. Öte yandan Fransız Dışişleri Bakanı De Freycinet'in kesin emriyle Rusya, Avusturya, İtalya ve İstanbul'da bulunan Fransız başkonsolosları da bu meseleyi buldukları ülkenin yönetimine arz ederek uluslar arası boyut kazandırmışlardır.⁶²

Fransız Dışişleri Bakanı De Freycinet ile Mısır'daki Fransız başkonsolos Saint-René Taillandier arasında 8 Nisan 1885 tarihi itibarıyla başlayan diplomatik yazışmalarda hadise bütünüyle ele alınmıştır. Buna göre, başkonsolos Taillandier, Kahire'den gönderdiği telgrafta *Le Bosphore égyptien* gazete matbaasının Tigrane Paşa'nın bir emriyle itirazlara rağmen kapatıldığını Nubar Paşa'nın haber vermesiyle öğrenmiştir. Hukuka aykırı bulunduğu bu olayda matbaanın kapısının kırılması, iki konsolos kavasının tartaklanması, bir Fransız hanesine tecavüzü imzalı tutanaklara geçirip Fransız Dışişleri Bakanına bildirmiştir.⁶³

2 numaralı belgede, Taillandier'ın, 9 Nisan'da Kahire'den çekilen telgrafında, Serrière matbaası yürürlükten kaldırılmış bir maddeye dayandırılması sebebiyle illegal bir kararla kapatılmıştır. Hâlbuki büyük güçlerle imzalanan anlaşmalara aykırıdır. Bütün Fransız kolonisi ve halk durumdan çok rahatsızdır. 3 numaralı belgede, Bakan Taillandier, 10 Nisan tarihli telgrafta konsolosa kesin emir vermeden önce Mısır hükümetinin verdiği kapatma kararının belgesini istemektedir. Nubar Paşa'ya resmi olarak iletilmesini ve bu durumun düzeltilmesini, suçluların derhal cezalandırılmasını istemektedir. 4 numaralı belgede: *Le Bosphore égyptien* gazetesinin yalan haberle halkı yanılttığı bu yüzden ilgili madde gereği kapatma kararının verildiği bilgisi 11 Nisan tarihli telgrafla Fransa'ya gönderilmiştir. Konsolos Hidiv ve Nubar Paşa'ya durumu şikayet etmiştir. Gazetenin sözde *Mehdi'nin bildirisi* bahanesiyle kapatılamayacağını, konsolosluk çalışanlarının dokunulmazlığı olduğunu kesin bir dille anlatan Taillandier, Nubar Paşa'nın kendisini *kategorik* olarak reddettiğini bildirmektedir.⁶⁴ Sonraki belgede Bakan bu durumu onaylamaktadır (12 Nisan 1885). Nubar Paşa sorumluluğu üstlenmekte ve geri adım atmamaktadır

⁶² Fransız Dışişleri Bakanlığı "Le Bosphore Egyptien" meselesinin bütün yazışmalarını herhangi bir yorum yapmadan 46 tane belge şeklinde yayınlamıştır. Bkz. Ministère des affaires étrangères, *Affaire du journal "Le Bosphore égyptien"*, Impr. nationale Paris 1885.

⁶³ MAE *Documents diplomatiques*, s. 2.

⁶⁴ MAE *Documents diplomatiques*, s. 6.

(7 numaralı belge). Matbaa sahibi mahkemeye başvurmuş kararın incelenmesini istemiştir. Bakan De Freycinet yeni belgeler ve olayın şahitlerinin beyanlarını ve 21 kişinin imzalarını başkonsolostan talep etmiştir. (8-12 numaralı belgeler, 14-15 Nisan). 15 Nisan'da Nubar Paşa'yı bu kez 2 gün mühlet vererek uyanan konsolos hem yasağın kalkmasını hem de zararın karşılanmasını sert bir dille resmen bildirmiştir (Belge 13, 17 Nisan).⁶⁵

Bu sefer Nubar Paşa'nın tutumu değişmiştir. Hukuken gazeteyi kapatma hakkı bulunduğunu belirtmiştir. 15 numaralı belgede Fransız Bakan De Freycinet, bu durumu, Berlin, İstanbul, Londra, Saint- Petersburg, Roma ve Viyana Fransız Büyükelçiliklerine 18 Nisan'da belgelerle birlikte göndermiştir. Büyükelçilerden bu olayı buldukları ülkelerin hükümetlerini bildirmelerini talep etmiştir (18 Nisan).⁶⁶

20 Nisan 1885 tarihli telgrafta Nubar Paşa Fransız konsolosuna beklediği cevabı vermek yerine birkaç gün daha mühlet istemiştir. Bu konuyu Bâb-ı Âli'yle, İngiltere'yle paylaşmak istediğini şartları yeniden gözden geçirmeyi teklif etmiştir. Bunun üzerine Taillandier, Nubar Paşa'ya kesinlikle ek süre vermeyeceklerini, Bâb-ı Âli'yi ve İngiltere'yi asla olaya karıştırmamasını Fransız hükümeti adına bildirmiştir (17 numaralı belge). Bir sonraki telgrafta kesin cevap isteyen Fransa Nubar Paşa'nın atacağı adımı tedirgin bir biçimde beklemektedir. (18 numaralı belge).

21 Nisan tarihli 20 numaralı belgede Fransız konsolos yine Nubar Paşa'yla görüşmüştür. Buna göre Paris'te bulunan Türk büyükelçisi Fransız Dışişleri Bakanıyla bu olayı görüşmek için teşebbüse geçmiştir. Taillandier ise Türk hükümetini olaya karıştırmak istemediklerini Nubar Paşa'ya kesin bir ifadeyle haber verdiğini ve Paris'ten gelecek emirler doğrultusunda adım atacağını aktarmıştır.⁶⁷ De Freycinet Türk Büyükelçisiyle görüştüğünü ancak konu hakkında konuşmadığını, daha ilk cümlesinde susturduğunu bu konunun Mısır'ın içişleri meselesi olduğunu hatırlatarak dostluk çerçevesinde bir görüşme gerçekleştirdiğini Kahire başkonsolosuna bir telgrafla bildirmiştir (21 numaralı belge, 22 Nisan).

Bakan De Freycinet Paris'ten çektiği 23 Nisan 1885 tarihli uzun telgrafta Mısır hükümetine verilen mühletin dolduğunu bildirmiştir. 22 nolu belgeye

---

⁶⁵ MAE Documents diplomatiques, s. 13-14.

⁶⁶ MAE Documents diplomatiques, s. 14.

⁶⁷ MAE Documents diplomatiques, s. 17.

göre, illegal kapatma kararı ve konsolosluk çalışanlarına yapılan muamele kabul edilemez. Fransız hükümetinin makul talepleri koşulsuz kabul edilmeli. Geline noktada yeni vergi borcu ertelemeler söz konusu olmayacak ve moral bakımından Mısır'da olduğu gibi Fransa'da da halkın sabrı kalmamıştır. Her zaman dostça ve iyi niyetle Mısır hükümetinin yanında olan Fransız hükümetine bu yapılan kabul edilemez. Hidiv ve bakanlarıyla derhal bütün resmi ilişkiler askıya alınacak konsolosla Fransız tebaasını korumak için gerekeni yapacak, yeni bir emre kadar Fransız Cumhuriyeti Mısırda finansal ilişkisini durduracak, yapılacak yeni anlaşmalar ertelenecektir. Fransa çok kararlı bir tutum izleyecektir. Bu belgenin bir kopyası Hidive, Nubar Paşa'ya ve bütün konsolosluk çalışanlarına verilecektir.⁶⁸ Bunun üzerine, başkonsolos Taillandier da Kahire'yi terk edip yolda yeni bir emir gelene kadar İskenderiye'ye gitmek üzere hazırlıklara başlamıştır.

24 Nisan'da Başkonsolos Fransız bakanın telgrafını Nubar Paşa'ya okumuş ve telgrafın bir kopyasını da vermiştir. Resmi ilişkilerin kesileceği bilgisine İngiliz hükümeti Mısır'ın sorumlu olduğunu düşünerek mesafeli kalmıştır. Son telgraf Berlin, İstanbul, Saint Petersburg ve Londra'ya da gönderilmiştir. Bu arada İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğine gönderilen telgrafta (25 nolu belge) Paris'te bulunan Osmanlı Büyükelçisi Esat Paşa'nın Fransız bakanla görüştüğü bilgisi yer almaktadır. Fransız Bakan Türk büyükelçisine bu olayın Mısır'ın iç meselesi ve basit bir polisiye vakası olduğunu, Sadrazama da böyle iletmesini istemiştir. Bâb-ı Âli'yi hiçbir şekilde olaya karıştırmak istemeyen Fransa Mısır hükümetine de baskı uygulamaya devam etmiştir. Mısırlı yetkililerin konsolosun gitmemesi yönünde ricaları da gündemdedir.⁶⁹

Londra Fransız Büyükelçisi İngiliz yetkiliyle yaptığı görüşmeden sonra bu olayda İngiltere'nin sorumluluğu almadığını Mısır hükümetinin harekete geçmesi gerektiğini bir telgrafla bildirmiştir. İttifak halinde Nubar Paşa'nın her şeyden önce resmi olarak özür dilemesi beklenmektedir. İngiltere cephesinde, matbaanın hemen açılmasını ve konsolos çalışanlarına yapılanlar için Nubar Paşa'nın resmi özrü beklenmektedir.⁷⁰

Yazışmaların gün be gün devam ettiği o günlerde Fransız basınında çıkan haberlere göre İngiliz-Mısır siyasi polemigi yüzünden Fransa Rusya ile

---

⁶⁸ MAE Documents diplomatiques, s. 21.

⁶⁹ MAE Documents diplomatiques, s. 22.

⁷⁰ MAE Documents diplomatiques, s. 28.

anlaşma yoluna gidecektir. L'Impartial gazetesi tarafından Kahire'den Mısır'a giden Taillandier'in İskenderiye'de coşkuyla karşılanması bildirilmiştir. Bir telgrafa göre de, Nubar Paşa devre dışı bırakılarak Fransız ve İngiliz hükümeti yetkilileri anlaşma yoluna gireceklerdir.⁷¹ Bu meselede nihayet Mısır Hükümetinden resmî özür 3 Mayıs 1885'te gelmiştir. Nubar Paşa üniformasıyla ilgili kişiler huzurunda hükümeti adına üzüntü ve özürlerini resmî olarak beyan etmiştir. Görüşme gayet kibar bir üslupta gerçekleşmiş diplomatik hamleler işe yararmış ve ilişkiler tekrar başlamıştır. 21 Mayıs 1885'te matbaa *Le Bosphore égyptien* gazetesini neşretmeye başlamıştır.⁷²

Sonuç

XIX. yüzyıldan itibaren Mısır'ın siyasî ve idarî yapısında karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Napolyon işgali sonrasında bu karışık dönemde Osmanlı'nın Mısır'a vali olarak atadığı Kavalalı Mehmet Ali Paşa zamanla yerel ve yabancı Avrupalı eğitilmiş gayri-müslimlerin içerisinde olduğu bir yönetim anlayışı getirmiş ve halefleri de sürdürmüştür. Ekonomik gelişmelerle etkinliği iyice artan cemaatlerden Rum ve Ermeniler öne çıkmışlardır. Ermeni olarak kendini Mısır'a hasreden, Vali/Hidiv unvanlı Kavalalılar kadar kendilerine dışışleri ve başbakan olarak yaklaşık kırk beş yıl hizmet eden Nubar Paşa'nın da öncelikli hedefi *idée fixe* tarzında Bâb-ı Âli'nin hâkimiyetinden kurtulmak suretiyle müstakil olmak veya daha geniş imtiyazlara sahip olmaktır.

Ermeni asıllı, İzmir doğumlu Hıristiyan dinine mensup Nubar Paşa Mısır'a hizmet ederken özellikle 1882 İngiliz işgaline kadar Fransa'nın yardımını almaya özen göstermiştir. Hâlbuki İngiliz politikası karşısında yetersiz kalan Fransa'nın etkisi her geçen gün kaybolmaktadır. Nubar Paşa, Mısır'da *hukuk reformu* için kurulan Kahire komisyonlarda alınan kararlarda Bâb-ı Âli ile hemfikir olduğu halde 1870 tarihli Fransız projesi⁷³ normları kabul etmek zorunda kalmıştır. Nubar Paşa, büyük güçlerin Sultan ile Hidiv arasında bir çekişme istemediklerini, Fransa ve Mısır arasındaki angaje olmuş her türlü ilişkiye Bâb-ı Âli'nin doğrudan karışmasını kabul etmeyeceklerini bu toplantılar sırasında yüksek sesle dile getirmiştir. Mısır'da medeni ve ceza

⁷¹ L'Impartial 28 Nisan 1885.

⁷² MAE *Documents diplomatiques*, s. 34.

⁷³ Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, janvier 1875, Imprimerie Nationale, Paris MDCCCLXXV, s. 6.

karma mahkemeler için hukukî teşkilat nizamnamesi yayınlanmıştır. Fakat acımasız Lord Cromer *Modern Mısır*'ı sistematik bir biçimde İngilizleştirmiştir.

Hidivliğin Kahire'de *Le Bosphore égyptien* adlı Fransız gazetenin neşriyatının durdurulması meselesinde kriz yaratan Fransa karşısında zor günler geçiren Nubar Paşa, bu olaya soğukkanlı, rasyonel yaklaşmıştır. Yüksek diplomatik düzeyde itiraz eden Fransa kapatılan matbaanın ve şiddet gören konsolosluk görevlilerinin zarar tazmininde emredici tonda üslup kullanmıştır. Fransa, bu olaya müdahale etmek isteyen Bâb-ı Âli'ye hiçbir şekilde müsaade etmemiştir. Neticede Nubar Paşa Fransa'nın isteklerine boyun eğmiş ve resmî olarak özür dilemiştir.

Mısır, İngiliz işgaline uğradığı zaman Nubar Paşa eski gücünü ve önemini kaybetmiş olsa da iki kez başbakanlığa getirilmiştir. Doğulu olarak Batıyı yakından tanıyan Nubar Paşa Kavalalı Vali/Hidivleri kişisel olarak etkileyebilmiş hanedana kırk küsur yıl bir Mısırlı gibi hizmet etmiştir. Lâkin siyaseten, Osmanlı Devleti'nden müstakil davranmaya çalışmıştır. Çoğu zaman Fransız basınında kötü bir devlet adamı olarak resmedilmiş ve küçültücü ifadeler kullanılmıştır. Fakat kendisi Mısır'dan ayrılınca ölünceye kadar Paris'te ikamet etmiştir.

KAYNAKLAR**Arşiv Belgeleri**

Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 120, İstanbul 2012,

Archives diplomatiques Recueil de diplomatie et d'histoire. 1893 Recueil Mensuel International de Diplomatie et d'Histoire, Louis Renault, Tome XLVII, Paris. 1893.

Artem Ohandjanian, Österreich-Armenien (1872-1936), Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke (Fotokopien), Herausgegeben und eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, Ohandjanian'ın şahsi Yayınevi, Viyana 1995.

Ministère des affaires étrangères, Affaire du journal "Le Bosphore égyptien" : Impr. nationale Paris 1885 [46 documents datés du 8 avril au 21 mai 1885].

Ministère des affaires étrangères, Documents diplomatiques (Livres jaunes) Négociations relatives à la réforme judiciaire en Egypte, Imprimerie Nationale, Paris M DCCC LXXV, janvier 1875.

Gazete ve Dergiler

Journal des débats, 12. Août 1872.

Journal des débats, 15 Février 1899.

Journal des débats, 21 Juin 1888.

Journal Officiel de la République Française, Paris, 1872-07-13.

Journal Officiel de la République Française, Paris, 1875-02-09.

Journal officiel de la République française, 9 Février 1975.

Le Petit Français Illustré, 4 Septembre 1897.

L'Impartial, 28 Nisan 1885.

L'Isthme de Suez, 1864/01/15.

Mémorial Diplomatique, 30 Décembre 1869.

La Renaissance, politique, littéraire et artistique, 25 Janvier 1930.

Araştırma Eserler

Akalın, Durmuş, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mısır Hidivliği'nde Ermeniler*, <https://www.academia.edu>.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

- Barkouff-Effendi. *A propos du voyage de Son Excellence Nubar Pacha à Constantinople*, impr. de E. Brière Paris 1872.
- Berger, Ch., *La vérité sur Olivier Pain, son rôle au Soudan et son assassinat, Pour servir aux enquêtes sur ce grave sujet*, Editeur C. Bayle, Paris 1885.
- Chevalier de la Teillas, *Le Voyage de son Altesse Le Vice-Roi de l'Égypte et La Presse Européenne*, Paris 1870.
- Dursun, Haluk, *Akabe Meselesi, Türkler Osmanlı*, Cilt13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70-77,
- Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedidi ve Tanzimat Devirleri (1789-1886)*, V. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- Gavillot, J.-C.-Aristide, *La Juridiction et les tribunaux mixtes. Renouveau de la période quinquennale*, 1893.
- Gümüş, Musa, *II. Abdülhamid'in Mısır Politikası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013.
- Holynski, Alexandre, *Nubar Pacha devant l'histoire*, E. Dentu Editeur, Paris 1886.
- Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 139-144.
- Jorga, Nicolea, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Jules Cocheris, *Situation internationale de l'Égypte et du Soudan juridique et politique*, Université de Paris, Faculté de droit, Thèse pour le doctorat soutenue le 23 avril 1903, impr. de Plon-Nourrit et Cie, Paris 1903.
- Note à consulter sur le projet de convention envoyé de Constantinople/Canal maritime de Suez*, Paris 1864.
- Notovitch, Nicolas *L'Europe et L'Égypte*, Editeur Paul Ollendorfe, Paris 1898.
- Malosse, Louis, *Impressions d'Égypte*, A. Colin, Paris 1896.
- Milner, Alfred, *L'Angleterre en Égypte* (ouvrage traduit de l'anglais par M. F. Mazuc), E. Plon, Nourrit et Cie, Paris 1898.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Özdağ, Abdullah, "Sudan'da Mehdilik Hareketi", TAD, C. 37 / S. 63, 2018, (309-330).
- Sacré, Amédée et Louis Outrebon, *L'Égypte et Ismaïl Pacha*, J. Hetzel, Paris 1865.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, Çev. Nezih Uzel, İrfan yayıncılık, İstanbul 1998.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Soysal, İsmail, *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Uygur, Fatma, “Süveyş Kanalı Projesinde İstanbul’da Yaşanan Diplomatik Mücadeleler” *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 22, Sayı 3, Aralık Ankara 2018, (ss. 699-720).

Volney, François, *Voyage en Syrie et En Egypte Pendant Les Années 1783, 1784 et 1785*, Tome I. II., Volland Libraire, Paris 1787.

<http://www.medias19.org/index.php?id=21358> (Web 10. 1. 2019)

SAKARYA-DÜZCE-BOLU-EREĞLİ DEMİRYOLU PROJESİ (1910-1917)*

THE PROJECT OF SAKARYA-DÜZCE-BOLU-EREĞLİ RAILWAY (1910-1917)

Engin KIRLI**

Makale Bilgisi

Başvuru : 18 Haziran 2018

Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : June 18, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

Sakarya'dan başlayıp, Düzce-Bolu güzergâhını takip ederek Ereğli'ye ulaşacak bir demiryolu hattının yapılması düşüncesi Anadolu Demiryolları projesinin hazırlandığı ilk dönemlerden itibaren gündeme gelmiştir. Sakarya-Ereğli demiryolu hattı iktisadi açıdan olduğu kadar stratejik açıdan da son derece önemliydi. Ereğli havzası, Osmanlı ülkesinde en kaliteli kömür madenlerinin yer aldığı bölgeydi. Rusya gibi Karadeniz'de kıyası olan bir ülke ile savaşa girilmesi halinde, 19. ve 20. yüzyılda son derece stratejik bir yakıt olan kömürün Ereğli'den İstanbul'a naklinde sorunlar yaşanmakta bu da Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaktaydı. Bu nedenle bol miktarda kömürün demiryoluyla karadan güvenli bir şekilde nakledilmesine yönelik olarak Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattının yapılması gündeme geldi. Ancak bir takım mali ve teknik imkânsızlıklar nedeniyle bu proje hayata geçirilemedi. Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'da inşa edilen demiryollarını inceleyen çalışmalar arasında Sakarya-Ereğli tren hattına ilişkin müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Sakarya-Ereğli tren hattını ele alan bu çalışma, Osmanlı döneminde Anadolu'da inşa edilen demiryollarına ilişkin araştırmalarda incelenmemiş olan hatların tamamlanmasına da katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sakarya, Ereğli, Demiryolu, Kömür.

* Bu makale 23-25 Kasım 2017 tarihinde düzenlenen Uluslararası Sakarya Sempozyumu'nda "Sakarya-Düzce-Bolu Demiryolu Hattı" isimli sunulmuş, yayınlanmamış tebliğ metninin düzeltilmiş, genişletilmiş ve ismi değiştirilmiş halidir.

** Öğr. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ATAM engin_kirli@mynet.com.

Abstract

The idea of a railway beginning from Sakarya to Ereğli through Düzce-Bolu route was at the top of agenda from the first days of the project, Anatolian Railways. Sakarya-Ereğli Railway was extremely important from the aspect of strategy as much as economy. Ereğli Basin was a place in where the most quality coal mines were. However, in the nineteenth and twentieth century, Ottoman Empire had difficulties in transporting an extremely strategic fuel coal from Ereğli to İstanbul when it got to war against Russia which had coast on the Black Sea. Thus, a railway to transport the coal from Sakarya to Ereğli became the main topic of that day. Nonetheless, because of some financial and technical problems this Project could not be implemented. There is no any peculiar study on Sakarya-Ereğli Railway, among the studies on the railways of the Ottoman State. Handling Sakarya-Ereğli Railway Project the current study, in the mean time, contributes to the examinations of railway lines in Anatolia, which has some missing pieces.

Key Words: Sakarya, Ereğli, Railway, Coal.

Giriş

Sakarya'dan (Adapazarı) başlayıp, Düzce-Bolu güzergâhını takip ederek Ereğli'ye ulaşacak ve hatta uzun vadede Amasya'ya kadar uzanacak bir demiryolunun yapılması tasavvuru, Anadolu'daki çeşitli şehirlerin İstanbul'la bağlantısını sağlayacak demiryolu hatları projelerinin hazırlandığı ilk dönemlerden itibaren gündeme gelmiştir.

Osmanlı Hükümeti, 1871 yılında 92 km. mesafeye sahip Haydarpaşa-İzmit hattını kendi hesabına inşa ettirdi ve üstelik bu hattı bir müddet emaneten de işletti. Ancak Osmanlı Hükümeti, Haydarpaşa-İzmit hattından istediği kârı elde edemeyince, bu hattın işletmesini Seefelder, Hanson ve Zafiropulo konsorsiyumuna devretti. 1888 senesine gelindiğinde ise Haydarpaşa-İzmit hattı Deutche Bank'ın kurduğu bir gruba altı milyon Frank'a satıldı ve aynı grup 486 km uzunluğundaki Haydarpaşa-Ankara hattının inşa ve işletme imtiyazını da aldı. Osmanlı Hükümeti Anadolu demiryollarını sistemli tarzda inşa etmeye yönelik olarak uzun vadeli bir plan hazırlayarak, bu projeleri aşamalı şekilde uygulamaya koymaya karar verdi. Söz konusu plana göre inşaat üç döneme ayrılmaktaydı ve yapılması planlanan güzergâhlar şunlardı:

Tablo 1: Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da İnşa Edilmesini Düşündüğü Demiryolu Hatları:

İNŞA EDİLECEK HATLAR	HATTIN MESAFESİ
I. Dönem	
Samsun-Amasya-Sivas Hattı	392 Kilometre
İzmit-Ankara-Diyarbakır Hattı	1.369 Kilometre
Halep-Diyarbakır Hattı	485 Kilometre
Adapazarı (Sakarya)-Ereğli Hattı	200 Kilometre
II. Dönem	
Bursa-Bozüyük Hattı	114 Kilometre
Eskişehir-Kütahya-Konya Hattı	472 Kilometre
Sivas-Kayseri Hattı	150 Kilometre
Diyarbakır-Bağdat Hattı	886 Kilometre
III. Dönem	
Bağdat-Basra Hattı	440 Kilometre
Trablus-Humus-Antakya Hattı	256 Kilometre

Yukarıdaki proje, İtalya'nın Lombardia demiryollarını inşa eden Von Parasel'e tarafından hazırlanmıştı¹ Görüldüğü gibi Adapazarı iliyle Batı Karadeniz bölgesinin önemli merkezlerinin bağlantısını tesis edecek ve hatta Doğu Marmara ile Batı Karadeniz bölgesinin ekonomik ve sosyal açıdan entegrasyonuna katkı sağlayacak bir demiryolu hattının inşa edilmesi düşüncesi, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gündemdeki yerini almıştı.

Sakarya'yı, inşa olunacak demiryolları hatları ile Batı Karadeniz bölgesiyle bağlama düşüncesi elbette bu şehrin Anadolu Demiryolu güzergâhında sahip olduğu coğrafi konumla yakından alakalıydı. Zira Sakarya, İstanbul'u Ankara'ya ve diğer Anadolu kentlerine bağlayan demiryolu güzergâhı üzerindediydi.

Alman sermayeli Anadolu Demiryolları Şirketi 1888 yılında imzalanan sözleşmeyle, İzmit-Ankara demiryolu hattının inşa ve işletme hakkını elde etmişti. Bu şirketin çalışmaları sonucunda da demiryolu Sakarya'ya, 2

¹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 98-99. İzmit-Ankara hattının yapımını yüklenen konsorsiyumda Deutche Bank'm yanı sıra, Deutche Vereins Bankile Wüttem bergische Vereinsbank bulunuyordu, bkz. Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 20.

Haziran 1890'da, yolun İzmit-Adapazarı arasındaki 40 kilometrelik bölümünü işletmeye açmasıyla ulaşmıştı.² İzmit-Adapazarı demiryolu hattının açılışına Siemens, Kaulla ve diğer Alman yöneticilerinin yanı sıra Osmanlı Hükümeti'nin Nafia Nazırı Raif Paşa'da katılmıştı.³

İstanbul'daki Haydarpaşa istasyonundan başlayan demiryolu hattı, Sapanca Gölü'nün kıyısını izleyerek, Arifiye istasyonuna ulaşmaktaydı. Arifiye'den güneye doğru yönelen demiryolu, Eskişehir'e ulaşmakta ve buradan da doğuda Ankara ve güneyde Konya'ya doğru iki ayrı hat şeklinde uzanmayı sürdürmekteydi. Bu demiryolu hattı 1891'de Bilecik'e, 1893'ün başında da Ankara'ya ulaştı.⁴ Ancak Anadolu Demiryolu'nun güzergâhı Sakarya'nın kent merkezinden geçmemekteydi. Sakarya kent merkezinin Anadolu Demiryolu hattıyla bağlantısını sağlamak amacıyla 8 kilometrelik ilave bir demiryolu hattı inşa edilmiş ve böylece şehir merkezinin Arifiye istasyonu vasıtasıyla diğer hatlarla olan bağlantısı sağlanmıştı.⁵

Daha önce de ifade edildiği üzere Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak bir demiryolu hattının inşa edilmesi projesi ekonomik açıdan mühimdi. Ancak Sakarya-Ereğli demiryolu hattı stratejik açıdan çok daha önemliydi. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rusya'nın deniz kuvvetleri, Osmanlı donanmasını etkisiz hale getirmek ve Karadeniz'deki nakliyata engel olmak amacıyla Ereğli Kömür Madenlerinden İstanbul'a kömür nakleden gemilere yönelik saldırılar gerçekleştirmişlerdi.⁶ Bu nedenle Ereğli havzasında çıkarılan kömürün, özellikle Rusya ile gerçekleşecek muhtemel bir savaşta, deniz yoluyla naklinde meydana gelebilecek tehditleri bertaraf etmek ve Ereğli-Zonguldak bölgesindeki ocaklardan elde edilen kömürü karadan külliyetli miktarda, hızlı ve güvenli şekilde demiryolu ile nakledilmesi konusu pek çok zaman gündeme gelmekteydi. Üstelik Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattı sadece kömür

² *Yurt ansiklopedisi*, C. IX, Anadolu yayıncılık, İstanbul 1983, s. 6496.

³ Özyüksel, *a.g.e.*, s. 21.

⁴ *Yurt ansiklopedisi*, s. 6496.

⁵ Adapazarı Kasabasının merkezi ile Haydarpaşa-Ankara hattının bağlantısını sağlamak için bizzat Anadolu Demiryolu şirketi talepte bulunmuştu. Osmanlı Hükümeti de 8 km uzunluktaki ilave hattın işletilmesinden elde edilecek gelirleri Haydarpaşa-Ankara asli hudut işletmesinden elde edilen gelirlere karıştırılmamak ve söz konusu ilave hattan elde edilecek kâr veya zarar tamamen şirkete ait olmak şartıyla söz konusu ilave hattın inşasına izin vermişti. BOA, BEO, 693/51951; BOA, BEO 1018/76277; BOA, MV. 90/36.

⁶ İsa Tak, *Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2001, s. 34.

nakline yönelik olarak değil, tren hattının güzergâhı üzerinde veya yakınında yer alan insanların ve malların da naklini gerçekleştireceğinden, bu hattın inşası Batı Karadeniz Bölgesinin iktisadi ve sosyal hayatına büyük bir canlılık ve hareketlilik getirecekti.

Görüldüğü gibi Osmanlı Hükümeti, 19. asrın son çeyreğinde yaşamış olduğu acı tecrübelerin de etkisiyle, Anadolu'da yapımı planlanan demiryolu hatları arasında Adapazarı'ndan başlayıp Düzce-Bolu üzerinden Ereğli'ye uzanacak bir güzergâha da yer vermişti. Fakat stratejik ve iktisadi açıdan sahip olduğu öneme rağmen Sakarya-Ereğli demiryolu hattı projesi bir türlü hayata geçirilemedi. Sakarya-Ereğli demiryolu hattı projesi pratiğe dönüştürülemediği olmakla birlikte; ilki 1910-1911 senesinde ve diğeri de I. Dünya Savaşı yıllarında olmak üzere iki kez bu tren yolunun yapımına yönelik olarak ciddi şekilde girişimlerde bulunuldu. Bundan sonraki bölümlerde Sakarya ile Ereğli arasında uzanacak bir demiryolu hattının inşa girişimlerinin ne zaman gündeme geldiğine ve hangi nedenlerden ötürü bu projelerin hayata geçirilemediği incelenecektir.

1. 1910-1911 Yıllarında Adapazarı-Bolu-Ereğli Demiryolu Hattının Yapımına Yönelik Girişimler

Adapazarı-Ereğli arasında bir demiryolu hattının inşasına yönelik ilk ciddi teşebbüs 1910-1911 yıllarında gerçekleşti. Yukarıda da temas ettiğimiz üzere, aslında Anadolu'da inşa edilmesi düşünülen belli başlı demiryolu hatları arasında, ilk etapta Sakarya'dan Ereğli ve Zonguldak'a kadar olan mesafeyi kat edecek ve ilerleyen dönemde de daha doğuya, Amasya'ya kadar uzanacak bir güzergâh bulunmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve mali kaynakların sınırlı olması ve demiryolu yatırımlarını gerçekleştiren uluslararası şirketlerin Anadolu'daki demiryolları yatırımlarını gerçekleştirirken sahip oldukları önceliklerle uyumlu olmaması nedeniyle, 19. asır sonlarında Sakarya-Ereğli demiryolu güzergâhı projesi hayata geçirilemedi. İstanbul-Bağdat arasında uzanan demiryolu hatlarını inşa eden Almanya'nın ilgi odağı, Anadolu düzlükleri ile onun devamını da yer alan Mezopotamya bölgesi idi. Almanya ihtiyaç duyduğu tahılı, sebze yi Anadolu'nun kıraç ovalarından, petrolü ise Mezopotamya'dan tedarik etmeyi düşünmekteydi.⁷ Fakat Osmanlı hükümeti, 20. yüzyılın başlarında

⁷ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay. , İstanbul 1983, s. 52.

askeri ve iktisadi faaliyetleri sağlıklı şekilde devam ettirebilmesi açısından kömürün ne derece stratejik bir konuma sahip olduğunun farkındaydı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, 1910 senesinde Sakarya-Ereğli demiryolu hattını inşa etmeye yönelik olarak bir girişimde bulundu.

Stratejik açıdan oldukça mühim olan Sakarya-Ereğli hattının 1910 yılında inşa edilmesi yönündeki girişim, Bahriye Nezareti'nin talepleri sonucunda gündeme geldi. Bahriye Nezareti "*seferberlik döneminde Donanmanın kömür ihtiyacını karşılayabilmek için Ereğli'den İzmit'e uzanacak bir dekovil hattının inşa edilmesi gerektiği*" bildirilmişti. Ancak bu talebe yönelik olarak Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan değerlendirmelerin ardından, Bahriye Nezareti tarafından inşası talep edilen İzmit-Ereğli dekovil hattı yerine, Adapazarı şube hattının Düzce'ye kadar uzatılması ve oradan da Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolunun yapılmasının daha muvafık olacağı sonucuna varılmıştı. Hükümet üyelerinin bu konuya ilişkin değerlendirmelerinin ardından, inşa edilmesi düşünülen Adapazarı-Düzce demiryolu hattının hukukî durumunun ele alınması ve Düzce'den Ereğli'ye uzanacak hattın mevcut mukaveleye göre ne şekilde inşasının mümkün olduğunun anlaşılması için gerekli incelemelerin yapılması talimatı verildi. Hükümet üyeleri ayrıca, Sakarya-Düzce ve Düzce-Ereğli hatlarının uzunluğu ile ehemmiyet derecelerinin ve bu hatların inşa maliyetlerinin de araştırılmasını talep etmişlerdi⁸

Sadrazam tarafından 29 Mayıs 1910 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen yazıyla, inşa edilmesi düşünülen Adapazarı-Düzce Demiryolu şubesinin hukuki durumunun incelenmesi ve Düzce'den Ereğli'ye kadar uzanacak hattın ne şekilde inşa edilmesinin gerektiği hususunda bir rapor hazırlanması talimatı verildi. Nafia Nezareti tarafından hazırlanacak söz konusu raporda; Sakarya-Düzce ve Düzce-Ereğli etaplarından oluşacak hatların uzunluğu ile ehemmiyet derecesinin araştırılması ve söz konusu hatların gerek inşası ve gerek işletilmesi esnasında karşılaşılabilecek risklere dair de açıklamalara yer verilmesi talep edilmekteydi.

Sadrazamın talimatı doğrultusunda incelemeler ve değerlendirmeler yapıldı. Bu arada Sakarya-Ereğli tren hattının hukuki açıdan da durumu ele alındı. Yapılan incelemelerin ardından, 15 Şubat 1893 tarihinde imzalanan

⁸ BOA, BEO 3778/283309 (26 Mayıs 1910).

Eskişehir-Konya Hattının yapımı ve işletilmesine ilişkin mukavelenin 36. maddesinde; imtiyaz sahibi firmanın yani, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin, Osmanlı Hükümeti tarafından talep edilmesi durumunda altı ay içinde, Adapazarı'ndan başlayıp Hendek ve Düzce'den geçerek Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattının keşif projesini hazırlamakla mükellef olduğu tespit edildi. Yine söz konusu maddeye göre; Sakarya-Ereğli hattının inşası ve işletilmesi hakkında, Osmanlı Hükümeti ile imtiyaz sahibi şirket arasında özel bir mukavelename akdedilip teati kılınması hükmü de sözleşmede yer almaktaydı. Adapazarı-Ereğli hattının yapılmasına ilişkin olarak akdedilen 10 Ekim 1898 (28 Eylül 1314) tarihli başka bir mukavelenin özel maddesinde, demiryolu hattının Bolu'ya kadar uzatılması yönünde bir karar alınması halinde, söz konusu hattın inşasında Anadolu Demiryolu Şirketi'ne öncelik hakkı tanıyan özel bir imtiyaz maddesi de bulunmaktaydı.⁹

Bâb-ı Âlî'nin talimatının ardından Sakarya-Ereğli Demiryolu hattının mesafesi ve inşaat masraflarına ilişkin olarak bir takım çalışmalar gerçekleştirildi. Yapılan incelemelerin ardından Adapazarı-Düzce hattının 75 ve Düzce Ereğli hattının ise yaklaşık 175 kilometrelik bir mesafeye sahip olacağı tahmin edilmekteydi. Ayrıca Adapazarı-Düzce hattının Nafia Nezareti tarafından "*birinci derecede mühim hatlardan*" sayılmakta olduğu hususunun da altı çizilmekteydi. Üstelik Sakarya-Ereğli hattının, gelecekte yapılması düşünülen Adapazarı-Düzce-Zağferanbolu-Kastamonu-Amasya'ya kadar uzanacak olan demiryolu hattının bir kısmını da teşkil edeceğine işaret edilmekteydi. Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanan demiryolunun inşa maliyetine ilişkin olarak ise "*hattın beher kilometresinin 10.000 Liraya mâl olacağı*" tahminine yer verilmekteydi. Gerek Sakarya-Ereğli şubesinin inşası ve gerek ileride Kastamonu'ya kadar uzatılması tasavvur olunan demiryolu güzergâhının yapım maliyetine ilişkin olarak nihai ve kesin (katî) keşif raporlarının ise en kısa sürede hazırlanacağı haber verilmekteydi. İnşaat masraflarının tespitine yönelik olarak hazırlanacak bu nihai keşif raporunda, hattın yapımı için ne kadar masraf yapılması gerektiğine ilişkin raporların yanı sıra, Sakarya'dan Amasya'ya kadar uzatılması düşünülen bu güzergâhta Ereğli şubesinin asıl hattan ayrılacağı noktanın da tayin edileceği bildiriliyordu.¹⁰

⁹ BOA, BEO 3778/283307 Lef 1.

¹⁰ BOA, BEO 3778/283307 Lef 2 (17 Haziran 1326 / 30 Haziran 1910).

Sakarya-Ereğli demiryolu hattının inşasına yönelik olarak hazırlıkların hangi aşamaya geldiğine dair Sadrazamın 7 Mart 1911 tarihli yazısına cevaben kaleme alınan başka bir açıklamada, Adapazarı hattının Bolu'ya kadar uzatılması ve ilerleyen dönemde Samsun-Sivas hattına uygun bir mevkiden eklenmesine yönelik olarak gerçekleştirilen keşif çalışması çerçevesinde bir harita hazırlandığı haber veriliyordu. Sakarya-Bolu hattının inşası hususunda en fazla alakadar olan kumpanyanın ise Anadolu Demiryolu Şirketi olduğu belirtiliyordu. Anadolu Demiryolu Şirketi'yle müzakerelere başlanarak kısa zamanda güzel bir netice elde edileceğinin umulduğu bildirilerek, konunun neticeye ulaştırılmasının hemen ardından da yetkililere durumun en kısa sürede arz edileceği bildiriliyordu.¹¹

Osmanlı Devleti oldukça pahalı bir yatırım olması ve teknik açıdan belli bir birikimi ve tecrübeyi gerektirmesi nedeniyle, demiryolu hatlarının inşasını ve işletmesini sunduğu bir takım imtiyazlar karşılığında yabancı şirketlere vermekteydi.¹² Nitekim II. Abdülhamit döneminde inşa olunan Haydarpaşa-Ankara ve Haydarpaşa-Konya-Bağdat hatları da Alman kökenli ortakların hâkim olduğu Anadolu Demiryolları Şirketi tarafından yapılmıştı.

Osmanlı devlet adamları, ülkenin her bakımdan gelişmesi ve kalkınması açısından demiryollarının çok büyük bir öneme sahip olduğunu son derece iyi biliyorlardı. Demiryolları, ulaştırma maliyetlerini çok aşağı seviyelere çekmek suretiyle, özellikle iç bölgelerde zirai üretim gerçekleştirilmeyen alanların ekilip biçilmesine ve hatta ihracata yönelik tarımsal üretime geçilmesini de mümkün kılıyordu. Tarımsal üretimin artması, ihracat gelirlerinin yanı sıra vergi gelirlerinin yükselmesine de katkı sağlıyordu. Üstelik Osmanlı devlet adamları, demiryollarının ülkenin merkezi otoritesini güçlendireceğini de biliyorlardı. Zira demiryolları, ülkede sıkça rastlanılan eşkıya ve isyan hareketlerini bastırmak için gerekli askeri gücün süratli şekilde sevkiyatına da imkân sağlamaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı idarecileri; tarıma, ticarete, askerî sevkiyata, asayiş sorununa ve devletin mali gelirlerine sağlayacağı katkılar nedeniyle demiryolları yatırımlarını destekliyordu. Ancak sadece Osmanlı devlet adamları değil, demiryolları yatırımlarının gerçekleştirileceği bölgelerde yaşayan insanlar da bu yatırımın

¹¹ BOA, BEO 3900/292441, Lef 3.

¹² Osmanlı Devleti'nin Asya ve Avrupa topraklarında inşa ettirdiği demiryolu hatlarının imtiyaz sözleşmelerinde yer alan hükümlere ilişkin olarak bkz. Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, İletişim Yay. , İstanbul 2005; Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yay. , İstanbul 1993.

kendileri açısından ne denli önemli olduğunun farkındaydılar. Nitekim Sakarya'dan başlayıp Batı ve Orta Karadeniz Bölgelerine kadar uzanacak bir demiryolunun inşa edilmesine yönelik bir girişimin başlatılacağını haber alan bölge halkında da bu proje büyük bir coşkuya ve heyecana yol açmıştı. Bu bölgede görevli mülki amirlerin payitahta gönderdikleri yazılar, demiryolu inşa edileceğine dair haberlerin bölgede ne derece büyük bir sevinç ve mutluluğa yol açtığını net bir şekilde yansıtmaktadır.

Bolu Mutasarrıflığı tarafından Sadrazama çekilen telgrafta, Adapazarı-Bolu demiryolu hattının inşasına ilişkin muamelelerin biran evvel tamamlanması talep edilmekte ve söz konusu hattın inşasının bölge halkı tarafından sabırsızlıkla ve büyük bir ümitle beklenmekte olduğu haber verilmekteydi.¹³

Yine Bolu Milletvekilleri (Mebusları) Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Sakarya-Bolu demiryolunun inşasına ilişkin olarak Anadolu Demiryolu Şirketi ile gerçekleştirilen müzakerelerin hangi aşamada olduğunu da sormaktaydılar.¹⁴ Meclis-i Mebusan'da görev yapan Bolu Milletvekilleri bu hattın yapımına ilişkin muamelelerin bürokratik yapının ağır işleyen mekanizması nedeniyle gecikmesi ihtimaline karşı duyarsız kalmamış ve Meclis-i Mebusan Riyasetine 31 Mayıs 1911 tarihinde gönderdikleri yazıyla, Sakarya-Bolu hattının inşasına onay verilmesi yönündeki kararı Meclisin biran evvel almasını talep etmişlerdi.

Bolu Mutasarrıfı ve Bolu İl Meclis Üyelerinin imzasıyla gönderilen bir başka yazıda "Ahalimiz gayet elim bir ihtiyaç içinde yuvarlanmaktadır. Yolsuzluk yüzünden bugün Devlet askeri sevkiyatı icra etmekten acizdir. İşte bu durumlar hep intizarında olduğumuz Demiryolu hattının uzatılmamasından kaynaklanıyor. Demiryolunun inşasıyla nakil şartlarının kolaylaşması sayesinde halkın kazancında meydana gelecek gelişmelerin yanı sıra vergi gelirlerinde gerçekleşecek artış ve hükümetin askerî sevkiyatta elde edeceği yeni imkânlar ve menfaatler göz önünde tutularak adı geçen hattın acilen yapımının gerçekleştirilmesi" talep edilmekteydi.¹⁵

---

¹³ BOA, İD. 41/26 Lef 1, (13 Mayıs 1327/26 Mayıs 1911). Dâhiliye Nezareti'nden Sadrazama gönderilen başka bir yazıda, Adapazarı-Bolu hattının inşasına ilişkin muamelelerin biran evvel tamamlanmasını ahalinin büyük bir umutla beklemekte (muntazır) bulunduğu aktarılıyordu, bkz. BOA, BEO 3900/292441 (14 Mayıs 1327/27 Mayıs 1911).

¹⁴ BOA, BEO 3900/292441, Lef 4-2.

¹⁵ BOA, BEO 3900/292441, Lef 4.

Ticaret ve Nafia Nezareti'nden gelen cevapta, adı geçen hattın inşası ve işletilmesi hakkında Osmanlı Hükümeti ile Anadolu Demiryolu şirketi arasında daha önceden kararlaştırılmış şartları içeren mukaveleye ilişkin olarak düzenlenmiş olan raporun Bâb-ı Âli'de incelenmekte olduğu belirtiliyordu. Adapazarı-Bolu demiryolunun inşası hususunda ise bu konuya ilişkin olarak yapılacak değerlendirmelerin tamamlanmasının ardından hattın inşasına başlanmasının Sadrazamın müsaadesine bağlı olduğu hususu ifade ediliyordu.¹⁶ Nitekim Anadolu Demiryolu'nun Adapazarı'ndan Bolu'ya ve Bolu'dan Ereğli'ye doğru takriben 60 km mesafeye kadar uzatılması ve gerek bu hattın inşası ve işletilmesi ve Haydarpaşa-Pendik hattının çifte hatta tahvili hakkında Anadolu Demiryolu Şirketi ile devlet memurları arasında gerçekleştirilen müzakerelerde tarafların üzerinde anlaştığı şartları içeren bir mukavele hazırlanmıştı. Osmanlı Hükümeti, Anadolu Demiryolları Şirketi tarafından yapılacak Adapazarı-Bolu hattının inşa ve işletilmesine teminat olarak Bolu Sancağı öşür ve ağnam vergilerini karşılık göstermişti.¹⁷

Sakarya'dan Ereğli'ye uzanacak hattın inşasının gündemde olduğu bu dönemde, Batı Karadeniz Bölgesinde demiryolunun geçeceği güzergâhın tespitine yönelik olarak küçük bir rekabetin yaşanmış olduğunu da aktarmak gerekir. Demiryolu, hattın geçtiği güzergâh üzerinde veya yakınında yer alanlar insanlara büyük bir imkân ve menfaat sağladığından, Batı Karadeniz bölgesinde inşası düşünülen bu yeni tren hattının kendi bölgelerinden geçmesi konusunda bölgedeki ahali arasında bir takım taleplere ve arayışlara yol açmıştı. Nitekim Mudurnu Kazası Belediye ve Ticaret Odası Reisi tarafından Sadarete çekilen telgrafta, batı Karadeniz Bölgesi'nde inşa edilmesi düşünülen tren Adapazarı-Bolu hattının Adapazarı-Düzce güzergâhı yerine Mudurnu'dan geçerek Bolu'ya ulaştırılmasını talep ediyorlardı. Ancak hattın Düzce yerine Mudurnu'dan geçmesi durumunda güzergâhın uzunluğu önemli oranda artacağı gibi, Mudurnu'da deniz seviyesinden yaklaşık 1300 metre irtifaa çıkıldıktan sonra Bolu'ya doğru inişe geçme mecburiyeti hâsıl olacağı zikrediliyordu. Hali hazırda inşası düşünülen Sakarya- Düzce-Taraklı hattında ise çıkılması gereken yüksekliğin yaklaşık 900 metre civarında olduğu aktarılıyordu. Hattın Düzce yerine Mudurnu'dan geçirilmesi durumunda güzergâh uzunluğunda (tulde) meydana gelecek artış da dikkate alındığında hattın her halükârda Düzce'den geçmesinin münasip olduğu neticesine varıldığı aktarılmaktaydı.¹⁸

¹⁶ BOA, BEO 3900/292441 Lef 2 (14 Mayıs 1327/27 Mayıs 1911).

¹⁷ BOA, BEO 3900/292441 Lef 1.

¹⁸ BOA, İD. 4-1/20.

Bâb-ı Âlî, hattın uzunluğu ve yapım maliyeti gibi talep etmiş olduğu çeşitli hususlara ilişkin değerlendirmelerin yer aldığı raporları inceledikten sonra, Adapazarı-Düzce hattının yapımına 1911 yılında başlanması için derhal Anadolu Demiryolu Şirketi ile müzakerelere girişilmesi yönünde karar aldı.¹⁹ Sadrazamın bu talimatı sonrasında Sakarya-Bolu hattının yapımına ilişkin olarak Anadolu demiryolu Şirketi ile müzakerelere başlandı. Görüşmeler sonucunda Ticaret ve Nafia Nezareti'nde görevli memurlar ile şirket yöneticileri arasında hattın yapımı ve işletilmesine yönelik şartları içeren bir sözleşme hazırlandı. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden gönderilen tezkerede yer alan Adapazarı-Bolu hattının inşası ve işletilmesi hakkındaki bu mukavelename raporu, Bâb-ı Âlî'de tetkik edildi.²⁰ Adapazarı-Bolu demiryolu hattının inşasına ilişkin sözleşme ise Bâb-ı Âlî tarafından imzalanıp tasdik edildikten sonra onaylanmak üzere Meclis-i Mebusan'a gönderildi. Ancak Sakarya-Bolu hattının yapımına ilişkin olarak hazırlanan sözleşmenin incelenmek ve tasdik edilmek üzere Meclis-i Mebusan'a havale edilmesinden sonra bir duraksama yaşandı. Sakarya-Bolu hattının Meclis-i Mebusan tarafından bir türlü ele alınmaması ve bu konudaki bürokratik işlemlerin henüz bir neticeye ulaştırılamaması üzerine, Batı Karadeniz havalisi halkının Sakarya-Ereğli demiryoluna ait muamelelerin neticelenmesini sabırsızlıkla beklemekte (intizar) oldukları haber verilmekteydi. Sakarya-Bolu demiryolu hattının inşası mevzusunu müzakere edecek olan Meclis-i Mebusan'ın 1911 senesine ait toplantı dönemi (devre-i ictimaiyesi) sona ermeden, söz konusu olan bürokratik sürecin biran evvel sonuçlandırılması talep edilmekteydi.²¹

Sakarya-Ereğli arasına inşa edilecek bir demiryolu hattı; iktisadi, ticari, mali, askerî, idarî ve stratejik açıdan son derece önemliydi. Ancak bu kadar mühim olmasına rağmen 1910-1911 yıllarında Batı Karadeniz bölgesini Ereğli-Bolu-Adapazarı üzerinden başkent İstanbul'a demiryolu vasıtasıyla bağlama yönündeki bu girişimler, 1911 senesinde İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesi sonucunda gündemden düşmüş ve ardından patlak veren Balkan Harbi nedeniyle bir müddet ele alınmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin muharebeler sürecine sürüklenmesi ile birlikte Adapazarı-Ereğli arasında uzanacak bu demiryolu hattının inşasını fikri askıya alınmıştır. Ancak bu gelişmelere paradoks oluşturacak şekilde Adapazarı ile Ereğli'yi

¹⁹ BOA, BEO 3778/283309 (22 Cemaziyelahir 1328)

²⁰ BOA, İD. 41/26 Lef 1, (13 Mayıs 1327/26 Mayıs 1911)

²¹ BOA, İD. 41/26 Lef 2, 3 Mayıs 1327/16 Mayıs 1911

birbirine bağlayacak bir demiryolu hattının inşasının tekrar gündeme gelmesi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dâhil olmasının ardından gerçekleşmiştir.

2.I. Dünya Harbinde Sakarya-Ereğli Demiryolu Projesinin Tekrar Gündeme Gelmesi

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dâhil olmasıyla derhal gündeme gelen konuların başında, "*Ereğli-Zonguldak'tan başlayıp Sakarya'ya ulaşacak bir demiryolu hattının inşa edilmesi*" projesi yer almaktaydı. Ancak bu demiryolu hattının inşası için Hendek-Bolu, Bolu-Devrek ve Devrek-Zonguldak arasında büyük ölçekli bir yatırım yapılması gerektiğinden şimdilik bu tren hattının yapımının gerçekleştirilemeyeceği ifade edilmekteydi.²² Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'ne dâhil olmasının hemen ardından Sakarya-Ereğli arasında bir demiryolunun inşası bir kez daha gündeme gelmiş ancak hattın yapımı için gereken büyük ölçekli yatırımın maliyeti o günlerde karşılanamayacağından bu projenin bir süre daha ertelenmesinin gerektiği bildirilmişti.

Aslında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin sıkıntılarını tecrübe etmiş Osmanlı Devlet adamlarının Rusya ile yeni bir savaşa girmeden önce Sakarya-Ereğli arasına bir demiryolu hattını inşa etmiş veya en kötü ihtimalle bu hattın yapımı için gereken malzemeyi ülkeye getirmiş olmaları gerekirdi. Ancak savaş başlamadan evvel bu tedbirler alınmamıştı. I. Dünya Harbi'nde 1917 yılının Mart ayına kadar Zonguldak ve Ereğli kıyılarında Rus ablukası devam ettiğinden Osmanlı Devleti kömür naklinde çok büyük sıkıntı yaşamış savaş yıllarında kömür temini hususunda büyük bir problem ile karşı karşıya kalmıştı. Osmanlı devlet adamları bu kömür sıkıntısı problemini aşmak için 1915 ve 1916 yıllarında çeşitli çözüm yolları geliştirmeye çalışmış fakat bu tedbirlerden bir türlü istenen netice elde edilemeyince 1917 yılının başlarında Ereğli ile Sakarya'yı birbirine bağlayacak olan demiryolu projesini tekrar gündeme almak zorunda kalmıştı. 1917 yılı başlarında Sakarya-Ereğli Demiryolu hattının inşa edilmesinin Osmanlı Devlet adamları açısından ne derece acil ve gerekli hale geldiğini anlayabilmek için Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'ne dâhil olmasının ardından Karadeniz'deki Rus ablukasına ve bu abluka nedeniyle Osmanlıların kömür temini ve nakli hususlarında yaşadıkları sıkıntılara yakından bakmak gerekir.

²² Tak, *a.g.t.*, s. 117-122.

3. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Harbi'ne Girmesi ve Karadeniz'deki Rus Ablukası

Avusturya-Macaristan veliahdı Ferdinand'ın Saraybosna'da Sırp kökenli Pirincip isimli bir genç tarafından öldürülmesi üzerine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Sırbistan'a saldırmış ve bu gelişmenin ardından Avrupa'daki devletlerarası bloklar yeni bir hesaplaşmaya girişmiş ve böylece I. Dünya Savaşı patlak vermişti. İngiliz Donanması'ndan kaçan Goben ve Breslau isimli gemilerin 10 Ağustos'ta Çanakkale Boğazı'ndan geçiş yaparak Osmanlı Devleti'ne sığınmasının ardından,²³ bu gemilerin Osmanlı Devleti tarafından satın alındığı belirtilerek isimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilmişti. Yavuz ve Midilli ismini alan gemilerin komutanı olan Alman Amiral Souchon'un idaresindeki Osmanlı filosu, 27 Ekim 1914 sabahı Karadeniz'e açıldıktan sonra 29 Ekim 1914'te Rus filosuna saldırarak Prut isimli gemiyi batırmış, bir torpidoyu hasara uğratmış ve kömür yüklü bir gemiyi de ele geçirmişti. Ardından Odesa, Feodaya ve Novorossisk'deki askeri tesisler bombardıman edilmiş, petrol depoları ile telsiz-telgraf istasyonları tahrip edilmiş ve bir gambota da hasar verilmişti. 29 Ekim 1914'te gerçekleşen ve "Karadeniz Hadisesi" olarak anılan bu gelişmeyle Osmanlı Devleti fiilen I. Dünya Harbi'ne dâhil olmuştu.²⁴ Karadeniz'deki bu gelişmeler sonrasında 2 Kasım 1914'te önce Rusya ve ardından 5 Kasım 1914'te İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş ve Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te gerçekleştirdiği açıklamayla Almanya ve Avusturya-Macaristan Devletlerinin yanında harbe girdiğini duyurmuştu.

Rusya, Karadeniz'deki Osmanlı filosunun taarruzuna misillemede bulunmak amacıyla 6 Kasım 1914'te Ereğli Havzası'na yönelik ilk saldırısını gerçekleştirdi. Bu Rus taarruzu esnasında Osmanlı Devletine ait iki kömür gemisinin yanı sıra Kafkas harekâtına yönelik olarak Trabzon'a askeri malzeme taşıyan üç nakliye gemisi battı. Ruslar, 1914 yılının sonlarından itibaren kömür nakliyatını engellemek için Zonguldak ve Ereğli önlerinde denize mayın döşemeye başladılar. Ruslar tarafından döşenen mayınlar 1915 senesinin ilk günlerinden itibaren temizlenmeye çalışıldı. Ereğli havzasına yönelik Rus saldırıları 1915 yılının Mart ayından itibaren artınca Rus Donanması'nın yol açtığı tehlike nedeniyle kömür nakliyatı geçici bir süre durduruldu.²⁵

²³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C IX, TTK Yayınları, Ankara 1996, s. 385.

²⁴ Karal, *a.g.e.*, s. 393-399.

²⁵ Tak, *a.g.t.*, s. 114-115.

Osmanlı Devletine önemli miktarda kömür ihraç eden İngiltere, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dâhil olmasının ardından Avrupa'dan kömür ithal edememesi nedeniyle Osmanlılar açısından Ereğli havzasının ne derece önemli hale gelmiş olduğunun farkındaydı. Bu nedenle İngiltere, hem Osmanlı Devleti'nin kömür üretimini ve nakliyatını engellemek ve hem de Çanakkale'ye yönelik olarak yapacakları harekât esnasında Türk donanmasını başka meselelerle de uğraşmak zorunda bırakmak ve dikkatini dağıtmak amacıyla Rus Donanması'nın Zonguldak-Ereğli maden bölgelerine yönelik saldırıları sürdürmesini istediler. Nitekim Ruslar 1915 yılı Mart ayından itibaren, iç sorunlarla boğuşmaya başladıkları 1917 ilkbaharına kadar, Ereğli Havzası'na yönelik olarak şiddetli saldırılar gerçekleştirdiler.

Ruslar tarafından 1915 Nisan'ına kadar gerçekleştirilen saldırılar Ereğli havzasındaki kömür ihraç noktalarına ve limanlarına yönelik olarak gerçekleştirilmiş, ancak bu taarruzlardan istedikleri sonucu elde edemeyen Rus donanması havzanın tamamını ablukaya almaya karar vermişti. Bu yeni strateji çerçevesinde bir taraftan destroyerler ile yerleşim yerleri, maden ocakları ve limanlar bombalanırken, hızlı destroyerle ile sahile yakın yerler bile baskı altında tutulmuş ve Rus denizaltıları Osmanlı nakliye gemilerine sürpriz saldırılar gerçekleştirmiştir. 1915 senesinin sonraki aylarında da Rus saldırılarının devam etmesi nedeniyle kömür nakliyatı belki tamamıyla durmamış fakat Osmanlıların nakliyede kullandığı çok sayıda gemisi batmıştı. Nitekim aşağıdaki tabloda Rus saldırıları sonucunda Osmanlıların batan gemilerinin listesi yer almaktadır.

Tablo II: Rus Saldırıları Sonucunda Batan Osmanlı Gemileri

GEMİ ADI	BATTIĞI YER	BATTIĞI TARİH
Mithat Paşa	Zonguldak Önü	6 Kasım 1914
Bezm-i Âlem	Zonguldak Önü	6 Kasım 1914
Bahr-i Ahmer	Zonguldak Önü	6 Kasım 1914
Heybeliada	Ereğli	6 Mart 1915
Neva	Ereğli	6 Mart 1915
On Temmuz	Ereğli	6 Mart 1915
Persia	Ereğli	6 Mart 1915
Prences Civano	Ereğli	6 Mart 1915
Taksiyarhi	Zonguldak	6 Mart 1915
Selamet (Romorkör)	Ereğli	7 Mart 1915

GEMİ ADI	BATTIĞI YER	BATTIĞI TARİH
Seyyar	Şile	13 Mart 1915
Dafni	Kozlu	16 Nisan 1915
Antalya	Sakarya	17 Nisan 1915
Necat	Zonguldak	3 Mayıs 1915
Güzel Girid	Zonguldak	5 Mayıs 1915
Yeşilirmak	Zonguldak	5 Mayıs 1915
Gaza	Zonguldak	7 Mayıs 1915
Millet	Zonguldak	9 Mayıs 1915
Selanik	Zonguldak	9 Mayıs 1915
Hilal	Ereğli	15 Mayıs 1915
Hellespont	Ereğli	15 Mayıs 1915
5 Nolu Romorkör	Ereğli	15 Mayıs 1915
Beykoz	Ereğli	15 Mayıs 1915
Edincik	Ereğli	21 Mayıs 1915
Progress	Ereğli	7 Haziran 1915
Edirne	Sakarya	17 Haziran 1915
Seyyare (Romorkör)	Sakarya	4 Eylül 1915
Seyhun	Sakarya	5 Eylül 1915
Karmen	Akçakoca	10 Ocak 1916
Metanet (Şirket-i Hayriye)	Ereğli	21 Eylül 1916
Ressam (Şirket-i Hayriye)	Ereğli	21 Eylül 1916
Bursa	Ereğli Önü	?

26

Ruslar 1917 yılının Mart ayına kadar kömür nakliyatını engellemeye yönelik saldırılarına devam etmişlerdi. Rus donanmasının saldırıları sonucunda Osmanlıların irili ufaklı çok sayıda deniz vasıtası imha oldu ve özellikle yüksek tonajlı gemileri batırıldı. Birçok geminin kaybedilmesi üzerine nakliyatın mümkün mertebe geceleri gerçekleştirilmesine başlandı. Ayrıca kömür nakliyatını sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla “*Harp Kömür Merkezi*” oluşturuldu.²⁷

²⁶ Tak, *a.g.t.*, s. 118-120.

²⁷ Hamdi Genç, *Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007, s. 111; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele’de Zonguldak ve Havalisi*, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara 1992, s. 33.

Harp Kömür Merkezi tarafından geliştirilmeye çalışılan ilk tedbir kara yoluyla kömür taşınmasına teşebbüs etmek oldu. Bu çerçevede yine gündeme gelen ilk konu, Ereğli-Zonguldak kömür havzasının Adapazarı'na bağlanması için derhal demiryolu yapımına başlanmasıydı. Ancak Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak demiryolu hattının yatırım maliyetinin karşılanamayacağı belirtilince, kömürün İstanbul'a nakli için alternatif çalışmalara başlandı. Başkomutanlık vekâletinin 30 Haziran 1915 tarihli şifreli yazısında İzmit ve Bolu Mutasarrıflıklarına gönderdiği talimatta *“Ereğli'den Akçakoca'ya kadar denizden” ve Akçakoca'dan karayoluyla Düzce-Hendek üzerinden Adapazarı'na ve oradan da demiryoluyla İstanbul'a gönderilecek kömürler için bir menzil hattı tesis edilmesine karar verildiği*” bildirilmekteydi. Ancak Bolu mutasarrıflığı Akçakoca'nın Karadeniz'in en fırtınalı sahillerinden biri olduğuna dikkat çekerek kışın bu sahilde bir kayığın dahi barınmasının mümkün olmadığını ileri sürerek bu teklife karşı olduğunu beyan etmişti. Üstelik Akçakoca sahilinin bir diğer olumsuz özelliği vardı ki o da Rus donanmasının saldırısına açık olmasıydı. Nitekim 12 Temmuz 1915 tarihinde Ereğli'den Akçakoca'ya gitmekte olan kömür yüklü 11 kayıktan 10'u Rus donanması tarafından batırıldı.²⁸ Fakat Bolu mutasarrıfının ikazları dikkate alınmadı ve hazırlıkların tamamlanmasının ardından Eylül, Ekim ve Kasım 1915'te üç ay süreyle kömür, Ereğli-Akçakoca arasında denizden ve Akçakoca-Düzce üzerinden de karayoluyla Adapazarı'na ve Adapazarı'ndan da demiryoluyla İstanbul'a nakledilmeye çalışıldı. Bu nakliyat şu şekilde gerçekleşmekteydi: Ereğli'de kömür yüklenen kayıklar bir yüzbaşının nezaretinde yedi saatte Akçakoca'ya ulaşarak yüklerini boşaltmaktaydı. Akçakoca'daki depodan hayvanların çektiği arabalara yüklenen kömürler, elli arabadan oluşan katarlar halinde ve yine bir yüzbaşının nezaretinde Düzce-Hendek üzerinden Adapazarı'na ulaşmaktaydı. Elli arabadan oluşan katar ile 25 ton kömür nakli gerçekleştirilmekte ve boş katarların Adapazarı'ndan Akçakoca'ya dönüş yolculuğu da dokuz gün sürmekteydi. Bu plan çerçevesinde üç aylık dönemde toplam 3.600 manda arabası kullanılmış olmasına rağmen; gerek mandaların telef olması gerek arabaların kırılması ve gerekse de yolculuk esnasında yaşanan başka sıkıntılar nedeniyle günde ancak 200 ton kömür nakli gerçekleştirilebilmiştir. Öte yandan Ereğli'den Akçakoca'ya denizden kayıklarla gerçekleştirilen nakliyat da sürekli olarak Rus saldırılarına maruz kalmış ve bu nedenle bazı kayıklar da batmıştı. Bu gelişmeler üzerine Ereğli-

²⁸ Genç, *a.g.t.* s. 121-122; Tak, *a.g.t.* s. 127-130.

Akçakoca ve Akçakoca-Adapazarı hattından kömür nakledilmesi faaliyetlerine son verildi.²⁹

4. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda Yaşadığı Kömür Sıkıntısı

Savaş nedeniyle kömür sarfiyatının normal dönemlerdeki tüketim miktarından çok daha fazla olduğu bu vetirede, Rus saldırıları sonucunda Osmanlı ülkesinin en zengin ve kaliteli kömür madenlerinin yer aldığı Ereğli-Zonguldak bölgesinden kömür getirilememesi nedeniyle I. Dünya Harbi esnasında Osmanlı Devleti'nde büyük bir yakıt sorunuyla karşı karşıya kalındı. I. Dünya Harbi'nde denize açılan Osmanlı donanmasının buharlı savaş gemileri ciddi miktarda kömür sarf etmekteydi. Ayrıca; asker, silah, cephaneye, yiyecek ve giyecek gibi lojistiğe konu olan malzemeleri nakleden tren ve vapurların yanı sıra, seferberlik nedeniyle sayıları iki milyona yaklaşan askeri personelin giydiği üniforma ve malzemeler de fabrikalarda buharlı makineler tarafından üretilmekteydi. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde I. Dünya Savaşı esnasında kömür tüketimi normal dönemlere kıyasla çok daha fazlaydı. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'nda Ereğli bölgesinden çıkarılacak kömür miktarının da tüketime denk gelecek düzeyde artırılması gerekmekteydi. Nitekim 2 Kasım 1914'te Dâhiliye nezareti tarafından Bolu mutasarrıflığına çekilen telgrafla “Ereğli'deki ve Zonguldak'taki kömür madenlerinde” en yüksek miktarda üretim gerçekleştirebilmesi için gereken tüm önlemlerin alınması talimatı verilmekteydi. Hatta hemen ertesi günü çekilen bir başka telgrafta “*kömür çıkarılması için başka bir çözüm geliştirilememesi durumunda gerekirse cibrî*” usulleri devreye koymak suretiyle de olsa kömür temin edilmesi gerektiği bildirilmekteydi.³⁰

Osmanlı Devleti 2 Kasım 1914'te Almanya'nın yanında harbe girince, ülkedeki iktisadi ve idari mekanizma da savaşa göre yeniden yapılandırıldı. Bu yapılanmadan nasibini alan yerlerden biri de Ereğli Kömür Madenleri oldu. Zira kömür, I. Dünya Savaşı'nın en önemli lojistik malzemesiydi. Üstelik Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı öncesindeki birkaç yıl boyunca meydana gelen gelişmeler dolayısıyla da kömür stokları açısından çok kötü bir vaziyette yakalanmıştı. Çünkü 1911 yılında İngiltere'de Newcastle kömür madenlerinde çalışan madenciler greve gitmişler bu nedenle İngiliz

---

²⁹ Tak, *a.g.t.*, s. 127-130.

³⁰ Tak, *a.g.t.* s. 112-113.

kömürünün ithali bir müddet kesintiye uğramıştı.³¹ Ardından 1911-1912 yıllarında gerçekleşen Trablusgarp Savaşı ve daha bu harp neticelenmeden patlak veren 1912-1913 Balkan Savaşları döneminde önce İtalyan ve ardından Yunan donanmasının uyguladığı ambargo nedeniyle dışarıdan kömür ithal etmek mümkün olmamıştı. Üstelik bu savaş dönemlerinde Osmanlı Devleti'nde kömür tüketimi rekor kırarak daha 1911 yılında 1.069.000 tona ulaşmıştı.³² Trablusgarp Harbi esnasında İtalya ve ardından I. Balkan Savaşı döneminde Yunan Donanması'nın ablukaları nedeniyle yurt dışından kömür ithal edilememesi ve bir yandan da gerçekleşen savaşlar nedeniyle kömür tüketiminin artması sonucunda İstanbul'daki kaliteli kömür stokları ciddi oranda azaltmıştı. Dolayısıyla I. Dünya Harbi esnasında Osmanlı Devleti'nin kâfi miktarda ihtiyat kömürünün bulunmaması nedeniyle de ciddi bir yakıt sorunuyla karşı karşıya kaldı.³³

Kömür ihtiyacının her geçen gün artmakta olduğu bu ortamda, Ereğli-Zonguldak Havzasında çıkarılan kömürleri süratle İstanbul'a nakledebilmek için birtakım teşvikler de devreye sokuldu. Harbiye Nezareti, Ereğli'den İstanbul'a kömür nakleden gemilerin ve mürettebatının hukukunun korunmasına yönelik olarak sekiz maddelik bir tazminat kanunu hazırladı ve bu yasa 2 Haziran 1915 tarihinde Meclis-i Mahsus tarafından da kabul edildi. Böylece düşman gemilerinin bombardımanı veya denize döşedikleri mayın ve benzeri şeylerden dolayı batan veya zarar gören gemilerinin maddi kayıpları devlet tarafından tazmin edilecek, bu hadiseler esnasında ölen veya yaralanan gemi personeline ve ailelerine de devlet tarafından maaş tahsis edilecekti.³⁴

Rus saldırıları sonrasında Ereğli-Zonguldak maden havzasındaki ocaklarda hasarlar meydana geldi. Zonguldak-Ereğli maden havzasındaki teknik personelin önemli bir bölümü Fransız vatandaşlarından oluşmaktaydı ve savaşın başlamasının ardından söz konusu teknik personel Anadolu'dan ayrılarak ülkelerine döndüler. Seferberlik sonucu madencilik bilgisi üst seviyede olan yerli madenciler de askere alınarak üretimden koparıldılar ve

³¹ Genç, *a.g.t.* s. 90.

³² Trablusgarp Savaşı esnasındaki bu tüketimin 239.000 tonu demiryollarında, 303.000 tonu deniz ulaşımında hizmet veren şirketlerin vapurlarında, 39.000 tonu Osmanlı Donanması'nda ve 153.000 tonu da devlet fabrikaları tarafından sarf edilmişti, bkz. Eldem, *a.g.e.*, s. 50.

³³ Genç, *a.g.t.* s. 117.

³⁴ Genç, *a.g.t.* s. 123.

tüm bu gelişmeler havzada ciddi şekilde nitelikli işgücü açığına yol açtı. Bir yandan savaş nedeniyle tüketimin artması, öte yandan nitelikli işgücünde yaşanan kayıplar ve maden havzalarına yönelik saldırılar nedeniyle kömür ocaklarının kullanılamaz hale gelmesi gibi nedenlerle üretim ciddi şekilde düştü. Osmanlı ülkesinde I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan kömür sıkıntısı nedeniyle trenlerde yakıt olarak odun kullanılmaya başlandı. Şirket-i Hayriye vapurlarında ise zeytin posası yakılmaktaydı. Bu dönemde kömür fiyatlarında çok yüksek artışlar gerçekleşti. I. Dünya Harbi'nin ilk günlerinde bir ton kömürü 100-120 kuruşa (2,5-3 Lira) satın alan Şirket-i Hayriye, ilerleyen günlerde bir ton kömürü 400-480 kuruşa (10-12 Lira) satın almaya başladı. Üstelik aynı günlerde bir ton kömürü 760-800 kuruşa (19-20 lira) satın alan müesseseler de mevcuttu.³⁵

Dünya Harbi esnasında Osmanlılar kömür sıkıntısı sorununu aşmak için çeşitli çözüm yolları geliştirilmeye çalıştılar. Bu tedbirler çerçevesinde Osmanlılar öncelikle ülkedeki linyit madenlerindeki üretimi arttırdılar. Soma, Söke, Nazilli, Bekleme, Ayazma, İstanbul, Tekfur Dağı, Lapseki, Şevketiye, Bozüyük'teki linyit madenlerinde üretim artışına gidildi. I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu kömürün önemli bir kısmı bu linyit ocaklarından karşılandı ve ayda yaklaşık 20.000 ton linyit kömürü çıkarıldı. Ancak bu tedbirler ile kömür sıkıntısı problemine çözüm geliştirilemedi. Bu nedenle kömür sıkıntısının had safhaya ulaştığı 1915 yılı sonlarında Almanya'dan kömür ithal edilmesine karar verildi. Osmanlı Devleti'nin bu talebine Almanya, Macaristan'daki ağır kış şartları dolayısıyla ancak 1916 Şubat ayından sonra katkı sağlayabileceğini ve günde en fazla 400 ton kömür sevk etmek suretiyle destek olabileceğini bildirdi. Görüldüğü gibi Almanya, 1916 Mart ayından itibaren Osmanlı ülkesine ayda 12.000 ton civarında kömür gönderilebileceğini ifade etmişti. Ancak Almanya'dan alınan kömür miktarı aylık olarak hiçbir zaman 10.000 tonu geçmemiş ve Almanya'dan kömür alımına devam edildiği 1917 Mart ayı sonuna kadar her ay ortalama 7.000 ton civarında kömür ithal edilmişti.³⁶ Rakamlardan da anlaşıldığı gibi Almanya'dan ithal edilen kömür Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu miktarın % 10'nuna bile tekabül edememiştir.

1914 Kasım ayının başından 1915 Mart ayı sonuna kadar Ereğli Havzası'ndan İstanbul'a her ay 46.000 ton kömür nakledilmişti. Beş aylık

---

³⁵ Tak, *a.g.t.* s. 124.

³⁶ Tak, *a.g.t.* , s. 132-133.

sürede nakledilen yaklaşık 230.000 ton kömür, ihtiyaç duyulan yıllık kömür miktarının beşte birine bile tekabül etmemekteydi. Üstelik 1915 yılındaki şiddetli Rus taarruzları sonrasında önemli sayıda nakliye gemisi de kaybedildi. Rus saldırılarının sürmekte olmasına rağmen, nakil vasıtası sıkıntısını aşmak için büyük fedakârlıklarla Seyr ü Sefâin, Bahriye Nezareti, Harp Kömür Merkezi ve bazı tüccar tarafından temin ve tahsis edilen yelken, mavna ve küçük gemiler ile 1915 ve 1916 yıllarında nakliye faaliyetleri devam ettirilmeye çalışıldı. Ancak tüm bu gayretlere rağmen 1916 senesinin başından aynı yılın Ağustos ayı sonuna kadar geçen sekiz aylık sürede toplamda ancak 22.000 ton kömür nakledilebildi.³⁷ Bu miktar ise İstanbul'un yıllık kömür tüketiminin % 2'sine tekabül etmekte ve dolayısıyla son derece yetersiz kalmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti'nin kömür sıkıntısı sorununu aşmak için başka çözümler geliştirmesi gerekmektedir.

Osmanlı devlet adamları, hayvanların çektiği arabalarla kömür nakliyatı gerçekleştirme, linyit madenlerindeki üretimi arttırma, Almanya'dan kömür ithal etme ve kömür nakleden gemilere ve personeline devlet güvencesi sağlama gibi bir takım tedbirlerle kaliteli ve yeterli miktarda kömür temin etme problemine çözüm geliştiremediler. Ereğli ile İstanbul arasında kara yoluyla külliyetli miktarda kömür nakliyat gerçekleştirecek bir ulaşım şebekesinin tesisine ihtiyaç duyulmaktaydı ve o dönemin şartlarında bu ancak demiryolu hattının inşa edilmesi ile mümkün olabilirdi. Bu nedenle 1917 yılının başlarında Ereğli ile Sakarya'nın demiryolu ile bağlantısının sağlanması konusu bir kez daha gündeme geldi.

5. Sakarya-Ereğli Demiryolu Projesinin Bir Kere Daha Gündeme Gelmesi

I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde Ereğli-Zonguldak Bölgesinde çıkarılan kömürleri İstanbul'a demiryolu ile nakletmek amacıyla, Harp Kömür Merkezi'nin 6 Ocak 1917 tarihli toplantısında, Ereğli Havzası ile Adapazarı arasında bir demiryolu hattının inşa edilmesine karar verildi. Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak demiryolu hattının inşasına ilişkin olarak ise tren hattının öncelikle Bolu'ya kadar uzatılması ve Adapazarı-Bolu arasında bağlantı sağlandıktan sonra hattın geri kalan bölümünün yapımına girişilmesine karar verildi. Yani ilk aşamada Sakarya-Bolu ve

---

³⁷ Tak, *a.g.t.*, s. 133.

ikinci aşamada Bolu-Ereğli hatları inşa edilecekti.³⁸ Böylece I. Dünya Savaşı'nın devam etmekte olduğu günlerde, Sakarya'dan başlayıp Bolu'ya ve oradan da Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattının inşa edilmesi konusu yeniden gündeme geldi. İnşa olunacak söz konusu demiryolu hattıyla, Ereğli bölgesinden çıkarılan kömürler önce Adapazarı'na ve oradan da Başkent İstanbul'a sevk edilecekti. Bu suretle başta Osmanlı Donanması'ndaki savaş gemileri olmak üzere, Tersane bünyesinde faaliyetlerini icra eden gemilerin, Şirket-i Hayriye vapurlarının yanı sıra; Payitaht ve çevresindeki sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu kömür, bu alternatif güzergâhla son derece güvenli bir şekilde İstanbul'a ulaştırılmış olacaktı.

Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak bir tren hattının yapılmasına bir kez daha karar verilmesinin ardından yine gündeme gelen ilk konu; bu demiryolu hattının kim tarafından hangi şartlarla ve ne şekilde inşa edileceği meselesiydi. Bu hususta cevaplanması gereken ilk soru, Sakarya-Ereğli demiryolu hattının özel bir şirket eliyle mi yoksa devlet tarafından mı inşa edileceği konusuydu. Şayet Sakarya-Ereğli tren hattı özel bir şirket tarafından inşa edilecek ise bu hangi şirket olacaktı? Sakarya-Ereğli demiryolu hattının inşasını ve işletmesini özel bir şirket üstlenecek ise bu yüklenici firmaya ne gibi teşvikler veya imtiyazlar verilecekti?

Daha önce de temas ettiğimiz üzere, Haydarpaşa-Ankara Demiryolu hattının inşasına yönelik olarak Osmanlı hükümeti ile Anadolu Demiryolu Şirketi'yle yapılmış olan sözleşmede, ilerleyen dönemde Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattının inşasına karar verilmesi durumunda, bu ilave hattın yapımında Anadolu Demiryolu Şirketi'ne imtiyaz sağlayan özel bir madde bulunmaktaydı. Dolayısıyla Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak bir demiryolunun yapımına karar verilmesinin ardından, öncelikle inşaatın Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından ne gibi şartlarla deruhte edileceğinin anlaşılması için bu şirketin müdürü ile vaziyetin müzakere edilmesine ve görüşmeler sonucunda elde edilen neticelerin yazılı olarak Nafia ve Harbiye Nezaretlerine bildirilmesine karar verildi. Osmanlı devlet adamları, içinde bulunulan savaş koşullarından dolayı Sakarya-Ereğli hattının birinci aşamasını oluşturan Adapazarı-Bolu demiryolunun yapımını üstlenmek konusunda Anadolu Demiryolu Şirketi'nin pek de istekli olmayabileceğinden endişe ediyorlardı. Ancak

---

³⁸ BOA, DH. İ. UM. , E- 26/57.

askeri açıdan Sakarya-Bolu demiryolu hattının biran evvel inşası oldukça önemliydi. Bu nedenle Nafia Nezareti, öncelikle Sakarya-Bolu demiryolunun inşasına yönelik olarak iki seçenektan birine karar verilmesini talep ediyordu. Bu seçenekler şunlardı: Sakarya-Bolu demiryolu hattının inşası ve işletilmesi, daha önce yapılmış olan sözleşmeler çerçevesinde imtiyaza sahip olan Anadolu Demiryolu şirketi vasıtasıyla mı yapılmalıdır? Yoksa Sakarya-Bolu hattının inşaatı askeri unsurlar (*cihet-i askeriye*) tarafından yapılarak harpten sonra “*ahval-i adiyenin hululünde*” gerçekleştirilmiş olan masraflar hesaplanarak bedeli Anadolu Demiryolu Şirketi’nden tahsil edilerek hattın işletmesi bu şirkete mi devredilmeliydi?³⁹

Vükela Meclisi’nde 22 Mart 1917 tarihinde Sakarya-Bolu hattının inşası konusunda yapılan değerlendirmelerin ardından şu sonuca varıldı. Nafia Nezareti evvelâ, Anadolu Demiryolu Şirketi’nin müdürüyle bir görüşme gerçekleştirecek ve şirketin Adapazarı-Bolu demiryolu hattını inşa etmeye talip olup olmadığını tespit edecekti. Şayet Anadolu Demiryolu Şirketi Adapazarı-Bolu hattının yapımını üstlenmek konusunda istekli olursa bu hattın inşaatını hangi şartlarla gerçekleştireceği konusunda müzakerelerde bulunulacaktı. Heyet-i Vükelâ son olarak, Anadolu Demiryolu Şirketinin Adapazarı-Bolu hattını inşa etmek istememesi durumunda bu hattın Osmanlı askeri unsurları (Cihet-i Askeriye) tarafından yapılması halinde, savaşın sona ermesinin ardından takdir olunacak bedel mukabilinde hattın şirkete devrinin mümkün olup olmadığının da tespit edilmesini talep etmekteydi.⁴⁰

Nafia Nezareti’nden Sadarete gönderilen 14 Şubat 1917 tarihli yazıda, Harbiye Nezareti’nin Adapazarı-Bolu Demiryolu hattının inşasına askeri açıdan ihtiyaç duyulduğuna dikkat çektiğini hatırlatarak, bu hattın yapımı konusunda hükümetin mukavele şartlarında yer alması gereken hususlara ilişkin olarak görüşlerini süratle bildirmesi istenmekteydi. Ancak Nafia Nezareti’nin bu hattın yapımının gerçekleştirilmesi hususunda çeşitli endişeleri bulunmaktaydı. Halen devam etmekte olan harp ve seferberlik nedeniyle Anadolu Demiryolu Şirketi’nin, demiryolunun Adapazarı’ndan Bolu’ya ve oradan da Ereğli’ye kadar uzatılmasına yönelik inşa projesini kabul etmeyebileceği uyarısında bulunuyordu. Ancak Anadolu Demiryolu Şirket’iyle daha önceden yapılmış sözleşmeye göre Adapazarı-Bolu hattının seferberlik dönemi sona ermeden tamamlanması hususunda anlaşmaya varılmış olduğu da aktarılmakta ve dolayısıyla şirketin bu yükümlülüğünü

³⁹ BOA, MV. 207/77. (12 Cemazeyilahir 1335/ 5 Nisan 1917).

⁴⁰ BOA, BEO 4463/334695.

yerine getirmesinin beklendiği aktarılmaktaydı. Üstelik seferberliğe rağmen Osmanlı topraklarında halen yapımı sürmekte olan demiryolu hatları da bulunmaktaydı. Örneğin seferberliğe rağmen Bağdat Demiryolu'nun Ankara-Erzurum ve Uzunköprü-Keşan Hatları'nın inşaatına halen devam edilmekteydi. Bu örnekleri sıralayan Osmanlı Devlet adamları, yapımına halen devam edilmekte olan demiryollarını misal vermek suretiyle I. Dünya Harbi nedeniyle yeni demiryolları hatlarının inşaatından vazgeçilemeyeceğini ifade ediyorlardı.

Osmanlı Devlet adamları, askeri makamlardan gelen ısrarlı talepler nedeniyle, Adapazarı-Bolu hattının inşa edilmesine oldukça önem verdiklerinden, Anadolu Demiryolları Şirketi'nin bu hattın yapımına yanaşmaması halinde gerekirse devlet eliyle de olsa mutlaka bu tren yolunu faaliyete geçirmeyi düşünüyorlardı. Ancak şirketin hattın inşaatını yapmaya yanaşmaması durumunda Adapazarı-Bolu demiryolunun Osmanlı Hükümeti tarafından inşa edebilmesi için öncelikle Anadolu Demiryolu Şirketi'nin sahip olduğu imtiyaz hakkından feragat ettiğini bildirmesi gerekmektedir. Gelecekte hukuki açıdan herhangi bir sorunla karşılaşmak istemeyen Osmanlı Devlet adamları, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin ya hattın yapımını üstlendiğini ya da imtiyaz haklarından feragat ettiklerine dair bir açıklamada bulunması bekliyorlardı. Ancak 1917 yılının ilk aylarında Anadolu Demiryolları Şirketi ne hattın yapımını üstleneceği ne de Adapazarı-Bolu hattının inşası ve işletilmesi imtiyazından feragat ettiğine dair herhangi bir beyanda da bulunmamıştı. Bilakis Anadolu Demiryolu Şirketi, geçmişte imzalanmış olan ve Adapazarı-Bolu hattının imtiyaz sözleşmesinde yer alan "Haydarpaşa Pendik" çifte hattının inşaatını gerçekleştirerek suretiyle bu imtiyaza ait taahhütlerinin bir bölümünü de yerine getirmişti. Dolayısıyla bu aşamadan sonra Adapazarı-Bolu hattının inşası için iki şık mevcuttu:

Birinci şık: Bağdat Demiryolu hattının Toros, Amanos ve Reisü'l-Ayn kısımlarının inşaatında tercih (ihtiyar) olunan yöntem uygun şekilde, hattın inşası için yapılan harcamalar harpten sonra gerçekleştirilecek incelemelerin ardından maliyeti hesaplanarak bu masrafların hükümet tarafından ödemek suretiyle Adapazarı-Bolu hattının da özel bir şirket eliyle yaptırılmasıydı.

İkinci şık: Sakarya-Bolu demiryolunun Osmanlı askeri unsurları (cihet-i askeriye) tarafından yapılarak harpten sonra inşaat masrafları Anadolu Demiryolu Şirketi'nden tahsil edilerek hattın işletmesinin şirkete devrolunması seçeneğiydi.

Bu iki şıktan hangisinin tercih edileceğine Meclis-i Vükelâ'da yapılacak değerlendirmelerden sonra karar verilecekti. Osmanlı hükümetini hattın Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından inşa edilmesini tercih etmekte olduğu açıktı. Zira Osmanlı Devleti adamları Sakarya-Bolu hattını inşa etme konusuna şirketin nasıl yaklaştığını öğrenmek istiyorlardı. Bu nedenle 9 Nisan 1917'de alınan kararla, Adapazarı-Bolu hattının Anadolu Demiryolu Şirketi tarafından hangi şartlarla yapılacağına tespit edilmesi amacıyla Nafia Nezareti'nin firma yetkilileri ile görüşmeler gerçekleştirilmesi talimatı verilmişti.⁴¹

Osmanlı devlet adamlarının daveti üzerine Anadolu Demiryolu Şirket müdürü Nafia Nezaretine gelerek, Maliye Nazırı'nın da hazır bulunduğu toplantıda konuyu müzakere ettiler. Şirket müdürü, inşaata derhal başlanması halinde hattın Adapazarı'ndan Düzce'ye kadar olan kısmının yılsonuna kadar tamamlanmasının mümkün olduğunu dile getirdi. Fakat Sakarya-Bolu demiryolu hattı inşaatının bir de mali boyutu bulunmaktaydı ve o günlerde dünya genelinde gerçekleştirilecek yatırımlar için gerekli finans kaynaklarını temin etmek konusunda sıkıntılar yaşanmaktaydı. Ancak şirket müdürü açısından asıl sorun konunun mali boyutundan ziyade, seferberlik nedeniyle ortaya çıkan işgücü problemiydi. Zira savaşın devam ettiği o günlerde neredeyse eli silah tutan herkes cephelelerde olduğundan, cephe gerisinde gerçekleştirilen yatırımlarda emeğinden istifade edilecek yeterli miktarda işgücü bulunmamaktaydı. İşgücü sorununa parmak basan şirket müdürü, seferberlik nedeniyle bu hattın yapımı için gereken insan kaynağının Anadolu Demiryolu Şirketi tarafında temin edilmesinin mümkün olmadığını bildirdi. Anadolu Demiryolu Şirketi müdürü, Sakarya-Bolu hattının inşa edilmesi için 10.000 kişinin şirketin emrine verilmesinin gerektiğini belirtmekteydi. Anadolu Demiryolu Şirket müdürü işgücü problemi aşılmadan konunun mali boyutunu ele almanın füzuli olacağını altını çizerek, şirketin mali konulara ilişkin teklifini sunabilmesi için öncelikle bu işgücü sorununa çözüm getirilmesi gerektiğini ifade etmekteydi.

Anadolu Demiryolları Şirket müdürü, işgücü soruna dikkat çekmekle kalmamakta ve kendisi açısından bu probleme çözüm olabilecek bazı alternatifler de sunmaktaydı. Şirket müdürünün ilk önerisi, Sakarya-Bolu demiryolu inşaatında istihdam edilmek üzere Osmanlı Devleti'nin I. Dünya harbi esnasında esir aldığı askerlerden 10.000 personeli bu işe tahsis

---

⁴¹ BOA, BEO 4463/334695 (22 Mart 1333). Nafia Nazırı yazmış.

etmesini teklif etmekteydi. Şayet harp esirlerinin kullanılmasına Osmanlı Devleti adamları sıcak bakmıyorlarsa işgücünün teminine yönelik olarak şirket müdürünün bir diğer teklifi ise, hattın yapımında amele taburlarından istifade edilmesi yönündeydi. Anadolu Demiryolu Şirketi'nin müdürü öncelikle hattın inşaatında çalıştırılacak personel sorununun halledilmesi gerektiğini belirterek “*amele taburlarından veya harp esirlerinden 10.000 kişinin şirketimize tahsis olunup olunamayacağını cevabı verildikten sonra konunun mali boyutunun ele alınabileceğini*” haber vermektedir. Arşiv vesikasında şirket müdürünün harp esirlerinden veya amele taburlarından 10.000 personelin tahsis edilmesi yönündeki talebine Osmanlı Devleti adamlarının nasıl bir cevap verdiklerine dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Ancak muhtemelen şirket müdürüyle bu konuda bir uzlaşma sağlanamamıştır. Zira görüşmeler sonunda Adapazarı-Bolu hattının inşası hususunda imtiyaz sahibi olan Anadolu Demiryolu Şirketi, bu hakkından feragat ettiğini bildirdi. Nitekim Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Sakarya-Bolu-Ereğli hattının inşasında sahip olduğu imtiyazı feshettiğine ilişkin bir evrak düzenlendi. Anadolu Demiryolu Şirketi'yle demiryolu hattının inşası hususunda anlaşma sağlanamamıştı ancak Osmanlı Hükümeti, Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzatılacak bir demiryolu hattının inşasından vazgeçmeyi “*ülkenin âli çıkarlarına mugayir*” görüyordu. Bu nedenle Sakarya-Bolu-Ereğli demiryolu hattının; Hicaz, Uzunköprü ve Ankara hudud-u askeriye demiryolu hatlarının inşasında uygulanan usul üzere, Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti tarafından inşa edilmesine karar verildi.⁴²

Osmanlı Hükümeti'nin 1917 yılının başlarında Sakarya-Bolu Demiryolu hattının inşası konusunda Anadolu Demiryolu Şirketi'yle müzakereleri gerçekleştirmekte olduğu esnada Avusturya-Macaristan Askeri Murahhasları tarafından sunulan sürpriz bir teklifle karşılaştı. Avusturya-Macaristan askeri murahhaslarınca sunulan teklife göre, Sakarya-Zonguldak demiryolunu inşa etmek için Osmanlı Hükümeti'nden, yapımını gerçekleştirecekleri bu tren hattının işletme hakkının kendilerine verilmesini ve buna ilave olarak güzergâh yakınında keşfolunacak çeşitli madenlerin kullanma imtiyazını da talep ediyorlardı. Osmanlı Hükümeti Avusturyalıların bu teklifini Harbiye Nezareti'ne göndererek konuyla ilgili görüşünü bildirmesini istedi. Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan cevabi

---

⁴² BOA, BEO 4464/334795 (16 Nisan 1333/ 16 Nisan 1917).

yazıda, zengin kömür madenlerinin bulunduğu Zonguldak bölgesinden çıkarılan kömürlerin nakli hususunda son derece önemli olan böyle bir teklifin dikkate değer olduğunun altı çiziliyordu. Ancak, Zonguldak-Ereğli arasında yapılacak tren hattını inşa etmeye talip olanlara herhangi bir imtiyaz verilmesinin de doğru olmayacağına temas ediliyordu. Dolayısıyla Harbiye Nezareti tarafından kaleme alınan raporda, Sakarya-Zonguldak arasında inşa olunacak demiryolunun Avusturya-Macaristan Devleti tarafından yapılmasına hususuna yönelik olarak, hattın inşaat masraflarının savaştan sonra kurulacak bir komisyon vasıtasıyla incelemesinin ardından maliyeti belirlenerek bu hattın hükümet tarafından satın alınması şartını kabul etmeleri koşuluyla Avusturyalılara bu projenin verilebileceği belirtiliyordu. Harbiye Nezareti'nin 22 Mart 1917 tarihli bu cevabı, 4 Nisan 1917 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında görüşülmüş ve “*hattın inşa masrafı hükümet tarafından ödenmek ve savaştan sonra devlete devredilmek ve başka bir şart öne sürmemek koşuluyla inşasına talip olanlara ihale olunmasına*” karar verildi.⁴³

Anlaşılan o ki Osmanlı Hükümetinin I. Dünya Savaşı esnasında kararlaştırdığı bu ihale şartı, ne Anadolu Demiryolu Şirketi ne Avusturya-Macaristan Askeri Murahhasları ve ne de başka bir özel firma tarafından kabul edilmedi. Öte yandan Sakarya-Ereğli hattının Osmanlı Devleti'nin kendi imkânlarıyla Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti tarafından inşa edilmesi düşüncesi de gerçekleştirilemedi. Rusya'nın 3 Mart 1917 tarihinde imzaladığı Brest-Litovsky anlaşmasıyla savaştan çekilmesi sonrasında Ereğli Kömür Madenleri ocaklarına ve kömür nakliyatına yönelik saldırılar da sona erdi. Rusya'nın savaştan çekilmesinin ardından Ereğli'den İstanbul'a kömür sevkiyatının önünde herhangi bir engel kalmadığından Osmanlı Hükümeti I. Dünya Harbi'nin yoğun gündeminde meydana gelen son derece kritik askeri ve siyasi gelişmelerle meşgul olduğundan Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak demiryolunu inşa etmek üzere herhangi bir girişimde bulunmadı.

Sonuç

Anadolu'da inşası düşünülen demiryollarına ait projelerin hazırlandığı ilk dönemlerden itibaren; Sakarya-Düzce-Bolu güzergâhını takip ederek Ereğli'ye ulaşacak bir tren hattının yapılması konusu gündemdeki yerini

---

⁴³ BOA, MV. 207/76.

almıştır. Zira Ereğli havzası, Osmanlı ülkesinde en kaliteli ve zengin kömür madenlerinin yer aldığı bölgeydi. Rusya gibi Karadeniz'e kıyısı olan bir ülke ile savaşa girilmesi halinde, son derece stratejik bir yakıt olan kömürün Ereğli'den İstanbul'a naklinde sorunlar yaşanmaktaydı. Bu nedenle bol miktarda kömürün karadan demiryoluyla güvenli bir şekilde nakledilmesine yönelik olarak Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattının yapılması konusu çeşitli dönemlerde gündeme geldi. Üstelik yalnız stratejik açıdan değil; iktisadi, mali, askeri ve lojistik açıdan da Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak demiryolu hattının yapılması, Batı Karadeniz Bölgesi'nin Başkent İstanbul'la entegrasyonu açısından da son derece önemliydi.

Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattının inşaa edilmesine yönelik olarak Osmanlı Devleti tarafından iki kez ciddi teşebbüslerde bulunuldu. Bu teşebbüsün ilki 1910-1911 yıllarında gerçekleştirildi. Hattın geçeceği güzergâhı tespitte yönelik fizibilite çalışmalarının da tamamlanmış olmasına rağmen, 1911 yılında Trablusgarp ve 1912-1913 yıllarında da Balkan Savaşları'nın patlak vermesinin ardından, bu tren hattının inşası gündemden düştü. Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle askıya alınan Sakarya-Ereğli Demiryolu hattının tekrar gündeme gelmesi, 1910-1911'de projenin askıya alınmasına neden olan gelişmelere paradoks teşkil edecek şekilde I. Dünya Savaşı esnasında gerçekleşti.

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na dâhil olunca Ereğli-Zonguldak havzasına yönelik bir Rus ablukası ile karşı karşıya kaldı. Bölgeye yönelik Rus saldırılarının ardından Osmanlılara ait irili ufaklı pek çok deniz vasıtası imha edildiği gibi gerek sürmekte olan abluka ve gerek çok sayıda nakliye gemisinin batırılmış olması nedeniyle Ereğli bölgesinden İstanbul'a kömür sevkinde çok büyük sıkıntı yaşanmaktaydı. I. Dünya Savaşı nedeniyle kömür tüketiminde ciddi bir artışın gerçekleştiği bu ortamda Ereğli bölgesinden deniz yoluyla kömür naklinin de gerçekleştirilememesi üzerine Osmanlı ülkesinde büyük bir enerji sorunuyla karşı karşıya kalındı. Kömür sıkıntısına çözüm geliştirmek zorunda olan Osmanlı Hükümeti önce Ereğli'de çıkarılan kömürleri kara yoluyla hayvanların çektiği arabalarla nakletmeye çalıştı. Ancak öküzlerin çektiği kömür arabalarının taşıma kapasitesinin son derece sınırlı olması, günlerce devam eden yolculuk esnasında arabaların kırılması ve hayvanların telef olması nedeniyle Osmanlı devlet adamlarının başka çözüm yolları geliştirilmesi gerekmektedir. Geliştirilmeye çalışılan bu yeni tedbirler kapsamında kömür sıkıntısı sorununu aşmak için özellikle Batı Anadolu'daki linyit ocaklarında üretim artışına gidildi. Ancak bu yeni tedbir

de kaliteli ve yeterli miktarda kömür temin edilmesi sorununa çözüm sağlamadı. Özellikle harp mühimmatı üreten bazı sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu kaliteli kömür gereksinimini karşılamak amacıyla Almanya'dan da kömür ithal edildi. 1916 yılının Mart ayından itibaren Almanya'dan kömür ithaline başlanmış ancak Almanya'dan ülkeye gelen kömürler de ihtiyaçların karşılanmasına kifayet edememiştir. I. Dünya Savaşı esnasında geliştirilmeye çalışılan tüm bu tedbirler ile kömür sıkıntısı sorunu aşılamayınca, Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak bir demiryolunun inşa edilmesi konusu 1917 yılının başlarında bir kez daha gündemdeki yerini aldı.

Haydarpaşa-Ankara Demiryolu hattını inşa eden Anadolu Demiryolu Şirketi ile Osmanlı Hükümeti'nin imzalamış oldukları sözleşmede, ilerleyen dönemde Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak bir demiryolu hattının yapımına karar verilmesi halinde, bu ilave hattın inşasında Anadolu Demiryolu Şirketi'ne imtiyaz sağlayan özel bir madde bulunmaktaydı. 1917 yılının başlarında Sakarya ile Ereğli'yi birbirine bağlayacak bir demiryolunun yapımına bir kez daha karar verilmesi üzerine, Osmanlı Devleti adamlarının daha önce imzaladıkları sözleşmede yer alan imtiyaz maddesi nedeniyle öncelikle Anadolu Demiryolu Şirketi temsilcileri ile konuyu müzakere etmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti adamları, içinde bulunulan savaş koşulları nedeniyle Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Sakarya-Ereğli hattının birinci aşamasını oluşturan Adapazarı-Bolu demiryolunun yapımını üstlenmek konusunda pek de istekli olmayacağından endişe ediyorlardı. Ancak askeri açıdan Sakarya-Bolu demiryolu hattının biran evvel inşası oldukça önemli olduğundan Osmanlı Devleti adamları askeri makamlardan gelen ısrarlı talepler nedeniyle, Anadolu demiryolları Şirketi'nin bu hattın yapımına yanaşmaması halinde gerekirse devlet eliyle de olsa bu tren yolunu mutlaka inşa edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Anadolu Demiryolu Şirketi'nin bu hattın inşaatını yapmaya yanaşmaması durumunda, Sakarya-Bolu demiryolunun Osmanlı hükümeti tarafından inşa edilebilmesi için öncelikle adı geçen şirketin sahip olduğu imtiyaz hakkından feragat ettiğini bildirmesi gerekmektedir. Nafia Nezareti'nde Şirket Müdürü ile gerçekleştirilen görüşmelerin ardından Anadolu Demiryolu Şirketi Sakarya-Ereğli hattını inşa edemeyeceğini ve imtiyaz hakkından da feragat ettiğini bildirdi. I. Dünya Savaşı'nın devam etmekte olduğu bu dönemde Sakarya-Ereğli hattının inşa edilmesi askeri ve stratejik açıdan son derece kritik olduğundan Osmanlı Hükümeti bu hattın Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti tarafından inşa edilmesine karar verdi.

Osmanlı Hükümeti'nin 1917 yılının başlarında Sakarya-Bolu Demiryolu hattının inşası konusunda Anadolu Demiryolu Şirketi'yle müzakereler gerçekleştirmekte olduğu esnada Avusturya-Macaristan Askeri Murahhasları tarafından sunulan sürpriz bir teklifle de karşılaştı. Avusturya-Macaristan Askeri Murahhasları'nca sunulan teklife göre, Sakarya-Zonguldak demiryolunu inşa etmek için Osmanlı Hükümeti'nden, yapımını gerçekleştirecekleri bu tren hattının işletme hakkının kendilerine verilmesini ve buna ilave olarak güzergâh yakınında keşfolunacak çeşitli madenlerin kullanma imtiyazını da talep ediyorlardı. Avusturya-Macaristan Askeri Murahhasları tarafından sunulan bu teklif Osmanlı Devlet adamları tarafından kabul edilmemiştir. Sakarya-Ereğli arasında inşa edilecek demiryolu hattının yapımına talip olacaklara da I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra gerçekleştirilecek keşif çalışması sonrasında tespit edilecek inşaat bedelinin devlet tarafından ödenmesini kabul etmeleri ve başka hiçbir talepte bulunmamaları koşuluyla ihale olunabileceği bildirilmişti.

Osmanlı Hükümetinin I. Dünya Savaşı esnasında kararlaştırdığı bu ihale şartı, ne Anadolu Demiryolu Şirketi ne Avusturya-Macaristan Askeri Murahhasları ve ne de başka bir özel firma tarafından kabul edilmedi. Öte yandan, Sakarya-Ereğli demiryolu hattını Osmanlı Devleti'nin kendi imkânlarıyla Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti tarafından inşa edilmesi düşüncesi de gerçekleştirilemedi. Rusya'nın 3 Mart 1917 tarihinde imzaladığı Brest-Litovsky anlaşmasıyla savaştan çekilmesinin ardından Ereğli Kömür Madenleri ocaklarına ve kömür nakliyatına yönelik saldırılar da sona erdi. Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Ereğli'den İstanbul'a kömür sevkiyatının önünde herhangi bir engel kalmadığından Osmanlı Hükümeti I. Dünya Savaşı'nın kalan döneminde Sakarya'dan Ereğli'ye kadar uzanacak demiryolunu inşa etmek üzere her hangi bir girişimde bulunmadı.

Sakarya-Ereğli demiryolu hattı proje düzeyinde kalmış dolayısıyla hayata geçirilememiş bir güzergâh da olsa, bu tren hattının inşasına yönelik olarak gerçekleştirilen çalışmalar demiryolu hatlarının yapımıyla ilgilenen yerli uzman ve mühendislerin önemli bir takım deneyim ve tecrübeleri edinmelerini de sağlamıştır. Zira Karadeniz Bölgesi gibi engebeli ve yumuşak dokuya sahip bir arazide tren hattı inşa etmeye yönelik olarak gerçekleştirilen bu çalışmalar, ilerleyen dönemde Anadolu'da inşa edilecek demiryolu hatlarına ilişkin faaliyetlerde yerli uzman ve mühendislerin azımsanamayacak bir birikime sahip olmalarına da katkısı olmuştur.

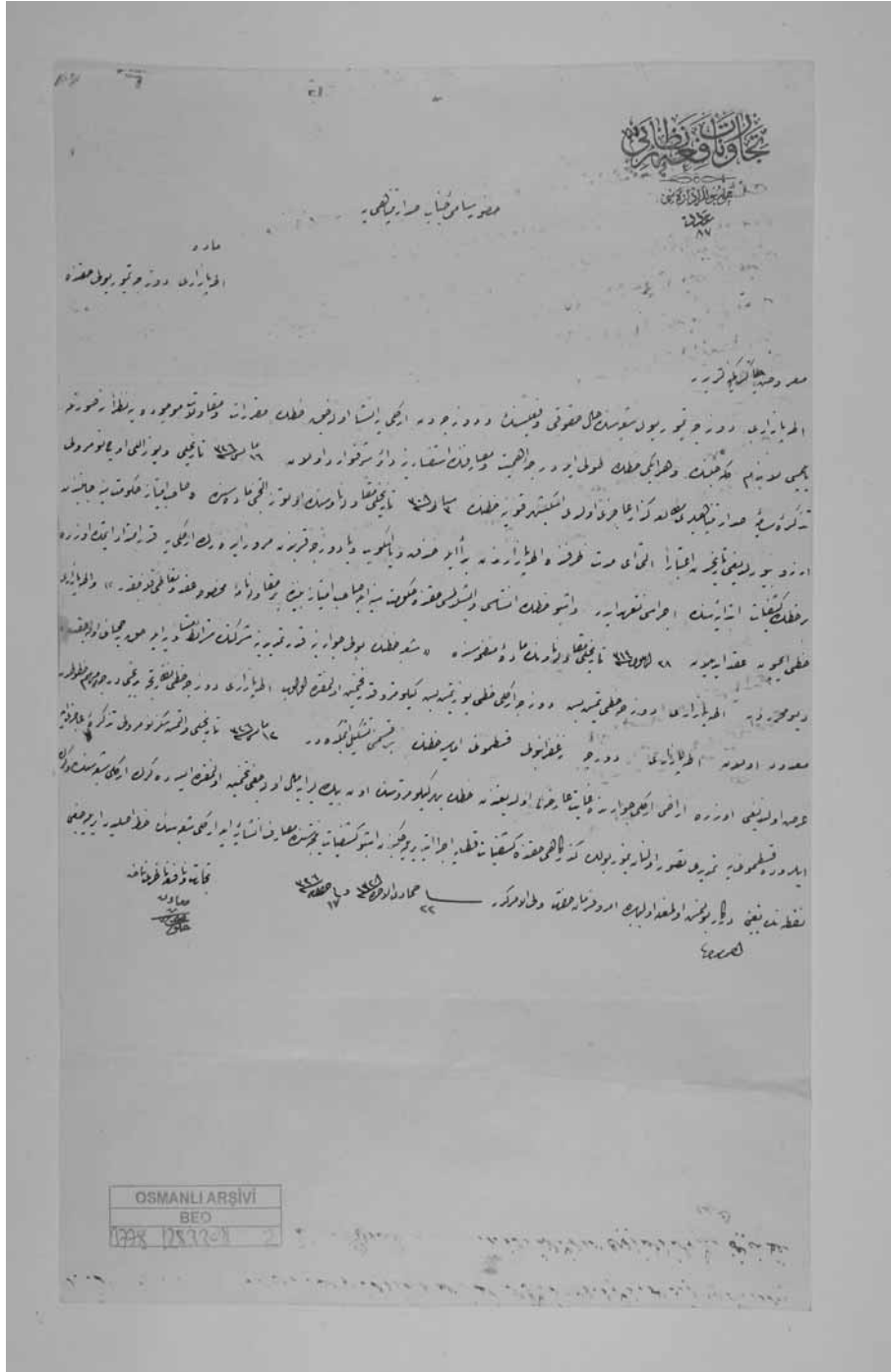
KAYNAKÇA**Arşiv Kaynakları:**

- BOA, BEO, 693/51951
BOA, BEO 1018/76277
BOA, BEO 3778/283307
BOA, BEO 3778/283309
BOA, BEO 3900/292441
BOA, BEO 4463/334695
BOA, BEO 4464/334795
BOA, DH. İ. UM. , E- 26/57
BOA, İD. 41/20
BOA, İD. 41/26
BOA, MV. 90/36.
BOA, MV. 207/76
BOA, MV. 207/77

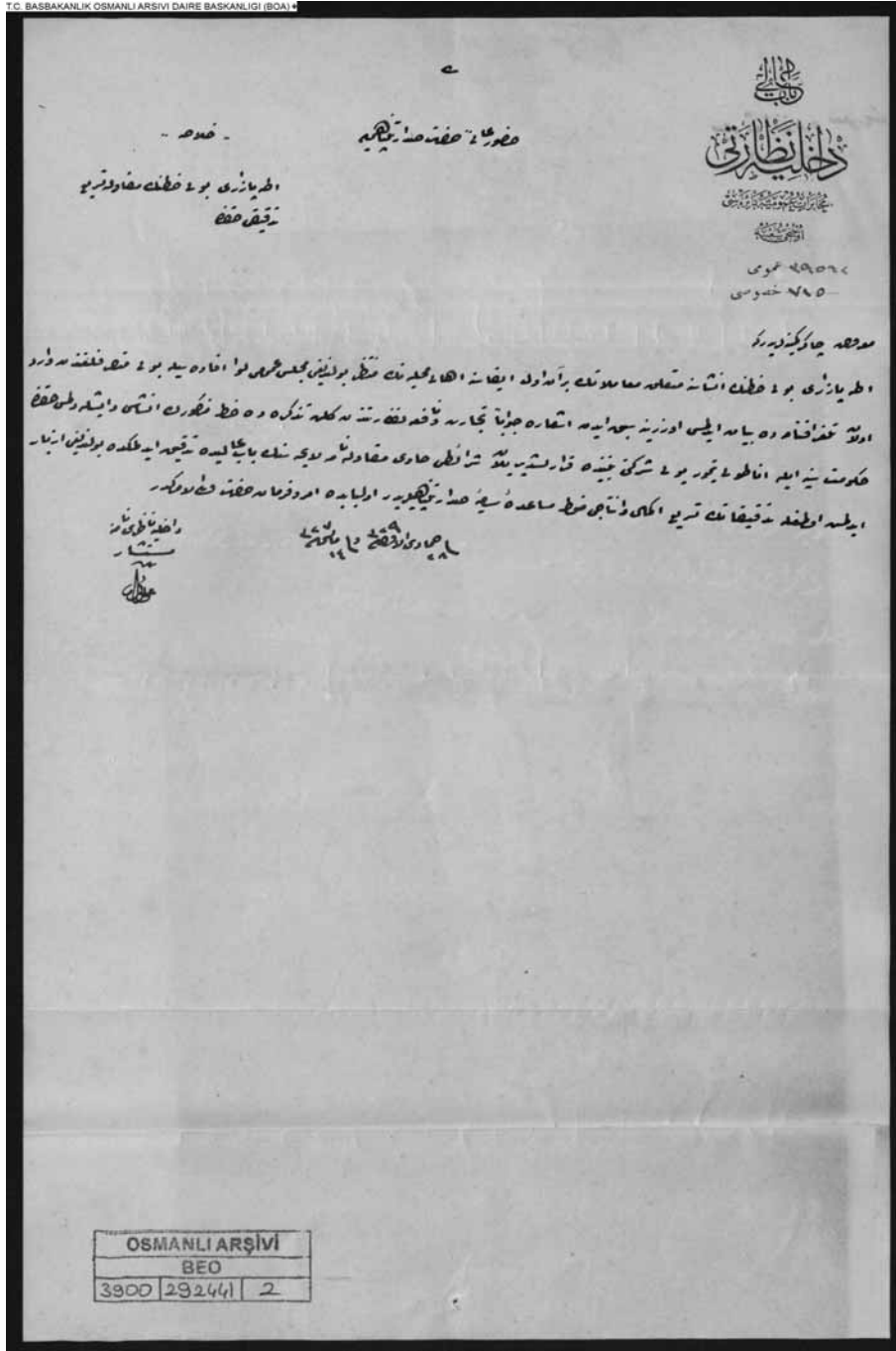
Telif Eserler

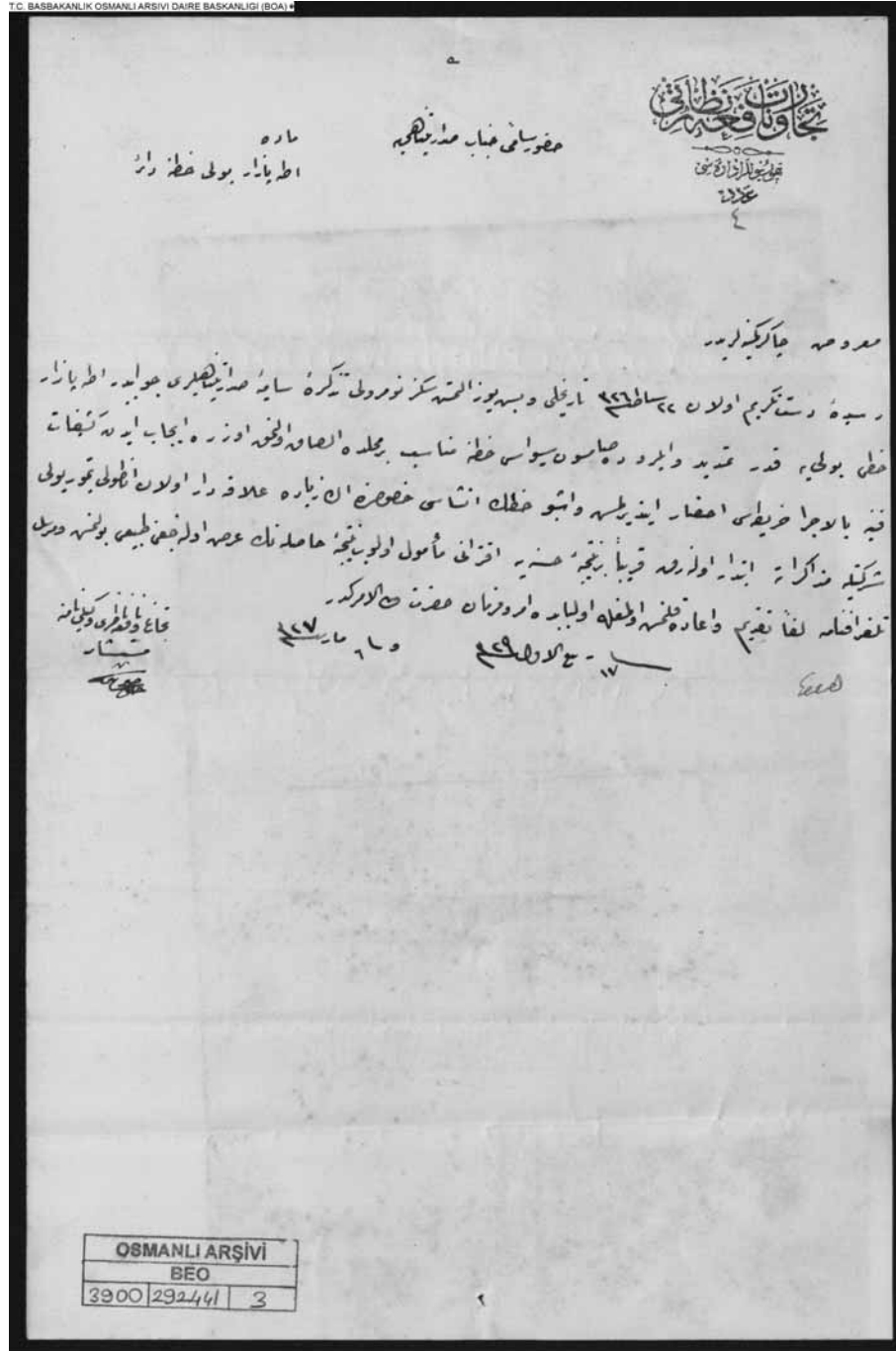
- Akyıldız, Ali, *Anka'nın Sonbaharı*, İletişim Yay. , İstanbul 2005.
Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yay., İstanbul 1993.
Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1994.
Genç, Hamdi, *Ereğli Kömür Madenleri (1840-1920)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.
Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, C IX, Ankara 1996.
Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İstanbul 1983.
Özyüksel, Murat, *Hicaz Demiryolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
Sarıkoçuncu, Ali, *Milli Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.
Yurt ansiklopedisi, "Sakarya", C. IX, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983.
Tak, İsa, *Osmanlı Döneminde Ereğli Kömür Madenleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2001.

ÇOK PARTİLİ DÖNEME GEÇİŞİN İLK KADIN MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ (1950-1954)*

THE FIRST WOMAN PARLIAMENTARIANS OF THE
TRANSITION TO THE MULTI-PARTY PERIOD AND
THEIR ACTIVITIES (1950-1954)

Ebru ÇOBAN*

Makale Bilgisi

Başvuru : 19 Eylül 2018

Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : September 19, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

İlk olarak Cumhuriyet döneminde kadının toplumdaki yeri incelenmeye başlanmış olup, son yüzyılda da hayatın hemen her alanında gözde konulardan birisi olan kadın, siyaset biliminde de ön sıralarda yer almıştır. Kadın konusu, sadece feminist diye adlandırılanların ilgi alanı ile sınırlı olmadığı gibi bunun yanında kadın ve siyaset mevzusunda da birçok düşünür tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüş, kadının siyasetteki rolü uzun zamanlardan beri tartışılmıştır. Tüm dünyada genel kanı, bir ülkenin en büyük demokratik hak göstergelerinden biri kadınlara tanınan haklar olarak bilinir. Türkiye’de Cumhuriyet öncesinde Meşrutiyet döneminde kadınlar mitinglerde, basın ve dernekçilik faaliyetlerinde etkin olup, Milli Mücadelede önemli katkılar sağlamıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte kadınlara verilen siyasi haklar kanunlaştırılarak, kadınlar 1930’da yerel seçimlerde, 1934’de genel seçimlerde yer almıştır. Türk kadınına zaman içerisinde siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik haklar tanınsa da yurttaş ve nüfusun yarısını oluşturan kadınlar hiçbir zaman demokratik

---

* Bu makale 2017 tarihli I.Ulusal “İş’te ve Üniversitede Kadın” Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

* Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Cumhuriyet Tarihi ABD, (ebrugull_34@hotmail.com).

haklarını ve görevlerini erkeklerle eşit olarak kullanamadılar. Yeni Türkiye kadınlara seçme ve seçilme hakkını erken tanıyan ülkelerden birisi olmasına rağmen, meclisteki kadın sayısı temsil oranı dünya ortalamasının çok altında kalmıştır. Genel olarak Demokrat Parti dönemi parti tüzükleri ve seçim bildirgeleri incelendiğinde, partinin iktidarı süresince mecliste kadın sorunu dile getirilmediği sadece “aile” kavramı üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. İncelemenin dönem aralığında (1950-1954) meclisteki temsil sayısında toplam 487 milletvekili arasında 484 erkek, 3 kadın milletvekili yer almaktadır. Bu çalışmada çok partili döneme geçişle birlikte ilk yapılan oylama sonucunda seçilen kadın milletvekillerinin biyografisi ve meclisteki faaliyetleri ele alınacaktır. Çalışmada başta kullanılan kaynaklar TBMM yayınları ve TBMM Zabıt Cerideleri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Seçim, Demokrasi, Demokrat Parti, Meclis.

Abstract

The place of woman in the society began to be examined first during the Republic. Being one of the primary topics in almost every realm of the life in the last century, woman has also been a hot topic in political science. Woman as an issue has not been limited to the interest of those who are called feminists, but also addressed by so many intellectuals. Thus, woman's role in politic has long been under discussion. The perception all over the world is that one of the greatest indicator of a country's democracy is the rights given to women. Women in Turkey were quite effective at the demonstrations, press and association activities during “Meşrutiyet”, the pre-Republic period, and made remarkable contributions to the national resistance. With the proclamation of the Republic, the political rights granted to the women were legalized, and subsequently they actively involved in local and general elections in 1930 and 1934 respectively. Although granted political, social, cultural and economic rights in time, Turkish women, making almost half of the population could never use these rights as equal as Turkish men. The new Turkey was one of the countries that gave women the right to elect and be elected, yet the representation rate of the women at the National Assembly have remained below the world average. When the bylaws and election bulletins of the Democrat Party period (1950-1960) are put under scrutiny, it is seen that the party during its reign had not addressed woman as a subject matter but rather focused on the concept of family. During the period under examine (1950-1954), only 3 women out of 487 parliamentarians were represented at the Assembly. In this study, biographies and activities of the female parliamentarians who were elected at the first general elections after the transition to the multiparty period will be addressed. The publications and minute chronicles of the Turkish Grand National Assembly will be the primary resources in this study.

Keywords: Woman, Election, Democracy, Democrat Party, Council.

Giriş

Dünyada kadınların erkeklerle birçok konuda eşit haklar elde etmek için verdiği mücadelede siyasal alanda da yaklaşık iki yüz yıllık çabanın sonucunda seçme ve seçilme haklarını sağlamışsa da siyasetin eril yapısını pek de değiştirmek mümkün olmamıştır. Yönetime katılma konusunda cinsiyetler arası eşitsizlik sorunun temelinde siyasal katılımın sosyo-ekonomik gelişmeye bağlı “gelir düzeyi, eğitim düzeyi, meslek, yaş, cinsiyet, aile, yerleşim yeri, psikolojik, hukuksal ve siyasal” gibi unsurlar yatmaktadır.¹ Dünyada kadınlara seçme-seçilme hakkı ilk defa 1788’de ABD’de tanınmış daha sonra sırasıyla Almanya 1919, İngiltere 1929, Fransa 1945, Belçika 1946 ve İsviçre 1971 yılında kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanımışlardır. Türkiye’de ise, Cumhuriyet öncesinde Meşrutiyet döneminde kadınlar mitinglerde, basın ve dernekçilik faaliyetlerinde etkin olup, Milli Mücadeleye de önemli katkılar sağlamıştır. Cumhuriyet’in ilanı ile birlikte Mustafa Kemal, yeni ve çağdaşlaşma yolunda olan Türkiye’de kadın konusuna da önem vererek zaman içerisinde kadınlara verilen siyasi haklar kanunlaştırılmıştır. Bu süreçte 1930 yılında kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı², 1933 yılında Köy Kanunu’nun 20. ve 25. maddelerinde yapılan değişikliklerle kadınlara köyde muhtar ve ihtiyar kuruluna seçme ve seçilme hakkı³, 1934’de de Milletvekili Seçimi Kanunu ile seçme ve seçilme hakları Türk kadınlarına tanınmıştır.⁴ Bu hakkın elde edilmesiyle birlikte kadınlar ilk defa 8 Şubat 1935 tarihinde milletvekilliği seçimlerine katılmış, bu seçimler sonucunda 399 milletvekili içinde 18 kadın milletvekili mecliste yer almıştır. Yapılan bu ilk seçimde kadınların meclisteki oranı % 4.5’dir.⁵ 1939 yılına gelindiğinde, 429 milletvekili içerisinde 16 kadın milletvekili parlamentoya girme hakkı kazanmıştır. Tek parti döneminin son milletvekili seçimi (1943), Cumhuriyet tarihinin ilk seçim kanunu olan 4320 sayılı Mebus Seçimi Kanunu’na göre

¹ Mustafa Çadır, *Kadının Siyasal Yaşama Katılımında Siyasi Parti Kadın Kollarının Rolü (TBMM’de Grubu Bulunan Siyasi Partiler Bağlamında Ankara İli Örneği)*, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara, 2011, s.13.

² Cumhuriyet, 6 Nisan 1930; Milliyet, 3 Nisan 1930.

³ Cumhuriyet, 1 Kasım 1933.

⁴ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul, 1997, s.297; Belkıs Konan, “Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60 S.1, ss.167-168.

⁵ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, TÜİK, Ankara, 2012, s.5.; *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*, TBMM Yay., Ankara, 2009, s.19; Semra Gökçimen, “Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, *Yasama Derneği Yasama Dergisi*, S.10, Eylül 2008, ss.22-23.

yapılmıştır. 1943 yılında yapılan bu seçim iki dereceli çoğunluk seçim sisteminin uygulandığı son oylama olmuştur.⁶ 1934 de çıkarılan yasa bu seçimde de uygulanarak, 40.000 nüfusu bir mebus temsil edecek şekilde üye seçimi yapılmış ve 22 yaşını bitirenler seçmen olabilmıştır. 1943 seçiminde 455 milletvekili arasında 16 kadın parlamentoya girerken, 1946 yılında bu sayı 9'a inmiş ve bu sayı zaman içinde giderek düşmüştür.⁷ Dönem olarak kıyaslandığında, tek partili dönemde kadın parlamenterlerin sayısı çok partili döneme göre yüksek olduğu açıkça görülmektedir.

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950 tarihinde iktidara gelmesiyle çok partili dönem başlamıştır. Çok partili dönemin 14 Mayıs 1950 milletvekili seçimi, seçim öncesinde çıkarılan 5545 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'na göre, tek dereceli, eşit, genel, gizli oy, açık tasnif usulüne göre adli denetim altında yapılan ilk demokratik seçim olmuştur.⁸ Türk siyasi hayatında başlayan yeni dönemde yapılan seçimlerde 487 milletvekili arasında 3 kadın milletvekili parlamentoda yer alıp, bu sayının meclisteki oranı % 0.6'dır.⁹ Çok partili döneme geçişle birlikte ilk yapılan oylama sonucunda (1950-1954) seçilen 3 kadın milletvekilinin kimi zaman aktif kimi zaman pasif ve kimi zaman da zorlu süreçlerden geçen faaliyetleri olmuştur. Bu dönem aralığında, Demokrat Parti içerisinde İstanbul'dan Hatice Nazlı Tlabar, İzmir'den Halide Edip Adıvar ve Cumhuriyet Halk Partisi bünyesinde de Kars'tan Tezer Taşkıran meclis kürsüsünde bulunmaya hak kazanmıştır.

1. Hatice Nazlı Tlabar ve Meclisteki Faaliyetleri

Meclis kayıtlarında Nazlı, nüfus kaydında Hatice Nazlı olarak geçen Tlabar, 1913 yılında İstanbul Beşiktaş Arnavutköy Kuruçeşme Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Sadrazam Tefik Paşa ve Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın torunu olan Nazlı Tlabar'ın babası Şura-yı Devlet üyesi Mazlum Bey, annesi Fatma Zehra (Moran) Hanımdır. 1941'de Mehmet Cemil-Hatice Melahat oğlu, İbrahim Muazzez Bey ile evlenen Nazlı Tlabar, Ömer Tefik'in annesidir. İlköğrenimini Kandilli Sultanisi'nde tamamladıktan sonra Arnavutköy Kız Koleji'ne girip oradan Almanya'ya gidip Heidelberg'de felsefe okudu. İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rumca bilen Tlabar, çeşitli hayır kuruluşlarında çalışıp, Yenişehir Bostan Mahallesi'nde bir çocuk bakımevi

⁶ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, s.XII.

⁷ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, s.5.

⁸ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, s.XII.

⁹ *Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011*, s.5.

kurdu. Hür Fikirler, Türk Turizm ve Türk-Pakistan Dostluk Cemiyeti ile YWCA¹⁰ Amerikan Cemiyeti'nde çalışan ve gazetecilik de yapan Nazlı Tlabar'ın, Atina'da devlet adamlarıyla yaptığı mülakat Cumhuriyet gazetesinde yayınlandı. Bununla birlikte Tlabar, Belçika "News Exchange Ajansı" ile Avusturya'da haftalık "Wiener Illustrierte" dergisinin Türkiye mümessilliği ve muhabirliğinde bulundu.¹¹

Demokrat Parti kurulduktan sonra partiye girerek çeşitli kademelerde hizmet veren Nazlı Tlabar, partinin İstanbul İli Yayın ve Propaganda Bürosu Başkanlığı ve Beyoğlu İlçe Başkanlığı'nı üstlendi. Ayrıca partinin I. Büyük Kongresi'nde Yayın ve Propaganda Komisyonu'na başkanlık yaptı. Tlabar, IX. Dönem (1950-1954) seçimlerine İstanbul adayı olarak katılmış, yapılan seçim sonucunda 233.065 oyla milletvekili seçildi. Akabinde 17 Mayıs 1950'de seçim tutanağını alıp, 22 Mayıs 1950'de mecliste çalışmalarına başladı. Yasama yılına başlayan Nazlı Tlabar, 1 Kasım 1950'de TBMM Başkanlık Divanı Katip Üyeliği'ne seçilmiş ayrıca Çalışma ve Dışişleri komisyonları'nda, Dolmabahçe Sarayı'nın incelenmesi için kurulan komisyonda ve geçici Dilekçe ve Emekli Sandığı Kanunu'nun değiştirilmesi¹² konusunda kurulan geçici komisyonda görev aldı.¹³ Nazlı Tlabar, İstanbul'daki süt fabrikasının kapanma nedeni hakkında sözlü sorusu;¹⁴ Milli Piyango'nun 1951 yılbaşı ikramiyesinin göçmen ve mültecilere verilmesine (geri alınmıştır)¹⁵ ve Emekli Sandığı Kanunu'nun değiştirilmesine dair 2 kanun teklifi; Genel Kurul'da değişik 7 konuda konuşması vardır.¹⁶ Daha sonra X. ve XI. dönemlerde de İstanbul'dan

¹⁰ Young Women's Christian Association, 1857'de kısa sürede İngiltere ve Amerika misyoner teşkilatları sayesinde tüm dünya üzerinde teşkilatlanmış ve kadınlar arasında faaliyet göstermek için kurulmuştur. Bknz: Resul Çatalbaş, Young Men's Christian Association'ın Türkiye'deki Faaliyetleri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.55, S. 1, Haziran 2014, s.102.

¹¹ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, C.VII, TBMM Yay., Ankara, 1998, s.540; TBMM Tercüme-i Hal Kağıdı ve Sicil Dosyası, Nazlı Tlabar (Hatice Nazlı Tlabar), Dönem:IX,No:1715; *TBMM Albümü, 1920-2010*, C.2, 1950-1980, TBMM Yay., Ankara, 2010, s.569; Canan Tatlı, *Demokrat Parti Dönemi'nde Toplumsal ve Siyasal Hayatta Kadın*, İstanbul Üniversitesi, AİTE, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul, 2008, s.57-58.

¹² *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.4, 31. Birleşim, 17.1.1950, s. 226; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.541.

¹³ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.541.

¹⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.27, 33. Birleşim, 25.1.1954, s. 314; *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*, s.381.

¹⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.7, 76. Birleşim, 14.5.1951, s. 228; *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*, s.381.

¹⁶ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.541; *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*, s.381.

milletvekili seçilerek yasama etkinliğini sürdüren Hatice Nazlı Tlabar'a, Yassıada Yüksek Adalet Divanı'nca, Anayasayı çiğneme suçlaması ile 4 yıl 2 ay ağır hapis cezası verildi. 24 Nisan 1971'de vefat eden Tlabar Edirnekapı'daki aile mezarlığında toprağa verildi.¹⁷

Nazlı Tlabar'ın 1950-1954 döneminde meclisteki faaliyet ve görevleri şöyledir:

Demokrat Parti'nin ilk iktidarını aldığı dönem içerisinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanı katiplikleri için yapılan seçime 328 üye katılmış ve neticede Nazlı Tlabar 320 oy alarak başkanlık divanına seçilmiştir.¹⁸ Yine Çalışma Komisyonu üyelikleri için yapılan seçime 292 kişi katılmış ve Nazlı Tlabar 292 oyla listeye girmiştir.¹⁹ Diğer taraftan Dışişleri Komisyonu üyelikleri için yapılan seçime 324 kişinin içerisinde 323 oy ile Nazlı Tlabar bu komisyonda görev almaya hak kazanmıştır.²⁰ 1953 yılına gelindiğinde Dışişleri Komisyonu azalıkları için yapılan seçime 246 kişi katılmış ve Nazlı Tlabar 246 oy ile üyeliğe seçilmiştir.²¹ Mecliste seçim usulü ile yapılan bir diğer konu ise davet üzerine yurtdışına gönderilecek milletvekillerini belirlemek idi. Bu dönemde İngiltere Lordlar ve Avam kamaraları başkanlarının Birleşik Krallığı ziyarete daveti üzerine milletvekillerinden oluşan bir heyete katılacak üyelerin seçimi yapılmış, katılımın sağlandığı 258 kişi içerisinde Nazlı Tlabar 182 oy alarak İngiltere'ye gidecek on kişilik grubun içerisinde yer alarak ülkeyi temsil etmiştir.²²

Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na sunulan 1951 Bayındırlık bütçesi ile ilgili önergede imzası olanlar içerisinde Nazlı Tlabar da vardı. Önergede, 1951 bütçesinde Bayındırlık Bakanlığı kısmının 928. bölümünde il ve köy yolları için 12 milyon lira tahsisat konulduğu fakat bu yollar büyük bir sıkıntı içerisinde olduğu için buraların kalkınması konusunda -mahalli gayretlerin de katılımıyla- en kısa zamanda önlemler alınması gerektiğinin zaruri olduğu bildirilmiştir.²³

¹⁷ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.541; TBMM Tercüme-i Hal Kağıdı ve Sicil Dosyası, Nazlı Tlabar (Hatice Nazlı Tlabar), Dönem:IX, No:1715.

¹⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.1, 1. Birleşim, 1.11.1950, s. 6-7.

¹⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.10, 2. Birleşim, 9.11.1951, s. 30-31.

²⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.17, 2. Birleşim, 10.11.1952, s. 37.

²¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.25, 2. Birleşim, 9.11.1953, s. 25.

²² *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.17, 3. Birleşim, 12.11.1952, s. 66.

²³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.5, 51. Birleşim, 25.2.1951, s. 865-866.

Nazlı Tılabar 25 Şubat 1951 tarihinde bir diğer bakanlık olan Milli Eğitim Bakanlığı'nın eğitim bütçesi üzerine Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu hakkında yaptığı konuşmada şunları belirtmiştir: “Muhterem milletvekilleri, Birleşmiş Milletler teşkilatının ihtisas organları bilindiği üzere şunlardır:

1. Milletlerarası iş organizasyonu (İlo),
2. Gıda maddeler ve organizasyonu (Fao),
3. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür organizasyonu (Unesco) ki Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlıdır.
4. Sivil havacılık organizasyonu.

Bugün her biri memleketimizi ayrı ayrı cephelerden ehemmiyetle alakalandıran bu organlardan bilhassa birisi üzerinde durmak istiyorum. O da Unesco'dur. Unesco Sözleşmesi 16 Kasım 1945 günü Londra'da Türkiye'nin de katıldığı hazırlık konferansında imzalanmış ve bu sözleşme bilahare Büyük Millet Meclisi'nce 20 Mayıs 1946 tarihli ve 4895 sayılı Kanunla tasdik olunmuştur. Halen bu sözleşme gereğince kurulmuş 80 azalılık bir Unesco Türkiye Milli Komisyonu mevcuttur. Bu komisyonda üniversitelerimiz, yüksek okullarımız, diğer sanat, edebiyat ve ilim müesseselerimiz temsil olunmaktadır. Milli komisyonumuzun 15 azalılık bir yönetim kurulu vardır. Milli komisyon, Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir istişare organı olduğu kadar Unesco'nun Paris'teki merkeziyle de doğrudan doğruya temas halindedir. Unesco'ya yılda 90.000 dolar aidat ödemekteyiz. Buna mukabil faydalanma cihazımız ne şekilde çalışmaktadır? Bunu bilmiyoruz. Bu hususta efkârı umumiyeğimiz kafi derecede aydınlatılmıyor. Yakın alakalılar bile Unesco problemlerinin matbuatımıza az aksettirilişinden şikayetçidirler. Bazı meselelerin bakanlıklar arası koordinasyonunun zamanında işlememesi yüzünden geciktiği ve bu yüzden muhtemel faydalanmaların geri kaldığını öğreniyoruz. ...Muhterem milletvekilleri; Bu vesile ile şunu da arz etmek isterim ki, dünyanın hiçbir tarafında yalnız eğlendirici bir vasıf taşıyan radyo olmaz. 1937 senesinden beri devlet elinde idare edilen radyo, daha çok eğlendirici bir rol oynamıştır. Ne zaman asıl gaye olan öğretici vasfını kazanmış olacaktır ve ne zaman dünyanın her yerinde olduğu gibi Milli Eğitim Bakanlıkları'nın hazırladığı, radyolarla eğitim ve öğretim bütçesini biz burada ele alacağız? Birleşmiş Milletler ve Unesco'ca tertiplenen teknik yardım fonundan faydalanarak memleketimizde bir deprem enstitüsü, bir bibliyografya merkezi, bir hidrojeoloji enstitüsü, bir

meteoroloji enstitüsü kurulması için Millî Eğitim Bakanlığı'na müracaat edildiğini ve bir zelzele, bir de yeraltı suları enstitüsü için Unesco'dan yarım milyon lira temin edildiğini işittik. ... Ancak bütçede böyle bir paraya tesadüf edemediğim için bu çok hayırlı işe sarf edilecek meblâğın temini hususunda sayın millî eğitim bakanının ne düşündüğünü öğrenmek istiyorum."²⁴

Nazlı Tlabar yine aynı yıl içerisinde (1951) Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesi hakkında söz alarak çocuk ölümleri üzerinde durmuştur. Türkiye'de doğum oranlarının fazla olmasına karşın çocuk ölümlerinin hızla çoğaldığını belirten Tlabar, devletçe ve milletçe bu davanın ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Konuşmasının devamında nüfus oranını düşürmemek ve genç nüfusu kaybetmemek için ilk planda köy sağlığı ile alakadar olan hükümet yetkilileri, tabiplerin ve bilhassa sağlık memurlarının, hayati önem taşıyan bu meseleyi görev bilmeleri gerektiğini vurgulamıştır.²⁵

Nazlı Tlabar bir başka bakanlık olan Çalışma Bakanlığı bütçesi üzerine açılan konuşmada söz hakkı alarak işçi hakları üzerinde durmuştur. İşçilerin davasında çok haklı olduklarını, bu durumun düzeltilmesinin hem yanında olduğunu hem de bu meselenin zannedildiğinden çok derin, meşakkatli ve ciddi çalışmalar gerektirdiğini dile getirmiştir. Tlabar işçi davasına değinirken özellikle çocuk kreşleri ve çocuk bakım evlerinde çok ağır koşullar altında çalışan kadın ve erkek işçilerle bir araya geldiklerinde, çalışanların maddi bakımdan kötü şartlar altında olduklarını görmüştür. Bu durumun kreşlerde ve bakım evinde olan çocuklara ilgisizlik olarak döndüğünü belirten Tlabar, çocukların ruhiyatı üzerinde önemli etkiler oluşturabilecek bu meselenin üzerinde ehemmiyetle durulması gerektiğini de rica etmiştir.²⁶

Nazlı Tlabar'ın, milletvekilliği döneminde önemli tekliflerinden biri de Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'nda bazı değişiklikler yapılması olmuştur. Maliye ve bütçe komisyonları raporları mecliste görüşülmüş, Tlabar havacılık dairesi uçucu personelinin işçi sigortaları yerine T.C. Emekli Sandığı Kanunu ile tanınan haklardan faydalandırılmaları gerektiğini talep etmiştir. Kanun teklifi komisyonca incelenmiş ve oybirliği ile reddedilmiştir.²⁷

²⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.5, 51. Birleşim, 25.2.1951, s. 763-764.

²⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.5, 52. Birleşim, 26.2.1951, s. 928-930.

²⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.5, 53. Birleşim, 27.2.1951, s. 1105-1106.

²⁷ Kanun teklifi incelendiğinde, Türk Hava Kurumu'nun kamu hizmetinde bulunması ve şimdiye kadar bu gibi teşekküllerde çalışanlara emeklilik hakkı tanınmamış olması itibarıyla, teklifin esas ve prensibe aykırı olduğu görülmüştür. Şayet teklif kabul edilecek olursa miktarı 100'ü

Diğerlerinden farklı olarak bu dönemde meclise havale edilen tezkereler arasında İstanbul milletvekili Nazlı Tlabar'ın milletvekilliği dokunulmazlığının kaldırılması olmuştur.²⁸ Nazlı Tlabar'ın milletvekilliği dokunulmazlığının kaldırılması hakkında başbakanlık tezkeresi ile Anayasa ve Adalet komisyonlarından kurulan karma komisyon raporu gündeme alınmıştır.²⁹ Başbakan Adnan Menderes tedbirsizlik neticesi yaralanmaya sebebiyet verdiği şahsi dava yolu ile şikayet olunan İstanbul milletvekili Nazlı Tlabar hakkında Anayasanın 17. maddesi hükmü dairesinde gereken kararın verilmesi için Büyük Millet Meclisi Yüksek Başkanlığı'na evrakları sunmuştur. İstanbul milletvekili Nazlı Tlabar hakkındaki duruşmaya devam edilebilmek için milletvekilliği dokunulmazlığının kaldırılması yönünde istekte bulunulmuştur. Anayasa ve Adalet komisyonlarından kurulan karma komisyon raporunda, tedbirsizlik neticesinde yaralanmaya sebebiyet vermektan suçlu sanılan İstanbul milletvekili Nazlı Tlabar'ın milletvekilliği dokunulmazlığının kaldırılması hakkındaki dosya komisyon tarafından incelenip, görüşülmüştür. Nazlı Tlabar'a istinat olunan suçun Anayasanın 12 ve 27. maddelerinde yazılı suçların dışında kaldığı ve bu itibarla yapılmak istenen kovuşturma ve yargılamanın içtüzüğün 180. maddesi gereğince dönem sonuna bırakılmasına oybirliğiyle karar verildiği bildirilmiştir.³⁰ Sonuç olarak karma komisyonun gönderdiği rapor yüksek başkanlıkça da kabul edilmiştir.³¹

Millet meclisinde bundan başka Basın - Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü³² bütçesi görüşmeleri de gündeme alınmış ve Nazlı Tlabar da bu konu hakkında bazı isteklerde bulunmuştur.³³ Basın - Yayın bütçesine ayrılan ödenek üzerinde söz alan Tlabar şu açıklamalarda bulunmuştur:

“...Haberler bürosunun hakikaten ne kadar güzel çalıştığına şahsen şahit oldum. Orada büyük devletler 200, bazen de 220 kişi ile çalışırken bizim üç

---

geçen müesseselerde, çalışan memur ve hizmetlilerin de böyle bir haktan faydalanmak istemesi söz konusu olacağından teklif Komisyonca oy birliği ile reddedilmiştir. Bknz: *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.7, 75. Birleşim, 11.5.1951, s. 3.

²⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.13, 44. Birleşim, 23.2.1952, s. 476.

²⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.14, 60. Birleşim, 11.4.1952, s. 350.

³⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.14, 60. Birleşim, 11.4.1952, s. 141-142.

³¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.14, 61. Birleşim, 14.10.1952, s. 358.

³² Ülkeyi tanıtmak için yurtdışında haber bürosu ve ataşelik bulunduran Türkiye Cumhuriyeti bu teşkilatın birini New York'a diğerini de Washington'a açmıştır. Londra ve Paris'te de bu teşkilatlar kurulmuştur. Bknz: *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.13, 45. Birleşim, 22.2.1952, s. 578.

³³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.13, 45. Birleşim, 22.2.1952, s. 476.

arkadaşımız mesaisiyle onlara yetişmeye çalışmaktadırlar. ikincisi, Amerika'da bir haleti ruhiye var. Diyorlar ki; askerlerinizin muvaffakiyeti çok büyüktür. Doğrudur, muhakkak ki, bize propaganda bakımından 20 - 30 sene kazandırmışlardır buna katiyetle kaniim. Ancak, diyorlar ki: Sizi bir parça da insan olarak tanımak istiyoruz. Fikirleriniz nedir, ne yersiniz, nasıl giyinirsiniz? Sizin bazı kuvvetinizi biliyoruz; güreşçilerinizi, hatta Koca Yusuf'u biliyoruz, tarihinizde askerinizi de biliyoruz; fakat sizi kağıt derecede insan olarak tanımıyoruz. Şahsi temas ziyadeleştirilmelidir. Binaenaleyh propogandanın ne derece ehemmiyetli olduğu temasın her yerde ne kadar faydalı olduğu anlaşılıyor. Televizyona çıktığım zaman yüzlerce mektup aldım, erkekleriniz sizin bu faaliyetinize nasıl müsaade ediyor, diyorlardı. Senin annen peçe takıyor muydu, siz kaç yaşına kadar peçe taktınız? Mecliste erkek arkadaşlar, ara sıra alay ederler mi, gibi sualler sorarlardı. Benim kanaatimce artık broşür usulü, bir propaganda da çok fazla müessir değildir. Bu da lazım fakat kağıt değil. New York'ta ki arkadaşların ellerinde daha fazla imkan yoktur. Bir de sinema gösteriyor, konferanslar veriyorlar. Türkiye ile alakası olan broşürü daha ziyade okuyorlar. Mesela orada birçok milletler; bizim İstiklal Caddesi gibi bir beşinci cadde vardır, bürolarını orada açmışlardır. Büyük vitrinleri vardır. İşte bizim de öyle merkezi bir yerde vitrinimiz olmalıdır. Bir gün orada bir maden parçasını teşhir ederiz, madenimiz olduğu anlaşılır. Ertesi gün güzel bir tatlı koruz, bizim Bolu aşçılarımızın nefis yemeklerinden bahsederiz. Tütün, üzüm, fıstık koyarız ve bu suretle daha canlı bir propaganda yaparız. Teferruat üzerinde durmayacağım fakat canlı propaganda zamanı gelmiştir.”

Nazlı Tlabar ayrıca yurtdışında faaliyet gösteren haber bürosu ve ataşelikler için önerilen bütçenin fazlaştırılmasını ve mümkünse New York basın bürosunun göz önünde bir yere alınması için ödenek verilmesini, Los Angeles'ta veya San Francisco'da temsilcilikler kurulmasını ve basın ataşeliğine bir yardımcı verilmesi hususunda istekte bulunmuştur.³⁴

2. Halide Edip Adıvar ve Meclisteki Faaliyetleri

1881'de³⁵ İstanbul'un Üsküdar İlçesi'nin Hacı Hesna Hatun Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Babası, II. Abdülhamid'in Ceb-i Hümayun Başkatiplerinden,

³⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.13, 45. Birleşim, 22.2.1952, s. 579-580.

³⁵ Halide Edip Adıvar'ın doğum tarihi bir çok kaynakta farklı zikredilmektedir. Örneğin; İslam Ansiklopedisi Halide Edip Adıvar maddesi sayfa 376'da 1984 olarak geçmekte; Şerif Aktaş'ın Halide Edip Adıvar makalesi sayfa 1'de 1882 olarak geçmekte; Türk Parlamento Tarihi kaynağının 555'inci sayfasında 1881 olarak geçmektedir.

daha sonra Yanya ve Bursa Reji müdürlüğü yapan Edip Bey, annesi Bedirfem Hanımdır. Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin ilk öğrencilerinden olan Halide Edip, bu okulu 1901 yılında ilk mezun olan Türk kızını olarak bitirmiştir.³⁶ İlk evliliğini 1901'de kolejden mezun olduktan sonra matematik öğretmeni Salih Zeki Atay ile gerçekleştirip, bu evlilikten Ayetullah Sayar (1903) ve Hasan Hikmetullah Sayar (1904) adlı iki oğlu oldu.³⁷ Bu arada 1908'den başlayarak Tanin, Vakit ve Akşam günlük gazeteleri ile Resimli Kitap, Yeni Mecmua ve Şehbal dergilerinde Halide Salih adıyla yazılar yazdı. Kadın haklarının savunuculuğunu yapan Halide Edip, gerici akımların hedefi durumuna geldiğinden 31 Mart Ayaklanması'nda çocuklarını alarak Mısır'a gitti. Daha sonra isyanın bastırılmasıyla 1909 yılında yurda dönüp, Kız Öğretmen Okulu (Dar'ül Muallimat) ve Kız Lisesi'nde pedagoji ve tarih dersleri okuttu.³⁸ Balkan savaşları sırasında hastanelerde çalışarak, eğitim hizmetleri ve hastane çalışmaları kendisine toplumu bütün yönleri ile tanıma fırsatı verdi. 24 Nisan 1916'da başka bir kadınla evlenmek isteyen eşinden boşanarak 20 Temmuz 1917'de Ahmet Bahai-Sabiha oğlu Dr. Abdülhak Adnan'la (Adıvar) evlendi. Halide Edip Adıvar kadınların toplumsal yaşama katılıp eğitilmesi için "Teal-i Nisvan" derneğini kurdu. 1917'de de Cemal Paşa'nın çağrısı üzerine Beyrut, Lübnan ve Şam'a giderek kız okullarını teftiş edip, örgütlenmelerine öncülük etti. Daha sonra 1918-1919 yıllarında Halide Edip, İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde Batı Edebiyatı müderrisliğinde bulunup, mütareke sırasında Fatih ve Sultanahmet meydanlarında mitinglerdeki nutukları ile özellikle, Sultanahmet'teki İzmir'in işgalini protesto konuşmasıyla bağımsızlık savaşının coşkusu verip düşüncesini geliştirdi.³⁹ Halide Edip 1920 yılında eşi Dr. Adnan Adıvar'la birlikte Kurtuluş Savaşı'na katılmak üzere Anadolu'ya geçerek, Mustafa Kemal'in karargahında basın ve ajans hizmetlerini organize etti. Halide Edip Kurtuluş Savaşı yıllarında onbaşı, çavuş ve başçavuş rütbeleriyle orduda görev yapmıştır. Türk kurtuluş mücadelesinin zaferle sonuçlanmasıyla birlikte partileşme çalışmalarında eşiyle birlikte Terakkiperver

³⁶ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.555; Reina Lewis, *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek*, Kapı Yay., İstanbul, 2006, s.60; Halide Edib Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1992, s.6; İpek Çalışırlar, *Halide Edib-Biyografisine Sığmayan Kadın*, Everest Yay., İstanbul, 2010, s.39.

³⁷ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.555; İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar*, Türk Büyükleri Dizisi:16, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1989, s.6.

³⁸ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.555-556; İpek Çalışırlar, *Halide Edib-Biyografisine Sığmayan Kadın*, s.91.

³⁹ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.556; İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar*, s.15.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nda yer almış, partinin kapatılmasından sonra 1926'da Avrupa'ya gitmiştir. Halide Edip, eşiyile 1939'a kadar Fransa ve İngiltere'de kalmış, 1931- 1932'de Columbia Üniversitesinde, 1935'de Hindistan'da Delhi İslam Üniversitesi'nde konuk öğretim üyesi olarak bulunup, konferanslar vermiştir. Akabinde 1939'da yurda dönüp, 1940 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz Filoloji Kürsüsü Başkanlığı'nda 1950 yılına kadar görev yapmıştır.⁴⁰

Halide Edip çok partili döneme geçişte IX. Dönem seçimlerine katılmıştır. Yapılan seçimde 189.730 oyla DP listesinden bağımsız olarak İzmir milletvekilliğine seçildi. Seçim tutanağını 17.5.1950'de alıp, 22.5.1950'de meclise giren Adıvar, yasama yılında Milli Eğitim ve Anayasa komisyonlarında çalışarak, Çiftçi Mallarının Korunması Hakkındaki Kanunun değiştirilmesine dair arkadaşları ile birlikte verdiği kanun teklifi ile genel kurulda 8 değişik konuda konuşması vardır. Yasama etkinliği 1954'e kadar süren Halide Edip Adıvar, milletvekilliğinden istifa edip, siyaseti bıraktı ve üniversiteye döndü. 9 Ocak 1964'te vefat eden Halide Edip İstanbul'da Merkezefendi Mezarlığında toprağa verildi.⁴¹

Halide Edip Adıvar'ın 1950-1954 döneminde meclisteki faaliyet ve görevleri şöyledir:

Milli Eğitim Komisyonu'na seçilen vekiller arasında bulunan İzmir milletvekili Halide Edip Adıvar 362 oy alarak komisyonda görev yapmıştır.⁴² Adıvar bunun yanı sıra mecliste yapılan seçimler neticesinde 297 oy alarak Meclis Kitaplığı Komisyonu'na girmiştir.⁴³ 1951 yılında tekrar Milli Eğitim Komisyonu üyelikleri için yapılan seçimde 288 kişi arasında yapılan oylamada oyların tamamını alan Halide Edip Adıvar listede yer almıştır.⁴⁴ Öte yandan TBMM'de yapılan komisyonlar seçiminde Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonu'na görevlendirilen Adıvar⁴⁵, 1953 yılında da Sağlık ve Sosyal

⁴⁰ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.556.

⁴¹ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.556; Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda isimler Sözlüğü*, 9. Baskı, Varlık Yay., İstanbul 1978, s.6; Mustafa Şanal, *Türkiye'de Öğretmen Okullarında Okutulan Meslek Dersi Kitaplarının Pedagojik Açıdan Değerlendirilmesi (1848-1918)*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002, s.453-454.

⁴² *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.1, 3. Birleşim, 29.5.1950, s. 38.

⁴³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.2, 2. Birleşim, 6.11.1950, s. 28.

⁴⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.10, 10. Birleşim, 28.11.1951, s. 33-34.

⁴⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.17, 2. Birleşim, 10.11.1952, s.34.

Yardım Komisyonu için tasnif heyetinde bulunmuştur.⁴⁶ Yine 1953 yılında Anayasa Komisyonu azalıkları için yapılan seçime 248 aza katılmış ve neticede 248 oyla Halide Edip Adıvar azalığa seçilenler arasında olmuştur.⁴⁷

Demokrat Parti'nin iktidarı almasıyla hükümet programı üzerine söz alan Halide Edip, iktidar partisinin ilk hükümetine, ihtisasa dayalı isabetli icraata geçmesi için, kafî derecede zaman ve fırsatın verilmesi gerektiğini söyleyerek konuşmasına başlamıştır. Adıvar, bundan sonra ki ekonomik politikalar için dünyada uygulananla hemen hemen aynı istikamete doğru planlar yapıldığına dikkat çekmiştir. Yani 19. asrın mutlak surette liberal iktisadının bu şartlar altında devam etmesinin zaruri olduğunu, o kadar ki, liberal iktisadın ana kaynağı olan ve liberal iktisadın felsefesini yapmış olan İngiliz Liberal Partisi ve Amerika'da başkanlık yapan Franklin D. Roosevelt'in New Deal adıyla ortaya attığı ekonomik politikasının zamana ve şartlara göre nasıl değişmeler gösterdiğini vurgulamıştır. Adıvar bilhassa amacının taklitten yana olmadığını fakat ekonomi modelinin topyekün devletçiliği veya neden topyekün liberalizmi ifade etmediğini eleştiren kişilere karşı olduğunu ifade etmiştir. Ülkede zayıf olan özel teşebbüsü felce uğratan devletçilikten kaçınmak ve yine ülkenin refahı, emniyeti göz önünde bulundurularak hangi sahalarda devletçilik uygulanmasının lazım geldiğini çok ciddiyetle incelenmesi gerektiğini de belirtmiştir. Diğer taraftan Halide Edip tek parti devrinden arta kalan ne varsa tasfiye edilmesini isteyenlerin olduğunu fakat tek parti döneminden tek parti zihniyetinden geri kalmış ne varsa tasfiye edilmesinden yana olduğunu söylemiştir. Buna binaen hükümet programında, önceki iktidarın maarif kısmındaki systemsizlik ve plansızlık üzerinde fikir birliği sağlayanlara katılmadığını belirtmiştir. 30 yıllık süregelen Cumhuriyet devrinde maarif sisteminin olduğunu, tek partili iktidarın eğitime ne kadar ehemmiyet verdiğini anlamak için, maarifin Milli Müdafadan sonra bütçelerde nasıl yer aldığına bakılması gerektiğini vurgulamıştır. Öğretim konusunda zaman zaman bakanların farklı uygulamaları olsa da netice itibarı ile hiçbirinin esas planı bozmadığını da eklemiştir. Parti programı hakkında söz alan Hali Edip Adıvar son olarak, tarihte dönüm noktası olarak gördüğü 14 Mayıs'ın Demokrasi Bayramı olarak Milli bayramlar arasına girmesini istemiştir. Bu tarihi bayram olarak kutlanmasının nedenini Demokrat Parti'nin iktidarı ile bağdaştırmadığını aksine 14 Mayıs bayramını iktidar, muhalefetin hatta tek

⁴⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.25, 2. Birleşim, 9.11.1953, s.32.

⁴⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.25, 2. Birleşim, 9.11.1953, s.34.

müessili olan küçük partilerin dahi bayramı olacağı kanaatinde olduğunu da dile getirmiştir.⁴⁸

Enternasyonal İzmir fuarının dünya ölçüsündeki önemine binaen görevini yerine getirebilmesi için yapılmakta olan yardımın artırılmasına dair Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na edilen teklifler arasında Halide Edip'in de ismi yer almıştır.⁴⁹ Halide Edip bu teklifin kabul edilmesi için yaptığı konuşmada fuar için yardımın artırılmasına karşı çıkanlara İzmir fuarının, bölgeciliğin önüne geçen ilk ve en etkili pazar olduğunu, yalnız İzmir'de değil, başka mıntıklarda da böyle fuarlar açılmasını temenni ettiğini söylemiştir. Bu fuarın ilk kez çeşitli bölgelerden insanları bir araya getirmesinin öneminden bahseden Adıvar, esasen fuarların aynı zamanda sanat hislerini; insanların birliğini, aynı şeyleri sevmelerini kötü neticeler veren ve hoş görünmeyen konuların, bölgeciliğin önüne geçtiğini dolayısıyla bu fuara yapılacak yardım miktarının artırılmasını milletvekillerinden desteklemelerini rica etmiştir.⁵⁰

Çeşitli konular üzerinde mecliste milletin sözcülüğünü yapan Halide Edip 1951 yılı Bütçe Kanunu tasarısı ve Milli Eğitim mevzusu üzerine de konuşma yapmıştır. Halide Edip, bu konular üzerinde değerlendirme yapanlara karşı bazı görüşler bildirmiştir. Bütçe kanunu hakkında bahsederken bütçe açığını zihinlerde sadece israfla karıştırıldığını halbuki ülkenin bütün imkanlardan henüz istifade etmediğini, bundan dolayı muhalefetin bazı tenkitlerini, iktidarın bu açıklıktan dolayı kusurlu görülmesini bir zihniyet hatası olarak gördüğünü ifade etmiştir. 1951 yılı bütçesinin Cumhuriyet devri bütçelerinden biri olduğu, yalnız 1946 ya kadar ülkenin tek partili bir totaliter devir geçirdiği üzerinde durmuş ayrıca eskisinden tamamen ayrılmanın da doğru olmadığını, eskisinin iyi taraflarını ayırt edip anane haline sokmak, kötü taraflarını değiştirmek veya ortadan kaldırmak gerektiğini söylemiştir. Yeni bütçenin iktisadi görüşlerinden biri hayat pahalılığının etkenleri arasında bulunan vasıtalı vergiden vasitasız vergiye doğru atılmış olan adım, ikincisi ise, vergi adaletsizliğini kaldırmak için yapılan makul tekliflerdir. Adıvar'a göre vergi adaletsizliğini ortadan kaldırmanın biraz zaman alacağını fakat bu konuda kimsenin güçlük çıkarmaması gerektiğini de vurgulamıştır. Diğer taraftan Milli Eğitim mevzusunda eğitim bütçesinin öneminden bahsetmiştir. Savunmadan sonra en yüksek bütçeyi eğitimin oluşturduğuna, önemli bir yere sahip olan eğitim

⁴⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.1, 5. Birleşim, 2.6.1950, s.97-99.

⁴⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.5, 50. Birleşim, 24.2.1951, s.727.

⁵⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.5, 50. Birleşim, 24.2.1951, s.730.

bütçesinin yıldan yıla artması kanaatinde olduğuna dikkat çekmiştir. Adıvar'a göre Cumhuriyet'in ilk yıllarında eğitim-öğretimin en başarılı tarafı, ilk mektep yapılanmasıdır. Sayı ve intizam bakımından bu uğurda çok emek sarf edildiğini belirten Adıvar, amaçlarının ülkenin her ferdine hiç olmazsa ilk mektep derecesinde tahsil vermek istediğini ve buna sarf edilecek parayı mecliste de kabul edilmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁵¹

Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkında kanun tasarısı ve Adalet Komisyonu raporunun görüşüldüğü meclis toplantısında Halide Edip söz alarak Cumhuriyet'in kurucusu olan Atatürk'e, çirkin ve birçok kesimin kabul etmeyeceği saldırılar üzerinde durmuştur. Dönemin söylentilerine göre Atatürk'e karşı yapılan saldırıların gerçekleşmesinin sebeplerinden birisi hükümetin bu konu karşısında zayıf davranmasına, ikincisi ise hükümetin irticaya karşı müsamaha göstermesine bağlanmıştır. Adıvar, iktidarın gerekirse Atatürk heykellerine yapılacak çirkin saldırılara mani olması için heykellerin başına muhafız dikilmesini ve suçluların kanun çerçevesi içerisinde en yüksek cezaya çarptırılmasını talep etmiştir. Diğer taraftan Halide Edip Adıvar kanun tasarısını meclise sunanlarla beraber hem fikir olduklarını fakat bunun için yeniden bir kanun yapmak, bu kanunla Atatürk'ü Allahlaştırmak, putlaştırmak isteyen kişilerle aynı düşüncede olmayan milletvekillerin de olduğunun üzerinde durmuştur. Adıvar bu meseleyi şöyle izah etmiştir: "... Hepimiz ve dünya Atatürk'ü 20. asırda Türk milletinin yetiştirdiği en büyük şahıs olarak tanımıştır. XX. asırda diyorum ve muhterem Hamit Şevket İnce (Ankara milletvekili) arkadaşımızın dediği gibi, yanmış, kül olmuş, bitmiş bir millet değil. Binaenaleyh bu milleti Atatürk yoktan var etmiş değildir, Atatürk bu milletin evladıdır." Adıvar inkılapların bazılarının bünyeye, ihtiyaca ve dünya şartlarına göre icap ettiği zaman değiştirilmesi gerektiğine inandığını fakat bazı inkılaplar var ki bunlar içinde bilhassa Atatürk'ün şekil verdiği laiklik, medeni kanun gibi konuların değiştirilmesinden katiyen yana olmadığını vurgulamıştır. Adıvar kürsüde sadece kadınları temsil etmediğini bu kürsüye bütün ülkeyi müdafaa etmek için görev aldığını belirtip, Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkında sunulan kanun tasarısının ne kabulünü ne de reddini istemediğini bu kanunun tekrar olduğu gibi komisyona iade edilip yeni başta müzakeresini rica etmiştir.⁵²

⁵¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.5, 51. Birleşim, 25.2.1951, s.758.

⁵² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.7, 73. Birleşim, 7.5.1951, s.89-92.

Meclise başka bir konu olan Fikir ve Sanat Eserleri Hakkında Kanun tasarısı ile Milli Eğitim ve Adalet komisyonları raporları sunularak milletvekillerinin görüşleri alınmıştır. Milli Eğitim Komisyonu adına Halide Edip Adıvar söz alarak milletlerarası fikir ve sanat eserlerinin korunması için konuşma yapmıştır. Adıvar fikir ve sanat eserleri yaratanların küçük ya da büyük her türlü haklarının tanınması ve korunması gerektiğini söyleyerek konuşmasına başlamıştır. Telif haklarının hemen bütün ileri gelen toplumlarda tanındığı ve bu hakların kanunlaştırıldığından bahsederek, Türkiye’de bu konunun daha önceden meclise gelmesine rağmen kabul edilmediğini, zaman kaybetmeden hem yurt içi hem de yurt dışı yayınlarına telif hakkı tanınması gerektiğini açıklamıştır. Halide Edip, tasarının bir kısmı yurt dışı yayınlarına verilecek telif hakkını diğer kısmı ise ülkemizde yetişen yazar ve sanatkarların eserlerinin himayesi için mevcut olan kanunların yazılı olmaması ve yetersiz olmasına istinaden çıkarılacak yasalardan oluştuğunu belirtmiştir. Adıvar bahsi geçen konu için hükümetin Bern Antlaşması’nı⁵³ hızlıca yürürlüğe koymasını istemiştir. Diğer taraftan eserlerin tercümesi konusuna da değinen Halide Edip en faydalı eserlerdense daha çok önemli bilgiler içermemesine rağmen en çok satılan eserlerin tercümesinin yapıldığını, ilmi olanların rağbet görmediğini ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı’ndan kimsenin anlamayacağı, çok aykırı dille tercüme edilen kitapların tekrar elden geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁴

Yüksek başkanlığa sunulan bir diğer önergede de, uzun yıllar ihmal edilen köy içme sularının 1951 yılında devletçe ele alınmış olması takdir edilirken diğer taraftan bu işe ayrılan bütçenin yetersiz olduğu belirtilmiştir. Köyleri daha fazla teşvik edebilmek ve bu geniş üretici kitleyi bir an evvel içilebilir suya kavuşturmak, sağlık durumlarını emniyet altına almak için Bayındırlık Bakanlığı bütçesinin 791. bölümüne 2,5 milyon eklenmesi istenmiştir. Halide Edip Adıvar da bu önergeyi verenler arasında yer almıştır.⁵⁵

İstanbul Milletvekili Fuad Köprülü ve 203 arkadaşının, Anayasa teklifi verildiği raporda⁵⁶ İzmir milletvekili Halide Edip Adıvar’ın da imzası

⁵³ Edebiyat ve sanat eserlerinin korunmasına ilişkin fikri mülkiyetin temel kurallarını belirleyen uluslararası anlaşmalardan biri olan Bern sözleşmesi 9 Eylül 1886 da Bern’de imzalanmıştır. Bknz. Ord. Prof. Dr. Ernest Hırş, “Bern Sözleşmesi”, *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1950, C. VII, S. 1-2, s. 130- 145.

⁵⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.10, 2. Birleşim, 9.11.1951, s.278-279.

⁵⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.13, 49. Birleşim, 27.2.1952, s.1030-1031.

⁵⁶ “Türk dilinin kendi bünyesi içinde gelişmesi ve güzelleşmesi, bir taraftan tabii seyrini takip ederek sadeleşmesi ve olgunlaşmasıyla diğer taraftan da dil işlerinin bir siyaset ve devlet işi olmaktan çıkartılması ve salahiyyetli ilim meclislerince serbest tetkik ve araştırmaların ışığı

bulunmaktadır.⁵⁷ Anayasa teklifi, yüksek başkanlıktan komisyona havale edilerek gündeme alınmış ve müzakeresi edilmiştir. Neticede Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun eskimiş birtakım kelime ve çoğu kimsenin anlayamadığı sözlerin çıkarılmasına verilen teklifte bazı değişiklikler yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁸

Yüksek başkanlığa teklif edilen konular arasında Mevlana Celaleddin Rumi türbesinin uzun yıllar boyunca Konya Eski Eserler Müzesi'nde hizmet verdiği ve bu eserin sadece Konya'ya mal edilmemesi gerektiği hususunda olmuştur. Nitekim Konya Belediyesi, Konya Hükümet Konağı'ndan bu müzeye kadar yeniden geniş ölçüde bir yol açarak müze ve civarını düzenlemiştir. Dolayısıyla dünyaca tanınmış, ilim ve felsefe aleminde şöhret yapmış olan bu büyük insanın türbesini, müze olarak kullanılan bina ve müştemilatın düzenlenmesini ele alan Konya Belediyesi'ne bu hizmetlere tahsis edilmek şartıyla Maliye bütçesinin yardım bölümüne 300.000 liranın konulması teklif edilmiştir. Maliye bütçesine yapılması gereken bu eklenti için verilen teklifte imzası olanlar arasında Halide Edip Adivar da bulunmaktadır.⁵⁹

3. Tezer Ağaoğlu Taşkiran ve Meclisteki Faaliyetleri

Tezer Taşkiran 2 Şubat 1903'de Kafkasya' (Şuşa Karabağ) da dünyaya geldi. Babası Ağaoğlu Ahmet Akif Bey, annesi Sitare (Settare) Hanımdır. İlköğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra İstanbul Bezm-i Âlem Kız Lisesi'ne girerek buradan 1921'de mezun olduktan sonra 10 Kasım 1921'de İstanbul Darü'l-fünun Edebiyat Fakültesi Felsefe zümresine girdi. Tezer Taşkiran Fransızca, İngilizce ve orta derece Almanca bilmektedir.⁶⁰ 1 Ocak 1925'te Ankara Öğretmen Okulu Felsefe ve içtimaiye öğretmenliğine atanarak mesleki çalışmasına başlamış, 2 Nisan 1925'te Ankara Erkek Lisesi Felsefe ve

---

altında alışımla mümkündür. Dilimizin bu yoldaki gelişme ve olgunlaşmasına engel olan kanuni ve resmi engellerin kalkması Anayasamızın bu husustaki hükümlerinin değiştirilmesi ve yaşayan Türk dilinden ayrı ikinci bir dil mahiyetini arz eden Anayasa ve içtüzük dilinin yaşayan dile çevrilmesi bir zaruret olarak duyulmaktadır. İşte bu sebeple Anayasamızın asıl metnini teşkil eden 20 Nisan 1340 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun eskimiş birtakım kelime ve istihlalar; atılarak vücuda getirilen ilişik metni ve gerekçesi ait olduğu komisyonda incelenerek Yüksek Meclisin tasvibine arz olunmak üzere işbu kanun teklifimizi takdim eyeriz." Bknz. TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.18, 14. Birleşim, 8.12.1952, s.232

⁵⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.18, 14. Birleşim, 8.12.1952, s.129.

⁵⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.18, 14. Birleşim, 8.12.1952, s.232.

⁵⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.20, 52. Birleşim, 24.2.1953, s.891-893.

⁶⁰ Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009, s.368; Kazım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54), s.612; Canan Tatlı, Demokrat Parti Dönemi'nde Toplumsal ve Siyasal Hayatta Kadın, s.57-58.

içtimaiye öğretmenliğine, 1 Ekim 1928'de de Ankara Kız Lisesi Felsefe öğretmenliğine geçirildi. Bu sırada 1931'de Dr. Bekir Nimetullah Taşkiran ile evlenerek bu evliliğinden Suna ve Şevket Mete adında 2 çocuk dünyaya gelmiştir. Daha sonra 1931 yılında Ankara Kız Lisesi'nin müdürlüğüne getirilmiş ancak 31 Temmuz 1931'de istifa ederek eşiyile birlikte mesleki incelemelerde bulunmak üzere Viyana'ya gidip, iki yıl süre ile Viyana ve Berlin'de mesleki incelemelerde bulunduktan sonra Türkiye'ye dönmüştür.⁶¹ Tekrar 16 Nisan 1933'te Eyüp Ortaokulu yurt bilgisi öğretmenliğine atanan Taşkiran, bu görevde bir kaç gün çalıştıktan sonra 23 Nisan 1933'te İstanbul Kız Öğretmen Okulu tabiiye öğretmenliğine ve müdürlüğüne geçirilerek, burada 1937 yılına kadar çalıştı. 25 Ocak 1937 yılında eşinin görevi nedeniyle Ankara Kız Lisesi Felsefe öğretmenliğine, 6 Ekim 1937'de Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Şube Müdürlüğü'ne getirilerek burada 24 Haziran 1938'e kadar çalıştı. Akabinde 9 Şubat 1939'da Kız Lisesi Felsefe öğretmenliği ve müdürlüğü görevine atanan Tezer'in müdürlük görevi 1941 yılına kadar sürdü.⁶² 1940 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye heyetinde de bulunan Tezer Taşkiran⁶³ 1941 yılı itibari ile sağlık nedeniyle yönetim görevini bırakıp Felsefe öğretmenliğini siyasete girip milletvekili seçilinceye kadar sürdürdü.

Öğretmenlik mesleğine devam ederken VII. Dönem seçimlerine katılan Tezer, 28 Şubat 1943'te Kastamonu'dan milletvekili seçilmiş, 1. Yasama etkinliğini VIII. Dönemde de Kars'tan milletvekili seçilerek sürdürdü. Kars milletvekili bulunduğu sırada çok partili dönemde Demokrat Parti'nin iktidar olduğu IX. Dönem seçimlerine tekrar Cumhuriyet Halk Partisi'nden katılıp, Kars'tan 83.411 oy alarak 17 Mayıs 1950'de üçüncü kez milletvekili seçildi. Tezer Taşkiran 22 Mayıs 1950'de meclise girerek, tutanağı 4 Aralık 1950'de onaylandı. Yasama yılında Milli Eğitim Komisyonu'nda çalışarak ayrıca muhtaç çocuklar konusundaki kanun teklifinin geri verilmesine dair önergesi; Çiftçiyi Topraklandırma, Korumaya Muhtaç Çocuklar ve Emekli Sandığı kanunlarında değişiklik yapılması; Karşılıklı Hasan Aydın ve Erzurumlu Kara Fatma'ya vatani hizmet tertibinden aylık bağlanması; konularında toplam 6 kanun teklifi; Genel Kurulda değişik 17 konuda 28 konuşması vardır. Taşkiran, bunların yanında UNESCO Milli Komitesi üyesi olarak değişik ülkelerde

⁶¹ *Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009*, s.368-369, Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.612-613.

⁶² Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.613.

⁶³ *Cumhuriyet*, 7.4.1940, s.3.

yapılan toplantılara katılıp, yararlı etkinlikler göstererek, Yardım Severler Derneği'nin kurucu üyeliği ve Üniversiteli Kadınlar Derneği'nin başkanlığında bulunmuştur. 1 Kasım 1951'de 3.411.450 sicil numarasıyla emekliye ayrılan Tezer Taşkiran, 4 Mayıs 1979'da vefat etmiş ve İstanbul Feriköy Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.⁶⁴

Tezer Taşkiran'ın 1950-1954 döneminde meclisteki faaliyet ve görevleri şöyledir:

Tezer Taşkiran milletvekilliğe seçilmesiyle birlikte Milli Eğitim Komisyonu için yapılan oylamada 362 oy alarak komisyonda görev yapmıştır.⁶⁵ Diğer taraftan Taşkiran mecliste yapılan bir diğer seçimde de 297 oy ile Meclis Kitaplığı Komisyonu'nda çalışma imkanı bulmuştur.⁶⁶ Yine 1951 yılında Milli Eğitim Komisyonu üyelikleri için yapılan seçimde 288 oy içerisinde tüm oyları⁶⁷, 1952 yılında da 324 oy içerisinde 323 oy alarak Tezer Taşkiran listede yer almıştır.⁶⁸ Mecliste seçim usulü ile yapılan bir diğer konu ise davet üzerine yurtdışına gönderilecek milletvekillerini belirlemek idi. Hint Parlamentosu'nun davetlisi olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Hindistan'ı ziyaret edecek olan heyet için yapılan seçime 266 kişi katılmış ve neticede 198 oyla Tezer Taşkiran da Hindistan'a gidecek heyetin içerisinde yer almıştır.⁶⁹

Tezer Taşkiran'ın bu dönemde ilk yaptığı konuşmalardan bir tanesi Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı'nın, tescil edilmeyen birleşmelerle bunlardan doğan çocukların tesciline ve gizli kalmış nüfus vakalarının cezasız olarak kaydına dair olan 4727 sayılı kanun hükmünün iki yıl daha uzatılması hakkında kanun teklifi ve içişleri komisyonu raporu hakkında olmuştur. Söz alan Tezer Taşkiran şu konuşmayı yapmıştır:

“Şimdi elimizdeki teklif ile muhterem teklif sahibinin de arz ettikleri gibi eski hükmü muhtelif sebeplerle işleyememesinden dolayı bu tescil muamelesinin zamanında yaptırılmadığı ileri sürülerek 1945'te çıkan 4727 sayılı kanun hükümlerinin uzatılması isteniyor. Böylece Medeni Kanunun kabul edilmiş bulunduğu 3926 senesinden beri bu kanunla uyuşmayan muameleleri meşrulaştırmak, usulleştirmek yolunda Büyük Meclis 3. bir teklif karşısında

⁶⁴ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM IX. Dönem (1950-54)*, s.613.

⁶⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.1, 3. Birleşim, 29.5.1950, s.38.

⁶⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.2, 2. Birleşim, 6.11.1950, s.28.

⁶⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.10, 2. Birleşim, 9.11.1951, s.33-34.

⁶⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.17, 2. Birleşim, 10.11.1952, s.39.

⁶⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.20, 43. Birleşim, 13.2.1953, s.288-289 .

bulunuyor. ... Eski itiyatlarla kendi vicdanlarına göre meşru saydıkları birleşmelerle doğru yolda gittiklerine inananların çocuklarını, diğer çocuklarımızdan farklı göstermemek için lâzım gelen tedbirleri almak hepimizin borcudur. Bu itibarla bu kanun teklifine müspet rey vereceklerden birisi de ben olacağım. ... Şunu da arz edeyim, bu çeşit kanunlarla yalnız bu muamelelerde hiçbir suçlu olmayan çocukları korumuyoruz, Medeni Kanun hükümlerine göre gayrimeşru olan birleşmeleri de meşrulaştırıyoruz ve tescil ediyoruz. Bunun hazin olduğundan şüphe yoktur. Bunun içindir ki, bunu, büyük, ağır sosyal bir problem olarak görüyorum. Bugün hepimizin bildiği gibi köylerimizde yapılan nikâhlar dinî, imam nikahıdır. Hiç şüphe yoktur ki, her vatandaş evlenmek istediği zaman isterse dini bir tören de yapabilir. Buna hiç kimsenin karışmaya hakkı yoktur. Fakat bu dini törenle beraber, onun yanında, devletçe kabul edilmiş olan kanuni muamelesinin yapılmış olduğuna ait bir vesikayı da beraber taşımak şartı ile. Şu halde niçin köylerden imam nikahı yapıyor da medeni usul ile nikah yapılmıyor? Asıl büyük problem buradadır, muhterem arkadaşlar.”⁷⁰

Kars Milletvekili Tezer Taşkıran ve Urfa Milletvekili Suut Kemal Yetkin tarafından, Köy Enstitüleri Kanunu'nun 3. maddesinin birinci fıkrasının değiştirilmesine dair kanun teklifi⁷¹ mecliste görüşülmüş ve Milli Eğitim Komisyonu raporuna göre de sebepler dikkate alınarak maddeler aynen kabul edilmiş yüksek başkanlığa sunulmasına karar verilmiştir. Ve nihayetinde verilen teklif kabul edilmiştir.⁷²

⁷⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, C.23, 27. Birleşim, 9.1.1950, s.85 .

⁷¹ “Bugün uygulanmakta olan 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'nun 3. maddesine göre, enstitülere tam devreli köy ilkokullarını bitirmiş sıhhatli ve müstait köy çocukları seçilerek alınır. Halbuki kuruluş ve yaşama şartları köy yaşayışına ve kuruluşuna tamamıyla benzeyen ilçelerimiz vardır. Bunlar arasında Karayazı, Sivrice, Keşap, Çatak, Artova, Gürpınar, Maçka gibi nüfusları 251, 290, 291, 340, 336, 436, 458 olanlar bile görülmektedir. Nüfus sayısı 500 ile 2000 arasında olanlar ise çoktur. Buna karşılık nüfusu 1000'i aşan 2000'e yakın köyümüz olduğu gibi bunlar arasında bir kısmının da nüfusu 2000'nin üstündedir. Yukarıda adı geçen kanunun 3. maddesine göre nüfusları köylerden aşağı olan ilçelerin ilkokullarını bitiren çocuklar, köy enstitülerimize girmek hakkından mahrumdurlar. Bir yandan bu nispetsizliği ortadan kaldırarak bu ilçelerdeki çocuklarımıza da gelişmek imkanını vermek, bir yandan da bu konuda zararlı olduğuna inandığımız köy, şehir ikiliğini kaldırmaya bir adım olmak üzere nüfusu 2000'den aşağı olan ilçe çocuklarının da ilkokulu bitirdikten sonra Köy Enstitülerine girmelerini sağlamak üzere 3. maddenin birinci fıkrasının (Enstitülere tam devreli köy ilkokullarını ve nüfusu 2000 den aşağı olan ilçelerin ilkokullarını bitirmiş sıhhatli ve müstait köylü ve kasabalı çocuklar seçilerek alınır) şeklinde değiştirilmesini arz ve teklif ederiz.”

Bknz: TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.23, 44. Birleşim, 11.2.1950, s.471-472 .

⁷² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, C.23, 44. Birleşim, 11.2.1950, s.471-472 .

Tezer Taşkiran'ın, mecliste görüşmeye sunduğu bir diğer konu Tarım Bakanlığı'na gönderilen İran'da çıkan sığır vebası salgınının ülkede hayvanlara sirayet etmemesi için ne gibi tedbirler alındığına dair olan sözlü soru önergesi olmuştur.⁷³ Taşkiran sözlü soru önergesinde İran'da çıkan sığır vebası salgınının hayvanlara sirayet etmemesi için ne gibi tedbirler alındığını sormuş ayrıca edinilen bilgiye göre hastalığın sınıra 100 kilometre mesafedeki köylere kadar sirayet ettiğini dolayısıyla her hangi bir ani bulaşmada yayılmayı önleyici gerekli malzemenin mevcut durumunu sorgulamıştır. Tarım Bakanı Cavid Oral da sözlü cevabında veba salgını ile ilgili ne gibi önlemler alındığını ayrıntılı olarak açıklamış, buna karşılık Taşkiran ise, bakanın verdiği cevaplarla tamamen tatmin edilmiş bulunduğunu ifade etmiş kendilerine teşekkür etmiştir.⁷⁴

Eğitim konusu üzerinde önemle duran Tezer Taşkiran yapılan görüşmelerde, Milli Eğitim Bakanlığı bütçesi içerisinde Ankara Üniversitesi 1950 yılı bütçe kanunu tasarısı ile Beden Terbiyesi Genel Müdürlüğü 1950 yılı bütçe kanunu hakkında söz alarak, nakiller ve öğretmen okulları hakkında bir konuşma gerçekleştirmiştir. Tezer Taşkiran, nakillerin milli eğitimde en önemli konulardan biri olduğunun üzerinde durarak, eğitimin en mühim şartlarından birisi, öğretmenin hevesle, istekle, vaziyetinden emin olarak ve gayretlerinin görüldüğüne inanarak çalışması olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bunun en büyük şartı da bulunduğu yerde vazifesine devam edeceğine ve zaruret olmadıkça nakledilemeyeceğine emin olmasıdır, demiştir. Nakillerin derslerin başlamasıyla yapılmasını yanlış bulup öğretmen nakillerini hemen okulların kapanmasıyla birlikte yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Nitekim öğretmenlerin; çocuklarının okullara yetiştirilmesi, ev bulması, kış hazırlıklarını yapması, kısacası bir naklin icap ettirdiği çeşitli külfetleri karşılamaları bakımından planlı nakil zaruretinin olduğunu bakanlıktan rica etmiştir. Yine bu konuda nakillerde kıdemlerin de hesaba katılması, zorunlu olduğu zaman, muayyen şahısların ne yaşına, ne kıdemine bakmadan bir yerden diğer bir yere nakli icap ediyorsa senenin ortasında dahi nakledilebileceğini fakat böyle bir zaruret olmadığı zaman, başka sebeplerle yapılan nakillerde kıdemli ve emekliye ayrılacak olan, yaşını doldurmuş olan öğretmenleri yerleştikleri muhitten, alıştıkları dost ve talebelerinden, hulasa muhtaç oldukları bütün manevi havadan uzaklaştırmamaları gerektiğini de ifade etmiştir. Diğer taraftan muallim mekteplerinin kapatılmasını doğru bulmadığını, yakın zamanda İstanbul'da, kız ve erkek muallim mekteplerini birleştirerek bir eğitim

⁷³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:VIII, C.24, 46. Birleşim, 14.2.1950, s.532 .

⁷⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:VIII, C.25, 62. Birleşim, 10.3.1950, s.265.

enstitüsü kurulduğunu, iki sene kadar yeni sistem içinde, eğitim enstitüsü namı altında çalışan bu müessesenin ders senesi başında kapatıldığını söylemiştir. Eğitim enstitülerinin sayısı ikiye indirilip, buna mukabil muhtelif yerlerde yeni muallim mektepleri açılmıştır. Memleketin çeşitli yerlerinde öğretim gören çocukların sayısının her gün artmasının sevindirici olduğunu fakat İstanbul Erkek Muallim mektebinin yüz senelik mazisi olduğunu, 1870'de kurulan kadınlar için ilk mekteplerden sayılan ve seksen senelik mazisi olan İstanbul Kız Muallim mektebinin kadınlık tarihinde hususi bir önemi olduğunu, bu okulların kapatılmasını hüznle karşıladığını açıkça belirtmiştir. Tezer Taşkıran yenileri açılırken İstanbul sadece şehir olarak düşünüldüğünde dahi buradaki okulların kapatılmaması gerektiği kanısındadır. Bunun yanında çoğu ilçede ortaokul sayısının arttığını hatta taleplerin fazla olduğunu söylemiş fakat bu ortaokulların sayısını artırırken oradan çıkacak mezunların hayata tutunmaları bakımından lazım gelen tedbirlerin alınıp alınmadığı, yarın bu mekteplerden çıkacak yüzlerce, binlerce mezunla karşı karşıya gelineceği endişesi içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Bilhassa Tezer'in bakandan ricası, ortaokuldan liseye geçme kapısının esaslı bir süzgeçten geçirmek şartıyla açık bulundurulması gerektiği yönünde olmuştur.⁷⁵

Eskişehir Milletvekili Kemal Zeytinoğlu ve iki arkadaşının, Eskişehir'de sel baskınından zarar görenler için yapılacak meskenler hakkında kanun teklifi⁷⁶ ve geçici komisyon raporu konusunun görüşülmesinde Tezer Taşkıran söz alarak bir madde teklif edeceğini ifade ediyor ve Eskişehir'de gerçekleşen sel felaketi ile ilgili şu konuşmayı yapıyor:

*“Muhterem arkadaşlar, Eskişehir felaketzedeleri için muhterem halkımızın gösterdiği asil ve necip alaka, minnetle, şükranla ve iftiharla karşılanacak bir durumdadır. Bu, Türk Milleti'nin acı ve karanlık günlerde birbirine ne kadar çabuk ve ne kadar sıkı bir şekilde bağlandığının, hazin de olsa, çok şanlı ve kıymetli bir delilidir. Teberrüler, çeşitli yardımlar devam etmektedir. Bunun için yüksek heyetinizden istirhamım, bu felaketzedeler için yapılan bütün teberruların ve her çeşit yardımların bütün vergi ve resimlerden muaf olmasıdır. Bu hususu bir teklif olarak arz ediyorum, lütfen kabulünü istirham ederim.”*⁷⁷ Taşkıran'ın bu önerisi de mecliste alkışlanarak kabul edilmesi istenmiştir.

⁷⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, C.24, 49. Birleşim, 17.2.1950, s.812-814 .

⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, C.25, 72. Birleşim, 24.3.1950, s.940.

⁷⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:VIII, C.25, 72. Birleşim, 24.3.1950, s.1007.

Diğer taraftan mecliste üzerinde önemle durulan konulardan bir tanesi İstanbul milletvekili Mükerrer Sarol'un, Anayasa'nın 2. maddesindeki "Devlet dili Türkçedir" fıkrasının yorumlanması hakkında önergesi olmuş⁷⁸ ve Anayasa Komisyonu raporuna binaen söz hakkı alan Tezer Taşkiran konuyu şöyle yorumlamıştır:

"Arkadaşlar, bana öyle geliyor ki; 'Devlet dili Türkçedir' fıkrası gayet sarihdir ve yoruma muhtaç bir durumda değildir. ... Biraz evvel sözcü arkadaşım memleketimizde dil gelişmesinin tarihi üzerinde durdu. Bu arada da 1932 de yapılan kurultay üzerinde durdu. Eğer bir suni dilden bahsediliyorsa bu suni dil 1932 de başlıyor demektir. Müsaadenizle bunun üzerinde önemle durmamız lazımdır. Yüksek heyetinizin malûmu olduğu üzere dilimizin Türkçeleştirilmesi prensibi Kemalizm prensiplerinden biridir. Atatürk 'Milli hisle, dil arasındaki bağı çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması milli hissini inkişafında başlıca müessirdir', umdesinden hareket etmişti. Muhterem arkadaşlar, bütün inkılap hareketleri, yüksek heyetinizce malum olduğu üzere, sert olur. Bu inkılabın tabii karakteridir. Dolayısıyla dilin Türkçeleştirilmesinde, tatbikinde şüphesiz, lüzumsuz, yersiz gayretler, mübalağalar, hatalar olmuştur. Şüphesiz bunların ıslahı lazımdır. Fakat muhterem arkadaşların raporlarında kaydettikleri gibi bir inkılap hareketini toptan reddetmeye, mahkûm etmeye hakkımız, zannederim yoktur. Muhterem arkadaşlar, komisyon raporunda yeni kelimelerin ve istilahların bırakılarak 1932 senesinden evvelki Türkçeyi kullanmak kastediliyorsa, ondan sonraki Türkçeyi, bütün kelime ve istilahları ile toptan mahkum etmek lazım gelir. Bunun dilimizde vücuda getireceği büyük karışıklığı yüksek heyetiniz gayet iyi takdir eder. Artık birisi konuştu mu siz 1932'den evvelki Türkçe ile mi yoksa 1932'den sonraki ile mi konuşuyorsunuz denecektir." Taşkiran, böyle durumlarda ani değişikliklere karşı olduğuna ve nitekim bu meselenin parlamentoda tartışmaya sunulmaması gerektiğine ayrıca bu gibi hassas konuların bilginlerin, ediplerin, yazarların işi olduğuna dikkat çekmiştir.⁷⁹

Çeşitli kanunlarda mevcut geçici tazminat ve yabancı dil ikramiyeleriyle sair ikramiyeler hakkındaki hükümlerin kaldırılmasına dair kanun tasarısının ve bütçe komisyonu raporunun sunulduğu mecliste gündeme alınan, görüşülen konulardan biri de Ankara'da bulunan memurlara verilmekte olan mesken tazminatı, yani geçici tazminat hakkındaki görüşler idi. 1452 sayılı kanunun tedvin edildiği 1929 senesi, Ankara'da yeni kurulan hükümet ile birlikte şehrin

⁷⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.1, 21. Birleşim, 12.7.1950, s.571.

⁷⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.1, 21. Birleşim, 12.7.1950, s.575-576.

“memur şehri” durumuna gelmesi dolayısıyla memur kalabalığından ötürü mesken sıkıntısını karşılamak için memurlara nakdi bir yardım yapılması kararı alınmıştı.⁸⁰ Bu doğrultuda söz hakkı alan Tezer Taşkiran 20 senelik bir mazisi olan ve bütün devlet memurları arasında yalnız Ankara memurlarına uygulanan bu yardımın İkinci Dünya Harbi içinde ve onu takip eden günlerdeki ihdas sebebini tamamen kaybettiğini, İkinci Cihan Harbi'nin sebep olduğu hayat pahalılığı memleketin hemen hemen her bölgesini içine aldığı, ihtiyaçlar arasındaki farkların ortadan kalktığını ifade etmiştir. Bunun yanında mesken tazminatının geçici vasfını kaybettiği ve Ankara'da çalışan memurun bütçesinde normal bir gelir halini aldığını vurgulamıştır. Büyük bir kısmı az maaş almakta bulunan memurlara verilen bu mesken zammı aile bütçesinin tabi bir cüzü sayıldığı için, kesilmesi ile bütçelerinde hasıl olacak açığı düşünmek gerektiğini ve bilhassa az maaş alanlar için bu durumun çok önemli olduğunu söyleyerek konu hakkındaki görüşünde aleyhte karar bildirmiştir.⁸¹

Çeşitli kurumlar üzerine yapılan bütçe görüşmeleri içerisinde yer alan Adalet Bakanlığı bütçesinin tümü ile ilgili müzakere yapılmış ve Tezer Taşkiran bu konu üzerinde de konuşan milletvekilleri arasında olmuştur. Taşkiran sözlerine şöyle başlamıştır:

“Adalet Bakanlığı ile alakalı ve bence büyük ehemmiyeti olan bazı mevzuları yüksek dikkatinize arz etmekte büyük fayda umduğum için söz almış bulunuyorum. Ben bu mevzular üzerinde daha evvel de birkaç defa durmuştum. Ancak esaslı tedbirler alındığını görmediğim ve bunları memleket için çok lüzumlu saydığım içindir ki, üzerinde duruyorum.”

Ülkede suç işleyen çocuklar meselesi üzerine önemli noktalara değinen Taşkiran, gelişmiş ülkelerde bu mevzu üzerinde dikkatle durulduğunu ve geniş ölçüde tedbirler alındığını söylemiştir. O dönemde Türk Ceza Kanunu'na göre 11 yaşını bitirmemiş olan çocuklar hakkında işlem yapılmıyor, 11 yaşını bitirip 15 yaşını doldurmamış ve suçu fark ve temyiz ile işlemiş olanlar cezalarını bir ıslah evinde tamamlıyorlardı. 15 yaş ile 18 yaş arasında olanlar için de ayrıca ceza evleri mevcut idi. Bu maksatla o dönemde Ankara'da bir çocuk ıslah evi ve Sinop, İzmir, Konya ve Eskişehir'de olmak üzere 4 de çocuk ceza evi yapılmıştır. Ancak bu yerlere 6 aydan fazla cezalı olanlar alınmaktaydı. 6 aydan az ceza alan çocuklar için sevk edilecek bir müessese olmadığı için suç işleyen şahsın 18 yaşını doldurması bekleniyordu. Tezer Taşkiran'ın burada değinmek istediği nokta suç işleyen kişilerin 18 yaşına geldiğinde cezaevine götürülmesi

⁸⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.5, 41. Birleşim, 9.2.1951, s.70-71.

⁸¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.5, 41. Birleşim, 9.2.1951, s.73-74.

ve nihayetinde bu şahısların seneler önce işlemiş oldukları suçlarından dolayı bu kadar yıl bekletilmesini eleştirmiştir. Özellikle değindiği noktalardan birisi de senelerce bekletilen suçluların bu süreçte evlenmiş, iş sahibi olmuş ve toplumda iyi bir yer edinmiş olmaları ihtimalinin de göz önünde bulundurulup vaktiyle işlediği hatanın bedelini zamanında çekmesi gerektiğini hassasiyetle dile getirmiştir. Taşkiran 6 aydan az hapsi icap ettirenler için etkili çözümler getirilmesi ve bunlara mahsus müesseseler yapılması gerektiği üzerinde durmuştur. Yine aynı konuda üzerinde durduğu diğer önemli husus ise bütün suçlu çocukların maznun buldukları devrede hapisanede büyük ve çeşitli suçlularla beraber bulundurulmasıdır. Küçük yaşta sayılacak çocukların işlediği ufak tefek hatalar neticesinde daha önemli suçlar işlemiş yaşça büyük şahıslarla aynı yerde kalmalarını doğru bulmayan Tezer, bu durumun çocukların karakteri üzerinde büyük ölçüde olumsuz etki yapacağını belirtmiştir.⁸²

Tezer Taşkiran 1951 yılı bütçe kanunu tasarısı ve Milli Eğitim mevzuu üzerine konuşma yapmış, eğitim-öğretim hayatında mühim olan meseleleri ele almıştır. Daha önce de üzerinde itinayla durduğu öğretmenlerin nakil meselesine tekrar değinmiştir. Özellikle öğretmenlerin nakil konularına değinen Taşkiran nakillerin ders yılı başında yapılmasını eleştirmiştir. Bakanlıktan her ne sebeple olursa olsun tayin işlemlerinin hem öğretmen hem de öğrenci açısından olumsuz sonuçlar doğurmaması için ders yılı sonunda yapılmasını rica etmiştir. İkinci olarak mecburi okul yaşının üstünde bulunan ve okuma-yazma bilmeyen cahil olan vatandaşların yetiştirilmesi mevzusunun da ciddiyetle ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. İlköğretimden sonra da okula devam etmeyenler üzerinde duran Taşkiran zamanla bu vatandaşların okuma-yazmayı unuttuklarını söylemiştir. Tezer Taşkiran Milli Eğitim Bakanlığı'nda bulunan ve alakalı bakanlıkların iş birliğine dayanan bir halk terbiyesi veya yetişkinler terbiyesi diyebileceğimiz bu mühim konunun üzerinde durulması gerektiğini dile getirmiştir. Buna binaen hapisanede olan vatandaşın eğitimi olsun, işçilerin genel bilgisini artırmaya yönelik çalışmalar olsun, askere giden gençlerin eğitimi olsun, hemen tüm alanlarda bakanlığın ilk iş olarak eğitimsiz vatandaşlara mahsus alfabe, faydalı, işe yarar bilgiler taşıyan çeşitli okuma kitapları hazırlaması ve bunları köylere kadar yaymaya çalışması gerektiğini gündeme getirmiştir. . Bilhassa okulları yapılmış olan köylere bir ders vasıtası olarak pille işleyen ve halk tipi denilen ucuz radyoyu yaymak ve radyoda da köylere yetişkinler terbiyesi bakımından esaslı, faydalı, gerçeğe dayanan devamlı ve düzenli bir program hazırlanması kanaatinde olduğunu söylemiştir.

---

⁸² *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.5, 48. Birleşim, 22.2.1951, s.462-463.

Taşkıran üçüncü konu olarak çocuklara okul dışında etki eden bazı mühim meseleler üzerinde durarak gelişmiş ülkelerde çocukların ortalama 15 yaşından evvel büyüklere mahsus sinemalara alınmamalarına mukabil ülkemizde de bu durumun uygulanması gerektiğini vurgulamıştır. Çocukların olumsuz içerikte olan filmleri seyretmelerinin zihinlerde ciddi hasarlar meydana getireceğinden ötürü bakanlıktan düzenlemeler getirilmesini istenmiştir.⁸³

Burdur milletvekili Mehmet Özbey'in, köylü kız çocuklarının ilk tahsil yaşı hakkında kanun teklifi ile Balıkesir milletvekili Sıtkı Yırcalı ve dokuz arkadaşının, Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu'nun 13. maddesinin değiştirilmesine ve aynı kanuna bazı maddeler eklenmesine dair kanun teklifi sunularak mecliste görüşülmüştür.⁸⁴ Bu konu hakkında söz alan Tezer Taşkıran görüşülen kanunun kararına muhalif olmasının nedenlerinden bahsetmiştir. Teklif sahipleri kızlar için 13 yaş, erkekler için 14 yaş son mecburi tahsil yaşı -yani mecburi tahsil yaşının sonu- olarak kabul etmiştir. Kanun teklifinin esas prensibi ise 16 yaş mecburi sınır olsun, fakat buna mukabil 14 yaşını bitirmiş olan erkek ve kız çocukların anne ve babalarının herhangi bir zaruret gördükleri takdirde müracaatları halinde bunlar da devam mecbur tutulmasınlar ve binaenaleyh cezai müeyyide dışında kalsınlar şeklinde oluşturulmuştur.⁸⁵ Taşkıran Milli Eğitim komisyonunca verilen bu yaş sınırlandırması kararını uygun bulmamış, 16 yaşına kadar ilkokula devam edenlerin sayısının az olmadığını, 1949 - 1950 ders yılı sonunda köy okullarından mezun olan öğrencilerin % 25'nin 15 ve 16 yaşlarını oluşturduğunu dile getirmiştir. Taşkıran neticede bu teklif uygulandığında köylerde okullara devam eden öğrencilerin dörtte biri kadarının eğitimleri tamamlanmadan son bulacağı yönünde endişe taşıdığını söylemiştir. Tezer Taşkıran konuşmasında bilhassa köylerdeki şartların normal olmadığını, halen 20 binden fazla okulsuz köyün mevcut olduğunu, köy okulu sorunu ne kadar erken çözümlerse o nispette anormal şartların ortadan kalkacağını ve mevzu bahis edilen 16 yaşında ilkokul öğrencisinin de okula devam probleminin ortadan kalkacağını belirtmiştir. Taşkıran sözlü olarak bahsettiği sebepler dolayısıyla Milli Eğitim Komisyonu raporunun reddini teklif etmiştir. Teklif oylamaya sunulmuş ve önerge meclisçe reddedilmiştir.⁸⁶

Mecliste görüşülen konulardan biri de Tokat milletvekili Mustafa Özdemir'in, I numaralı geçici dilekçe komisyonunun 20.07.1951 tarihli haftalık

⁸³ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.5, 51. Birleşim, 25.2.1951, s.775-776.

⁸⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.8, 88. Birleşim, 11.6.1951, s.60.

⁸⁵ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.8, 88. Birleşim, 11.6.1951, s.161.

⁸⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.8, 88. Birleşim, 11.6.1951, s.162-163.

karar cetvelindeki 1008 sayılı kararın kamutayda görüşülmesine dair önergesi olmuştur. Özdemir I numaralı geçici dilekçe komisyonu raporunda Cemal Küçük ismindeki şahsın PTT’de memur adayı olarak çalıştığını, askere gittikten sonra tekrar işine geri dönmek isterken Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü’nün beyanına atfen bu gibi askerden dönen memurların sıraya konulduğunu, asıl memurların tayinleri bittikten sonra sırayla alımların olacağını belirtip, neticede senelerdir bu kişiye sıra gelmemesinden yana yakınmıştır. Bundan başka PTT Genel Müdürlüğü’nde birçok müesseselerde ve bilhassa Ankara, İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerdeki memurların hemen çoğunu kadın memurların teşkil ettiğini, kadın memurlar arasında aile geçindirenlerin yanında bir ihtiyacı olmadığı halde yalnız kendi şahsi lüksleri için memuriyet yapmakta olanların fazlalığından bahsetmiştir.⁸⁷ Bu konu üzerine söz hakkı alan Tezer Taşkiran mevzu bahis olan şahsın haklarını müdafaa ederken ülkedeki hukuk kaidelerini göz önünde tutulması gerektiğini, kişinin hakkı aranırken kadın memurun onun yerini işgal ettiğini söylemenin yanlışlığını eleştirmiştir. Türkiye’de bütün kanunlarda erkek ve kadına eşit hakların verildiğini, dolayısıyla vatandaşlık hakkı eşit olan iki cins üzerinde konuşulduğu zaman “kadın memur” diye bir meseleyi mecliste gündeme getirilmemesini ifade etmiştir. Bu tarz konuşmaların çalışan kadın memurlar üzerinde çok şiddetli bir etki yaptığını ve kadınların çalışma şevkini kırdığına değinmiştir.⁸⁸

Kars milletvekili Tezer Taşkiran milletvekilliği döneminde yaptığı önemli çalışmalar arasında, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu’nun 75. maddesine⁸⁹ bir fıkra eklenmesine dair kanun teklifi⁹⁰ olmuştur. Teklifi de şudur: 25 yaşını doldurmuş veya 25 yaşını doldurmadan evvel kendisine maaş bağlanmış veya bilahare maaşı evlendiğinden ve diğer bir iki sebepten dolayı kesilmiş bulunanlara yeniden maaş bağlanması cihetini teşkil etmektedir.⁹¹ Tlabar TBMM yüksek başkanlığına yaptığı teklifin maliye komisyonu ve bütçe komisyonunun yaptığı incelemeler sonucunda teklifin kabulüne engel oluşturacak bir durumun olmadığı kanaatine varılarak, maliye komisyonunun

⁸⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.9, 108. Birleşim, 3.8.1951, s.527-528.

⁸⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.9, 108. Birleşim, 3.8.1951, s.529.

⁸⁹ Emekli Sandığı Kanunu’na göre bir kız çocuğu, ister 25 yaşını doldursun isterse doldurmasın, evlenmediği müddetçe, tekaüdiyeyi (emekli aylığını) alacaktır. Keza yine 5434 sayılı kanuna göre konacak hükmün, “bir kız çocuğu babasının ölümü tarihinde bekar ise bilahare evlendiği takdirde, evlenmeden sonra dul kalır veya boşanırsa eski tekaütlük maaşı kendisine ödenir” şeklinde olması lazımdır. Bknz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.14, 65. Birleşim, 28.4.1952, s.530.

⁹⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.3, 24. Birleşim, 27.12.1950, s.338.

⁹¹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.14, 65. Birleşim, 28.4.1952, s.533.

kabul ettiği (5434 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'na geçici bir madde eklenmesi hakkında kanun teklifi) Şeklindeki baŐlık ile birinci, 2. ve 3. maddesi aynen muhafaza edilmiş, geçici 88. madde üzerinde yapılan uzun mnakaŐalardan sonra; bu madde hükmünün 1.1.1950 tarihinden evvelkilere de mutlak olarak değil; ancak hakikaten muhtaç olanlar hakkında uygulanması hakim temayülü neticesinde maddeye (Muhtaç olanlara bu kanunun 75. maddesi uygulanmak suretiyle) kayd ve ilave edilmiş ve yüksek başkanlığa sunulmuŐtur.⁹²

Diğer taraftan emekli sandığı ile ilgili bir başka görüŐülecek işler arasına alınan Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair olan kanun layihasının müzakeresi yapılan toplantıda konu üzerine söz alınan Tezer Taşkıran, 25 hizmet yılını bitirmiş olan memurların emekliye sevk edilmeleri hakkındaki kanun tasarısını ele alırken kamu hizmetinde iş görenlerin yetenekli ve iÇinde iyi olması gerekçesiyle memurların emekliye sevk edilmesini bilhassa 25 yıl diye bir hizmet yılı tayin edilmesini doğru karŐılamadıđını belirtmiştir. Eğer hükümetin prensibi hizmeti aksatanlar yerine kadrolara ehliyetli elemanlar getirmek ise, 25 hizmet yılını tamamlamayı beklemenin yersiz olduğunu söyleyen Taşkıran, tasarıda 25 hizmet yılını dolduranlar arasından uygun görülmeyenlerin emekliye sevk edilmesi yetkisi hükümete verilmekte olduğu, bu kararların kati olup, aleyhinde hiçbir suretle kaza mercilerine baŐvurulamayacađı kısmını da eleŐtirtirmiŐtir.⁹³

Kars mebusu Tezer Taşkıran Emekli Sandığı Kanunu ile ilgili meclise sunduğu diğer teklifler arasında, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'na geçici bir madde eklenmesi hakkında kanun teklifi olmuştur.⁹⁴ Seyhan mebusu Sinan Tekelioğlu ve Kars mebusu Tezer Taşkıran'ın, Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'na geçici bir madde eklenmesi hakkındaki kanun tekliflerinin maddeleri üzerinde görüŐüldükten sonra kanun maddesi oy birliği ile kabul edilmiştir. Taşkıran kabul edilen kanun teklifi zerine Şu konuşmayı yapmıştır: *“Memleketimizin içtimai ve iktisadi durumunu göz önünde tutarak dullar ve yetim kızlar için bazı haklar kabul etmişti. Ancak bu haklar kanunun neŐri tarihinden itibaren kabul edildiğinden daha evvelki yetim kızlar ve dullar bu haklardan mahrum bırakılmıŐtı. Bu suretle memlekette dünkü yetim kız ve dullar ve bugünkü yetim kız ve dullar gibi mantık ve adaletle izahı imkanı olmayan bir ikilik meydana gelmiş ve gaye haklı olarak büyük*

⁹² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.14, 65. Birleşim, 28.4.1952, s.125.

⁹³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.24, 104. Birleşim, 8.7.1953, s.337-338.

⁹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.21, 66. Birleşim, 10.4.1953, s.321.

şikayetleri mucip olmuştur. ... Bazı mektuplarda bu memlekete büyük hizmetler etmiş babaların evlâtlarının imzasını gördüm. Mektupların çoğu harp sahalarında şehit düşen babaların kızlarından geldi. İşte bütün bu ıstırapları yakından öğrenmiş bir arkadaşınız olarak Büyük Meclisin bugün aldığı adil ve şefkatli kararın büyük sevinci içindeyim.”⁹⁵

Mecliste görüşülen işler arasında Taşkiran'ın önemle üzerinde durduğu meseleler arasında hemşirelik kanunun değişimi olmuştur. Konu üzerine söz hakkı alan Tezer Taşkiran sözlerine şöyle başlamıştır: *“Muhterem arkadaşlar; Hemşirelik Kanunu, memleketimizin en çok muhtaç olduğu kanunlardan biri bulunmaktadır. Memleketimizde günden güne sayıları artmakta bulunan resmi ve hususi sıhhat müesseselerinin birinci yardımcısı, sağ kolu, belkemiği hemşiredir, denilebilir. Maalesef, memleketimizin nüfusuna, yatak sayısına göre hemşire sayısı son derece azdır. Bu yekunun bini dahi bulmadığını biliyoruz. Bundan dolayı hükümeti, Türk kızlarını hemşireliğe teşvik mahiyetinde olan, çok hayırlı bir adım mahiyetinde bulunan bu kanunu getirmiş bulduğundan dolayı tebrik etmek isterim.”*

Bazı önemli noktalar üzerinde açıklamalar yapan Tezer taşkıran, başhemşirelere ve idari kısımda bulunan hemşirelere makam ücreti verilmesini, hemşire yardımcılarını ile hemşirelerin karıştırılmaması için kıyafet bakımından farklılıkların olması gerektiğini ve deneyimli hemşirelerden oluşan bir istişare heyeti kurularak, hizmet açısından zorlukları olan bu mesleğe rağbeti artırmak için kanunlarda geçen 6 sene mecburi hizmetin düşürülmesi zorunluluğunu dile getirmiştir. Ayrıca Taşkiran bu yorucu meslekte çalışma süresinin hemşire azlığından dolayı 24 saat olduğunu, hemşirelerin emeklilik kıdemlerinin -hiç değilse hemşire sayısı 8 saat çalışma esasına ulaşacağı zamana kadar kısaltılması gerektiği kanaatinde olduğunu söylemiştir.⁹⁶

Kars mebusu Tezer Taşkiran ve Rize mebusu İzzet Akçal'ın, Erzurumlu Kara Fatma'ya vatani hizmet tertibinden aylık bağlanması hakkındaki kanun teklifi⁹⁷ mecliste müzakere edilmiş ve kabul edilmiştir.⁹⁸ Kars'lı Cihangiroğlu

⁹⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.27, 25. Birleşim, 6.1.1954, s.42.

⁹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.26, 44. Birleşim, 17.2.1954, s.412-413.

⁹⁷ Milli Mücadeleye 350 mücahit akıncı ile iştirak ederek 18. fırkanın 20. Hücum Taburu Süvari Bölüğü Kumandanlığını yapmış ve bu hizmet mukabili kendisine Milis Subayı unvanı verilmiş olan Erzurumlu Milis Kara Fatma yaşının yetmiş aşması, kendisine bakacak hiç kimsesi bulunmamasından ötürü İstanbul'da bir kulübede yaşaması ve büyük bir sefalet içinde olması sebebiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden maaş talebinde bulunulmuştur. Bknz. TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.26, 44. Birleşim, 17.2.1954, s.136.

⁹⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:IX, C.28, 38. Birleşim, 5.2.1954, s.72.

Hasan Aydın Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olarak hizmet etmiş, bir oğlu Ruslar tarafından kurşuna dizilmiş, diğer oğlu Ermeniler tarafından doğranmak suretiyle öldürülmüştür. Yine Karşlı Hasan Aydın ve kardeşleri Ermenilere terkedilmesi istenen yerleri on bir ay boyunca savaşarak müdafaa etmiş ve daha sonra buraya gelen İngiliz kuvvetlerine karşı da direniş gösterdiklerinden dolayı yakalanarak Malta'ya sürülmüştür. Ailesinin de Kars'ın kurtuluşunda büyük mücadele vermesinden dolayı Hasan Aydın'a yaşamı boyunca aylık bağlanması istenmiştir. Ve bu karar meclis kurulunca kabul edilmiştir.⁹⁹

Sonuç

Türkiye'de siyasal alanda kadınlara verilen haklar birçok ülkeden önce tanınmıştır. Kadınlar ilk olarak 1930 yılında belediye seçimlerine, 1930'da muhtar ve ihtiyar heyetine, 1934 yılında da milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmiştir. Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasıyla birlikte Cumhuriyet Halk Fırkası kurulmuş ve tek partili dönem başlamıştır. Kadınlar ilk defa 8 Şubat 1935 tarihinde milletvekilliği seçimlerine katılmış ve bu seçimler sonucunda 18 kadın milletvekili mecliste yer almıştır. 1939 ve 1943 yılında 16 kadın milletvekili parlamentoya girme hakkı kazanırken, 1946 yılında bu sayı 9'a inmiştir. 14 Mayıs 1950 tarihinde Demokrat Parti'nin seçimleri kazanması üzerine yeni bir dönem başlamış ve parlamentoda 3 kadın milletvekili parlamentoda yer almıştır. 1950-1954 yıllarında parlamentodaki kadın milletvekilleri DP İstanbul milletvekili Nazlı Tlabar, bağımsız İzmir milletvekili Halide Edip Adıvar ve CHP Kars milletvekili sonradan bağımsız Tezer Taşkıran olmuştur. Bu dönem tek partili dönemle kıyaslandığında meclisteki kadın milletvekili sayısında önemli bir düşüş kaydedilmiştir. Nitekim Atatürk döneminde mecliste kadınlara verilen önem sonradan (1995'lere kadar) aynı seyrini tutturamamıştır.

İnceleme alanı olan 1950-1954 arasında seçilen milletvekillerinin hepsi tanınmış ailelerin çocukları ve en iyi okullarda eğitim almış şahıslar idi. Felsefe bölümünden mezun olan Nazlı Tlabar iyi derecede İngilizce, Fransızca, Almanca ve Ermenice bilen, mesleki hayatında bilhassa çeşitli hayır kurumlarında çalışan ve gazetecilikte yapan donanımlı biriydi. Demokrat Parti kurulduktan sonra partiye giren Tlabar milletvekili seçilmeden önce de partide aktif rol almıştır. 1950 seçimlerinde İstanbul milletvekili seçilen Nazlı Tlabar 1950-1954 yıllarında parlamentoda Başkanlık Divanı Katipliği, Çalışma ve

⁹⁹ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem:IX, C.29, 64. Birleşim, 11.3.1954, s.219.

Dışişleri Komisyonu üyeliğinde görev almıştır. Ayrıca dönem boyunca yurt dışında çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Tlabar mecliste Bayındırlık, Milli Eğitim, Sağlık ve Sosyal Yardım, Çalışma Bakanlıkları ile Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü bütçesi üzerine çeşitli önemli konular üzerinde konuşma yapmıştır. Nazlı Tlabar'ın milletvekilliği döneminde önemli tekliflerinden biri Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Kanunu'nda bazı değişiklikler yapılması olmuştur.

Demokrat Parti'nin ilk iktidarında mecliste bulunan 3 milletvekili içerisinde Halide Edip Adivar da bulunmuştur. Adivar diğer vekillerin aksine Cumhuriyet yıllarında önce de siyasette ön sıralarda bulunmuştur. Kadın haklarının savunuculuğunu yapan Halide Edip gazetecilik hayatına 1908'de başlamış, Milli Mücadele döneminde de vatanın kurtuluşu için yoğun çalışmalarda bulunmuştur. Eğitim alanında etkin olan Adivar çok partili dönemde DP listesinden bağımsız olarak İzmir milletvekili seçilmiştir. Parlamente'ye girdikten sonra Milli Eğitim, Meclis Kitaplığı, Sağlık ve Sosyal Yardım komisyonu ve Anayasa komisyonu azalığında görev almıştır. Bunun yanında Halide Edip mecliste bütçe kanunu tasarısı, Milli Eğitim ve Adalet komisyonu ile Maliye bütçesi hakkında fikir beyan etmiştir. 1950-1954 yılında Adivar'ın önemli tekliflerinin başında Çiftçi Mallarının Korunması hakkındaki kanun gelmekteydi.

CHP Kars milletvekili ve daha sonradan bağımsız olan Tezer Taşkıran mecliste en çok konuşan ve teklif veren milletvekilleri arasında olmuştur. Felsefe mezunu olan ve iyi derecede Fransızca, İngilizce bilen Taşkıran çeşitli tarihlerde yurt dışında da mesleki eğitimler almıştır. IX. Dönemde parlamente'ye giren Taşkıran yasama yılında Milli Eğitim ve Meclis Kitaplığı komisyonunda görev almış ayrıca meclis aracılığıyla yurtdışına ziyaret amacıyla gönderilen heyet içerisinde bulunmuştur. Öte yandan Milli Eğitim, Adalet Bakanlığı bütçesi ve bütçe kanun tasarısı üzerine dikkate değer konuşmalarda bulunmuştur. Birçok önemli konu üzerine kanun teklifinde bulunan Tezer Taşkıran'ın Çiftçiyi Topraklandırma, Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Emekli Sandığı Kanunlarında değişiklik yapılmasına dair isteği önde gelenler arasında olmuştur.

KAYNAKÇA**I. Resmi Yayınlar**

Milletvekili Genel Seçimleri, 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Ankara, 2012.

TBMM Tercüme-i Hal Kağıdı ve Sicil Dosyası, Nazlı Tlabar (Hatice Nazlı Tlabar), Dönem:IX, No: 1715.

TBMM Albümü, 1920-2010, C.2, 1950-1980, TBMM Yayını, Ankara, 2010.

TBMM Tutanak Dergisi, IX. Dönem (1950-1954).

TBMM Tutanak Dergisi, VIII. Dönem, (1946-1950).

II. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Milliyet

III. Eserler, Makaleler, Tezler

Adıvar, H.E, *Mor Salkımlı Ev*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1992.

Aktaş, Ş., “Halide Edip Adıvar (1882, İstanbul – 9 Ocak 1964, İstanbul)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C. 20, S. 1, 2013, s.s.1-12.

adır, M., *Kadının Siyasal Yaşama Katılımında Siyasi Parti Kadın Kollarının Rolü (TBMM’de Grubu Bulunan Siyasi Partiler Bağlamında Ankara İli rneği)*, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara, 2011.

alışırlar, İ., *Halide Edib-Biyografisine Sığmayan Kadın*, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.

Çatalbaş, R., “Young Men’s Christian Association’ın Türkiye’deki Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.55, S. 1, Haziran 2014, ss.101-122.

Enginün, İ., *Halide Edip Adıvar*, Türk Büyükleri Dizisi:16, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara, 1989.

Gökçimen, S., “lkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, *Yasama Derneği Yasama Dergisi*, S.10, Eylül 2008, s.s.5-59.

Hirş, Ord. Prof. Dr. E., “Bern Sözleşmesi”, *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1950, C. VII, S. 1-2, s. 130- 145.

Konan, B., “Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60, S.1, s.s.157-174.

Lewis, R., *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2006.

Necatigil, B., Edebiyatımızda isimler Sözlüğü, Varlık Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 1978.

Öztürk, K., “Türk Parlamento Tarihi: IX.Dönem (1950-54)”, C.VII, TBMM Yayınları, Ankara, 1998.

Şanal, M., Türkiye’de Öğretmen Okullarında Okutulan Meslek Dersi Kitaplarının Pedagojik Açıdan Değerlendirilmesi (1848–1918), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2002.

Tanör, B., Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, İstanbul, 1997.

Tatlı, C., Demokrat Parti Döneminde Toplumsal ve Siyasal Hayatta Kadın, İstanbul Üniversitesi, AİİTE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.

Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009 (Haz. Semra Gökçimen), Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 2009.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İnci Enginün, Halide Edip Adivar maddesi, C.1, s.376.

MÜMTAZ SOYSAL VE KEMALİZM: 1960'LI YILLARDA BİTMEMİŞ BİR SENFONİYİ TAMAMLAMA GİRİŞİMİ

MÜMTAZ SOYSAL AND KEMALISM: AN ATTEMPT TO
COMPLETE AN UNFINISHED SYMPHONY IN THE 1960'S

Lemi ATALAY*

Makale Bilgisi

Başvuru : 4 Eylül 2018

Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : September 4, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

Türk siyasal hayatını şekillendiren ideolojilerin başında gelen Kemalizm, sadece olumlanması/olumsuzlanması açısından değil, esnek yapısının da katkısıyla başka ideolojilerle eklenmesi açısından da sıklıkla tartışılmıştır. Sosyalizmle eklenmesi sonucu ortaya çıkan sol-Kemalizm anlayışı da özellikle 1960'lı yıllarda Türk düşünce hayatında önemli bir konumda olmuştur. Sol-Kemalizm anlayışının o dönemdeki önemli temsilcilerinden olan Mümtaz Soysal'ın görüşleri ise beraber hareket ettiği isimlerden belirli açılardan farklılaşmıştır. Bu çalışmada Mümtaz Soysal'ın sol-Kemalizm yorumu ve bu anlayış içerisindeki görece özgün konumu çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu çözümlenme için başta Yön dergisinde yayımladığı yazılar olmak üzere, Mümtaz Soysal'ın o dönem içerisinde yazdığı kitaplar ve diğer makaleler incelenmiş ve Soysal'ın fikirleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Yapılan incelemeler sonucu Mümtaz Soysal'ın Kemalizm-sosyalizm yakınlaşmasında, 1960'lı yıllarda beraber hareket ettiği diğer isimlere nazaran sosyalizme daha ağırlık verdiği, Kemalizm'i geliştirerek sosyalizme ulaşmaya çalıştığı; ancak 1980'li yıllardan sonra bu görüşünden uzaklaşarak Kemalizm'e daha yaklaştığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemalizm, Sosyalizm, Yön Dergisi, Yeni Devletçilik, Halkçılık.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, latalay@ankara.edu.tr.

Abstract

Kemalism, one of the leading ideologies shaping the Turkish political life, has been frequently discussed not only in terms of affirmation/negation, but also in its articulation with other ideologies as a result of its flexible structure. The concept of left-Kemalism, which emerged as a result of its articulation with socialism, constituted an important position in the Turkish thought life, especially in the 1960s. The views of Mümtaz Soysal, one of the important representatives of the left-Kemalism movement at that time, differed in some respects from the names which they acted together. In this study, the interpretation of Mümtaz Soysal's left-Kemalism and his relatively unique position within this understanding were tried to be solved. For this analysis, books and articles written by Mümtaz Soysal during that period were examined, especially those written in Yön journal and Soysal's ideas were tried to be analyzed. As a result of this analyses, it has been understood that Mümtaz Soysal emphasized socialism more in the Kemalism-socialism convergency, compared to the other names he has acted with, in the 1960s and he tried to reach socialism by improving Kemalism. However, it is also seen that after the 1980's, Soysal has shifted his views and he became closer to Kemalism.

Keywords: *Kemalism, Socialism, Yön Journal, New Statism, Populism.*

Giriş

Gerek akademik çalışmaları, gerekse de yazıp çizdikleriyle Türk düşünce hayatında önemli bir yer tutan Mümtaz Soysal¹, sol Kemalizm olarak sınıflandırılabilir bir dünya görüşünü benimsemiş bir aydındır. Özellikle 1960'lı yılların entelektüel ve düşünsel tartışmalarında belirleyici bir konumda yer alan Yön dergisinin² başyazarlarından biri olan Mümtaz Soysal'ın düşünsel görüşleri 1960'lı yıllarda Kemalizm'in belirli bir yöne doğru evrilmesine de katkı sağlamıştır. Kemalizm'in özellikle halkçılık, devletçilik ve devrimcilik ilkeleri üzerine yoğunlaşan ve bunları sosyalist bir içerikle yorumlayan Mümtaz Soysal, bu sol Kemalizm girişimiyle Atatürk devriminin kaldığı noktadan daha ileri bir noktaya taşınacağını düşünmüştür. Yön dergisindeki birçok yazar da Soysal'ın bu görüşlerini paylaşmıştır. Ancak

¹ 1929 yılında Zonguldak'ta doğan Mümtaz Soysal, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunudur. Aynı fakültede akademisyen olarak çalışıp, dekanlık görevi de yapmıştır. Sosyalist Kültür Derneği (1962) ve Yön (1961-1967) dergisinin kurucularındandır. TBMM'de 19. ve 20. dönem milletvekilliği yapıp, 1994 yılında Dışişleri Bakanlığı görevinde de bulunmuştur. 2002 yılında Bağımsız Cumhuriyet Partisi'ni kurup, partinin Genel Başkanlığını yürütmüştür. Bkz. "Mümtaz Soysal'ın Yaşamöyküsü" *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 3-5.

² Kurtuluş Kayalı, "Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi", *Tarih ve Toplum*, Cilt: 9, Sayı:51, Mart 1988, s. 61.

1960'lı yılların ortasından itibaren Soysal, Yön dergisinden uzaklaşmaya başlamıştır. Mümtaz Soysal'ın Kemalizm algısının da belirli ölçüde etkilediği bu ayrılık, Soysal'ın görece özgün bir konumlanışa sahip olmasını sağlamıştır. Bu nedenle Mümtaz Soysal'ın düşünceleri, sol Kemalizm tartışmaları bağlamında incelenmeye değerdir. Soysal sadece 1960'lı yıllarda değil, ilerleyen dönemlerde de fikirleriyle Türk düşünce hayatını etkilese de, bu çalışmada daha çok 1960'lı yıllardaki görüşlerine odaklanılarak hem Yön hareketinin yeni bir Kemalizm yaratma çabaları, hem de Soysal'ın bu çabalar karşısındaki bahsedilen özgün konumlanışı üstünde durulmak istenmiştir. Çalışmada bu inceleme yapılırken öncelikle Kemalist ideolojinin unsurlarına ve özelliklerine kısaca değinilerek tartışmanın sağlam bir temele oturtulması sağlanacak, ardından Mümtaz Soysal'ın daha çok Yön dergisindeki yazılarından yararlanılarak, 1960'lı yıllarda benimsediği görüşleri açıklanacak, daha sonra ise bu görüşlerin yardımıyla Soysal'ın Kemalizm ile olan ilişkisi ve konumlanışı analiz edilmeye çalışılacaktır.

1) Kemalizm'in Temel Özellikleri ve Mümtaz Soysal'ın Buna Yaklaşımı

İdeolojiler genel olarak, toplumların ya da toplumsal grupların ihtiyaçlarına yanıt veren, tutarlı ve bütüncül düşünce sistemleridir.³ İdeolojiler, değer yargıları katı, teorik boyutları sistematik şekilde işlenmiş, doktriner tarzda olabileceği gibi, bazen de eyleme daha yakın, sınırları keskinleşmemiş ve yumuşak bir biçimde de olabilmektedir.⁴ Şerif Mardin'e göre sert ideolojiler temel teorik eserlere dayanan, içeriği kuvvetli bir yapıdayken, yumuşak ideolojiler ise fikirlerden daha çok vaziyet alışların ön plana çıktığı bir tarzdadır.⁵ Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türkiye'de gerçekleştirilen çeşitli reformların karşılığı olan Türk devriminin ideolojisi Kemalizm de, 1930'lı yıllarda Türk toplumunun ihtiyaçlarına yanıt vermeye çalışan, katı özellikler içermeyen, eylemsel yanı teorik yanına ağır basan yumuşak bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca görülmüş en önemli devrimlerin başında gelen Fransız ve Rus devrimlerinin aksine Türk devrimi, önceden fikirsel altyapısı hazırlanmış, planlı bir hareket olarak oluşmamıştır. Fikirsel altyapısının sınırlı olması, Türk devriminin

³ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler-Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 84.

⁴ Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 3.

⁵ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 14.

ideolojisinin de sonradan oluşmasına yol açmıştır.⁶ Teorinin, pratikten sonra ortaya çıkması, ideolojinin içeriğine de yansiyacak ve ideolojinin doktrinden ziyade eylemsel yanı kuvvetli olan pragmatik bir boyuta sahip olmasını sağlayacaktır. Bu tercihte Atatürk'ün doktrinlere karşı mesafeli tutumunun da etkisi büyüktür.⁷

Kemalist ideoloji doktrinlere karşı mesafeli olsa da, belirli temel ilkelerden oluşmaktadır. Bu ilkeler Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 ve 1935 kongrelerinde şekillendirilmiş ve parti programlarında yerini almıştır. 6 ilke olarak da bilinen cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik, laiklik, devletçilik ve inkılâpçılık; Kemalizm'in özünü oluşturan temel ilkeler olup, parti programlarında çok ayrıntıya girilmeden, ana hatlarıyla açıklanmıştır. 1935 parti programında bu ilkelerin karşılığı olarak Kamâlizm ifadesi kullanılmış ve ideolojinin adı resmen konmuştur.⁸ Bahsedilen her iki programın giriş bölümünde yer alan açıklamalarla Kemalizm'in soyut bir doktrin olmaktan ziyade, gerçek hayattaki gelişmelerin yol göstermesi ile oluşan pragmatik özelliğine vurgu yapılmış ve toplumsal yaşamı geleceği de içine alarak tasarlayan bir ideoloji olduğuna dikkat çekilmiştir.⁹ Parti programında yer alan ilkelerin genel bir değerlendirilmesi yapıldığında ise Kemalizm'in laik, ulus devlet yapısını öngören, halk yararı ve milli iradeyi esas kılan, dayanışmacı yapısıyla birleştirici ve bütünleştirici özellikleri içerisinde barındıran, sürekli devrimcilik anlayışıyla da çağdaşlaşmayı amaçlayan bir ideoloji olduğunu belirtebilmek mümkündür.¹⁰

Kemalizm'in teorik yanından ziyade pragmatik yanı ağır basan bir yumuşak ideoloji olma hususiyeti, aslında çağdaşlaşmanın inkılâbın temel hedefi olarak konulmasıyla ve "*donup, kalmayıp*", sürekli günceli yakalama amaçlarıyla da yakından ilişkilidir. Bu anlayış, Kemalizm'in kendini yeniyeye uyum sağlayabilme potansiyelini beraberinde getirir de, aynı zamanda bir çok farklı fikirselle yaklaşımın da Kemalizm olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu farklı yorumlanış, Kemalist ideolojinin ortaya çıktığı 1930'lardan başlayıp

⁶ Suna Kili, *Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 176.

⁷ Ertan, *a.g.e.*, s. 7.

⁸ *CHF 1931 Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931 ve *CHP 1935 Programı*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

⁹ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt 3- Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 21-22.

¹⁰ Lemi Atalay, "Kemalizm ve Halkçılık", *ODTÜ Atatürkçü Düşünce Topluluğu Düşün Dergisi*, Sayı:19, Yaz 2006, s. 11.

günümüze kadar süregelmektedir. Bu farklılıkların çoğu, Atatürk mitinin toplum üzerindeki geniş kabul görürlüğünden yararlanıp kendi meşruluklarını sağlama gereksinmesinden doğsa da, Kemalizm'in doktriner olmayan içeriği de bu duruma elverişli bir ortamı hazırlamıştır. Dolayısıyla ne 1930'larda, ne 1960'larda, ne de günümüzde tek bir Kemalizm'in varlığından söz edebilmek mümkün değildir.¹¹ İşte böylesine bir olgu, 1960'larda hem Mümtaz Soysal'ın, hem de Yön hareketinin farklı bir Kemalizm algısı ortaya koymasına imkan vermiştir.

Mümtaz Soysal, Kemalizm'in söz konusu bu esnek ve yenilenebilir yapısının bizzat farkındaydı. Görüşlerini oluştururken bunun bilinciyle hareket etmekte ve bunu ifade etmekteydi. Atatürkçülük ile ilgili olarak Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde düzenlenen bir konferansta milliyetçilik ilkesini açıklarken, bu ilkenin Atatürk'ün zamanında çok farklı anlamlar içerdiğini ve belirli kalıplara sığmadığını dile getirerek, Kemalizm'in bu esnek yönüne vurgu yapmaktaydı.¹² Yine aynı konferansta, halkçılıktan sonra en önemli ilke olarak gördüğü devrimciliği, yıkıcılıktan ziyade yapıcı bir sürekli devrimcilik olarak görmek gerektiğini; Atatürk'ün de kendi döneminde çok farklı yöntemlerle çağdaşlaşma hedefine ulaşmaya çalıştığını, bu nedenle çağdaşlaşma hedefi güdüldüğü sürece, farklı yöntemlere başvurmanın Atatürkçülüğe ihanet olarak sayılmaması gerektiğini belirtirken¹³, hem Kemalizm'in esnek ve yenilenebilir özelliğine dikkat çekmekte, hem de kendisinin Kemalizm'i farklı yorumlayışını bir anlamda meşrulaştırmaktaydı. Dolayısıyla Soysal, Kemalizm'in esnek ve yenilenebilir özelliğinin farkındalığıyla hareket edip, Kemalizm'i sadece 1930'lar, yani Atatürk dönemindeki içeriğiyle sınırlandırmayıp, devrimcilik ilkesinin gereği olarak onu kaldığı noktanın daha ilerisine taşımayı, kendi deyimiyle "*Atatürkçülüğün bitmemiş senfonisini tamamlamayı*"¹⁴ amaçlamaktaydı. Bu yaklaşımın sonucu olarak Kemalizm'in ilkeleri 1930'lardaki şekliyle değil, 1960'ların koşullarına uygun ve de geliştirilmiş haliyle yorumlanmalıydı ki gerek Yön bildirisinde, gerekse Yön dergisindeki yazılarında Soysal bunun örneklerini sunmuştur.

¹¹ Lemi Atalay, *Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 2014, s. 204.

¹² *Vatan*, 04.12.1961, s. 4.

¹³ *Vatan*, 05.12.1961, s. 4.

¹⁴ Mümtaz Soysal, "Atatürk'ten Sonraki İnönü", *Yön*, Sayı 48, 14 Kasım 1962, s. 3.

2) Mümtaz Soysal'ın Temel Görüşleri

1960'ların düşünce hayatına ismi gibi yön veren Yön dergisi, 20 Aralık 1961 tarihinde bir bildiri ile yayın hayatına başlamıştı.¹⁵ Yön bildirisini ağırlıklı olarak hazırlayan da Mümtaz Soysal'dır. Soysal'ın "Demokratik İktisadi Planlama İçin Siyasi Mekanizma" başlıklı doktora tezindeki görüşleri bildiri için esas alınmış ve buradaki görüşler Doğan Avcıoğlu ile tekrardan gözden geçirilerek, bildiri kaleme alınmıştır.¹⁶ Yön dergisine ismini önerenin de Mümtaz Soysal olduğu düşünülürse, Soysal'ın dergi içerisindeki kritik konumu daha iyi anlaşılabilir.¹⁷ Yön bildirisindeki temel görüşler özetlenecek olursa, Atatürk devrimlerinin amacı olan çağdaş uygarlık seviyesine ulaşılabilmesi ve demokrasinin yaşatılabilmesi için, ekonomik alanda hızlı bir kalkınma ile üretim seviyesinin artırılması; kalkınmanın gerçekleşebilmesi için de devletin ağırlık merkezinde olduğu bir karma ekonomik model ile yeni devletçilik anlayışının uygulanması; bu devletçiliğin planlı bir kalkınma modeli ile uygulamaya geçirilmesi; bu model sonucu oluşacak üretim ve milli gelir artışının da sosyal adalet ilkesi gözetilerek dağıtılması; sendikacılığın, kooperatifçiliğin kuvvetlendirilmesi, toprak reformunun gerçekleştirilmesi gibi hedefler bildiride öne çıkmaktadır.¹⁸

a) Ekonomik Yaklaşım ve Demokrasi İlişkisi

Bildirideki bu temel görüşleri Mümtaz Soysal'ın hem kitaplarındaki, hem de Yön dergisindeki makaleleriyle biraz daha ayrıntılı inceleyerek Soysal'ın fikirlerini daha iyi şekilde analiz etmek mümkündür. Hem Soysal'ın doktora tezinin başlığında yer alan, hem de yazılarında büyük yer tutan "demokrasi", "iktisat", "planlama" sözcükleri, Soysal'ın görüşleri için adeta bir anahtar niteliğindedir. Mümtaz Soysal'ın temel görüşleri ekonomi üzerine kurulmaktaydı ve Soysal'ın toplumsal meselelere ekonomik bir bakış açısı bulunmaktaydı. Doktora tezinde özetlenen bu bakış açısıyla Soysal, Türkiye'nin iktisadi planlama ile kalkınabileceğini, iktisadi planlama için de etkin bir siyasi mekanizmanın kurulması gerektiği, demokrasinin de bu

¹⁵ "Bildiri", *Yön*, Sayı 1, 20 Aralık 1961, s. 12-13.

¹⁶ Nazif Ekzen, "Mümtaz Soysal ve Yön Dergisi", *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 112.

¹⁷ "Söyleşi", *Mümtaz Soysal'a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 85.

¹⁸ "Bildiri", s. 12-13.

yollardan ülkede tesis edebileceğini savunmaktaydı.¹⁹ Soysal'ın ekonomi ile demokrasiyi bir araya getiren bu düşünceleri aynı zamanda kendisini hem klasik Kemalizm dönemindeki uygulamalardan, hem de günümüz Kemalistlerinden farklılaştırmaktaydı. Çünkü Soysal ve Yön grubu çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma hedefinin, klasik kanun değişikliği ve eğitimden ziyade ekonomik düzenin değiştirilmesi sonucu gerçekleşebileceğini düşünmekteydi. Bu farklılık Yön sütunlarına da yansımıştı. Yön okuyucuları, klasik bir Kemalist yaklaşım içerisinde olarak, Yön bildirisinde eğitime önem verilmemesini yadırgamışlar ve bu duruma tepkilerini koymuşlardı. Ancak Yön, klasik eğitim romantikçiliğinden ziyade ekonomik kalkınmaya önem vermekteydi. Çünkü Yöncülere göre ekonomik hayattaki değişiklikler toplumsal düzende de değişiklikler meydana getirecek, insan davranışları değişecek, gelişmemiş ekonomik düzenin baskılarından kurtulan bireyler sayesinde gerçek demokrasi kurulacaktı.²⁰

Mümtaz Soysal da bu durumu çeşitli yazılarında dile getirmekteydi. Soysal'a göre Atatürk halkçılıkla birlikte, halka egemenliğini verip, milli iradeyi gerçekleştirmek istemiş ama bunda çok başarılı olamamıştır. Çünkü halk ekonomik yetkinliğe ulaşamadığı ve bağımsız karar alma koşullarına sahip olamadığı için, demokrasi girişimleri halkı sömürmek isteyenlerce baltalanmıştır.²¹ Soysal'a göre İnönü'nün kurduğu tepeden inme demokrasi de temelleri eksik olduğu için çökmüştü. Tekrar köklü reformlar yapılmazsa, 27 Mayıs sonrası kurulmaya çalışılan demokrasi düzeni de yıkılmaya mahkumdur. Bu nedenle Soysal, Türkiye'de gerçek anlamıyla demokrasi kurulabilmesi için toprak reformu, köy enstitüleri, yeni devletçilik uygulamaları gibi bazı köklü reformlara ihtiyaç olduğunu her fırsatta ifade etmekteydi.²² Soysal bir anayasacı olmasına rağmen anayasa romantikliğine de bu anlayışla eleştirel yaklaşmaktaydı. Genelde demokrasinin hukuk düzenlemeleri ile geleceğine inanıldığını belirten Soysal, artık demokrasinin ön koşulu olarak sosyal ve ekonomik etkenlerin daha ön planda yer aldığına dikkat çekmekteydi.²³ Bu nedenle, anayasa ve eğitim romantikliği ile sorunların çözülemeyeceğini, çözümü yapıcı ekonomik ve toplumsal

¹⁹ Gökhan Atılğan, *Yön-Devrim Hareketi, Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 39.

²⁰ a.g.e. , s. 63, s. 65 ve s. 77.

²¹ *Vatan*, 04.12.1961, s. 4.

²² Mümtaz Soysal, "Yüzeyde Yuvarlanmak", *Yön*, Sayı 31, 18 Temmuz 1962, s. 3.

²³ Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 62.

reformlarda aramak gerektiğini belirtmekte, bu reformların bağımlı oyları azaltıp, eski toplumsal kalıpları yıkacağını ve bambaşka sınıfsal bir yapının oluşması sonucu demokrasiye de yansıtacağına düşünmektedir.²⁴ Dolayısıyla Soysal'ın ekonomi ile demokrasi arasında kurduğu bu güçlü bağlantı, kendisini bir çok Kemalist'ten farklı bir noktada konumlandırmaktaydı.

b) Halkçılık Anlayışı

Mümtaz Soysal'ın ekonomi ile demokrasi arasında bağ kuran bu yaklaşımı, halka gerçekten değer veren halkçılığıyla da doğrudan ilişkilidir. Yine hem klasik Kemalist anlayışta, hem de günümüz Kemalizm'inde halkçı olunmasına rağmen, halka şüphe ile yaklaşılması, yani bir bakıma “*halka rağmen, halk için*” algısı bulunmaktadır. Halk genelde demokrasi için yeteri olgunluğa ulaşmamış, cahil yığınlar olarak görülmektedir. Soysal ise bu duruma tepkiyle yaklaşmakta, sorunun halkla bağ kurulamamasından ve halkçı uygulamaların gerçekleştirilememesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Soysal'a göre Demokrat Parti ve Adalet Partisine oy vermiş insanlar hep devrim düşmanı, gerici, cahil diye aşağılanmış, onların neden bu tercihleri yaptığı, taleplerinin ne olduğu sorgulanmamıştır. Bu nedenle Soysal, Türkiye için bir şey yapmak isteyen uyanık güçlerin, kütlelerle bağlantı kurup, “*halk için, halka rağmen*” değil, “*halk için, halkla beraber*” anlayışıyla hareket etmesi gerektiğini belirtmektedir.²⁵ Soysal halkla bağ kurulamaması sorununun Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren devam ettiğini belirterek, Kemalizm'e de eleştirel yaklaşmaktaydı. Soysal'a göre Cumhuriyetin yönetici kadroları okumuş orta sınıf, yani sivil-askeri bürokratlardan ve kasabadaki eşrafın koalisyonundan oluşmaktaydı. Eşraf, köylü ile yönetici kadronun arasında bağ kurmak yerine, köylüyü muhafazakar göstererek aradaki farkın iyice açılmasına sebep olmuştu.²⁶ Asker ve sivil bürokrattan oluşan aydın kadro geniş halk kitlelerine ulaşamayınca, 1950 yılında iktidarını ticaret, toprak, sanayi burjuvazisine kaybetmişti. Soysal, 27 Mayıs'ı bu iktidarı tekrardan ele geçiriş olarak görmekte ama bu ihtilâlın, gerçek halk kitlelerine yönelik kullanılmadıkça, yarım bir ihtilâl olarak kalacağını da vurgulamaktaydı. Soysal'a göre madem ki 27 Mayıs demokrasi adına yapıldı, demokrasi için halkçı olunmalı ve halkın sesine kulak verilmelidir.²⁷ Ancak

²⁴ Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 312-313.

²⁵ Mümtaz Soysal, “A.P.’nin Öğrettikleri”, *Yön*, Sayı 51, 5 Aralık 1962, s. 3.

²⁶ Mümtaz Soysal, “Büyük Yalan”, *Yön*, Sayı 40, 19 Eylül 1962, s. 3.

²⁷ Mümtaz Soysal, “Karşı İhtilâl”, *Yön*, Sayı 41, 26 Eylül 1962, s. 20.

Soysal bunun da yapılmadığını, geçmişten halen ders çıkarılmayıp, halka tepeden bakılmaya devam edildiğinden yakınlıkla, artık halkçı politikalar izlenip, halkın iktisadi ve sosyal açıdan yararına işler yapılması²⁸ ve liberal burjuvazi ile köy eşrafı yerine gerçek halka yönelmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁹

Bu noktada Mümtaz Soysal'ın Kemalizm'in klasik halk tanımından da farklı bir noktada durduğu anlaşılmaktadır. Soysal'a göre Mustafa Kemal'in 1922 yılında yaptığı halk tanımında herkesi kapsayıcı bir yaklaşım bulunmaktaydı.³⁰ Soysal, bunun bir anlamda Kurtuluş savaşı sırasında asker-sivil bürokrasi ile taşra eşrafı, toprak sahipleri ve din adamları arasında oluşan bir işbirliğinin de yansıması olduğunu düşünmektedir. Fakat Soysal'a göre bu işbirliği aynı zamanda savaş sonrası toprak reformu başta olmak üzere toplumun ekonomik ve sosyal yapısını değiştirecek köklü adımlar atılmamasının da sebebidir. Cumhuriyet döneminde daha çok yüzeysel yeniliklerle yetinilmiş, eski egemenlik ilişkileri kırılmamıştır.³¹ Bu durum karşısında Soysal ise halkın artık herkes olmadığını ortaya çıktığını belirterek, cumhuriyet aydınlarının ve yöneticilerinin gerçek halkın kim olduğunu yavaş yavaş görmeye başladığını, bu doğrultuda halk kavramını doğru anlamda yorumlanıp, toplumun belirli kesimlerine daha yakın durulması gerektiğini savunmuştur.³² Dolayısıyla özetlenecek olursa Soysal'a göre halkı işçiler, köylüler ve emekçiler oluşturmaktaydı. Toprak ağaları, burjuvazi bu halk kavramı içinde yer almayıp, farklı bir konumdaydı.³³ Bu nedenle Kemalizm'in halk ve halkçılık anlayışı yeniden gözden geçirilmeli ve gerçek halk kesimlerinin yararına politikalar üretilmeliydi.

c) Devletçilik Anlayışı

Mümtaz Soysal'ın görüşlerinde önemli yer tutan unsurlardan biri de Kemalizm'in devletçilik ilkesiydi. Ancak daha önce de Yön bildirisinde belirtildiği üzere, bu ilkenin başına "yeni" ifadesi konmaktaydı. Yöncülere göre o güne kadarki devletçilik sermayeden yana iken, artık devletçilik emekten yana olacaktı ve emeğin çıkarlarına öncelik verilecekti; yani devletçi

²⁸ Mümtaz Soysal, "Merhaba Huzur", *Yön*, Sayı 67, 27 Mart 1963, s. 3.

²⁹ Mümtaz Soysal, "Ortanın Solu mu Sorumlu?", *Yön*, Sayı 133, 15 Ekim 1965, s. 3.

³⁰ Mümtaz Soysal, *Güzel Huzursuzluk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975, s. 191.

³¹ Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, s. 39.

³² Soysal, *Güzel Huzursuzluk*, s. 193-194.

³³ Atılgan, *a.g.e.*, s. 120-122.

kapitalizmden farklı bir yöne gidecekti.³⁴ Soysal da devletçiliğin ilk uygulamalarını yazılarında sürekli eleştirmektedir. Soysal'a göre devletçiliği, özel teşebbüs himayeciliği şeklinde uygulamak hatalıdır.³⁵ Devletçilik ilkesi zaten 1923-1933, 1948-1962 dönemlerinde himaye ve teşvik ettiği özel teşebbüsten dolayı sıkıntı çekmektedir. Çünkü Soysal'a göre özel teşebbüs, devletçiliği sömürmekten başka bir şey yapmamaktadır. O güne kadar devlet sayesinde bir şeyler yapabilenlerin artık devletin elindekini de almak istediğine dikkat çeken Soysal, özel sektörü teşvik hususunun, "*besle kargayı, oysun gözünü*" misali bir duruma yöneldiğini düşünmektedir.³⁶ Bu nedenle Soysal'a göre artık özel sektörün yapamadığını devlet yapsın şeklindeki devletçilikten daha ileri bir devletçiliğe geçmek lazımdır. Soysal; "*devletçiliği Atatürk'ün bıraktığı şekliyle kabul etmek, felsefesini ancak o sınırlar içinde tutmak Atatürkçülüğün kendinde saklı dinamizmi ve devrimciliğini inkar etmek olur.*"³⁷ şeklinde konuşarak hem yeni bir devletçilik anlayışı gerektiğini vurgulamakta, hem de Kemalizm'in yenilenebilirliğe müsait devrimci yapısına da tekrardan dikkat çekmektedir.

Peki bu "yeni devletçilik" nasıl olacaktı? Bu yeni devletçilik esas olarak devletin ekonomide gerçekten başat rol oynayacağı bir devletçilik modeliydi. Öncelikle Soysal'a göre, devletçilik kâr odaklı değil, ekonomik ve sosyal kalkınmayı planlayacak bir şekilde ele alınmalı ve özel sektöre de herhangi bir şekilde taviz verilmemelidir.³⁸ Devletçilik, Türkiye'yi hızla sanayileştirecek şekilde uygulanmalı; bu doğrultuda sanayi kamusal mülkiyet altında olmalıdır.³⁹ Tarım alanında da yeni devletçilik anlayışı bağlamında, büyük işletmecilik ve üretimin artması için, devletin önderlik edeceği bir kooperatifçiliğin uygulamaya konması lazımdır.⁴⁰ Ayrıca, petrol konusuna da bu yeni devletçilik ile yaklaşmak gereklidir. Petrol kanununda yabancı şirketlere tanınan imtiyazlar kaldırılmalıdır. Petrolün aranmasında, üretiminde, işletilmesinde, dağıtımında devlet tekeli kurulması ideal olanıdır. Türk petroleri millileştirilmelidir. Bu bakımdan TPAO ve Petrol Ofisi desteklenmeli, güçlendirilmeli, önündeki engeller kaldırılmalıdır.⁴¹ Görüleceği üzere Soysal'ın

³⁴ *a.g.e.*, s. 87.

³⁵ Mümtaz Soysal, "Özel Teşebbüs", *Yön*, Sayı 8, 7 Şubat 1962, s. 14.

³⁶ Mümtaz Soysal, "Göz Oyan Kargalar", *Yön*, Sayı 32, 25 Temmuz 1962, s. 7.

³⁷ *Vatan*, 05.12.1961, s. 4.

³⁸ Soysal, "Yüzeyde Yuvarlanmak", s. 3.

³⁹ Mümtaz Soysal, "... Sistem Yapar", *Yön*, Sayı 112, 21 Mayıs 1965, s. 3.

⁴⁰ Mümtaz Soysal, "Toprak Kavgası", *Yön*, Sayı 6, 24 Ocak 1962, s. 11.

⁴¹ Mümtaz Soysal, "Bu Petrol Bizim", *Yön*, Sayı 91, 25 Aralık 1963, s. 9.

devletçilik anlayışı, devletin olabildiğince genişletilerek tüm ekonomik alanlarda doğrudan söz sahibi olmasını gerektirmektedir. Az gelişmiş bir memlekette, hem kalkınmayı sağlamanın, hem sosyal adaletten ayrılmamanın, hem de demokrasiyi benimsemenin zor bir durum olduğu belirten Soysal, ancak tarımdan, dış ticarete devletçiliğin bir çok anlamda genişletildiği bir sistem uygulandığı takdirde, sosyal adalet içinde hızlı kalkınmanın gerçekleşebileceğini düşünmektedir.⁴²

3) Mümtaz Soysal'ın Kemalizm Açısından Konumlanması ve Yöncülerden Farklılaşması

Mümtaz Soysal'ın temel görüşleri özetlendikten sonra bu görüşlerin Kemalizm açısından nasıl bir konumda olduğu artık daha sağlıklı değerlendirilebilir. Ahmet Taner Kışlalı, Kemalizm'i tanımlarken cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik ilkelerinin liberalizmden; halkçılık, devrimcilik, devletçilik ilkelerinin ise sosyalizmden etkilenecek bir sentez oluşturulmaya çalışıldığını belirtmiştir.⁴³ Mümtaz Soysal ve Kemalizm ilişkisine bu açıdan yaklaşıldığında, Soysal'ın Kemalizm'in daha çok halkçılık, devrimcilik ve devletçilik ilkelerine yakın durduğu ve dolayısıyla sol bir damarının bulunduğu rahatlıkla belirtilebilir. Soysal'ın diğer ilkeler olan cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilikle bir sorunu olmasa da, hatta anti-emperyalist bir duruşa sahip olduğu için bazı yazılarında milliyetçi bir duruş sergilese de⁴⁴, bu ilkeleri halkçılık, devrimcilik ve devletçilik kadar sık kullanmadığı görülmektedir. Mümtaz Soysal bu şekilde Kemalizm'in ilkelerini genel olarak benimsese de, daha önce belirttiği üzere bu ilkelere farklı anlamlar yüklemiştir. Bu farklı anlamlar yüklenirken, geçmişteki uygulamalar da eleştirilmiştir. Örneğin, halkçılık anlayışının imtiyazsız, sınıfsız bir kitle hedefini gerçekleştirmediği, tersine devletin korumasıyla sanayi ve ticaret burjuvazisi yaratıldığı; toprak reformunun bir türlü uygulamaya geçirilemediği; devrimlerin daha çok yüzeysel kaldığı, toplumsal derinliklere inilemediği; devletçiliğin, halkçılık boyutuyla uygulanmadığı; köy enstitüleri girişiminin yetersiz kaldığı ve dolayısıyla köklü toplumsal değişikliklerin gerçekleştirilemediği açıkça belirtilmiştir.⁴⁵ Soysal'a göre tüm bu yönleriyle Atatürk hareketi siyasi bakımdan devrimci olsa da, toplum

⁴² Mümtaz Soysal, "Teşhiste Yanılma", *Yön*, Sayı 10, 21 Şubat 1962, s. 14.

⁴³ Ahmet Taner Kışlalı, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s.86 .

⁴⁴ Soysal, *Anayasaya Giriş*, s.228. ; Mümtaz Soysal, "Kovansız Arılar", *Yön*, Sayı 102, 12 Mart 1965, s. 3.

⁴⁵ Soysal, *Anayasaya Giriş*, s. 205-206.

bünyesi bakımından muhafazakar bir tarzda kalmıştır. Fakat yine de toplumsal değişiklikler yapılamasa da, Atatürk bir son değil, başlangıçtır. Çünkü Soysal'a göre Atatürk devrimleri, halkçılığı doğal sonuçlarına götürecek koşulları taşımaktadır.⁴⁶ İşte bu nedenle daha önce de belirtildiği üzere Mümtaz Soysal ve Yön hareketi Atatürkçülüğün bitmemiş senfonisini tamamlamaya çalışmaktadır.

Fakat Soysal bu amaç için çalışırken diğer Yöncülerden bir noktada ayrılmaktaydı. Doğan Avcıoğlu, İlhan Selçuk, Niyazi Berkes, Şevket Süreyya Aydemir gibi Yöncüler yazılarında çok rahatlıkla Kemalizm'den bahsederken, Soysal Kemalizm ifadesini nadiren kullanmaktaydı. Soysal, Kemalizm'in bu benimsediği ilkelerinden bahsetse de, savunduğu ideolojinin aslında sosyalizm olduğunu açıkça dile getirmekteydi. Yani Soysal aslında, Atatürk'ün bir başlangıç olduğunu belirtirken, bu yolun sosyalizme giden yolda bir başlangıç olduğunu; Atatürkçülüğün tamamlanmadığını belirtirken de sosyalizme ulaşılmasıyla tamamlanacağını dile getirmeye çalışmıştır. Mümtaz Soysal bu düşüncesini ortaya koyarken, Atatürk'ü sosyalizme kalkan olarak göstermek gibi bir amaçlarının da olmadığını belirtmiştir. Sosyalist cephenin Atatürk döneminde yapılanları bilimsel şekliyle inceleyerek, hataları ve eksiklikleri tespit ederek, bunların nasıl giderileceği üzerinde durduğunu belirten Soysal'a göre Atatürk'le başlayan bu mücadele halka dönük, planlı ve akılcı bir ekonomik kalkınma politikası ile taçlandırılmalıdır.⁴⁷ Bu ilerleyiş, yani Atatürkçülük/ Kemalizm'den hareket edip sosyalizme varmak, Soysal için bir anlamda kaçınılmaz bir sonuçtur.⁴⁸

Tüm bu açıklamalardan sonra Mümtaz Soysal'ın sosyalizme, Kemalizm'den daha yakın olduğu sonucuna ulaşabilmek mümkündür. Özellikle Yön dergisindeki makalelerinde sürekli olarak yaptığı sosyalizm vurgusu bunu gösterir niteliktedir. Yön'deki bir yazısında Türkiye'nin en büyük eksikliklerinden biri olarak doktrinsizliği gösteren ve bir doktrin çerçevesinde tutarlı, toplu çözümler bulunması gerektiğini belirten Soysal, sosyalizmin insana değer veren, reform çabalarına destek verici yapısıyla bu doktrinsizliği dolduracak kapasite olduğunu belirterek, hangi ideolojiyi savunduğu açıkça belirtmektedir.⁴⁹ Fakat Soysal, sosyalizmi bu derece açıkça benimsese de, sosyalizmle ilgili görüşlerini Anayasaya Giriş kitabı dışında

⁴⁶ Mümtaz Soysal, "Devrimcinin Halkçılığı", *Yön*, Sayı 47, 7 Kasım 1962, s. 4.

⁴⁷ Soysal, "Atatürk'ten Sonraki İnönü", s. 3.

⁴⁸ Mümtaz Soysal, "İlerici Cephenin Bütünlüğü", *Yön*, Sayı 43, 10 Ekim 1962, s. 6.

⁴⁹ Mümtaz Soysal, "Uçmayan Pilotlar", *Yön*, Sayı 82, 23 Ekim 1964, s. 3.

genel olarak üretim araçları, üretim ilişkileri, sınıf ilişkileri, artı değer, yabancılaşma vb. Marksist terminolojinin klasik kavramlardan ziyade Kemalizm'in sol değerlere yakın ilkeleriyle ve Türkiye koşullarının getirdiği unsurlar aracılığıyla açıklamayı tercih etmesiyle, Kemalizm'den çok da uzaklaşmayan bir sosyalizmi ya da bazı yazılarında dile getirdiği şekliyle "Türk sosyalizm"ini⁵⁰ savunmaktaydı.

Yöncülerin Kemalizm'i mi sosyalizm için araç olarak kullandıkları, ya da sosyalizmi mi Kemalizm için araç olarak kullandıkları Türk düşün tarihinin tartışmalı konularından birini oluşturmaktadır.⁵¹ Hem Soysal'ın, hem de Yöncülerin diğer yazıları incelendiğinde aslında Yöncülerin hem sosyalist, hem de Kemalist olduklarını söylemek mümkündür.⁵² Yöncüler nasıl Kemalizm'in 30'lu, 40'lı yıllardaki uygulamalarını eleştirip farklı bir Kemalizm öneriyorsa, sosyalizmi de klasik Marksist teorisinden daha farklı bir içerikle tanımlayıp, böylece aslında hem Kemalizm'in, hem de sosyalizmin esas versiyonlarından farklılaşmaktaydılar. Doğal olarak ortaya belki de Türk sosyalizmi denilebilecek bir bileşim çıkıyordu. Bu birleşimde sosyalizme ve Kemalizm'e yapılan vurgular ve kaymalar da zaman içinde değişmekteydi. İşte bu unsur Soysal'ın diğer Yöncülerden farklılaştığı noktaların başında gelmektedir. Çünkü daha önce belirtildiği gibi Soysal, Yön yazılarında diğer yazarlara oranla Kemalizm/Atatürkçülük ifadelerini daha nadir kullanmakta ve sosyalizm ifadesini daha çok tercih etmekteydi. Öte yandan Yön'deki 1960'lı yılların başındaki sosyalizm vurgusu, 70'li yıllara doğru giderek azalan bir çizgide ilerlemiş, hatta Avcıoğlu'nun öncülüğünde Yön'den sonra kurulan Devrim gazetesinde de sosyalizm vurgusu hepten azalarak, daha çok Kemalizm savunuculuğu yapılmıştır.⁵³ Zaten Avcıoğlu, Yön dergisindeki makalelerinde de sosyalizmin bugünün meselesi olmadığını, Atatürkçüleri ve sosyalistleri bir araya getirecek doktriner olmayan iktidar odaklı çözümler aranması gerektiğini belirterek bu yaklaşımını ifade etmekteydi.⁵⁴

Bu yaklaşım derginin iki baş kurucusu olan Soysal ile Avcıoğlu'nun 60'lı yılların ortasındaki ayrılığının nedenlerinden biriydi. Hikmet Özdemir'in Yön

⁵⁰ Mümtaz Soysal, "Sosyalizmin Sınırları", *Yön*, Sayı 7, 31 Ocak 1962, s. 13.

⁵¹ Mustafa Şener, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset*, *Yön*, MDD ve TİP, Yordam Kitap, İstanbul 2015, s.352-353 ; Atılğan, *a.g.e.* , s. 56.

⁵² Atılğan, *a.g.e.* , s. 55.

⁵³ *a.g.e.* , s. 58 ; Şener, *a.g.e.* , s. 85.

⁵⁴ *a.g.e.* , s. 106 ve s. 115.

kitabına yazdığı önsözde Mümtaz Soysal; hedefledikleri yöne nasıl ve kimlerle gideceğimiz konusunda tam bir görüş birliklerinin olmadığını; kimilerinin hızlı ve kestirme çözümleri, bazılarının da yığınların bilinçlenip, örgütlenmesine dayalı yavaş ve uzun çözümleri önermekte olduğunu; yolların da bu nedenle ayrıldığını⁵⁵ belirterek aslında düşünce farklılığının ipuçlarını vermektedir. Soysal, 70'lerin başında Milliyet gazetesinde yazdığı yazılarda ise bu ayrılığın ideolojik yanlarını daha açıkça ortaya koymaktaydı. Mümtaz Soysal hedefledikleri sosyalist devrim için acele etmeyip, uzun soluklu köklü çalışmalar yapmak gerektiğini, hızlı bir devrim için yapılan farklı girişimlerin kendilerini hedefledikleri değerlerden uzaklaştıracağını düşünüyordu.⁵⁶ Burada kastedilen farklı girişim Avcıoğlu ve Devrim gazetesi çevresinin askeri bir cunta ile yakın ilişkiye girerek, bir devrim yapma çabalarıydı. Cunta telaşı ile hareket edilerek yapılan bu girişimler sonucu sosyalizme giden sürece yönelik asıl atılması gereken adımların atılmadığını, bunun yerine de Kemalizm'in tek parti dönemindeki yanlış tutumlarını savunarak, ordu ile yakınlaştığını, böylece Kemalist sloganlara indirilmiş bir gardrop devrimciliği yapılmakla yetinildiğini⁵⁷ savunan Soysal, aslında hedeflenmesi gerekenin sosyalizm olduğunu ve Kemalizm'in klasik versiyonuna yaklaşma çabalarının hatalı olduğunu açıkça ortaya koymaktaydı. Bu nedenle Soysal ile Avcıoğlu arasında sadece bir "ataklık, temkinlilik"⁵⁸ farkı değil, düşünsel bir farklılık da bulunmaktaydı. Avcıoğlu iktidar için gerekirse Kemalizm'in klasik versiyonuna yaklaşılmasının sözcülüğünü yaparken, Soysal sosyalizm idealinden vazgeçilmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Dolayısıyla Soysal için Kemalizm ancak yenilediği ve içeriği sosyalizm ile uyumlu olduğu takdirde savunulabilecek bir ideoloji halini almaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, Mümtaz Soysal ile Kemalizm ilişkisinin çerçevesi çizilecek olursa, özellikle 1960'lı yıllar esas alındığında, Soysal'ın Kemalizm'in ilkelerini reddetmese de, bu ilkelerin yenilenmiş ve geliştirilmiş halini içeren bir sosyalizmi benimsediği; kendini bir Kemalist'ten ziyade bir

⁵⁵ Mümtaz Soysal, "Birkaç Söz", Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 13.

⁵⁶ Soysal, *Güzel Huzursuzluk*, s. 48.

⁵⁷ a.g.e. , s. 41-43.

⁵⁸ Hikmet Özdemir, *Doğan Avcıoğlu, Bir Jön Türk'ün Ardından*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000, s. 38.

sosyalist olarak tanımladığı rahatlıkla tespit edilebilir. 1960'lı yıllarda Kemalizm ile sosyalizm arasında geçişlerin daha olağan görüldüğü, bazen de her iki ideolojinin eşdeğer olarak bile algılandığı düşünüldüğünde bu yaklaşmanın çok aykırı bir durum olmadığı da dile getirilebilir. Ancak bu yaklaşma daha önce de belirtildiği gibi Doğan Avcıoğlu'na kıyasla daha bir ölçülü olmuş, hatta iki ismin yollarının ayrılmasında da bu görüş farklılığı etkili olmuştur. Soysal'ın, Yön'den ayrıldıktan sonra Türkiye İşçi Partisi'nin yayın organlarından olan ve kısa bir süre yayın hayatında kalan, haftalık Tüm gazetesinde Behice Boran, Sadun Aren gibi sosyalistliğini her daim önde tutan isimlerle birlikte yazılar yayınlaması da Kemalizm-sosyalizm denklemine Soysal'ın 1960'lı yıllarda hangi tarafa daha yakın olduğunu göstermektedir.

Mümtaz Soysal ilerleyen yıllarda da ülke meselelerine yönelik benzer yaklaşımlarını Milliyet, Hürriyet, Cumhuriyet gibi gazetelerde dile getirirse de, kullandığı ton biraz daha yumuşamıştır. 1960'lı yıllarda sosyalizm için, sosyalist devrim için önermeler yaparken, ilerleyen yıllarda bu şekilde herhangi bir hareket adına konuşan yaklaşım, yerini daha temkinli ve olayları belirli bir mesafeden izleyip, değerlendirmelerde bulunan bir tutuma bırakmıştır. Bu tutum değişikliği olurken de sosyalist vurgular yerini Kemalist vurgulara bırakmıştır, ki özellikle 80'ler ve 90'lardan sonra bu Kemalist vurgular daha da bariz şekilde kendini gösterir olmuştur. Ancak bu vurgu değişikliği, içeriği çok da köklü şekilde değiştirecek nitelikte olmamıştır. Örneğin, 2002 yılında kurulan ve Soysal'ın başkanlığını yaptığı Bağımsız Cumhuriyet Partisi'nin programı incelendiğinde, programdaki görüşlerin Yön dergisinin söylemlerinden çok da farklı bir içerikte olmadığı görülebilecektir. Yine yoğun bir devletçi yaklaşım, yabancı sermayeye mesafeli duruş, kalkınma ve planlamaya özel önem, demokratik ve halkçı bir tutum Yön'dekine benzer şekilde kendini göstermektedir. Tabi ki tüm bunlar Yön'deki gibi sosyalist bir devrim için değil de ülkenin Atatürkçü ve cumhuriyetçi bir çizgide gelişimi için savunulan değerler olması bakımından bir farklılaşmayı ifade etmektedir.

Mümtaz Soysal'ın düşünce serüveninde bu tarz bir farklılaşma olsa da, düşünce dünyasında Kemalizm ile sosyalizmin sürekli olarak etkileşim halinde olduğu ve belli düzeyde bir yaklaşmayı içerdiği de açıktır. Fakat bu yaklaşmanın Atatürk'ün düşünceleri ile ya da 1930'lı yıllarda çerçevesi çizilmeye çalışılan Kemalizm ile ne kadar uyumlu olduğu tabi ki tartışma konusudur. Sonuçta ideolojiye rengini de veren halkçılık ve devletçilik ilkeleri,

ki Soysal'ın da en çok vurgu yaptığı bu ilkeler, özünden oldukça farklı anlamlar içerecek şekilde kullanılmıştır. Halkçılık ezilen toplumsal sınıflar lehine tanımlanmasıyla, devletçilik de özel sektörün oldukça pasif, kamu sektörünün ise oldukça aktif bir şekilde yer aldığı bir ekonomi modeli sunmasıyla klasik Kemalizm'den ciddi şekilde farklılık içermektedir. Öte yandan yabancı sermayeye yönelik çok bariz bir negatif yaklaşım da yine Atatürk'ün görüşlerinden ciddi bir kopmayı göstermektedir. Dolayısıyla ortaya konan görüşlerle Kemalizm'in sol bir yorumunun yapılmaya çalışıldığı belirtilebilir. Tabi daha önce de vurgulandığı gibi, Kemalizm'in katı bir doktrine sahip olmaması ve esnek, pragmatik bir içeriğe sahip olup farklı zamanlarda, farklı anlamlar içerecek yapısı da, bu farklı yorumu mümkün kılan faktörlerden birisi olmuştur. Sol-Kemalist yorumlar yapılırken Atatürk'ün anti-emperyalist, sermayeye mesafeli sözleri, devletçi yaklaşımları, halkçı uygulamaları daha ön plana çıkarılmış, ancak bu görüşlere ters duran öğeler de geri plana itilmiştir. Ancak bunun çok farklı bir versiyonunun da yapılabileceği göz ardı edilmemelidir. Nitekim, Soysal'ın da bir dönem yazdığı Forum dergisinde ise Kemalizm'in daha liberal bir yorumu yapılarak bambaşka bir sonuca varılmak istenmişti. Özet olarak Kemalizm'in çok farklı ideolojilerle eklemlenebilip, farklı yönlere çekilebilecek bu yaklaşımlardan Soysal sol bir Kemalizm denemesi yapmaya çalışmış ve bu yönde görüşlerini ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

- “Bildiri”, Yön, Sayı 1, 20 Aralık 1961, s. 12-13.
- “Mümtaz Soysal’ın Yaşamöyküsü”, *Mümtaz Soysal’a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 3-5.
- “Söyleşi”, *Mümtaz Soysal’a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 41-88.
- Atalay, Lemi, “Kemalizm ve Halkçılık”, *ODTÜ Atatürkçü Düşünce Topluluğu düşün Dergisi*, Sayı 19, Yaz 2006, s. 10-14.
- Atalay, Lemi, *Atatürk Dönemi Düşünürlerinin Gözüyle Kemalizm ve Türk İnkılabı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara Üniversitesi, Ankara 2014.
- Atılğan, Gökhan, *Yön-Devrim Hareketi, Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar*, Yordam Kitap, İstanbul 2008.
- CHF 1931 Nizamnamesi ve Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931.
- CHP 1935 Programı*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.
- Ekzen, Nazif, “Mümtaz Soysal ve Yön Dergisi”, *Mümtaz Soysal’a Armağan*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 109-114.
- Ertan, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- Kayalı, Kurtuluş, “Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi”, *Tarih ve Toplum*, Cilt: 9, Sayı 51, Mart 1988, s. 61-63.
- Kışlalı, Ahmet Taner, *Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi*, İmge Kitabevi, Ankara 2001.
- Kışlalı, Ahmet Taner, *Siyasal Sistemler-Siyasal Çatışma ve Uzlaşma*, İmge Kitabevi, Ankara 2003.
- Kili, Suna, *Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Özdemir, Hikmet, *Doğan Avcıoğlu, Bir Jön Türk’ün Ardından*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2000.
- Parla, Taha, *Türkiye’de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Cilt 3- Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Soysal, Mümtaz, “Toprak Kavgası”, *Yön*, Sayı 6, 24 Ocak 1962, s. 11.
- Soysal, Mümtaz, “Sosyalizmin Sınırları”, *Yön*, Sayı 7, 31 Ocak 1962, s. 13.

- Soysal, Mümtaz, “Özel Teşebbüs”, *Yön*, Sayı 8, 7 Şubat 1962, s. 14.
- Soysal, Mümtaz, “Teşhiste Yanılma”, *Yön*, Sayı 10, 21 Şubat 1962, s. 14.
- Soysal, Mümtaz, “Yüzeyde Yuvarlanmak”, *Yön*, Sayı 31, 18 Temmuz 1962, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “Göz Oyan Kargalar”, *Yön*, Sayı 32, 25 Temmuz 1962, s. 7.
- Soysal, Mümtaz, “Büyük Yalan”, *Yön*, Sayı 40, 19 Eylül 1962, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “Karşı İhtilal”, *Yön*, Sayı 41, 26 Eylül 1962, s. 20.
- Soysal, Mümtaz, “İlerici Cephenin Bütünlüğü”, *Yön*, Sayı 43, 10 Ekim 1962, s. 6.
- Soysal, Mümtaz, “Devrimcinin Halkçılığı”, *Yön*, Sayı 47, 7 Kasım 1962, s. 4.
- Soysal, Mümtaz, “Atatürk’ten Sonraki İnönü”, *Yön*, Sayı 48, 14 Kasım 1962, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “A.P.’nin Öğrettikleri”, *Yön*, Sayı 51, 5 Aralık 1962, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “Merhaba Huzur”, *Yön*, Sayı 67, 27 Mart 1963, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “Uçmayan Pilotlar”, *Yön*, Sayı 82, 23 Ekim 1964, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “Bu Petrol Bizim”, *Yön*, Sayı 91, 25 Aralık 1963, s. 8-9.
- Soysal, Mümtaz, “Kovansız Arılar”, *Yön*, Sayı 102, 12 Mart 1965, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “... Sistem Yapar”, *Yön*, Sayı 112, 21 Mayıs 1965, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, “Ortanın Solu mu Sorumlu?”, *Yön*, Sayı 133, 15 Ekim 1965, s. 3.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.
- Soysal, Mümtaz, *Güzel Huzursuzluk*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.
- Soysal, Mümtaz, “Birkaç Söz”, Hikmet Özdemir, *Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 13-14.
- Soysal, Mümtaz, *Anayasaya Giriş*, İmge Kitabevi, Ankara 2011.
- Şener, Mustafa, *Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset, Yön, MDD ve TİP*, Yordam Kitap, İstanbul 2015.
- Vatan*, 04.12.1961.
- Vatan*, 05.12.1961.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİ TÜRK SİYASİ HAYATINDA ÖZGÜN BİR SİYASAL PARTİ ÖRNEĞİ: ERGENEKON KÖYLÜ İŞÇİ PARTİSİ (EKİP)

A GENUINE POLITICAL PARTY EXAMPLE IN TURKISH
POLITICAL LIFE OF COLD WAR PERIOD: ERGENEKON
PEASANT LABOR PARTY (EPLP)

Sibel DEMİRCİ*

Makale Bilgisi

Başvuru : 17 Ekim 2018

Kabul : 4 Şubat 2019

Article Info

Received : October 17, 2018

Accepted : February 4, 2019

Özet

II. Dünya Savaşı'nın bitiminden hemen sonra Türkiye ekonomik, siyasi ve sosyal dönüşüm içerisine girmiştir ve bu minvalde siyasi hayata ilişkin en önemli değişiklik hiç kuşkusuz çok partili hayata geçiştir. Seçim sisteminin yenilenmesi ile cemiyetlerin ve partilerin sınıf esasına göre kurulmalarının önündeki engellerin kaldırılması sonucunda özellikle 1946 yılında sayıları ile dikkat çeken farklı siyasi eğilimdeki partiler kurulmaya başlamıştır.

Bu partilerden Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi (EKİP) ismi ve tüzükte yer alan ilkeleri ile "kurtuluşu" sembolize eden Türklüğün mitolojik simgelerine, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş değerlerine ve hatta sol ideolojiye özgü esaslara vurgu yapmaktadır. Parti, iddialı isminin yanısıra kurucusu Arif Hikmet Adsız'ın trajik yaşam hikâyesi ile de dikkat çekmektedir.

Anahtar Sözcükler: Soğuk Savaş, Siyasal Parti, Çok Partili Hayat, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi.

• Dr., Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, sibel.demirci@yok.gov.tr.

Abstract

In the aftermath of World War II, Turkey underwent an economic, political and social transformation and the most crucial change regarding political life in this manner was undoubtedly the transition to multi-party system. Upon the renewal of the election system and as a result of clearing all the obstacles for establishing of the communities and parties in accordance with hierarchy, parties with different political tendencies, which drew attention with their numbers especially in 1946, have started to be formed. Of all these parties, Ergenekon Peasant and Labor party (EPLP), with its name and principles included in the policy guidelines, has put emphasis on the mythological signs of Turkishness, which symbolizes "liberation", as well as the foundation values of Turkish Republic and even the principles belonging to the left ideology. The party has also drawn attention with the tragic life story of its founder Arif Hikmet Adsız as well as its attractive name.

Key Words: *Cold War, Political Party, Multi-party Life, Ergenekon Peasant and Labor Party.*

Giriş

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'nın bitiminden hemen sonra özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile olan diplomatik ortaklığı mali ilişkilere kapı açmış, liberalleşme tesirli bu çok boyutlu işbirliği dâhilî siyasete de yansımıştır. Bu kapsamda siyasi hayata ilişkin en önemli değişiklik hiç kuşkusuz çok partili hayata geçiş sürecidir. 18 Temmuz 1945'te Millî Kalkınma Partisi'nin kurulması ile bir ilk yaşanmış, 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti'nin teşekkülü, seçim sisteminin yenilenmesi, cemiyetlerin ve partilerin sınıf esasına göre kurulmalarının önündeki engellerin kaldırılması, Türk demokratik hayatını canlandıran tesir yaratmıştır.

Gerçekte çok partili hayata geçiş sürecindeki kararlar ister uluslararası ilişkiler bağlamındaki dengelerle isterse Türkiye Cumhuriyeti'ni yöneten kadroların iradesi ile olsun nihayetinde bu dönemde kurulan parti çeşitliliği ve sayısı ülkenin siyasal temsil konusundaki arzusunu ortaya koymaktadır.² Bu partilerin özellikle ideolojik ad ile çeşitlilikte kurulmaları dikkat çekmektedir.

² 1946 senesinde Türkiye'de toplam ondört (14) adet siyasal parti kurulmuştur. Bu partilerin künyeleri hakkında genel bilgiye Türkiye Büyük Millet Meclisi sayfasından ulaşılabilecektir. Söz konusu partilerin tüzükleri Meclis kütüphanesinde bulunmamakla birlikte, bunlar için Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı Milli Kütüphane Başkanlığı ve 1980'den sonra kurulan partiler için ise Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'nın siyasi partilere dair arşivinden yararlanılabilecektir. https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html (Erişim Tarihi: 09.09.2018)

Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Arıtma ve Koruma Partisi, İslam Koruma Partisi bu partilerden dikkat çeken bazılarıdır.

Çok partili hayata geçiş sürecinde kurulan siyasi partilerden ismi ile en dikkat çeken ise “*Ergenekon Köylü İşçi Partisi (EKİP)*” olarak bilinen partidir. Söz konusu partinin kuruluş yılı ve adındaki milliyetçi vurgu bu manada değer kazanmış ve partinin siyasal söylemine ve mensubiyetine dair araştırma yapılmıştır.

Arşiv belgelerinin kıtlığı, partinin kuruluş belgelerinin nizami olarak bulunmaması ve bahis şeklindeki kısa haberler hattında değerlendirme yapılmış, Türk milliyetçilerinin süreli yayınlarında partinin camia tarafından kurulmuş ve kabul edilmiş bir parti olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamıştır. Hatta partinin ismi hiçbir yayında zikredilmemektedir.

I. Partiden Bahseden Yayınlar ve Kısa Bir Değerlendirme

Parti ile ilgili olarak tüm çalışmaların temelini oluşturan malumat Naki Cevat Akkerman tarafından 1950 yılında yayımlanan “*Demokrasi ve Türkiye’de Siyasal Partiler Hakkında Kısa Notlar*”, Tarık Zafer Tunaya tarafından 1952’de yazılan “*Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)*”, Füzuan Hüsrev Tökin tarafından 1965 yılında yayımlanan “*Türkiye’de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*” adlı kitaplar ile Mete Tunçay’ın kaleme aldığı “*Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’a kadar)*” adlı makaleye dayanmaktadır.³

Bu yayınlardan; Partinin 1946 yılında silindir makinisti Arif Hikmet Adsız, kalem tamircileri Mehmet Fethullah ve Şerif Küçüközkan, Kamil Denizmen, komisyoncu Ali Çelik, üniversite öğrencileri Suat Uzer ile M. Cahit Ateş tarafından, Aksaray Caddesi, Sırmakeş Han Numara 30, Beyazıt, İstanbul adresinde kurulduğu, partinin İstanbul’da teşkilatının ve kendine ait neşriyatının olmadığı, sadece İzmir ve Susurluk’ta örgütlenebildiği, partinin

³ Naki Cevat Akkerman, *Demokrasi ve Türkiye’de Siyasal Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ulus Basımevi, Ankara 1950, s.54.

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler (1859-1952)*, (Yayınevi bilgisi bulunmamaktadır) İstanbul 1952, s. 707-708.

Füzuan Hüsrev Tökin, *Türkiye’de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, Elif Yayınları, İstanbul 1965, s. 83.

Mete Tunçay, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sosyalizm (1960’a kadar)”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, Cilt: 7, s. 1954-1955

genel başkanı Adsız'ın Tunaya ile yaptığı görüşme esnasındaki beyanına göre yaklaşık 200 üyesi olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Bu minvalde kuruculara dair yapılan araştırmada Arif Hikmet Adsız dışında diğer isimlere ilişkin herhangi bilgiye rastlanmamıştır.⁵

Parti ile ilgili olarak yukarıda bahsedilen kurucuları ve teşkilatlanması hakkındaki sınırlı bilgiyi barındıran yayınlara referans veren kitap ve makalelerin çoğunluğundaki temel kanaat partinin sol bir parti olduğudur. Bu kanaate Hüseyin Akyol'un "*Türkiye'de Sol Örgütler-Bölüne Bölüne Büyümek*" adlı kitabı ile Özgün Erler Bayır'ın "*Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme*" başlıklı makalesinde ve Özgür Gökmen'in *Çok Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi*" adlı makalesinde rastlamaktayız.⁶ Her ne kadar parti Akyol ve diğer yazarlar tarafından sol bir parti olarak nitelendirilse de bu meyilde bir parti olduğuna dair elimizde kesin veriler ve beyanlar bulunmamaktadır. Akyol'u ve diğer yazarları bu sonuca götüren en önemli bilginin parti tüzüğünde yer alan ve sıklıkla alıntı yapılan "*Ergenekon müteşebbisi faşist Turancılık şaibesini ile de lekelenmiş değildir*" şeklindeki ibare olduğu düşünülmektedir.⁷

Ancak bu ifade ile çelişir tarzda "*Mefkuremiz dünya milletleri ile eşitlik davası olan tarihi kırmızı elmadır*" şeklindeki umdesini özetleyen partinin tüzüğünde Turancı ölgüye özgü dilin kullanımı dikkat çekmektedir.⁸ Parti, "*Türk birliğini korumak, Türk varlığını sağlamak için Ergenekon radikal yani ileriye bakan bir milliyetçi ve dinci, Türk vatandaşlarının vicdanına el sürmemek için laiktir*" beyanı ile ideolojik çerçevesini çizmiştir.⁹ Yine tüzüğün

⁴ Tunaya, a.g.e. s. 707-708.

⁵ Gazeteci yazar Hasan Pulur "*Demokrasinin Kabiliyetsiz Aktörleri*" başlıklı yazısında Arif Hikmet Adsız'ın Nihal Atsız ile olan soyadı benzerliğine dikkat çeker ve Nihal Atsız'ın oğlu Yağmur Atsız'ın bu soruya cevap verebileceğini umar. Ancak yapılan araştırmada; Arif Hikmet Adsız'ın Nihal Atsız ile bir akrabalığına rastlanmamış olup Arif Hikmet'in bu soyadını Partinin tüzüğünde de yer alan ve eski Türklerdeki isim koyma geleneğine vurgu yapmak aldığı düşünülmektedir.

⁶ Hüseyin Akyol, *Türkiye'de Sol Örgütler-Bölüne Bölüne Büyümek*, Phoenix Yayınları, İstanbul Eylül 2010, s.36.

Özgün Erler Bayır, "*Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme*", *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:45, İstanbul Ekim 2011, s. 45-72.

Özgür Gökmen, "*Çok Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi*", *Toplum ve Bilim Dergisi*, İstanbul Güz 1998, s.161-186.

⁷ Akyol, a.g.e. s. 36.

⁸ Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi Tüzüğü, Öztürk Basımevi, İstanbul 1949, Madde:5, s. 6.

⁹ Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi Tüzüğü, Madde:5, s. 9.

14. maddesinde; komünizm, makyavelizm, müfrit sosyalizm gibi millî bünyeye aykırı ve çeşitli fenalıkları olan siyasi dinler ile fikir mücadelesinin partinin başlıca işlerinden birisi olduğu vurgulanmaktadır.

İsmi ile Türkçülüğün nostaljik/romantik simgelerine atıfta bulunan parti hakkında Özgür Gökmen tarafından yazılan ve Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'ni konu alan “*Çok Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi*” başlıklı makalede ise parti programında yer alan “..faşist ve kör bir milliyetçilik ile büyük komşumuz Rusya'ya karşı Turancılık yaparak onları bel kemiğinden koparmak heyulası ile gocundurup kırdırmayı da cinayetlerin en hayasız sayacak kadar hakikatin aşığıdır...” ibareye istinaden, partinin “emeği” odak yapmış bir parti olduğu öne sürülmekte ve o dönem içinde kurulmuş sol parti girişimleri arasında sayılmaktadır.

Gökmen'in ifadesine karşılık tüzükteki 17. madde, özellikle Rusya'da mevcut Türklerle ilgili açık ve iddialı ifadeler taşımaktadır. “..Ergenekon şu sırada dünyada her milletin hakkı hayatından bahsedildiği halde Rusya'da makine gibi yaşattırılarak Ruslaştırılmağa zorlanan milyonlarca Türk varlığının akibetinden, zafer ortaklığının hatırı için bahsedilmediğine medeni bir cesaret ile birleşmiş milletler ve hür insanlık namına teessüfü de bir vazife bilmektedir.” Görüleceği üzere uluslararası camiada Rusya'ya karşı sessizliği kınayan, Rusya Türklerinin haklarını açık yüreklilik ile dile getiren parti aynı madde içerisinde bu defa “...Ergenekon aynı zamanda faşist ve kör bir milliyetçilik ile büyük komşumuz Rusya'ya karşı Turancılık yaparak onları bel kemiğinden koparmak heyulası ile gocundurup kırdırmayı da cinayetlerin en hayasız sayacak kadar hakikatin aşığıdır” diyerek realist bir dış politika anlayışı olduğunu ispata çalışır ve Rusya'daki Türklerin Ruslaştırılmamaları gereğine vurgu yapar.¹⁰

Partinin mensubiyetine dair bir başka yorum ise Mete Tunçay ve referans olarak aldığı Naki Cevat Akkerman tarafından yapılmıştır. Tunçay tarafından parti “*Turancı*” olarak nitelendirilmiş, Naki Cevat Akkerman tarafından ise “*nasyonal sosyalist*” olarak tasniflenmiştir.¹¹ Ancak Tunçay'ın Akkerman'dan aktardığı ve partinin “nasyonal sosyalist” olduğuna dair yargı da diğerleri gibi kesin bir hükme, bilgiye veya belgeye dayanmamaktadır. Zira Akkerman

¹⁰ Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi Tüzüğü, Madde:17, s. 8-10.

¹¹ Mete Tunçay'ın Turancı tasniflemesi için bkz. Tunçay a.g.e. s.1955, Akkerman'ın değerlendirmesi için bkz. Akkerman, a.g.e. s. 54.

kitabında “*Bu partinin çehresi tamamen belli değildi. Nasyonal sosyalist görünüyor*” şeklinde kısa ve kişisel bir değerlendirme yapmıştır.

Partiden bahseden bir diğer çalışma ise Cemil Koçak’ın “*Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*” adlı kitabıdır.¹² Partiye dair değerlendirmelere, kitabın “46’nın İvır Zıvır Partileri” başlıklı bölümünde rastlanmaktadır. Partinin hangi ideolojiye mensup olduğuna dair bilgi vermeyen Koçak’a göre bu dönem kurulan tüm partiler benzer konuları programlarına ve tüzüklerine taşıdıysa da Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, Müstakiller Birliği adını taşıyan siyasi kuruluş ile birlikte, diğer partilerden farklı olarak, ilk kez “*Anayasa Mahkemesi*”nden bahsetmektedir. Bu müesseselerin tartışılması, partilerin özgün söylemlerinden ziyade dönemin ruhuna uygun olarak, 1945 sonrasında Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye ilişkilerinin doğal bir neticesi olarak görülmelidir.

Yukarıda sayılan çalışmalar dışında partiyi kamuoyuna tanıtan en dikkat çekici yazı Soner Yalçın’a aittir.¹³ Yalçın yazısında partinin ismine bakılıp aşırı milliyetçi olduğunu sanmamak gerektiğini hatırlatır, hatta bu savını diğer yazarlar gibi tüzükte yer alan “*Ergenekon müteşebbisi faşist Turancılık şaibesi ile de lekelenmiş değildir*” ibaresine vurgu yaparak güçlendirir. Ama diğer yazarlar bu ibare ile partiyi sol cenaha ait olarak kategorize ederken Yalçın’ın partinin sol bir parti olduğuna dair iddiası da bulunmamaktadır.

Yine Turancılık yorumları dışında kuvvetle muhtemel partinin adının içerisindeki “işçi” ve “köylü” vurgusu da araştırmacıları bu sonuca yönlendirmektedir. Ancak 48 sayfalık ve 156 maddelik parti tüzüğü incelendiğinde sol ideolojiye dair belirgin bir söylem olmadığı gibi sık sık da komünizm ve müfrit sosyalizm eleştirilmektedir.

“*İç ve dış siyasetimiz, rahmetli Atamızın mukaddes mirası Misak-ı Milli yahut yurttan sulh cihanda sulh prensibi ismimiz olan Ergenekon’da toplanmıştır*”¹⁴ şeklindeki ana hattın yanında tüzük her bir maddesi ile farklı ideolojik yaklaşımlar sergilemektedir. “*..Osmanlılardan ve tek parti diktatoryasından arta kalan bütün pürüzlerini akliselimi ile imhaya çalışan medeniyet ve demokrasi kervanında huzur ve sükûn içerisinde yürüyen içi dışı*

¹² Cemil Koçak, *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2011, s. 514-516.

¹³ Soner Yalçın’ın Hürriyet Gazetesi’ndeki 27 Ocak 2008 tarihli, “*Nazım Hikmet’in bilinmeyen ziyareti*” başlıklı yazısı.

¹⁴ Akyol, a.g.e. s.36

hür ve zengin Türkiye yaratmak gayemizdir” şeklinde ana hedefini belirleyen parti bu yolda yapacaklarını ve yöntemini çeşitli şekillerde dile getirmektedir.¹⁵

Görüleceği üzere Partinin tüzüğü dışında fikrî kimliğine dair başkaca kaynağa sahip olmamakla birlikte, ayrıntıları aşağıda verilen Partinin ve kurucularının konu olduğu kamuoyu haberlerinin içeriği, mensubiyet tespiti açısından bizleri doğrudan bir sonuca götürmeyecek kadar azdır.

II. Partinin Kuruluşu ve Siyasal Hayatı

Parti, ismi ile hem Türkçülüğün nostaljik/romantik dönemine dair belirgin simgelerinden birine atıf yapmakta, hem de işçi ve köylüyü önceleyen, sınıf esasına vurgu yapan tarafıyla da dikkat çekmektedir. Bu özgün ismi ile parti dönemin siyasette ve fikir hayatında bir arayış ve uzlaşma çabasının dikkate değer örneğidir.¹⁶ Ancak bu çaba dönemin genel geçer fikirlerine dayanmaktadır ve popülist mahiyet taşır.

Partinin kuruluş vesikalarına erişmek üzere yapılan çalışmalar sonucunda Millî Kütüphane arşivinde 1949 yılına ait bir tüzüğe rastlanmıştır. Gerek İçişleri Bakanlığı gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi arşivlerinde yapılan taramada partiye dair herhangi bir resmî belgeye ulaşılamamıştır. Bu durumda Partinin siyasi olarak Meclis’te temsil edilmemiş olmasının bir etkisi olabileceği gibi siyasi partilere dair bilgi ve belgelerin yıllara sair değişik kurumların arşivlerinde bulunması da belgelere ulaşımı zorlaştırmaktadır.

Buna karşın kuruluş öncesinde özellikle partinin kurucusu Arif Hikmet Afsız’a ait, fikir verecek mahiyetteki bir takım belgeler Cumhurbaşkanlığı

¹⁵ Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi Tüzüğü, s.5.

¹⁶ Uzlaşma çabasıdır zira 1944-1948 yılları arasında Türk milliyetçiliği ve Türk solu kısmi olarak tasfiye edilmiş, önde gelen temsilcileri başta olmak üzere birçok fikir adamı ve akademisyen cezalandırılmış, her iki düşünce kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırılmıştır. 1944 yargılamaları ile Turancılar, 1948 yargılamaları ile Türkiye’de akademiye mensup sol aydınlar siyasetin merkezi dışına çıkarılmışlar, milliyetçiler Turancılık/Irkçılık ile sol cenah aydınlar ise Komünistlik ile kolaylıkla yaftalanmış ve yargılanmışlardır. Türk milliyetçilerinin seyri için bknz. Ahmet Bican Erçilasun, *Atsız Türkçülüğün Mistik Önderi*, Panama Yayıncılık, Ankara 2018.

Savaş ve sonrası yıllar dış politik dengelerle devletin çeşitli düşünce akımlarını zımnen desteklediği ve fakat uluslararası kaygılar ve dengeler değiştiğinde ise desteklediği bu akımları görünür şekilde cezalandırdığı bir dönemdir. Bu sürecin diğer bir vechesi ise sonrasındaki yıllarda daha da belirgin hâle gelecek olan sağ-sol kamplaşmasının temelini atmış olmasıdır. Sol ve Türk milliyetçilerinin uçlara itilmesi bu dönemin karakteristiği olmakla birlikte daha sonraki İslami/Muhafazakâr siyasetin yükselişinin de kapısını aralamıştır. Dolayısıyla partinin adı bu düşünce ikliminde daha da manalıdır.

Devlet Arşivleri Başkanlığında bulunmaktadır. Belgelerden ilki Adsız imzası ile Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine hitaplı mektuptur. Mektupta; 1945 yılında partinin kuruluş iznine dair bir müracaatta bulunulduğu, 20 Mart 1946'da Adsız'a işlemin son safhada olduğu ve yakında bildirileceği İçişleri Bakanı Hilmi Uran imzalı yazı ile bildirildiği anlaşılmaktadır. 1946'nın Mayıs ayına kadar bekleyen Adsız'ın bu gelişmeden sonra kendi tabiri ile “*evrakı kırtasî uçurumlardan çıkarmak gayesiyle*” Ankara'ya gittiğini anlıyoruz. Emniyet Genel Müdürlüğü 1. şubeden İstanbul Valiliğine iade edilen dosyayı takip eden Adsız mektubunda vilayet dairelerindeki yolsuzluklardan, işlerin aksamasından doğrudan iktidar sahiplerinin sorumlu olduğunu yazar ve Atatürk'ün sağlığından beri CHP'ye karşı yapıcı bir muhalefet yaptığını, bu mücadelede yegâne hedefinin ise “*vatan halaskarı olan milli bir zaviyeyi başlangıçtaki necip hüviyetine iade gayesinden*” doğduğunu beyan etmektedir.¹⁷

Yine sözkonusu arşiv belgeleri arasında Adsız'a hitaben ve yukarıdaki mektuba istinaden, CHP Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu imzalı bir başka mektuba daha rastlıyoruz. Cevabi yazıda vaki parti teşebbüsü hakkında gerekli bilginin ilgili resmî makamlardan ve kanun dâhilince alınması gerektiği bildirilmiştir.¹⁸

Dönemin basın yayın kuruluşlarında yapılan araştırma neticesinde, 23 Haziran 1946 tarihli Cumhuriyet Gazetesi'nin “*Seçim Hazırlığı*” başlıklı haberinde; Arif Hikmet Adsız ve arkadaşları tarafından daha evvelce teşkiline müsaade istenilen partinin kuruluşuna İçişleri Bakanlığı tarafından izin verildiği duyurulmaktadır.

6 Eylül 1949 tarihli Cumhuriyet gazetesinde ise EKİP 1949'da yapılacak ara seçime katılmayacak partiler arasında yer almaktadır. Partiden kısa da olsa bahsetmesi münasebeti ile haber önemlidir zira partinin henüz teşkilatlanamadığını ve seçime katılma ehliyetinin olmadığını da tescillemektedir.

¹⁷ Arif Hikmet Adsız'a ait Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan, Halk Partisi Genel Sekreterliğine hitaplı, 16 Mayıs 1946 tarihli mektup. Yer Bilgisi: 436 - 1809 - 1 Belge Tarihi: 26.01.1947-00.00.0000

¹⁸ Arif Hikmet Adsız'a hitaplı, ait Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu imzalı, 04.06.1946 tarihli mektup. Yer Bilgisi: 436 - 1809 - 1 Belge Tarihi: 26.01.1947-00.00.0000

Parti lideri Adsız'ı bu defa sansasyonel bir habere konu olurken görmekteyiz. 7 Ekim 1952 tarihli "*İnönü'nün İzmir'de Dünkü Nutukları*" isimli haberde; "...İnönü'nün İzmir Eşrefpaşa CHP Ocağında yaptığı konuşma esnasında sözlerine devam ederken Ergenekon İşçi Partisi'nin Genel Başkanı ve tek üyesi olduğu öğrenilen Hikmet Adsız adında biri sözünü keserek (yalan söylüyorsun, yalan, Osmanlı hanedanı bu memleketi 36 bin memurla idare etmiştir. Sen bu memleketin başına 550 bin kişilik memur kadrosu yığdın) demiştir. Salonda bulunanlar Hikmet Adsız'ı tartaklayarak dışarı atmışlardır. Karakolda bu şahsın akıl hastası ve raporu olduğu anlaşıldığından kendisi vasisine teslim edilmiştir." cümleleri bulunmaktadır.

Sözkonusu haber Adsız'ın ve partinin içinde bulunduğu durumu açıklamakla birlikte Adsız'la ilgili bir diğer trajik haber ise 1954 yılına aittir. 24.05.1954 tarihli Milliyet Gazetesinde yer alan "*Kayıp Parti Lideri Timarhaneye Atılacak*" başlıklı haberde Ergenekon Köylü İşçi Partisinin eski reisi Arif Hikmet Adsız'ın zabıtaca arandığı, bulunamadığı, akli muvazenesi bozuk olan Adsız'ın Balıkesir ve havalisi köylerde dolaştığının bilindiği belirtilmektedir.

Adsız sadece bu tip haberlere konu olmamaktadır aynı zamanda yukarıda da bahsi geçen ve Partinin kuruluş çalışmalarından itibaren çeşitli kurum ve kuruluşlara yazdığı mektupları ile de dikkat çekmektedir. Genellikle duygusal ifadeler ve kimi zaman hezeyanlar ile yazılmış bu mektuplar Adsız'ın halet-i ruhiyesi hakkında fikir veren mahiyettedir. Adsız tarafından 16 Ekim 1946 Osmanlıca olarak kaleme alınan ve 1961 yılında Merkez Soruşturma Kurulu'na sevk edilen mektubun içeriğinde kuruluş öncesinde temin edilmesi gerekli paranın bulunamaması hususu oldukça hissi ifadeler ile dile getirilmektedir. "...Ergenekon'un düştüğü fiyaskodan haberdar olan bir kısmı serserilerin mudarasına bağlı fedakârlık hisleri dumura uğramış boş kafalı bir takım mal budalalarının, bir amale parçasının kanunun verdiği liberal bir ihsan ile tabi'i halkçı bir kurulun lideri olmasını hazm edemeyen bir takım aristokratların ve nihayet bizi pespaye bir yere koyan komünist tasalluduna .....komünist beşinci kollarının kim bilir ne kadar sevindiklerine şahid olmuştum."

Parti 14 Mayıs 1953 tarihinde dağılmıştır.¹⁹ Siyasal hayatının bitiş sebebi ve süreç hakkında bilgimiz olmamakla birlikte neticede partinin kurucusu olan Arif Hikmet Adsız'ın kişisel hikâyesinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Adsız'a ait olan ve Devlet Arşivlerinde yer alan son belge ise 1960 yılında kaleme aldığı, Milli Birlik Komitesi'ne hitaplı mektuptur. Söz konusu mektupta Adsız 1946 yılından beri süregelen çok partili hayata geçiş sürecinden bahsetmekte, Demokrat Parti'nin özellikle laiklik karşıtı uygulamaları hakkında iddialarda bulunmaktadır.²⁰

III. Parti Tüzüğü

Partiye ilişkin temin edilebilen en önemli kaynak, programı ve tüzüğüdür. Ancak parti tüzüklerinin bir partinin fikrî alt yapısına dair ön bir bilgi vermekle birlikte siyasal yaşamları ve duruşlarına dair gerçekliğe ulaşmada yeterli olmadıkları açık ve katidir. Partiler, ideolojileri, doktrinleri, söylemleri ve örgütlenmeleri ile iktidara ulaşma yolundaki stratejileri ile birlikte değerlendirilirler. Bu minvalde Partinin kurucusunun trajik hikâyesi ile parti hakkında elde edebildiğimiz veriler, partinin kısa süreli tesirsiz hayatına dair fikir vermektedir.

Ergenekon Köylü ve İşçi Partisinin tüzüğünde; Cumhurbaşkanlığının Başbakanlık ile birleştirilmesi ve Birleşik Amerika Cumhuriyetinde olduğu gibi yüksek mahkeme ile bir ayan meclisinin kurulması önerilmekte, köylülere, işçi ve üniversitelilere seslenerek komünizmi reddeden, programında din, bayrak, ülke, millet, Türk birliği ve varlığı gibi vurgulara sıkça yer veren, oldukça detaylı ve duygusal ifadeli, bir yanı ile özgün ancak bir yanı ile de zihni karışıklığın yansıdığı görülmektedir. Devletin güvenlik politikalarından tutun da rey pusulalarına kadar her ayrıntıyı düzenlemeye çalışan tüzük kimi zaman entelektüel yorumları ve lisanı ile kimi zaman ise bununla çelişen seviyedeki basit önerileri ile dikkat çekmektedir.

Cumhuriyetin temel niteliklerini savunan ancak “devletçilik” ilkesinin anayasadan çıkarılmasını teklif eden tüzükte; yerel seçimlerin senede bir, milletvekili seçimlerinin iki senede bir, cumhurbaşkanı seçimlerinin ise dört senede bir defa yapılması esası savunulmaktadır.

¹⁹ Partinin kapatılışına veya feshine dair resmî belge bulunmamakla birlikte, 14 Mayıs 1953 yılında feshedildiğine dair bilgi Hüseyin Akyol'un kitabında yer almaktadır. Bknz. Akyol, a.g.e. s. 36.

²⁰ 11 Ocak 1960 tarihli mektup. Yer Bilgisi: 326 - 1007 - 2 Belge Tarihi :00.00.1960-00.00.1961

Programda ayrıca işçilerin sendikalara bağlanacağı, sendikaların konfederasyon halinde birleşerek dünya sendikaları ile ilişkiye girmelerinin teşvik edileceği belirtilmekte, demiryollarının geliştirileceği vurgulanmakta, köylülerin toprak ve pulluk sahibi yapılacağı, köylerde okul, dispanser gibi imkânların geliştirileceği, polis vazife ve salahiyet kanununun şahsi hürriyete değer veren İngiltere ve Amerika gibi demokrasilerdeki şekil ve usule göre değiştirileceği ve yeni teşkilatın halka dehşet ve nefret veren bir vasıta olmadığı, emniyet mensuplarının kanun adamı, fert hürriyetinin koruyucusu olduğunun millete gösterileceği belirtilmektedir.

Tüzüğün 155. maddesinde ise şu hususlara değinilmektedir: *“Dedelerimizden Büyük Mete'nin temsili bir resmi ile (askerler Çin'de altın, ipek, gümüş çoktur, bunlar Türkü gevşetir. Ülkende bunlar yoksa da İstiklal vardır diyen) ilahi hitabesi keza Atatürk'ün Türk gençliğine hitabesi ve resmi... Genç Osman, Köprülü Mehmet Paşa, III. Selim'in, Fazıl Ahmet Paşa'nın, Alemdar Mustafa Paşa'nın, Mithat Paşa'nın, Namık Kemal'in, Büyük Türkçülerden Ali Vefik Paşa'nın, Rıza Nur'un, Ziya Gökalp'in, Mareşal Fevzi Çakmak'ın resimleri... parti merkez ve şubelerinde görünür yerlere konacaktır.”* Sıralama sistemi anlaşılamayan bu isimlerin içerisinde kuşkusuz en dikkat çeken Rıza Nur'dur. Malum Rıza Nur özellikle sıhhatli olmayan ruh hali ile yazdığı, Atatürk ve dönemini de kapsayan hezeyan dolu hatıratı ile tanınmaktadır. Bu durumu ile Nur ve partinin kurucusu olan Arif Hikmet Adsız'ın psikolojik portrelerinin benzerliği dikkat çekmektedir.

Tüzükte dillendirilen en marjinal fikirlerden biri eski Türk adetlerine göre “Adsızlık” ihya edilmesi düşüncesidir.²¹ Üç çocuklu eski Türk ailesinin ideal aile olarak kabul edildiği tüzük, eski Türklerde olduğu gibi gayrimenkul küçük evlada, menkul büyük evlada ortanca erkek evlada ise adsızlık şerefine kalmasını önermektedir. Adsızların 45 yaşına geldikten sonra hayatlarının kurultaylarda değerlendirilerek kendilerine isim verilmesinin önerilmesi dahi partinin marjinal ve karmaşık fikrî alt yapısının ürünü olarak değerlendirilmelidir.

Az fakat tok memur kullanılacağı beyan edilen tüzükte, kahveler ve kıraathanelerin kitap ve gazeteler ile donatılmasını ve gece 23'ten sonra kapatılması önerilmektedir. Makam maaşlarının azaltılması, devlet parasını zimmete geçirenlerin ölüm cezasına çarptırılmaları, kadınların kamu görevi

---

²¹ Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi Tüzüğü, Madde:17, s. 8-10

üstlenmelerinin doğalarına aykırı olduğu ve dilencilerle yapılacak mücadele gibi radikal söylemleri de olan tüzük aslında hiçbir ideolojiyi tam olarak yansıtmayan, irrasyonel birçok ifade ile doludur.

IV. Sonuç

Çok partili hayata geçiş sürecinin düşünce ve siyasal ortamının ürünü olan Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, Türk demokrasi hayatına filli olarak tesir etmese de varlık çabası ile simgesel öneme haizdir. Partinin kurulduğu dönem, özgün adı ve tüzükteki söylemi Türk düşünce tarihi bakımından incelemeye değerdir. Partinin tüzükteki söylemi ile hem sağ hem de sola ait değerleri bir arada yaşatma arzusunun ilk ve naif ancak başarısız bir örneği olduğu söylenebilir.

Partiden de öte temsil etmeye çalıştığı ruh, II. Dünya Savaşı'nın ve öncesinin zorlu koşullarından çıkan ülkenin yenilenme, kurtuluş arayışını simgelemektedir. Bu minvalde Parti; 1944 Irkçılık-Turancılık Davası'nın yarattığı etki altında, söylemi ile Türkçü tabanda tesir yaratmayı hedefleyen ancak solu da dışlamayan, siyasal boşlukta kendince yer edinmeye gayretli, mütevazı, yüzeysel bir girişim olarak değerlendirilebilir.

Partinin kamuoyuna sirayeti ve seçmene tesiri her ne kadar az olsa da Türk tarihinin kurtuluş miti olan Ergenekon'a vurgu yapması ve tüzüğündeki kimi cesur ifadeler dikkat çekicidir. Parti ile ilgili yapılmış çalışmaların aksine söz konusu teşebbüsün ne sağ ne de sol cenaha mensup bir fikrî nizama, ideolojiye ve kuvvete sahip olmadığı aşikârdır. Çok partili hayata geçiş sürecinde naif bir örnek olarak kalacak parti, soğuk savaş döneminin karakteristik özelliklerini taşımaktadır.

Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi'nin siyasal temelden yoksun ifrata kaçan söylemi ile hiçbir ideoloji veya doktrine uymayan düşünce yapısı ve bunun yanı sıra kurucusu Arif Hikmet Adsız'ın parti başkanlığından tımarhaneye giden yoldaki trajik hikâyesi partiye çok üst manalar yüklememize engeldir. Parti sadece tüzük çerçevesi ile değerlendirildiğinde bile ideolojik olarak kategorize edilemez mahiyettedir.

KAYNAKÇA**Kitaplar**

Akkerman, C., *Demokrasi ve Türkiye'de Siyasi Partiler Hakkında Kısa Notlar*, Ankara 1950.

Akyol, H., *Bölüne Bölüne Büyümek-Türkiye'de Sol Örgütler*, Phoenix Yayınları, Ankara 2010.

Ercilasun, A. B., *Atsız Türkcülüğün Mistik Önderi*, Panama Yayıncılık, Ankara 2018.

Koçak, C., *Geçmişiniz İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2011.

Tökin, F. H., *Türkiye'de Siyasi Partiler ve Siyasi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1965)*, Elif Yayınları, İstanbul 1960.

Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, İstanbul 1952.

Makaleler

Bayır, Ö. E., "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Solda Partileşme", *İ.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:45. (Ekim 2011), s.4-72.

Gökmen, Ö., "Çok Partili Rejime Geçerken Sol: Türkiye Sosyalizminin Unutulmuş Partisi", *Toplum ve Bilim*, Sayı:78, İstanbul 1998, s.161-186.

Tunçay, Mete "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'a kadar)", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Cilt: 7, İstanbul, s. 1951-1957

Partinin Yayınları

Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi Tüzüğü, Madde 3, Öztürk Basımevi, İstanbul, 1949.

Arşiv Belgeleri

Arif Hikmet Adsız'a ait Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan, Halk Partisi Genel Sekreterliğine hitaplı, 16 Mayıs 1946 tarihli mektup. Yer Bilgisi: 436 - 1809 - 1 Belge Tarihi: 26.01.1947-00.00.0000.

Arif Hikmet Adsız'a hitaplı, ait Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu imzalı, 04.06.1946 tarihli mektup. Yer Bilgisi: 436 - 1809 - 1 Belge Tarihi: 26.01.1947-00.00.0000

Arif Hikmet Adsız'a ait, ait Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan, Milli Birlik Komitesi'ne hitaplı, 11 Ocak 1960 tarihli mektup. Yer Bilgisi: 326 - 1007 - 2 Belge Tarihi :00.00.1960-00.00.1961.

Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi, 23 Haziran 1946, "*Seçim Hazırlığı*" başlıklı haber.

Cumhuriyet Gazetesi, 6 Eylül 1949, "*Ara Seçimler ve Partiler*" başlıklı haber.

Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ekim 1952, "*İnönü'nün İzmir'de Dünkü Nutukları*" başlıklı haber.

Milliyet Gazetesi, 24.05.1954, "*Kayıp Parti Lideri Tımarhaneye Atılacak*" başlıklı haber.

Milliyet Gazetesi, 06.12.2008, "*Demokrasinin kabiliyetsiz aktörleri*" Hasan Pulur.

Hürriyet Gazetesi, 27 Ocak 2008, "*Nazım Hikmet'in bilinmeyen ziyareti*", Soner Yalçın.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Halk Partisi Genel Sekreterliğine

C. H. P. Genel Sekreterliği

Bilgi: İstanbul Valiliğine

47746 17 Mayıs 1946
Ekin

Dileğim:

Ben İstanbul valiliği umuru hukukiye müdürlüğünün 945/51 sayısında kayıtlı bulunan teşebbüs halindeki dehağın kurucusuyum. Yüksek makama ve ki müracaatımızdan sonra işimizin son safhada olduğu yakında bildirileceği iç işleri bakanı Hilmi Ural adına 20/Mart/946 da bana imza mukabili tebliğ edilmişti. 1/Mayıs/946 ya kadar bekladikten sonra evrakımız kirtasi uçurumlardan çıkartmak gayesiyle Ankara'ya hareket ettim. 15/Mayıs/946 da iç işleri bakanlığı müsteşarlığına müracaat ile oradan da Emniyet genel müdürlüğü birinci şube müdürlüğüne gönderilerek dosyamızın 30/650/18006 sayı ve 28/Mart/946 tarihinde İstanbul valiliğine iade edildiğini hayretle öğrendim.

Bizi müsavi bir vatandaş gözüyle değil istisnai gözüyle inleyen vilayet umuru hukukiye müdürü Bey Kemali vazifesindeki teşeyyübünden dolayı şikâyet ettiğimiz için işimizi fırsat düştükçe sürdünmeye sokduğuna bu son kirtasi kepezelikte acı bir şahidimizdir. Vilayet dairelerinde yapılan bu çeşit yolsuzlukların vebalini şahabı mesalih doğrusu İktidardaki partinin omuzlarına yüklemektedir. ve Atatürk'ün sağlığından beri partimize karşı yapılmış bir muhalefet ile kendi çapına göre açtığımız mücadelenin yekâne hedefi de vatan halaskarı olan millî bir savıyevî başlangıçtaki neçip hüviyetine iade gavasından doğmuştur. Biz belki bir şey bilmiyoruz fakat bildiğimiz sade bir şey varsa devlet makamına yerleşmiş brokrat şahsiyetlerin vatandaş menfaatleri üzerinde keyfi takdir hakları o derece genişletti bunların iş sahibinin işine hududsuz müdahaleleri reiskardaki hükümeti ve onun dayandığı devlet mekanizmasını ve hepsinin nazımı olması icabeden iktidar partisini emeli manla bırakıyor. Ankara komşu kapısı değil ki en ufak kirtasi bir soruşturma için ha deyince çalalım. Hakkımızda yapılan gazeze müstenit bu şahsi muamele neticesi evrakımızın hangi hakla haftalarca bize verilmemesinin sebep ve illetinin ilgili makardan tahkik edilerek neticenin aşağıda yazılı olan adresime bildirilmesine buyruklarınızı saygılarımla dilerim.

Adres:
İstanbul Tophane Kemankeş
mahallesi Mumhane caddesi No.156
Arif Hikmet Aşsız.

Ergenekon köylü işçi partisi

Kurucusu

16-5-1946

F. B.

F. B.

6

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ 30

CUMHURİYET HAKKINDA PARTİSİ
Genel Sekreterliği

Ankara: 4.6.1946

Arif Hikmet Amsis
Tophane Kemahkeş mahallesi
Muhane caddesi No:156
İstanbul

89318

YAZILDI

Ergenekon köylü İşçi Partisi
adı ile bir Parti Kurma teşebbüsünüze
dair olan, 16.V.1946 günlü mektubunuzu
aldım .

Vaki teşebbüsünüze hakkında ya-
pılması lâzım gelen inceleme ve işlemler-
den dolayı ilgili resmî makamlara kanun
dairesinde müracaat eylemeniz gerektiği-
ni bildiririm .

C.H.P.Genel Sekreteri
Kırklareli Milletvekili

M.Kansu

SA.

5

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

لطف بیورمازلی انتر حادف ایده نعلما الکریم اولدی
~~...~~

نویسده
اگر نعلی موصول سوزمکه بو نعلتو سجه صاحبه اولدی بیلین
تسیر بیلاندا ایقوی بولورک جوغده بو محنتم نعلته نوری بولورک
وزیرلر خاندان بو نعلتارده کره کیم بولورکده نعلت
دولت نعلت بولورک نعلت ایضا ایضا ایضا ایضا ایضا
ایده ...

Arif Hekmet Adıy:

Kemankes m. numbrane
cade. no: 156

Istanbul

Araba ve kendine
minicay arada vray Tophane.
vayitibit ...
Beyazınca
A. E.

H _____ 3

Cumhuriyet

Yayın Tarihi : 23.06.1946

Sayfa : 3

Seçim hazırlığı

— Baştarafı I inci sahifede —

hakikaten yazılmış olanlar varsa bunların yazılması için tedbirler alınmıştır. Hakiki netice ve sayıma istinad edilecekler İstanbul'dan çıkacak milletvekilli adedi bu defterlerin tetkiki ve numarataja göre, her evin yazılıp yazılmadığı anlaşılduktan sonra belli olacaktır. Masraflar dün alınan neticelere göre İstanbul'dan 23 milletvekilli çıkarılabileceğini göstermektedir.

Demokrat Parti kimleri aday gösterecek ?

Milletvekilli seçimleri için hamrık toplantılarına Demokrat Partide dün devam edilmiştir. Sandık başlarında bulunacak azanın, gayrikanunî her harekete müdahale etmesi ve derhal adliyenin işe el koymasını sağlamak maksadıyla kolay usuller üzerinde durulmaktadır. Her ne kadar Demokrat Parti adına merkezce adaylar gösterilecekse de, şubeler kendi aralarından seçim kabiliyeti olanları merkeze bildireceklerdir. Bu arada Demokrat Partinin çıkaracağı aday listesinde daha ziyade iktisadî sahalar da tanınmış ve başarılı işlerle temyiz etmiş genç elemanların yer alacağı tahmin edilmektedir.

Demokrat Parti İstanbul bölgesine piyasasının tanınmış iş adamlarının nakdi yardımları artmaktadır. Bilhassa Beyoğlu şubesinin aza miktarı ile yardım miktarı artmaktadır. Beyoğlu şubesi ile Taksim şubesi genişleyen faaliyetlerle uygun olarak yeni bina aramaktadırlar.

Demokrat Partinin açılan yeni şubeleri

Demokrat Parti Kumkapı mahallesine bağlı Nispetiye Semt Ocağı İsmail Direğin başkanlığında Mahmud Tütüncü, Kâzım Davismend, Sıkı Cemal, Emin Kocan,

çevrede diğer bazı yerlere de uğrayacaktır.

Demokrat Parti tekzip ediyor

Eski milletvekilleri Ali Küçük, Şakir Kosebir ve Fitrat Bulcanın, C. H. Partisinden istifa ederek Demokrat Partiye girdikleri hakkında bir rivayet kaydedilmişti. Demokrat partinin İstanbul başkanı Kenan Öner, isimleri geçen bu zevatın Demokrat Partiye girme-diklerini kat'i bir ifade ile dün bize bildirmiştir.

Demokrat Parti İnebolu şubesi

İnebolu (Hususi) — Demokrat Parti İnebolu müteşebbis kurulu kaymakamlığa beyannamesini vermiştir. Başkanlığa avukat Şevki Uğuz, üyeliklere Mehmed Altıkulaç (tüccar), Lâtfi Özbilek (müteahhid) ve Ali Gözükten müteşekkildir. Dördüncü üye, tüccardan Mehmed Köksalan istifa etmiştir.

Halk Partisinde heyetin meşguliyeti

Cumhuriyet Halk Partisi vilâyet merkezinde vilâyet idare heyetinden başka, Cevdet Kerim İncedayı ile Ziya Karımürsel, Mekki Hikmet Gelenbey ve Ali Rıza Ertenden mürekkep dört kişilik bir heyet seçim işleriyle meşgul olmaktadır. Bu heyet, hergün bir kaza da, kaza başkanlarıyla ocak ve bucağ heyetlerini toplayarak kendileriyle yeni seçim etrafında görüşmeler yapmaktadır.

Bir partiye daha müsaade edildi

Arif Hikmet Adıv ve arkadaşları tarafından evvelce teşkiline müsaade istenilen Ergenekon köyü ve işçi partisinin teşkiline İç İşleri Bakanlığınca müsaade edilmiştir.

Cumhuriyet
Yayın Tarihi : 06.09.1949
Sayfa : 3

Ara seçim ve partiler

— Baştarafı 1 inci sahifede —

Demokrat Parti, Millet Partisi, Millî Kalkınma Partisi, Türk Muhafazakâr Partisi, Liberal Demokrat Parti, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi.

Cevab vermiyenler:

Büyük Doğu Siyasi Derneği, Müstakil Türk Sosyalist Partisi, Sosyal Adalet Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi.

Ayın dokuzunda seçime iştiraki kabul eden bu partilerle mesleki teşekküller arasında kur'aya müracaat edilerek Merkez Seçim Kurumu seçilecektir.

C. H. P. nin ara seçimlerdeki adayı, 25 eylülde seçilecek

Kısmî milletvekili seçimlerinde şehrimizden C. H. Partisi adına gösterilecek namzed, bu ayın 25 inde, C. H. P. İl Merkezinde toplanacak olan Yoklama Kurulu tarafından seçilecektir. Yoklama Ku-

Cumhuriyet
Yayın Tarihi : 07.10.1952
Sayfa : 5

İnönünün İzmirde dünkü nutukları

(Yazısı 7 nci sahifemizde)
gün ilk defa bir hâdise olmuş, C.
H.P. Eşrepaşa ocağındaki konuş-
masında:

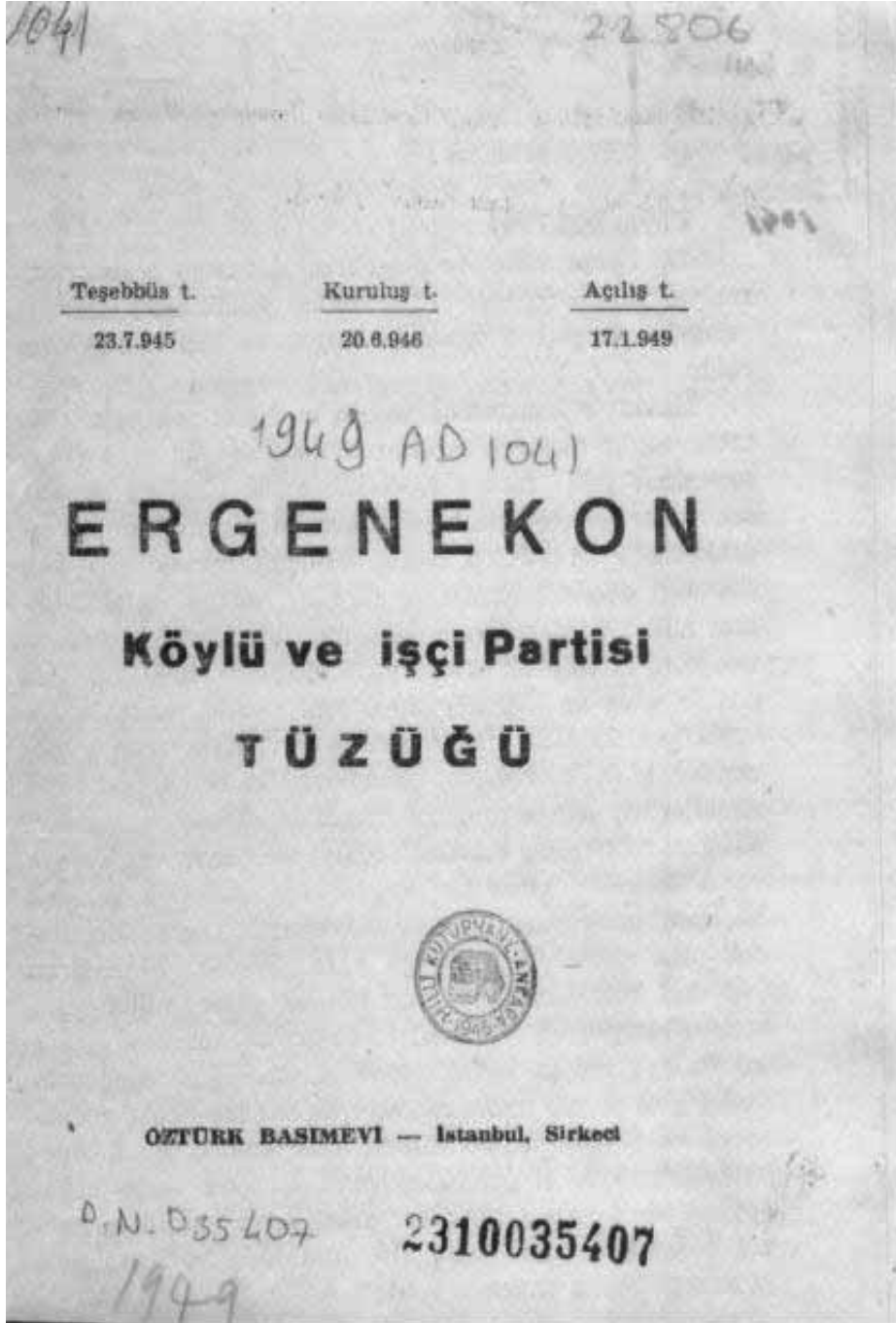
«— Sağlam prensiplerin yolculu-
rınız. Bu memleketin itibarlı, kuv-
vetli olmasını istemekteyiz. Bize
yapmakta oldukları isnadlar çürü-
mekte ve çökmektedir.» diye sözle-
rine devam ederken Ergenekon İş-
çi Partisi Genel Başkanı ve tek ü-
yesi olduğu öğrenilen Hikmet Adsız
adında biri sözünü keserek (yalan
söylüyorsun, yalan, Osmanlı hane-
danı bu memleketi 36 bin memurla
idare etmiştir. Sen bu memleketin
başına 550 bin kişilik memur kad-
rosu yığdın) demiştir.

Salonda bulunanlar, Hikmet Ad-
sızı tartaklayarak dışarı atmışlar-
dır. Karakolda bu şahsın akıl has-
tası ve raporlu olduğu anlaşıldığın-
dan kendisi vasisine teslim edilmiş-
tir.

İnönü bu hâdiseden sonra sükû-
netle konuşmasına devam etmiştir.

*Milliyet Gazetesi'nin 24.05.1954 tarihli haberidir.

ÇEVİRİ/TRANSLATION

AMERİKAN VE FRANSIZ DEVRİMLERİNDE SİVİL-DEMOKRATİK ULUS DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞI¹

Çev. Soner TAUSCHER*

Makale Bilgisi

Başvuru : 28 Ağustos 2018

Kabul : 5 Eylül 2018

Article Info

Received : August 28, 2018

Accepted : September 5, 2018

İngiltere’de dahi kalıcı olamayan halk egemenliği, demokratik cumhuriyet ve 1649 Püriten Devrimi’nde ortaya çıkan kiliseyle devletin tamamen birbirinden ayrılması gibi radikal düşünceler, püriten göçmenler aracılığıyla Amerikan kolonilerine taşınmış ve yeni keşfedilmiş bu topraklarda hiyerarşi ve feodal gelenekleri kesinlikle tanımayan Birleşik Devletler Anayasası’nın temelini oluşturmuştur. Başından itibaren bu yeni kurulan denizaşırı devletin genişliği, başlangıç aşamasında olan her büyük devlet oluşumunda olduğu gibi, yapıların bir araya getirilmesinden oluşan

---

¹ “Der Durchbruch des bürgerlich-demokratischen Nationalstaates in der amerikanischen und der französischen Revolution”

Otto Hintze’nin, Batı dünyasında “modern devletin” ortaya çıkışıyla ilgili yazı dizisinin yayınlanmamış altıncı bölümü. Otto Hintze mirası; Alman Merkez Arşivi Merseburg Rep. 92 Nr.11. Bu elyazması Otto Hintze tarafından feodalizm makalesinin arkasına 9.4.1930 tarihli eleştirel bir yorum olarak yazılmıştır. 1941 yılında Fritz Hartung tarafından ilk baskısı yapılan üç ciltlik “Toplu Yazılar” serisinin ilk cildi olan “Devlet ve Anayasa” eserinde yayınlanmıştır. Burada tercümesi yapılan eser, ilk baskısı 1962 yılında Gerhard Oestreich editörlüğünde yapılan “*Staat und Verfassung, Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte*” isimli eserin, 1970 tarihli gözden geçirilmiş ve genişletilmiş üçüncü baskısının ilk cildinde yayınlanmıştır. Otto, Hintze, “*Staat und Verfassung, Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte*”, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen 1970, s. 503-511.

* Araş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Diaspora Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, sonert@sakarya.edu.tr, Tel: 0507 198 56 20

devlet modelinden Avrupa'daki merkezi devlet modeline geçilmesini önlemiştir. İsviçre'de ve Hollanda'da olduğu gibi Amerika'da da federal yapı tercih edilmiştir. Önceleri bu yapı devletler birliği (Konfederasyon) biçiminde Bağımsızlık Savaşı mücadelesi vermiş, barış antlaşmasından hemen sonra özellikle mali konular gibi kaçınılmaz idari mecburiyetler sebebiyle daha sıkı bir federal devlet (Federasyon, daha sonra Birlik) formunu almak zorunda kalmıştır (1787). Montesquieu'nün geliştirdiği kuvvetler ayrılığı ilkesi, bugüne kadar ulaşılamamış mükemmellikte bir hukuk devleti fikrinin gerçekleştirilmesine imkân veren yeni ve radikal şekliyle Birleşik Devletler Anayasası tarafından benimsenmiştir. Yürütme gücü, halk tarafından seçilmiş başkan ve onun tarafından atanan kabineden müteşekkil son derece bağımsız ve etkili bir hükümet gücünün elinde olmasına karşın, eyalet ve halkın temsilcileri meclislerinden oluşan Kongre'yle uzlaşmak zorunda bırakılmasına rağmen alışlagelmiş parlamenter sistemde olduğu gibi tamamen meclise bağımlı değildir. Kongre'nin elinde bulunan yasama gücü, İngiltere'de olduğu gibi sınırsız olmamakla beraber Anayasa'nın temel kuralına göre, anayasaya aykırı bulunan her ihtilafı yasa, yüksek mahkeme tarafından hükümsüz ilan edilebilmektedir.

Bu dokunulamaz anayasa esasları arasında vicdan hürriyetlerinden endişe duyan püritenler tarafından özellikle vurgulanan ve Amerika'da öncelikle eyaletlerin ama aynı zamanda Birlik'in anayasa hükümlerinde sistemleştirilmiş bireysel özgürlük hakları da vardır. Bu haklar, Fransız Devrimi'nin İnsan ve Vatandaş Haklarına öncülük ve muhtemelen de örnek teşkil etmiş ve Fransa'dan hemen hemen diğer bütün modern devletlerin anayasalarına geçmiştir.

Fransız Devrimi sonucunda devletin dönüşüme uğraması, kuşkusuz İngiliz-Amerikan deneyimlerinin etkisi altındadır, ancak bu dönüşüm yüksek düzeyde bir özerklik iddiasındadır ve Fransız devlet yaşantısına içkin bir süreç gibi gözükmektedir.

Burada, bilhassa 19. yüzyıl genel tarihine kadar uzanan ve etkileri günümüze kadar süren bu sürecin tek tek aşamalarını takip etme niyeti ve de ihtiyacı yoktur. Modern devletin temellerinin temas ettiği esaslar daha Fransız Devrimi'nden önce teorik ve uygulamalı olarak İngiltere ve Amerika'da görünür olmuştu. Ancak bu prensiplerin Avrupa Kıtası'nın kendine özgü geleneklerine sahip devlet yaşamına uygulanmasının önünde duran engellerin aşılması için özel çaba gerekmektedir. Geniş ölçekte bakıldığında, Fransız Devrimi'nin dünya tarihi açısından önemi, kıtasal devlet yaşamı çizgisini muazzam bir patlamayla yeni dönem için değiştirmiş olmasıdır. Yeni

prensipler karşısında beliren zorluklar, İngiltere’de ve İngiltere ölçeğinde olmasa da kısmen Amerika’da, önemli ve ciddi sonuçlar doğuran üç duruma dayandırılabilir.

İlk durum kıtasal devlet yaşamına dayanan sosyal yapıların Anglosakson ülkelerinden farklı türde olmasıdır. Toplumsal düzene derinlemesine kök salmış olan soyluların sağlıklı bir keskinlikle geliştirilmiş sosyo-hukuki ve siyasal hakları, Amerika’da var olmamışken ve İngiltere’de ise erkenden sivil ruh ile yoğrulmuş, kademelendirilmiş bir sınıf sistemine dönüşmüşken, Fransa’da ve diğer kıta ülkelerinde dayanılmaz sosyal gerilimler ortaya çıkarmıştır. İngiltere’de orta üst sınıfı temsil eden seçkinler (Gentry), soyluluğun öğelerini orta sınıfla bütünleştirip modern ulus devlet yaşamının taşıyıcısı ya da lideri olabilirken, Fransa’da düşük performanslı ve eski monarşik devlet düzeninden fayda sağlayan soyluların, öncelikle imtiyazlarının hepsini kaybedip üçüncü sınıfın sosyal tabakasına indirilmesi gerekmektedir. Böylece bu yeni oluşum özgür, sınıflar arası eşitliğin bulunduğu bir sivil toplumu, yeni ulus devlet düzeninin temeli yapıyordu. Başından itibaren demokratik eğilimleri olan oluşum, aynı zamanda ruhani ve dünyevi aristokraziyle tarihsel olarak sıkıca kaynaşmış olan monarşiyle ciddi bir uyuşmazlığa düşmüş, bu uyuşmazlık monarşinin karşı-devrimci dış ülkelerle olan ilişkileri yüzünden devrilmesine kadar sürmüştür.

İkinci zorluk ise, kıta ülkelerindeki mutlak hükümetlerin ve yönetimlerin, bütünlükçü kabineler oluşturamayıp karmaşık örgütlenme yapılarına sahip açıkça sınırlandırılmış yetki ve sorumluluk alanları bulunmayan üst düzey yetkililer ve merkezi bürokrasinin ellerindeki bakanlıkların, monarşinin geniş, neredeyse sınırsız keyfiyetinin danışma kurulları vazifesi görüyor olmalarıdır. Açık belirlenmiş yetkilerden müteşekkil modern bakanlıkların oluşturulması Fransız Devrimi’nin devam eden başarılarından biridir. Fransa’da ve onu örnek alan diğer kıta devletlerinde, bakanın özerkliğinin miktarı ve sorumluluğunun şekli, art arda gelen hükümetlerin anayasalarının ruhuna göre dalgalanma göstermiştir. Fransız Devrimi aynı zamanda özerk yerel yönetim sistemini bürokrasiyle değiştirmeyi denemiş, ancak başarılı olamamıştır. Sonunda bürokratik bir anayasa, zorunlu olduğunu kanıtlamış, nihayetinde Napolyon, kıtanın geniş bir alanında taklit edilecek, hatta eski Prusya kurumlarının yerini alacak olan kongre komiserleri kurumuna dayanan vali sistemi geliştirmiştir. Kıta devletleri az çok başarıyla İngiliz özyönetim tipini bürokratik yönetim sistemiyle birleştirirken, İngiltere tam tersine, kendini 19. yüzyılda, eski özyönetim kurumlarını daha verimli hale getirmek için yerel bürokrasiyi genişletmek zorunda görmüştür.

Kıtaya modern prensiplerin gelmesinin önündeki üçüncü ve en büyük zorluk ise, monarşik sistemle bağlantılı az çok ciddi bir şekilde gelişmiş militarizmdir. Bunun anlamı; ordunun komuta gücüne dayanan buyurucu pozisyonu ve devlet yaşamının tümünü etkisi altına alan askeri çıkarlardır. Bu durum, kıtada hüküm süren daimi savaş halinin bir eseridir. Denizlerle izole konumları sayesinde kendilerine eş değer rakipleri olmaması, İngiltere ve Amerikan birliğini benzer bir militarizmden azade tutmuş, böylece iki ülke, devlet yaşantısında tamamen farklı ve serbest bir tutum kazanabilmiştir. Tabii ki büyük filolara sahiptiler, ancak deniz hâkimiyetinin araçları, tebaanın ehlileştirilmesinde garnizonlarıyla tüm ülkeyi saran ordunun oynadığı rolü üstlenemedi. Bu Seeley'nin daha önce vurguladığı bir tarihsel kuraldır; bir ülkenin sınırlarındaki askeri-politik baskı o ülkedeki özgürlük miktarıyla ters orantılıdır. Kıta Avrupası ülkelerinde jeopolitik zorunluluklardan doğan militarizm, monarşiye karşı giriştiği savaşlardan bu yana devrimci Fransa'da da etkisini korudu. Özgürleştirilmiş komşular değer kaybetmiş olan Fransız parasıyla ödeme kabul etmek istememeleri üzerine, propaganda savaşı kısa zamanda fetih savaşına dönüştü. Zorla işgallerin bir sonucu olan 1793 terörü, genel askerlik hizmetini hayata geçirdi. Genel askerlik hizmeti, başlarda Napolyon'un askere alma yöntemiyle gerçekleşirken daha sonraları geliştirilen Prusya modeliyle vekâlet sistemi kaldırıldı, eski Avrupa'nın önceleri görmediği şiddette ve radikallikteki bir militarizmi kurarak yeni kıta ulus devletlerinin temel direği haline geldi. Milli İmparatorluk, hanedan imparatorluğunun yerini aldı. Modern devlet yaşamına yönelim, 1914 yılındaki Dünya Savaşı'nda zirveye ulaştı. Eski doğu dünyasını da dönüştüren bu yönelimler, bugün Japonya'da iş başındadır.

17. yüzyılın sonundan itibaren kuzey Atlantik dünyası devletlerinde adım adım ilerleyip yayılan ve 19. yüzyıla politik karakterini veren modern devlet, son zamanlarda "liberal" devlet olarak geçtiğimiz yüzyılın "mutlak" devletinin karşısına konulmaktadır. Bu karşıt kullanım, "mutlak" ve "liberal" deyimleri yerine "mutlakiyetçi" ve "serbestiyetçi" terimleri kullanılsa dahi (ilk terimlerin kaliteyi, ikincilerin ise bir eğilimi betimlemesinden ötürü belki daha uygundur) yanlış ve isabetsizdir. Modern devletin liberal eğilimi, milliyetçi eğilimle sıkı sıkıya bağlantılıdır ve milliyetçilik liberalizmle uzun bir mesafe kat etmekle beraber, iç ve dış krizlerde ona karşı dönmekte ve onu çoğu zaman tamamen geriye itmektedir. Milliyetçilik, iki güç arasındaki daha kuvvetli ve yön verici olan güçtür. Bunun yanında, milliyetçilik ideolojisiyle güçlü bir canlılık kazanmış ve siyaset ile iktisadın birleşmesinden oluşan merkantilizm zamanlarından beri oldukça elle tutulur maddi çıkarlara dayanan liberal ideolojinin karşı kutbu olarak milliyetçiliğin, dil, folklor ve milli ruh

gibi ulusal kültür öğelerini bayrağına yazdığı hatırlanmalıdır. Öncelikle 18. yüzyıl İngiltere’inde, ardında ve 19. yüzyıl boyunca kıtada muazzam yükseliş gösteren ve hükümetler tarafından devlet çıkarları bağlamında teşvik edilip gözetildiği gibi aynı zamanda kontrolde tutulup düzenlenen merkantalist dönemin kapitalist ekonomik sistemi, devletin koruyuculuğundan git gide kurtulan ve zamanla onun karşısında bağımsız bir güç haline gelen yeni sivil toplumsal düzenin önemli bir belirleyeni oldu. Kapitalist şirketler, hükümetlerin yeni milliyetçi iktisat politikaları için vazgeçilmez ana taşıyıcılar oldu. İngiltere’de, 1688’in Şanlı Devrimi’nden hemen sonra bu durum özellikle belirgin hale geldi. Monarşik kıta ülkelerinde, siyaset ve savaş harcamaları için gerekli para kaynakları, devlet ekonomisi modeliyle istif edilirken, İngiliz hükümeti kritik zamanlarda artan para ihtiyacını, İngiltere Bankası’nın kurulmasından itibaren mülk sahibi sınıfın da güvencesine dayanan sermayedarların istekle imzaladıkları kamu tahvilleriyle kapatabildi ve tüm 18. yüzyıl boyunca Prusya örneğinde olduğu gibi devlet finans politikasının ana hedefi olan devlet hazinesi biriktirmekten kaçınabildi. Kapitalizm ve milliyetçiliğin arasındaki sıkı bağlantı, 19. Yüzyıl boyunca her yerde tecellisini “kapitalist”, “liberal” ya da “ulusal” olarak tanımlanabilecek modern devlet olarak gösterdi. Gerçi kapitalist eğilimlerin serbest etkisi, zamanla kalplerinde sermaye çıkarının desteklenmesi olan bazı kıta devletleri iktidarlarının, çalışma hayatını koruma altına alarak kapitalizmin özgürlüğünü yeniden kısıtlamalarına yol açtı. Sermaye ve emeğin taşıyıcıları arasındaki sınıf mücadelesinin yumuşatılması ve katlanılabilir sınırlar içerisinde tutulması da modern devletin karakter özelliklerindedir. Nihayetinde modern devletin “liberal” yerine daha doğru bir şekilde “demokratik” olarak isimlendirilmesi kuşku uyandırıcı görünebilir. Çok tartışılan, liberal ve demokratik kavramları arasındaki ilişkiyi tekrar gün yüzüne çıkarmadan ikisinin farklı düzlemde bulunduğunu ortaya koymalıyım. Devlet iktidarının özgürlükçü şekilde ele alınmasına “liberal” denir. Başka bir deyişle; tebaanın özne kamusal haklarının tanınması ve saygı duyulması sayesinde modern devletin vatandaşlarına dönüşmesidir. Devlet iktidarının gücünü halktan aldığı bir anayasa “demokratiktir”. Burada söz konusu olan ne derece farkı ne de karşıtlıktır, daha çok “otoriter devletten” “ulus devletine”, başka bir deyişle; iktidarın, sahibine kendiliğinden verildiği devletten, iktidarın, sahibine halk tarafından verildiği devlete giden tek ve aynı gelişme çizgisinin farklı aşamalarıdır. Liberalizm, otoriter devletin tarihsel modifikasyonudur; bilhassa kuvvetler ayrımı ve yönetilenlerin bireysel özgürlük hakları liberal kurumları meydana getirmektedir. İngiltere, Amerika ve Fransa’nın tarihsel olarak kanıtladığı üzere, demokratik ulus devlet anayasası, aynı zamanda liberal de

olabilir. Ama aynı zamanda otoriter olup 1793 yılından itibaren devrimci Fransa’da ve Napolyon² zamanında olduğu gibi diktatörlüğe götürebilir. 19. yüzyılda genel seçim hakkının getirilmesiyle demokratik anayasalara geçiş az çok etkili liberal kurumların yanında modern ulus devletini tanımlamaktadır.

Eğer modern devlet, “sivil” olarak tanımlanacaksa kavramın anayasal ve sosyolojik manaları ayırt edilmelidir. “Sivil”, anayasal manada yaklaşık olarak feodal sınıf ayrıcalıklarının kaldırıldığı, soya ve meslek sınıfına bağlı olmaksızın tüm tebaanın yasal eşitliği anlamında “vatandaş” olmaya, yani kanun önünde eşitliğe karşılık gelmektedir. Ancak sosyolojik manada “sivil”, toplumun mülk sahibi ve eğitilmiş tabakasını, resmi olmasa da fiiliyatta kamusal hayatın avantajlı kesimini tarif etmektedir. Sınırlı oy hakkı ilkesi var olduğu zaman bu ayırım aynı zamanda yasal bir ifade bulmaktadır. Ancak genel oy ilkesinin mevcut olduğu durumlarda da mülk ve sermaye sahipliği ya da kamusal hayatta mevcut eğitim olanaklarının doğal etkileri bu ayırımı beraberinde getirmektedir. Mülk sahibi ile mülksüz sınıflar arasında siyasal eşitliğin radikal bir şekilde uygulanması, devlet yaşamındaki sivil etkinin sosyolojik manasını minimuma indirmekte, parti politikalarının sınıf çıkarları tarafından hâkimiyet altına alınmasına yol açmakta, yaşanan parti bölünmeleri sonucunda devletin bütünlüğü sarsılmakta, modern devleti, varlığını tehlikeye sokan bir krizle karşı karşıya bırakmaktadır. Ancak burada söylenmelidir ki, eski ve sağlam demokrasiler tecrübesiz yenilerine nazaran krizlere karşı daha dayanıklıdır. Bu tür içsel sebeplerin yol açtığı sarsıntıların yanında, 1914 Dünya Savaşı’nın etkisiyle eski Avrupa Devletler Sistemi’nin yeni Dünya Devletler Sistemi’ne dönüşümü gibi dışsal olayların krizler üzerindeki etkisini de unutmamak gerekmektedir. Milletler Topluluğu’nun genişlemesiyle dayanışma azalırken milliyetçi rekabet artmaktadır. Savaş sonrası zamanın gösterdiği üzere bu durum da modern devletin eski tarihi şeklinin devamını tehdit etmektedir.

Ancak dünya savaşından çok önce başlamış ve onunla korkunç bir zirve noktasını bulan “modern devletin” krizi, artık sadece Batı dünyasında ortaya çıkan ve ona ithaf edilen “modern devlete” ait bu tür tarihsel incelemelerin konusu değildir.

---

² El yazmasında üstü çizilmiş iki ekleme görülmektedir: “...Napolyon’un ya da faşist İtalya’da Lider Demokrasisinin (*Führerdemokratie*) resmi doktrin olarak kabul edilmek istenmesi. Diğer ekler, Latin Amerika Cumhuriyetleri ya da bugünkü Lider Devletiyle (*Führerstaat*) ilgilidir.

ÇEVİRİ/TRANSLATION

AMERİKAN VE FRANSIZ DEVRİMLERİNDE SİVİL-DEMOKRATİK ULUS DEVLETİN ORTAYA ÇIKIŞI¹

Çev. Soner TAUSCHER*

Makale Bilgisi

Başvuru : 28 Ağustos 2018

Kabul : 5 Eylül 2018

Article Info

Received : August 28, 2018

Accepted : September 5, 2018

İngiltere’de dahi kalıcı olamayan halk egemenliği, demokratik cumhuriyet ve 1649 Püriten Devrimi’nde ortaya çıkan kiliseyle devletin tamamen birbirinden ayrılması gibi radikal düşünceler, püriten göçmenler aracılığıyla Amerikan kolonilerine taşınmış ve yeni keşfedilmiş bu topraklarda hiyerarşi ve feodal gelenekleri kesinlikle tanımayan Birleşik Devletler Anayasası’nın temelini oluşturmuştur. Başından itibaren bu yeni kurulan denizaşırı devletin genişliği, başlangıç aşamasında olan her büyük devlet oluşumunda olduğu gibi, yapıların bir araya getirilmesinden oluşan

¹ “Der Durchbruch des bürgerlich-demokratischen Nationalstaates in der amerikanischen und der französischen Revolution”

Otto Hintze’nin, Batı dünyasında “modern devletin” ortaya çıkışıyla ilgili yazı dizisinin yayınlanmamış altıncı bölümü. Otto Hintze mirası; Alman Merkez Arşivi Merseburg Rep. 92 Nr.11. Bu elyazması Otto Hintze tarafından feodalizm makalesinin arkasına 9.4.1930 tarihli eleştirel bir yorum olarak yazılmıştır. 1941 yılında Fritz Hartung tarafından ilk baskısı yapılan üç ciltlik “Toplu Yazılar” serisinin ilk cildi olan “Devlet ve Anayasa” eserinde yayınlanmıştır. Burada tercümesi yapılan eser, ilk baskısı 1962 yılında Gerhard Oestreich editörlüğünde yapılan “*Staat und Verfassung, Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte*” isimli eserin, 1970 tarihli gözden geçirilmiş ve genişletilmiş üçüncü baskısının ilk cildinde yayınlanmıştır. Otto, Hintze, “*Staat und Verfassung, Gesammelte Abhandlungen zur Allgemeinen Verfassungsgeschichte*”, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen 1970, s. 503-511.

* Araş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Diaspora Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, sonert@sakarya.edu.tr

devlet modelinden Avrupa'daki merkezi devlet modeline geçilmesini önlemiştir. İsviçre'de ve Hollanda'da olduğu gibi Amerika'da da federal yapı tercih edilmiştir. Önceleri bu yapı devletler birliği (Konfederasyon) biçiminde Bağımsızlık Savaşı mücadelesi vermiş, barış antlaşmasından hemen sonra özellikle mali konular gibi kaçınılmaz idari mecburiyetler sebebiyle daha sıkı bir federal devlet (Federasyon, daha sonra Birlik) formunu almak zorunda kalmıştır (1787). Montesquieu'nün geliştirdiği kuvvetler ayrılığı ilkesi, bugüne kadar ulaşılamamış mükemmellikte bir hukuk devleti fikrinin gerçekleştirilmesine imkân veren yeni ve radikal şekliyle Birleşik Devletler Anayasası tarafından benimsenmiştir. Yürütme gücü, halk tarafından seçilmiş başkan ve onun tarafından atanan kabineden müteşekkil son derece bağımsız ve etkili bir hükümet gücünün elinde olmasına karşın, eyalet ve halkın temsilcileri meclislerinden oluşan Kongre'yle uzlaşmak zorunda bırakılmasına rağmen alışlagelmiş parlamenter sistemde olduğu gibi tamamen meclise bağımlı değildir. Kongre'nin elinde bulunan yasama gücü, İngiltere'de olduğu gibi sınırsız olmamakla beraber Anayasa'nın temel kuralına göre, anayasaya aykırı bulunan her ihtilafı yasa, yüksek mahkeme tarafından hükümsüz ilan edilebilmektedir.

Bu dokunulamaz anayasa esasları arasında vicdan hürriyetlerinden endişe duyan püritenler tarafından özellikle vurgulanan ve Amerika'da öncelikle eyaletlerin ama aynı zamanda Birlik'in anayasa hükümlerinde sistemleştirilmiş bireysel özgürlük hakları da vardır. Bu haklar, Fransız Devrimi'nin İnsan ve Vatandaş Haklarına öncülük ve muhtemelen de örnek teşkil etmiş ve Fransa'dan hemen hemen diğer bütün modern devletlerin anayasalarına geçmiştir.

Fransız Devrimi sonucunda devletin dönüşüme uğraması, kuşkusuz İngiliz-Amerikan deneyimlerinin etkisi altındadır, ancak bu dönüşüm yüksek düzeyde bir özerklik iddiasındadır ve Fransız devlet yaşantısına içkin bir süreç gibi gözükmektedir.

Burada, bilhassa 19. yüzyıl genel tarihine kadar uzanan ve etkileri günümüze kadar süren bu sürecin tek tek aşamalarını takip etme niyeti ve de ihtiyacı yoktur. Modern devletin temellerinin temas ettiği esaslar daha Fransız Devrimi'nden önce teorik ve uygulamalı olarak İngiltere ve Amerika'da görünür olmuştu. Ancak bu prensiplerin Avrupa Kıtası'nın kendine özgü geleneklerine sahip devlet yaşamına uygulanmasının önünde duran engellerin aşılması için özel çaba gerekmektedir. Geniş ölçekte bakıldığında, Fransız Devrimi'nin dünya tarihi açısından önemi, kıtasal devlet yaşamı çizgisini muazzam bir patlamayla yeni dönem için değiştirmiş olmasıdır. Yeni

prensipler karşısında beliren zorluklar, İngiltere’de ve İngiltere ölçeğinde olmasa da kısmen Amerika’da, önemli ve ciddi sonuçlar doğuran üç duruma dayandırılabilir.

İlk durum kıtasal devlet yaşamına dayanan sosyal yapıların Anglosakson ülkelerinden farklı türde olmasıdır. Toplumsal düzene derinlemesine kök salmış olan soyluların sağlıklı bir keskinlikle geliştirilmiş sosyo-hukuki ve siyasal hakları, Amerika’da var olmamışken ve İngiltere’de ise erkenden sivil ruh ile yoğrulmuş, kademelendirilmiş bir sınıf sistemine dönüşmüşken, Fransa’da ve diğer kıta ülkelerinde dayanılmaz sosyal gerilimler ortaya çıkarmıştır. İngiltere’de orta üst sınıfı temsil eden seçkinler (Gentry), soyluluğun öğelerini orta sınıfla bütünleştirip modern ulus devlet yaşamının taşıyıcısı ya da lideri olabilirken, Fransa’da düşük performanslı ve eski monarşik devlet düzeninden fayda sağlayan soyluların, öncelikle imtiyazlarının hepsini kaybedip üçüncü sınıfın sosyal tabakasına indirilmesi gerekmektedir. Böylece bu yeni oluşum özgür, sınıflar arası eşitliğin bulunduğu bir sivil toplumu, yeni ulus devlet düzeninin temeli yapıyordu. Başından itibaren demokratik eğilimleri olan oluşum, aynı zamanda ruhani ve dünyevi aristokraziyle tarihsel olarak sıkıca kaynaşmış olan monarşiyle ciddi bir uyuşmazlığa düşmüş, bu uyuşmazlık monarşinin karşı-devrimci dış ülkelerle olan ilişkileri yüzünden devrilmesine kadar sürmüştür.

İkinci zorluk ise, kıta ülkelerindeki mutlak hükümetlerin ve yönetimlerin, bütünlükçü kabineler oluşturamayıp karmaşık örgütlenme yapılarına sahip açıkça sınırlandırılmış yetki ve sorumluluk alanları bulunmayan üst düzey yetkililer ve merkezi bürokrasinin ellerindeki bakanlıkların, monarşinin geniş, neredeyse sınırsız keyfiyetinin danışma kurulları vazifesi görüyor olmalarıdır. Açık belirlenmiş yetkilerden müteşekkil modern bakanlıkların oluşturulması Fransız Devrimi’nin devam eden başarılarından biridir. Fransa’da ve onu örnek alan diğer kıta devletlerinde, bakanın özerkliğinin miktarı ve sorumluluğunun şekli, art arda gelen hükümetlerin anayasalarının ruhuna göre dalgalanma göstermiştir. Fransız Devrimi aynı zamanda özerk yerel yönetim sistemini bürokrasiyle değiştirmeyi denemiş, ancak başarılı olamamıştır. Sonunda bürokratik bir anayasa, zorunlu olduğunu kanıtlamış, nihayetinde Napolyon, kıtanın geniş bir alanında taklit edilecek, hatta eski Prusya kurumlarının yerini alacak olan kongre komiserleri kurumuna dayanan vali sistemi geliştirmiştir. Kıta devletleri az çok başarıyla İngiliz özyönetim tipini bürokratik yönetim sistemiyle birleştirirken, İngiltere tam tersine, kendini 19. yüzyılda, eski özyönetim kurumlarını daha verimli hale getirmek için yerel bürokrasiyi genişletmek zorunda görmüştür.

Kıtaya modern prensiplerin gelmesinin önündeki üçüncü ve en büyük zorluk ise, monarşik sistemle bağlantılı az çok ciddi bir şekilde gelişmiş militarizmdir. Bunun anlamı; ordunun komuta gücüne dayanan buyurucu pozisyonu ve devlet yaşamının tümünü etkisi altına alan askeri çıkarlardır. Bu durum, kıtada hüküm süren daimi savaş halinin bir eseridir. Denizlerle izole konumları sayesinde kendilerine eş değer rakipleri olmaması, İngiltere ve Amerikan birliğini benzer bir militarizmden azade tutmuş, böylece iki ülke, devlet yaşantısında tamamen farklı ve serbest bir tutum kazanabilmiştir. Tabii ki büyük filolara sahiptiler, ancak deniz hâkimiyetinin araçları, tebaanın ehlileştirilmesinde garnizonlarıyla tüm ülkeyi saran ordunun oynadığı rolü üstlenemedi. Bu Seeley'nin daha önce vurguladığı bir tarihsel kuraldır; bir ülkenin sınırlarındaki askeri-politik baskı o ülkedeki özgürlük miktarıyla ters orantılıdır. Kıta Avrupası ülkelerinde jeopolitik zorunluluklardan doğan militarizm, monarşiye karşı giriştiği savaşlardan bu yana devrimci Fransa'da da etkisini korudu. Özgürleştirilmiş komşular değer kaybetmiş olan Fransız parasıyla ödeme kabul etmek istememeleri üzerine, propaganda savaşı kısa zamanda fetih savaşına dönüştü. Zorla işgallerin bir sonucu olan 1793 terörü, genel askerlik hizmetini hayata geçirdi. Genel askerlik hizmeti, başlarda Napolyon'un askere alma yöntemiyle gerçekleşirken daha sonraları geliştirilen Prusya modeliyle vekâlet sistemi kaldırıldı, eski Avrupa'nın önceleri görmediği şiddette ve radikallikteki bir militarizmi kurarak yeni kıta ulus devletlerinin temel direği haline geldi. Milli İmparatorluk, hanedan imparatorluğunun yerini aldı. Modern devlet yaşamına yönelim, 1914 yılındaki Dünya Savaşı'nda zirveye ulaştı. Eski doğu dünyasını da dönüştüren bu yönelimler, bugün Japonya'da iş başındadır.

17. yüzyılın sonundan itibaren kuzey Atlantik dünyası devletlerinde adım adım ilerleyip yayılan ve 19. yüzyıla politik karakterini veren modern devlet, son zamanlarda "liberal" devlet olarak geçtiğimiz yüzyılın "mutlak" devletinin karşısına konulmaktadır. Bu karşıt kullanım, "mutlak" ve "liberal" deyimleri yerine "mutlakiyetçi" ve "serbestiyetçi" terimleri kullanılsa dahi (ilk terimlerin kaliteyi, ikincilerin ise bir eğilimi betimlemesinden ötürü belki daha uygundur) yanlış ve isabetsizdir. Modern devletin liberal eğilimi, milliyetçi eğilimle sıkı sıkıya bağlantılıdır ve milliyetçilik liberalizmle uzun bir mesafe kat etmekle beraber, iç ve dış krizlerde ona karşı dönmekte ve onu çoğu zaman tamamen geriye itmektedir. Milliyetçilik, iki güç arasındaki daha kuvvetli ve yön verici olan güçtür. Bunun yanında, milliyetçilik ideolojisiyle güçlü bir canlılık kazanmış ve siyaset ile iktisadın birleşmesinden oluşan merkantilizm zamanlarından beri oldukça elle tutulur maddi çıkarlara dayanan liberal ideolojinin karşı kutbu olarak milliyetçiliğin, dil, folklor ve milli ruh

gibi ulusal kültür öğelerini bayrağına yazdığı hatırlanmalıdır. Öncelikle 18. yüzyıl İngiltere’inde, ardında ve 19. yüzyıl boyunca kıtada muazzam yükseliş gösteren ve hükümetler tarafından devlet çıkarları bağlamında teşvik edilip gözetildiği gibi aynı zamanda kontrolde tutulup düzenlenen merkantalist dönemin kapitalist ekonomik sistemi, devletin koruyuculuğundan git gide kurtulan ve zamanla onun karşısında bağımsız bir güç haline gelen yeni sivil toplumsal düzenin önemli bir belirleyeni oldu. Kapitalist şirketler, hükümetlerin yeni milliyetçi iktisat politikaları için vazgeçilmez ana taşıyıcılar oldu. İngiltere’de, 1688’in Şanlı Devrimi’nden hemen sonra bu durum özellikle belirgin hale geldi. Monarşik kıta ülkelerinde, siyaset ve savaş harcamaları için gerekli para kaynakları, devlet ekonomisi modeliyle istif edilirken, İngiliz hükümeti kritik zamanlarda artan para ihtiyacını, İngiltere Bankası’nın kurulmasından itibaren mülk sahibi sınıfın da güvencesine dayanan sermayedarların istekle imzaladıkları kamu tahvilleriyle kapatabildi ve tüm 18. yüzyıl boyunca Prusya örneğinde olduğu gibi devlet finans politikasının ana hedefi olan devlet hazinesi biriktirmekten kaçınabildi. Kapitalizm ve milliyetçiliğin arasındaki sıkı bağlantı, 19. Yüzyıl boyunca her yerde tecellisini “kapitalist”, “liberal” ya da “ulusal” olarak tanımlanabilecek modern devlet olarak gösterdi. Gerçi kapitalist eğilimlerin serbest etkisi, zamanla kalplerinde sermaye çıkarının desteklenmesi olan bazı kıta devletleri iktidarlarının, çalışma hayatını koruma altına alarak kapitalizmin özgürlüğünü yeniden kısıtlamalarına yol açtı. Sermaye ve emeğin taşıyıcıları arasındaki sınıf mücadelesinin yumuşatılması ve katlanılabilir sınırlar içerisinde tutulması da modern devletin karakter özelliklerindedir. Nihayetinde modern devletin “liberal” yerine daha doğru bir şekilde “demokratik” olarak isimlendirilmesi kuşku uyandırıcı görünebilir. Çok tartışılan, liberal ve demokratik kavramları arasındaki ilişkiyi tekrar gün yüzüne çıkarmadan ikisinin farklı düzlemde bulunduğunu ortaya koymalıyım. Devlet iktidarının özgürlükçü şekilde ele alınmasına “liberal” denir. Başka bir deyişle; tebaanın özne kamusal haklarının tanınması ve saygı duyulması sayesinde modern devletin vatandaşlarına dönüşmesidir. Devlet iktidarının gücünü halktan aldığı bir anayasa “demokratiktir”. Burada söz konusu olan ne derece farkı ne de karşıtlıktır, daha çok “otoriter devletten” “ulus devletine”, başka bir deyişle; iktidarın, sahibine kendiliğinden verildiği devletten, iktidarın, sahibine halk tarafından verildiği devlete giden tek ve aynı gelişme çizgisinin farklı aşamalarıdır. Liberalizm, otoriter devletin tarihsel modifikasyonudur; bilhassa kuvvetler ayrımı ve yönetilenlerin bireysel özgürlük hakları liberal kurumları meydana getirmektedir. İngiltere, Amerika ve Fransa’nın tarihsel olarak kanıtladığı üzere, demokratik ulus devlet anayasası, aynı zamanda liberal de

olabilir. Ama aynı zamanda otoriter olup 1793 yılından itibaren devrimci Fransa’da ve Napolyon² zamanında olduğu gibi diktatörlüğe götürebilir. 19. yüzyılda genel seçim hakkının getirilmesiyle demokratik anayasalara geçiş az çok etkili liberal kurumların yanında modern ulus devletini tanımlamaktadır.

Eğer modern devlet, “sivil” olarak tanımlanacaksa kavramın anayasal ve sosyolojik manaları ayırt edilmelidir. “Sivil”, anayasal manada yaklaşık olarak feodal sınıf ayrıcalıklarının kaldırıldığı, soya ve meslek sınıfına bağlı olmaksızın tüm tebaanın yasal eşitliği anlamında “vatandaş” olmaya, yani kanun önünde eşitliğe karşılık gelmektedir. Ancak sosyolojik manada “sivil”, toplumun mülk sahibi ve eğitilmiş tabakasını, resmi olmasa da fiiliyatta kamusal hayatın avantajlı kesimini tarif etmektedir. Sınırlı oy hakkı ilkesi var olduğu zaman bu ayırım aynı zamanda yasal bir ifade bulmaktadır. Ancak genel oy ilkesinin mevcut olduğu durumlarda da mülk ve sermaye sahipliği ya da kamusal hayatta mevcut eğitim olanaklarının doğal etkileri bu ayırımı beraberinde getirmektedir. Mülk sahibi ile mülksüz sınıflar arasında siyasal eşitliğin radikal bir şekilde uygulanması, devlet yaşamındaki sivil etkinin sosyolojik manasını minimuma indirmekte, parti politikalarının sınıf çıkarları tarafından hâkimiyet altına alınmasına yol açmakta, yaşanan parti bölünmeleri sonucunda devletin bütünlüğü sarsılmakta, modern devleti, varlığını tehlikeye sokan bir krizle karşı karşıya bırakmaktadır. Ancak burada söylenmelidir ki, eski ve sağlam demokrasiler tecrübesiz yenilerine nazaran krizlere karşı daha dayanıklıdır. Bu tür içsel sebeplerin yol açtığı sarsıntıların yanında, 1914 Dünya Savaşı’nın etkisiyle eski Avrupa Devletler Sistemi’nin yeni Dünya Devletler Sistemi’ne dönüşümü gibi dışsal olayların krizler üzerindeki etkisini de unutmamak gerekmektedir. Milletler Topluluğu’nun genişlemesiyle dayanışma azalırken milliyetçi rekabet artmaktadır. Savaş sonrası zamanın gösterdiği üzere bu durum da modern devletin eski tarihi şeklinin devamını tehdit etmektedir.

Ancak dünya savaşından çok önce başlamış ve onunla korkunç bir zirve noktasını bulan “modern devletin” krizi, artık sadece Batı dünyasında ortaya çıkan ve ona ithaf edilen “modern devlete” ait bu tür tarihsel incelemelerin konusu değildir.

---

² El yazmasında üstü çizilmiş iki ekleme görülmektedir: “...Napolyon’un ya da faşist İtalya’da Lider Demokrasisinin (*Führerdemokratie*) resmi doktrin olarak kabul edilmek istenmesi. Diğer ekler, Latin Amerika Cumhuriyetleri ya da bugünkü Lider Devletiyle (*Führerstaat*) ilgilidir.

KİTAP TANITIMI/BOOK REVIEW

Andrew Dalby, Homeros'u Yeniden Keşfetmek, Çev. Hakan Keser, Alfa Yayınları, 2018, 340 sayfa, ISBN: 9786051067988.

Oğuz YARLIGAŞ*

Makale Bilgisi

Başvuru : 3 Eylül 2018

Kabul : 17 Ekim 2018

Article Info

Received : September 3, 2018

Accepted : October 17, 2018

Eski Yunan dünyasında, ilhamını mousa'lardan alan ve şarkıları birbirine ilmek ilmek örerek şehir şehir gezdiği yerlerdeki toplulukları eğlendiren *rhapsodos* adlı ozan ve şair özelliklerini haiz söz ustaları vardı. Homeros da bunların en ünlüsüdür. Ancak Ilias (İlyada) ve Odysseia destanlarının yaratıcısı olarak kabul edilen Homeros'un tarihi bir kişilik olup olmadığı meselesi dahi tartışmalıdır. 19. yüzyılda günümüz bilimsel anlayışının tomurcuklanmasından itibaren Homeros ve ona atfedilen destanlarla ilgili pek çok araştırma yapılmış, böylece zaman içinde konuyla ilgili olağanüstü bir literatür oluşmuştur. H. Schliemann'ın 1870 ila 1875 yılları arasında Troia ile Mykenai'ı keşfi ve bu keşifle beraber destanların yalnızca o dönem insanların hayal gücüne dayalı efsanelerden ibaret olmadığını anlaşılmasıyla daha o dönemden itibaren bu tartışmaların oluşturduğu girdap, yalnızca klasik filoloji uzmanlarıyla sınırlı kalmayıp arkeoloji ve eskiçağ tarihi araştırmacılarını da içine çeker olmuştur. Bu uzmanlardan biri olan M.I. Finley'nin konuyla ilgili adeta mihenk taşı niteliğindeki *The World of Odysseus* (1954) adlı eseri daha önce Türkçeye kazandırılmıştı.¹ Andrew Dalby'nin *Homeros'u Yeniden Keşfetmek (Rediscovering Homer, 2006)* adlı kitabı da Homeros ve destanlarıyla ilgili bu tartışmalar üzerine görece güncel

---

* Dr., Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı; yarligaso@gmail.com

¹ Kitap *Odysseus'un Dünyası* adıyla ilk kez 2003 yılında Dost Yayınları'ndan yayımlanmış, ardından düzeltme ve eklemelerle 2014 yılında Alfa Yayınları tarafından tekrar basılmıştır.

bir çalışmadır. Dalby bu eserinde bilim çevrelerinde Homeros etrafında oluşan sorulara dair genel bir çerçeve çizerek bazı meseleleri aydınlatmaya çalışmaktadır.

Kitap üç ana bölüme ayrılmıştır. “Şiirler” adındaki ilk bölümde, Dalby iki büyük destanı tarihsel ve edebi kapsama oturtmaya çalışmaktadır. Sözlü gelenek ürünü olan ve daha sonradan yazıya geçirilen destanların bu özelliklerinden kaynaklanan bazı hususlar öne çıkarılmakta ve sözlü geleneğin yazılı geleneğe dönüştürülme sürecine dair gözlemler, klasik dönemin önemli metinlerinden biri olan Platon’un Symposion’u ile paralellikler kurularak ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bu bölümde üzerinde durulan bir başka mesele de destanlarda anlatılan hikayeler ile Tunç Çağı Yunanistan’ı insanının başından geçen olaylar arasında bir ilişki olup olmadığı hususudur. Dalby, bu hususla ilgili olarak sözlü şairlerin dinleyicilerine anlattıkları hikayelerin dinleyicilerin hayatlarından ezgiler taşıyan abartı unsurlarıyla bezenmiş karakterde anlatılar olduklarını ifade eder. Bu bölümde Dalby’nin en dikkat çekici iddialarından biri, destanlarda anlatılan ve Homeros toplumu diyebileceğimiz gürhün içinde kadınlara biçilen değerle ilgilidir. Erken dönem Yunan toplumunda kadınların siyasi bir statüsü olmadığını kaydeden yazar (145), bununla birlikte destanlarda Helene ve Penelope bazı kadınların güçlü karakterler olarak tanıtıldıklarına dikkat çeker (145-148). Dalby aslında bu kısa pasajla beraber kitabının belki de en iddialı kısmına, yani şairin cinsiyetiyle ilgili düşüncelerine okuyucuyu ısıtma çabasındadır. Belki de bu nedenle, Penelope’nin kendi evinde kurduğu hakimiyetini ve taliplere karşı kurduğu üstünlüğü biraz fazlaca abartmaktadır.

“Şair” adlı ikinci bölüm, eserin ana kısmını oluşturmaktadır. Yazar bu bölümde, “2650 yıldır saklı bir kişiliği bulmayı” (151) hedeflemektedir. Bu bölüm, sözlü performansların varlığına ve bir zamanlar sözlü olarak seyirciler karşısında icra edilen şiirlerin niçin yazıya dönüştürülüp kaydedildiği sorusuna odaklanmaktadır. Destanların tek bir yazarın elinden çıkma olduğu vurgulanmakta ve bu şairin de MÖ 7. yüzyılın ortalarında yaşamış olduğu iddia edilmektedir. Buna göre şiirler de MÖ 650 ve 630 yıllarında yazıya geçirilmiş olmalıdır. İki şiirin yazıya geçirilmesi arasında yirmi yıllık bir fark vardır; Kâtipler aracılığıyla Ilias’ı yazıya geçiren şair, artık “daha olgun ve kendine güvenli bir şekilde” hareket ederek bu sefer Odysseia’yı kayıt altına aldırır (197).

“Şairin Tespiti” adlı pasajda (198-228) genel olarak destanların yazarının kadın olabileceğine dair iddialar dile getirilmektedir. Erken dönem Yunanistan’ında kadın şair dendiğinde akla gelen Sappho da bu noktada tartışmanın içine çekilmektedir. Ayrıca yazar 19. yüzyılın Hindistan, ABD, İrlanda, Britanya, Rusya ve Batı Afrika gibi çeşitli coğrafyalardaki halk şarkılarının hem kadınlar hem de erkekler tarafından icra edildiğine dikkat çekerek savını güçlendirmeye çalışmaktadır. Yazarın bu iddiasına, yine yazarın kitabında yer verdiği kendi ifadeleriyle cevap vermek belki de en güzeli: “İspat edilemeyeceği muhtemel. Bu aşamada, şairin kimliği üzerine hiçbir doğrudan bulgu bulunmadığının, bu nedenle de iki destanın bir erkek tarafından yazıldığı mutlak varsayımının da hiçbir ispatı olmadığına gösterilmiş olması yeterlidir (s. 228).” Böylece yazar, aslında bu konuda spekülasyondan öteye gidilemeyeceğini kendi de kabul etmektedir. Böylesine erkek egemen bir toplumda bir kadın şairin çıkıp böylesine erkek egemen karakterli şiirlerin kayda geçirilmesini sağladığını iddia etmek için elde yeterli bulgu olmadığı açıktır. Ancak Dalby yaşadığı zamanın ruhuna uygun bir varsayımın peşinden gitmeye çalışmaktadır.

“Yanıt” adlı üçüncü bölümde, Dalby destanların MÖ 600 yıllarından itibaren antikçağda birer klasik haline gelişinin izini sürer (231-260). Ardından da modern dönemlerde sözlü şiir üzerine yapılan araştırmaların kısa bir tarihçesini sunarak, Homeros araştırmalarının kaderini değiştiren Milman Parry ve Albert Lord’un hakkını teslim eder. Çalışmasının en derinlikli ve teferruatlı kısmının da bu bölüm olduğunu belirtmekte yarar var.

Kitabın sonunda yer alan “İleri Okuma Kılavuzu”, bu konuda özellikle İngilizce konuşulan dünyadaki araştırmaları ve bazı İngilizce çevirilerin durumunu okuyucuya aktarmaktadır ve bu açıdan da oldukça faydalı olduğunu ifade edebiliriz.

Bu bir çeviri olduğu için, kitabın çevirisine dair de birkaç kelam etmek yerinde olacaktır. Genel olarak değerlendirildiğinde, çevirmenin iyi bir iş çıkardığı göze çarpmaktadır. Yayına hazırlama sürecinde kitabın içindeki teknik bilgilerin işin uzmanı tarafından gözden geçirilmiş olduğu da bellidir. Fakat buna rağmen bu kitap da ne yazık ki her kitapta karşılaşılabilecek bazı hatalardan nasibini almıştır. Bu hataların başında Eski Yunanca İsim ve Yer Adlarının yazımı hususu gelmektedir. Kitap boyunca bazı yazarların adı kimi zaman Eski Yunanca özgün haline uygun bir şekilde Latin harflerine aktarılmış olarak, kimi zaman da İngilizceye nasıl girmişse o şekilde

yazılmıştır (örneğin Platon [s. 62 dn27] ve Plato [s. 65 dn29], Ksenophanes [s.166] ve Xenophanes [s. 166 dn.10]) Eski Yunanca ve Latince eserlerin isimleri çoğunlukla İngilizce adlarıyla verilmiştir (Plutarch, Life of Solon, s.52 dn18 Hesiod, Theogony [s. 155 dn.3] veya Works and Days [s. 153 dn.1] gibi...) Hatta bazı eserlerin isimleri bazen İngilizce isimleriyle anılırken bazen de Eski Yunanca özgün isimlerinin Latin harfleriyle yazılmış halleri kullanılarak verilmiştir (Herodotus, Historiai [s.204 dn.11], Herodotos, Histories [s.243 dn.16] ve Herodotos, Historiai [s.s.11 dn23] gibi). Bazı yerlerdeyse tamamen yazım hatası olarak kabul edeceğimiz hususlar dikkati çeker (s. 190, dn. 11, “Xsenophanes). Bu konudaki en kötü örnekse, kitabın içinde alıntılanan Ilias (İlyada) ve Odysseia destanlarına aittir. Bu eserler kitabın içinde alıntılandıktan sonra isimlere (Türkçeleşmiş haliyle) İlyada ve Odysseia olarak belirtildiği halde, dipnotlarda geçtiklerinde “Iliad” ve “Odyssey” olarak belirtilmiştir. Ayrıca, örneğin metin içinde bahsi geçtiğinde Ksenophanes, dipnotta kendisinden söz edildiğindeyse Xenophanes şeklinde karşımıza çıkar aynı filozof. Özellikle antikçağ kaynaklarının genellikle dipnotlarda olmak üzere İngilizce isimleriyle verilmesinin nedeni, muhtemelen yazarın önsözde, “İngilizce hallerini korumak daha mantıklı” dediği bazı meşhur isim, yer adı ve kaynak adlarına dair ifadesidir. Fakat Türkçe çevirinin editörü, gerekli yere bir dipnot koyarak Türkçe çeviride bütün bu isimlerin standart bir şekilde Eski Yunanca ve Latince biçimleriyle verileceğini dile getirseydi, bu tür karışıklıkların önüne geçilmiş olurdu.

Bunun basit hataların dışında göze çarpan, metnin anlamını bozan yanlış çeviri yok denecek kadar azdır. Bu hususta en çarpıcı hata, yazarın *rhapsodos*ları kastettiği “Why did they sing?(s. 91)” şeklindeki ifadesinin, biraz değiştirilerek “Neden yazıp söylediler?” (s. 151) biçiminde Türkçeleştirilmesidir. Bu küçük yanlış, metindeki akışı bozmaktadır. Çünkü yazar öteden beri *rhapsodos*ların topluluklar önünde şiir icra etme faaliyetini kast ederek burada öncelikle basit bir şekilde “Neden (şiirleri) icra ettiler?” ya da “Neden bu şiirleri söylediler?” diye bir ifade kullanmaktadır. Hemen sonrasındaysa, bu sözlü performansların niçin yazıya geçirilme ihtiyacı duyulduğunu sorup bu noktaya dikkat çekmektedir (*Why did someone decide that oral performance was not enough and that the new medium of writing would serve better?[s.91]*).

Bir zamanlar Samuel Butler'ın ortaya attığı görüşü, yani Odysseia'nın şairinin kadın olduğu iddiasını² bir kademe ileriye götürmeye çalışarak iki destanın şairinin de bir kadın, hem de aynı kadın olduğu yönündeki ikna edici argümanlardan uzak iddiasını bir kenara bırakacak olursak, Dalby'nin eserinin Homeros araştırmaları açısından en önemli tartışmaları son derece güzel bir şekilde aktardığını söyleyebiliriz. Bu bakımdan söz konusu kitabın Türkçeye çevrilmiş olması, özellikle klasik filoloji, eskiçağ tarihi ve arkeoloji bölümü öğrencileri için yararlıdır. Yavaş yavaş Türkçe literatürde Homeros araştırmalarının sayısının çoğalması da sevindirici bir gelişmedir. M. Finley'nin daha önce adı geçen eseriyle beraber Dalby'nin bu çalışması, yabancı dilden yoksun Türk öğrencilerin kendilerini erken yaşlarda geliştirebilmeleri ve bilgilerini derinleştirebilmeleri için büyük bir fırsattır.

KAYNAKÇA

Butler, S., *The Authoress of the Odyssey*, Longmans, Green and Co., New York, 1897.

Finley, M., I., *Odysseus'un Dünyası*, çev. Gül. E. Durna, Alfa Yayınları, İstanbul, 2014.

---

² Butler, bu görüşünü *The Authoress of the Odyssey* (1897) adlı eserinde dile getirmektedir.

S. GORDON, *On Altı Batıkta Dünya Tarihi*. İstanbul 2018. Kitap Yayınevi, 302 sayfa (34 resim ve 1 harita ile birlikte). Çev. Z. Kılıç. ISBN: 9786051051796

Erkan KURUL¹

Makale Bilgisi

Başvuru : 14 Ağustos 2018
Kabul : 5 Eylül 2018

Article Info

Received : August 14, 2018
Accepted : September 5, 2018

Bazen tıpkı *Titanic* gibi bir okyanusun binlerce metre derinliklerinde, bazen *Uluburun* gemisiyle ortak kaderi paylaşır biçimde bir sualtı kayalığının dibinde, bazense Roma imparatoru Caligula'nın devasa eğlence teknelerine benzer şekilde bir gölün sığ sularında dibe oturmuş olan batıklar, insanoğlunun kültürel belleğinin izleri olarak yorumlanabilirler. Söz konusu bu izlere ev sahipliği yapan batıklar; kimi zaman yüzlerce, kimi zaman binlerce ve hatta kimi zamansa on binlerce yıl suların derinliklerinde kâşifleri tarafından bulunmayı beklemektedirler. Öyle ki, beklenen bu buluşmalar gerçekleşebildiğinde, zihinlerde yer edinmiş tarihsel kuramlar değişebileceği gibi, karanlıkta kalmış düşünceler ya da cevaplanmayı bekleyen önemli sorular da ortadan kalkabilmektedir.

Stewart Gordon tarafından *A History of the World in Sixteen Shipwrecks* başlığıyla sualtı araştırmacılarına ve ilgililerine hitaben 2015 yılında yayımlanmış bu eser, Zülal Kılıç tarafından 2018 yılında dilimize kazandırılmış ve Kitap Yayınevi tarafından basılmıştır. Çalışma *İçindekiler* (6) ve *Giriş* (7-10) kısımlarının ardından, başlıktan da anlaşılabilen üzere on altı bölüme ayrılmaktadır. İlk bölümde, *Dufuna Oyma Kanosu* (11-28) konu edinilmektedir. Gordon'un anlattığı ışığında, Nijerya'da bulunmuş kanonun üzerinde Nijeryalı ve Alman arkeologlarca gerçekleştirilen ilk bilimsel çalışmalar (kano 1987 yılında keşfedilmiş olmasına rağmen) 1994 yılında başlatılabilmiş ve bu çalışmalar sırasında elde edilen ahşap kalıntılardan alınan örnekler vasıtasıyla da kanonun sekiz bin yıllık (MÖ ca.

¹ Arş. Gör., Akdeniz Üniversitesi, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı, Antalya. erkankurul@akdeniz.edu.tr

6000 yılından kalma) olduğu anlaşılmıştır. Kanonun bu adlandırmaya sahip olmasının sebebi, Nijerya'nın Yobe Bölgesi'nde yer alan Fune idari merkezinin sınırları içerisindeki Dufuna Köyü yakınlarında keşfedilmiş olmasıdır. Birinci bölümde ayrıca, kanonun teknik özellikleri ve kazının temel ölçütleriyle ilgili bilgiler de verilmektedir. Bu kurgu çerçevesinde; Afrika'nın en eski, dünyanın ise en eski üçüncü batığı niteliğine sahip olan *Dufuna Kanosu* hakkındaki aktarım sonlandırılmaktadır.

İkinci bölüm *Khufu Teknesi* (29-46) başlığına sahiptir. Burada, 1954 yılında Kheops Piramidi'nin temelinde keşfedilen ve firavun Kheops'un ölümünden sonraki hayatında kullanması amacıyla (gemi bu sebeple MÖ 2600 yıllarına tarihlendirilmektedir) inşa edilen tekneyle ilgili aktarımda bulunmaktadır. Bu bağlamda öncelikle, *Khufu Teknesi*'nin yaklaşık 43 m uzunluğu ve 9 m genişliğiyle antikçağın oldukça iyi korunabilmiş örneklerden biri olduğu vurgulanmaktadır. Öyle ki Gordon, modern gemi mühendislerinin teknenin günümüzde dahi seyrüsefer edebilecek dayanıklılığa sahip olduğu yönünde görüş birliği içerisinde olduklarını belirtmektedir. Bölüm içinde ayrıca, teknenin 1982 yılında (keşfinden 28 yıl sonra) sergilenmeye başlamasıyla ilgili sürece değinilmektedir. Üçüncü bölüm, *Khufu Teknesi*'nin sergilenmeye başladığı 1982'de süngerci Mehmet Çakır tarafından keşfedilen *Uluburun Batığı* (47-64) üzerine kurgulanmıştır. Antalya'nın Kaş ilçesi yakınlarındaki Uluburun açıklarında yer aldığı belirtilen batığın, bulunduğu coğrafyayla ilişkilendirilerek bu isme sahip olduğuna değinilmektedir. Ayrıca, 1984 yılında George F. Bass ve ekibi tarafından başlatılan batık araştırmalarının, 1994 yılına kadar sualtı arkeoloğu Cemal Pulak tarafından on yıl içerisinde tamamlandığı aktarılmaktadır. Bu hususlara ek olarak, geminin ahşap-kargo buluntuları üzerinde sürdürülen incelemeler neticesinde batığın MÖ XIV. yüzyıla tarihlendirilmiş olduğu bilgisi verilmektedir. Son olarak, *Bereketli Hilal* kıyılarından yelken açtığı tahmin edilen geminin Batı Ege rotasında, büyük ihtimalle Myken Krallığı saraylarına birtakım yük ve emtialar taşıdığı belirtilmektedir.

Eserin dördüncü bölümü *Sutton Hoo Gömütü* (65-78) başlığına sahiptir. Bölümde tekne gömütünün 1939 yılında İngiltere'nin Woodbridge Kasabası'nda arkeolog Basil Brown tarafından keşfedildiği ifade edilmektedir. Ayrıca teknenin gömüt tanımıyla nitelendirilmesinin sebebi olarak, bulunan teknenin kaptanı ya da efendisi olduğu düşünülen kişinin cansız bedeninin söz konusu teknenin güvertesinde yakılarak bir cenaze ritüelinin gerçekleştirilmiş ve küllerinin şahsi eşyalarıyla birlikte gömülmüş olması gösterilmektedir. Bu minvalde, MS VII. yüzyıla ait olduğu düşünülen gömütü önemli kılan başlıca etmenin -teknenin kül olan omurgası ya da

donanımından ziyade- tekne sahibinin/kaptanının külleriyle birlikte gömülen eşyalar olduğu vurgulanmaktadır. Bölümde son olarak, 2014 yılında British Museum'daki Erken Ortaçağ Galerisi'nde sergilenmeye başlayan *Sutton Hoo Gömütü* hakkında değerlendirmede bulunmaktadır. Beşinci bölüm *Intan Batığı* (79-92) üzerine kapsamlı görüşler içermektedir. Gordon bu bölümde, Endonezya'da keşfedilen ve MS ca. X. yüzyıla tarihlendirilen farklı bir batıkla ilgili değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu minvalde, batığın isminin sulara gömüldüğü karasuları yakınındaki *Intan* isimli bir köyden aldığı belirtilmektedir. Akabinde, dip yapısı itibarıyla kumluk bir alanda teknenin nasıl battığı tartışılmakta ve sonuç olarak teknenin ani bir fırtınaya yakalandıktan sonra su alarak battığı kanısına varılmaktadır. Ayrıca, geminin kargosunun 2700 parçalık bir yekûn oluşturduğuna ve yükün cam, ayna, gümüş, kalay ve de seramik gibi çeşitli emtialardan oluştuğuna değinilmektedir. Son olarak, Asya kökenli olduğu düşünülen teknenin MS X. yüzyıl Güneydoğu Asya dünyasına ışık tuttuğu aktarılmaktadır

Altıncı bölüm *Maimonides Batığı* (93-110) başlığına sahiptir. Burada, MS XII. yüzyılda yaşamış Yahudi tüccar David Maimonides'in Hint Okyanusu karasularındaki seyrüseferi esnasında teknesinin batması ve yaşamını yitirmesiyle ilgili deniz kazasına odaklanılmaktadır. Bu doğrultuda, anılan tüccarın ağabeyi ünlü Yahudi filozof *Moses ben Maimon* (= Maimonides) ile yazışmaları neticesinde elde edilen ve dönemin denizcilik-ticaret ilişkisine ışık tutan yazışmalar incelenmektedir. Yazışmalar ışığında; David Maimonides'in mücevher ticaretiyle meşgul olan bir tüccar olduğu, teknesinin 1167 yılında battığı ve onun ölümünün ağabeyi Moses'i derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Bölümü önemli kılan diğer bir önemli etmen ise, Büzürg bin Şehriyar er-Ramhürümüzi'nin *Kitabü Acaibi'l Hind* (Harikalar Diyarı Hind) başlıklı eserinden alıntılanan tekne-gemi kazası hikâyelerinden bazılarının detaylı bir şekilde irdelenmesidir. Böylelikle, destansı aktarımlar özelinde Ortaçağ denizciliğiyle ilgili önemli verilere ulaşılabilmekte ve birtakım kanılara varılabilmektedir.

Yedinci bölüm, *Kubilay Han'ın Donanması* (111-128) başlığına sahiptir. Bu bölümde, ünlü Moğol hükümdarı Kubilay Han'ın 1274 ve 1281 yıllarında Japonya'nın en önemli deniz aşırı ticaret limanı olan Hakata'yı ele geçirme girişiminin nedenlerine-sonuçlarına değinilmektedir. Kapsam itibarıyla da genel olarak Hakata Limanı'nda gerçekleşen çarpışmalarda Kubilay Han'ın -Çin, Kore ve Moğol gemilerinden oluşan- birleşik donanmasının bir tayfun neticesinde dağılmasına ve bu sıra dışı felaketin olası sebeplerine odaklanılmaktadır. Sekizinci bölüm ise *Bremen Kokesi* (129-148) hakkındadır. Burada, MS 1962 yılında Bremen Limanı'nın

genişletilmesi çalışmaları esnasında gün yüzüne çıkartılan ve MS 1380 yılına tarihlendirilen *koke* türü batığa odaklanılmaktadır. *Koke*'nin kitabın içeriğinde yer alacak kadar önem arz etmesinin birincil sebebi, Bremen'deki Weser Irmağı kıyılarında inşası tamamlandıktan hemen sonra (ya da tamamlanırken), henüz ilk seferine dahi çıkamadan batmış olmasındır. Bu durumun sebebi olarak, denizin kabarması ve kabaran dalgaların ırmak ağzındaki tersaneye kadar ulaşarak gemiyi denize sürüklemesi gösterilmektedir. Bölümde ayrıca, bulunan batık *koke*'nin 2000 yılında Bremen Limanı'ndaki Schiffahrts Müzesi'nde sergilenmesi sürecine değinilmektedir. Bölüm genelinde son olarak, MS ca. 1150 yılında keşfedildiği düşünülen *koke* türü gemilerin özelliklerine, askeri ve ticari açılardan avantaj-dezavantajlarına ve de bu gemilerin diğer Ortaçağ gemileriyle benzerlik-farklıklarına değinilmektedir.

Dokuzuncu bölüm *Berberi Savaş Kadırgası* (149-168) başlığına sahiptir. Burada, 1587 yılında Hristiyan Cenova'nın bir savaş filosunun Müslüman Cezayir'in (ondan görece küçük) bir kadırga filosunu kovalaması esnasında kaçan Cezayir kadırgalarından birinin İbiza Adası yakınlarında batması ile sonuçlanan hadiseye değinilmektedir. Bu olay anlatısı, batan kadırgadan sağ kurtulmayı başaran Richard Hasleton isimli İngiliz forsanın dilinden kaleme alınan anılar üzerine kurgulanmıştır. Bölüm genelinde ayrıca, kadırga tipi savaş gemilerinin Ortaçağ Hristiyan ve Müslüman donanmalarındaki önemi ile kadırgaların temel özellikleri ve kullanım amaçları üzerine değerlendirmelerde bulunulmaktadır. Onuncu bölüm, *Los Tres Reyes* (=  Krallar [169-186]) olarak adlandırılmıştır ve burada da 1634 yılında günümüz Kolombiya'sının merkezi sahilindeki Cartagena Limanı açıklarında batan bir İspanyol kalyonu konu edinilmiştir. Bu bağlamda, Yeniçağın en önemli savaş gemilerinden biri olarak kabul edilen kalyonun yapım teknikleri ile tasarım ve inşa süreçlerinin yanında, İspanya kalyonlarının sahip olduğu başat rol, *Yeni Dünya* ticaret hareketliliği ve Atlas Okyanusu gemi trafiği hakkında da bazı değerlendirmelerde bulunulmaktadır.

On birinci bölüm *HMS Victory* (187-204) kapsamında, 1744 yılının Ekim ayında HMS Victory ismine sahip ve de İngiliz filosuna ait bir savaş gemisinin Fransız donanmasına karşı giriştiği etin mücadele esnasında içerisindeki bini aşkın denizciyle birlikte gözden kaybolması ile ilgili elim hadise konu edilmektedir. İçerik kapsamında, amiral gemisi niteliğine sahip olan HMS Victory'nin bir fırtınaya yakalanarak Batı Manş Denizi karasularında battığı düşünülmektedir. Anlatı genelinde ayrıca, 2008 yılında *Odyssey Marine Exploration* firmasının keşfedilen gemi batığının, keşfiyle birlikte birçok bilim insanı ve araştırmacının yoğun ilgisini cezbettiği

belirtilmektedir. Bu önemine binaen de, gemi kitabın içeriğinde yer almıştır. Bölüm genelinde bu bilgilere ek olarak 17-18. yüzyılların deniz savaşı stratejileri, önemli deniz muharebeleri, deniz ticareti yoğunluğu ve gemi yapım teknikleri hakkında ayrıntılı değerlendirmelerde de bulunmaktadır. On ikinci bölüm *Lucy Walker* (205-222) özelinde, 19. yüzyılda özellikle nehir ve kıyı taşımacılığında yaygın bir şekilde kullanılan buharlı ve yandan çarklı gemilere odaklanılmaktadır. Bu bağlamda, 1844 yılında Ohio Irmağı üzerindeki seferi sırasında geminin buhar kazanlarının patlaması sonucunda meydana gelen ve onlarca insanın ölümüyle noktalanmış katliam niteliğindeki kazaya mercek tutulmaktadır. Ayrıca, buharlı gemilerinin kazanlarının patlaması sonucunda meydana gelen diğer ölümlü kazalara da ayrıntılı olarak yer verilmektedir. Son olarak, buharlı gemi ve motor teknolojisinin güvenliğinin sağlanması için sürdürülen önleyici çalışmalara dair aktarımlarda da bulunmaktadır.

On üçüncü bölüm, *Flying Cloud* (223-240) başlığına sahiptir. Burada, özellikle 1835 ile 1860 yılları arasında kullanım gören *clipper* (sürat teknesi) türü deniz taşıtları incelenmektedir. Bu inceleme özelinde de, söz konusu türe örnek oluşturan ve 1874 yılında Kanada karasularından kıyıya sürüklenerek enkaz haline gelen *Flying Cloud* isimli deniz taşıtı anlatı odağına yerleştirilmiştir. Bölüm içerisinde ayrıca, *clipper* türü deniz taşıtlarını - özellikle- ön plana çıkaran ve bazı durumlarda (örneğin çay gibi nemden veya hava koşullardan etkilenen ticari değeri yüksek malların nakli sırasında) hayati önem taşıyan seyrüsefer hızı konusuna da değinilmektedir. Son olarak, uzun seyrüsefer yapabilme yönünden *clipper* türü deniz taşıtlarının sürekli kömür ya da yakıt ikmali ihtiyacı duyan buhar kazanlı gemilere karşı üstünlükleri de analiz edilmektedir. *Lusitania* (241-260) on dördüncü bölümün başlığıdır. Bu bölümde, 1915 yılında *Lusitania* isimli yolcu gemisinin İrlanda'nın Cork kenti açıklarında Alman bir denizaltından fırlatılan iki torpidoyla batırılması olayı ile ilgili aktarımda bulunmaktadır. Bu bağlamda, geminin batırılması sonucunda içeride yolcu ya da mürettebat olarak yer alan 1959 kişiden 1198'inin öldüğü belirtilmektedir. Ayrıca, geminin şekli ve teknik özellikleri hakkında da oldukça önem arz eden değerlendirmeler okuyucunun dikkatine sunulmaktadır. Bu hususlara ek olarak, bölüm dâhilinde transatlantik yolcu taşımacılığı konusunda İngiltere ve Almanya arasındaki öncül rekabete ve bu rekabetin meydana getirdiği kıtalararası yük ve yolcu taşımacılığı sektörünün gelişimine dair önem arz eden aktarımlar sunulmaktadır.

On beşinci bölüm, *Exxon Valdez* (261-276) isimli petrol tankeri kazasını konu edinmektedir. Bu bağlamda öncelikle, 1989 yılının Mart

ayında Alaska'daki William Boğazı-Koyu açıklarında meydana gelen kazada 1,2 milyon varilden (= 50 milyon galon) fazla petrolün denize sızarak milyarlarca-trilyonlarca balığın ve kuşun ölümüne sebebiyet vermiş olduğu vurgulanmaktadır. Söz konusu bu kaza, yol açtığı ekolojik tahribat (petrol sızıntısının seksen üç kilometre kareye yayıldığı düşünülmektedir) sebebiyle, insan eliyle doğaya verilmiş en büyük zararlardan biri olarak addedilmektedir. Bölüm içerisinde ayrıca, petrol şileplerinin riskli yönleri, bu riskleri minimum düzeye indirgeyebilecek başlıca önlemler ve de ulusal-uluslararası hukuki düzenlemeler özelinde su yüzeyindeki petrol taşımacılığının düzenli olarak denetlenmesi hususlarına da değinilmektedir. Eserin son ve on altıncı başlığı, *Costa Concordia* (277-291) kazasına ayrılmıştır. Bu doğrultuda, 13 Ocak 2012 yılında İtalya'nın batı sahilindeki Giglio Adası açıklarında karaya oturan *Cruise* tipi yolcu gemisinin yan yatması neticesinde dünya genelinde büyük bir yankı uyandıran gemi kazası ayrıntılı bir biçimde analiz edilmektedir.

Eser, yukarıda değinilen bölümlerin ardından *Dünya Tarihi Olarak Denizcilik Tarihi* (293-295) başlıklı kısım ile devam etmektedir. Gordon bu kısımda, dünyanın %79'luk kısmını kaplayan denizlerde seyrüsefer yapmış çeşitli taşıtların batıklarına yönelik sürdürülen araştırmaların dünya tarihinin aydınlatılmasındaki işlevini ve de önemini sorgulamaktadır. Bu bağlamda, oyma kanolar ya da kamıştan salları gibi deniz üzerinde seyrüsefer edebilir özelliğe sahip ilkel su taşıtlarından 10.000+ kişilik devasa yolcu gemilerine kadar çeşitli su taşıtlarının tarihsel süreçteki paydaşlıkları vurgulanmaktadır. Eser, söz konusu değerlendirmeyi takiben *Teşekkür* (296) ve *İndeks* (297-302) kısımlarıyla sona ermektedir. Eserin sonunda kaynakça kısmı bulunmamakla birlikte, yazarın yararlandığı kaynaklar sayfalarındaki dipnotlarda, ilgili ibareye bağlı olarak tam künye halinde sunulmaktadır.

Sonuç itibarıyla, inceleme altına alınmış olan bu eser antikçağdan günümüze dünyanın farklı deniz-okyanusları üzerinde meydana gelen gemi/tekne kazalarını ve sırrı hala çözülememiş münferit deniz hadiselerini ayrıntılarıyla birlikte gözler önüne sermektedir. Böylelikle, konuya ilgi duyan araştırmacılar ve okuyucular batıklar perspektifinden denizcilik tarihinin seyrini kronolojik bir düzlemde takip edebilmektedirler. Bu suretle eser, batıklara arkeolojik bir bakış açısıyla odaklanmaktan ziyade onlara tarihi, ekolojik, sosyolojik ve kültürel bir çerçeve de kazandırmaktadır. Tüm bu özelliklerine paralel olarak da, birincil kaynakları -genellikle- sualtındaki batıklardan ibaret olan denizcilik tarihinin su yüzeyindeki yansımalarını okuyuculara sunmaktadır.